

BEVEZETŐ
A FORDULAT
21. SZÁMÁHOZ

Mind a közbeszédben, mind a társadalomtudományos szakirodalomban sokan és sokféleképpen beszélnek az 1989 környékén lezajlott kelet-európai folyamatokról, a Szovjetunió széteséséről, a hidegháború – egyesek szerint a „történelem” – végéről. Különösen így van ez 1989 25. évfordulóján, néhány évvel a 2008-as globális pénzügyi válság kibontakozása után. A *Fordulat* szerkesztői jelen lapszámmal ehhez a vitához szeretnének hozzájárulni. Úgy véljük, hogy a rendszerváltással kapcsolatos jól ismert elbeszélések újraértékelése, kritikai átgondolása elengedhetetlen ahhoz, hogy megértsük napjaink társadalmi, gazdasági és politikai folyamatait.

A korábbi lapszámok szerkesztésekor többször együttműködtünk már társszerkesztőkkel, akik általában egy-egy blokk erejéig kapcsolódtak be a munkánkba. Olyan azonban még nem volt, hogy egy teljes lapszám koncepcióját egy társadalomtudományos műhely tervezze meg. Jelen lapszámban a Helyzet Műhely kétéves kollektív kutatómunkájának a rendszerváltáshoz kapcsolódó részeit publikáljuk néhány ezt szervesen kiegészítő fordítás kíséretében. A Helyzet Műhely (HM) 2011-ben alakult a Társadalomelméleti Kollégium (TEK) volt tagjaiból és az AnBlokki folyóirat néhány korábbi szerkesztőjéből, valamint más, kritikai társadalomtudományokkal foglalkozó egyetemistából és fiatal kutatóból, azzal a céllal, hogy a magyar és a kelet-európai *helyzetet* a kapitalizmus globális történetébe ágyazva értelmezze. 2011 óta a HM több nyilvános előadást és filmklubot szervezett, majd 2012-től rendszeresen olvasókörieket tartott. Az első, a rendszerváltás kortárs kritikai irodalmát feldolgozó olvasóköri óta a szocializmus és a poszt-szocializmus időszaka végig kiemelt fontosságú volt a HM számára: az elmúlt időszak kollektív munkája során új szempontok és kérdések merültek fel 1989 jelentőségéről, melyeket jelen lapszámmal próbálunk szélesebb nyilvánosság elé tárni.

A magyar társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok és ideológiai változások a globális folyamatokba ágyazottak, a hierarchikusan szerveződő globális hatalmi viszonyoktól függőek. Így ha a globális strukturális változások dinamikáit a jól ismert magyarországi folyamatokkal összefüggésben kezeljük, akkor látványossá válik, hogy a sokszor magyar sajátosságokként kezelt társadalmi viszonyok jelentős mértékben kötődnek a globális folyamatokhoz és az azokban bekövetkező változásokhoz. Ha ebből az elméleti keretből akár a „felzárkózás” mítoszát, akár a procedurális demokrácia és a jogállam kereteiről szóló diskurzust, akár a piaci liberalizálás és protekcionista iparfejlesztés több évszázados vitáját elemezzük, arra lehetünk figyelmesek, hogy nagyon fontos strukturális folyamatok elsikkadnak, míg bizonyos szempontok valós súlyuknál nagyobb szerepet kapnak a hatalmi küzdelmekben – és az ezekkel összefüggő társadalomtudományos nyilvánosságban – alkalmazott diskurzusokban és narratívákban. A Helyzet Műhely által vizsgált keretrendszert és annak magyarországi alkalmazását Éber Márk Áron, Gagy Ágnes, Gerőcs Tamás, Jelinek Csaba és Pinkasz András közös tanulmányán keresztül mutatja be a *Fordulat*.

A HM számára kiemelten fontos jelenség a szocializmus és az újkapitalizmus társadalom- és gazdaságtörténetének értelmezésében az eladósodás folyamata. A globális hierarchiában tipikusan függő – félperifériás – helyzetben lévő kelet-európai országokban a kapitalista világrendszerbe történő betagozódás óta az eladósodás hullámai olyan folyamatokat indukáltak, amelyek rejtetten nagy hatással voltak az egyes országok látszólag ettől független folyamatainak mozgásterére és irányára. Éber Márk Áron recenziója két nemrég megjelent kötetéről részletesen bemutatja, hogy a magyarországi eladósodás milyen tágabb strukturális folyamatokba ágyazódik be, és milyen hatásai voltak az eladósodásnak a mindenkori magyar politikákra, a nyugat „utoléréseinek” narratíváira.

Böröcz József egy rövid, magyarra fordított tanulmányában az „utolérés” mítoszt nemcsak az adósság szempontjából, hanem tágabb makrogazdasági perspektívában elemzi, külön kiemelve a neoliberais politikák által meghatározott Európai Unió szerepét. Johanna Bockman és Gil Eyal sokat idézett cikkükben éppen ennek a neoliberais politikának a gyökerét keresik: az általános vélekedéssel szemben, miszerint a nyugaton „feltalált” neoliberalizmust 1989 után exportálták keletre, a szerzők rámutatnak arra, hogy a neoliberalizmus a keleti és nyugati kutatók évtizedek óta tartó együttműködése és párbeszéde során alakult ki, nem függetlenül az ebben az időben csúcspontú világszintű strukturális változásoktól.

Bár ez a világszintű strukturális fordulat – amelyet az utóbbi években neoliberais fordulatként emleget a szakirodalom – egyre jobban dokumentált a nyugati centrumországok esetében, a kelet-európai volt államszocialista országokról szóló elemzésekben sokkal kisebb súlyt kap, mint mondjuk a rendszerváltás vizsgálata. Három írás közlésével szeretnénk rávilágítani arra, hogy a globális neoliberais fordulat Magyarországon is befolyásolta a tudás- és közpolitika-termelés legkülönbözőbb szféráit. Gagy Ágnes Pénzügykutatási Intézetéről – és az ezen belüli kritikai és monetarista szemléletű kutatókóról – szóló esettanulmánya, Gagy Ágnes és Éber Márk Áron a szociológiai mezőről, azon belül a társadalomszerkezettel foglalkozó kutatásokról írt cikke, illetve Nagy Kristóf elemzése a Soros Alapítvány művészetfinanszírozó tevékenységéről a nyolcvanas évek második felében mind jól példázzák, hogy a legkülönbözőbb intézményi keretek között már 1989 előtt letapinthatók az 1970-es évek globális strukturális változásainak következményei Magyarországon.

A lapszám utolsó három cikke a korábbiakban vázolt strukturális változásokat az ezekkel interakcióban lévő ideológiai, identitáspolitikai folyamatokhoz köti. Gil Eyal a cseh disszidensek és a monetarista közgazdászok rendszerváltás körüli szövetségét elemzi, Gille Zsuzsa a magyarországi szélsőjobb előretörését köti össze az Európai Unión belüli újraelosztási és elismeréspolitikákkal, Gagy Ágnes pedig a Kádár-rendszer ellenzéki csoportjainak ideológiatörténetén keresztül mutatja meg, hogy hogyan jutottunk el a

rendszerváltást követő demokratikus antipopulizmus és az antidemokratikus populizmus szembenállásáig.

Jelen lapszám egy generációnyi távolságból arra tesz kísérletet, hogy a rendszerváltás kritikai átértelmezésén keresztül új szempontokra világítson rá. A szemléletváltás időszerűségét valószínűleg nem kell hosszan bizonygatni: a globális világgazdasági válság és a(z ettől nem független) 2010-es magyar politikai fordulat bizonyítja, hogy a „kapitalizmusba történő átmenet” rendszerváltáskori ígéretének nem lehet eleget tenni.

Jelinek Csaba és Pinkasz András
a *Fordulat* szerkesztői és a Helyzet Műhely tagjai

*Éber Márk Áron, Gagyai Ágnes,
Gerőcs Tamás, Jelinek Csaba
és Pinkasz András*

1989

SZEMPONTOK A RENDSZERVÁLTÁS
GLOBÁLIS POLITIKAI GAZDASÁGTANÁHOZ

Az alábbiakban a magyar rendszerváltás általában 1989-cel megjelölt fordulatainak az újragondolására teszünk kísérletet, egy globális folyamatokra érzékeny, történeti, politikai gazdaságtani szemlélet alapján. Rögzítve egy hosszabb távú közös kutatás szempontjait, áttekintjük Magyarország betagozódását a kapitalista világrendszerbe, valamint megmutatjuk, hogy milyen világgazdasági és geopolitikai folyamatok határozták meg az ország függő fejlődését. Magyarország kapitalista világrendszeren belüli helyzetének és lehetőségeinek bemutatásakor különös figyelmet fordítunk az eladósodás folyamatára, melyet nem tipikus magyar sajátosságként, hanem a globális strukturális mozgások által beszűkülő nemzetállami mozgástér következményeként mutatunk be. Perspektívánkat röviden kiterjesztjük a rendszerváltást követő két évtizedre, valamint a 2008 utáni fordulatra. Végül két esettanulmányon keresztül megmutatjuk, hogy milyen következtetésekre juthatunk az általunk vázolt elméleti stratégia alkalmazásával a szocializmushoz és rendszerváltáshoz kapcsolódó ideológiák és gazdaságpolitikák értelmezésében. Meglátásunk szerint mind a „demokrácia” vagy „diktatúra”, mind a „terv” vagy „piac” vitái, melyek meghatározták a rendszerváltás értékeléseit, egészen más megvilágításba kerülnek, ha a globális folyamatok részeként, hosszú távú történeti perspektívában vizsgáljuk őket. Hosszú távon Magyarország félperifériás pozíciójában két – a „felzárkózásnak” csak a reményét, de nem a sikerét biztosító – gazdaságfejlesztő stratégiát azonosítunk: a liberalizálást és a protekcionizmust. A két stratégia, melyek közötti váltások a globális felhalmozási ciklusokhoz kötődnek, meghatározták az elitek helyi felhalmozási ciklusokon belül megszülető projektjeit és a történetileg kialakult függő helyzetünk ezekhez kötődő értelmezéseit.

Mi volt 1989? Az alábbiakban a kérdéshez nem a magyarországi „szocializmus” vagy „kapitalizmus” definíciója, a különböző rendszerek közötti átmenet időpontjának a pontos meghatározása felől kívánunk hozzászólni, s nem is a személyes (morális) felelősségek kérdéséről firtatjuk. A cikk és a lapszám célja, hogy más perspektívából tegye fel a kérdést. Ez a perspektíva úgy tekint a magyar társadalmi, politikai és gazdasági viszonyokra, mint a modern világgazdaság és az ezekben meghatározott társadalmi csoportképződési folyamatok betagozott részére. A cikk ennek megfelelően egyrészt történeti narratívába ágyazva áttekinti azokat az alapvető makrogazdasági tényezőket – különösen az eladósodás folyamatát –, amelyek a szocialista gazdaság, majd a rendszerváltás alakulását befolyásolták; másrészt rámutat arra, hogy az ellenzéki politikai-értelmiségi csoportok világnézete, valamint a gazdaságpolitikai viták hogyan változtak, s a különböző cselekvők milyen utakat találtak az átalakuló strukturális feltételek között. A cikk nem tartalmaz kész

---

Köszönjük Gille Zsuzsának, hogy észrevételeivel és tanácsaival segített pontosítani érvelésünket és felhívta a figyelmünket számos dilemmára.

kutatási eredményeket, hanem felvázolja egy hosszú távú kutatásnak azt az előzetes keretrendszerét és súlypontjait, amelyeket a Helyzet Műhely tagjainak közös munkája alakított ki.¹

Mielőtt azonban a rendszerváltás történetének érzékeny területére lépünk, érdemes röviden tisztázni elemzésünk elméleti hátterét. A magyar és kelet-európai folyamatok világszintű beágyazottságának vizsgálatában arra a hagyományra támaszkodunk, amely a modern társadalmi-gazdasági folyamatokat a kapitalista világgazdaság történetileg kifejlődő rendszerének részeként elemzi. Az egyszerűség kedvéért a kapitalista világgazdaság történetileg kifejlődő, világszintű társadalmi-gazdasági viszonyrendszerét kapitalista világszisztemnek fogjuk nevezni. Hangsúlyozzuk, hogy e fogalommal nem kizárólag a leginkább Immanuel Wallerstein, Giovanni Arrighi, André Gunder Frank és Samir Amin nevével fémjelvezhető, szűk értelemben vett világszisztem-iskola hagyományára utalunk, hanem arra a tágabb vitatérre, amely a történetileg kifejlődő kapitalista világgazdaságot a modern társadalmi folyamatok alapvető elemzési egységeként kezeli és amelyben különböző társadalomtudományi megközelítések felől érkező kutatók vettek és vesznek részt. Saját tájékozódásunk szempontjából alapvetőnek tekintjük azokat a vitákat, amelyeket e vitatéren belül a szűk értelemben vett világszisztem-iskolával szemben folytattak más háttérrel rendelkező és eltérő hagyományokból érkező kutatók. Ilyen vitapont a nemzetközi cserekapcsolatokon alapuló világszisztem-elemzés osztályelemzés felőli kritikája és továbbvitele (Brenner 1977; Laclau 1971), a monolit államfogalom finomítása a transznacionális hatások, az állam alatti és fölötti léptékek bevezetésével (Brenner 1999; Taylor 1981; Swyngedouw 1997), a rendszermeghatározottságokkal összefüggésben a cselekvőket azonosító kutatásokban a transznacionális osztályképződés és osztályokon belüli törések hangsúlyozása (van der Pijl 1998), a strukturális determinizmussal szemben a kultúra és a cselekvés perspektívájának kiemelése (Gill 1993), valamint a centrum dinamikáin alapuló elemzés posztkoloniális (Chakrabarty 2000) és dekoloniális (Mignolo 2011) kritikái.

A világszisztem-elemzés így értett hagyományára nem mint tisztán elméleti, kézikönyvekben is megtalálható kifejtésekre támaszkodunk (pl. Wallerstein 2010), hanem mint arra az empirikusan kidolgozott történeti anyagra, amely ebben a hagyományban

---

¹ A cikkben megjelenő szempontok elsősorban a következő olvasóköri anyagán és vitáin alapulnak: a 2012. őszi Rendszerváltás elméletei (körtartók: Éber Márk Áron, Gagyai Ágnes, Jelinek Csaba, Szepe András), a 2013. tavaszi Posztoszocializmus gazdaságantropológiája, a 2013. őszi Világszisztem (Geröcs Tamás) és Népi mozgalom (Pinkasz András) és a 2014. tavaszi Adósság (Csurgó Dénes, Éber Márk Áron, Geröcs Tamás, Jelinek Csaba, Pinkasz András) és 1989 (Deme János, Éber Márk Áron, Gagyai Ágnes, Jelinek Csaba, Pinkasz András, Vígvári András). A 2012/13-ban megtartott olvasókörieket a Társadalomelméleti Kollégium is meghirdette. Az egyes körök részletes leírását, valamint a Helyzet Műhely bővebb bemutatását lásd <http://helyzet.wordpress.com>.

megszületett, s amely a modern kapitalista világrendszer megszületésével és történeti fejlődésével foglalkozik. Benyomásunk szerint a szűk értelemben vett világrendszer-iskola és kritikusai közti különbségek sokkal inkább az elméleti összegzésekben kristályosodnak ki, a komplex történeti elemzésben sem az osztályelemzés hiánya, sem az állam fetiszizálása, sem a centrum logikájának determinista alkalmazása nem jellemző a szűk értelemben vett világrendszer-iskolára (Wallerstein 1974, 1979; Arrighi 1994).

Ennek a keretnek elsődleges jelentősége számunkra abban áll, hogy segít a magyar és kelet-európai folyamatokat a közös globális történelemben, a többi folyamattal kölcsönhatásban alakuló elemekként elhelyezni. Így lehetővé válik azoknak az elemzési és identifikációs hibáknak az elkerülése, amelyek a helyi társadalmakat a centrum társadalmainak történetéből absztrahált fejlődési modellekbe igyekeznek beleszorítani – ezek az elemzések ugyanis a centrumtól való eltérések miatt ontológiai problémákba ütköznek (lásd az „ilyen ország nincs” vagy az „elrabolt történelem” képzeteket).² A társadalmi kölcsönhatások különböző szintjeinek általunk használt megközelítése a kortárs kutatási ágak közül rokonságban áll a neogramsciánus nemzetközikapcsolatok-kutatásokkal (Cox 1987; Gill 1993), az európai kritikai politikai gazdaságtan transznacionális osztályképződés-kutatásaival (van der Pijl 1998; Overbeek 2004; van Apeldoorn 2004), a felhalmozási rezsimek regulációs felfogásával (Jessop és Sum 2006), az antropológiában és szociológiában a globális és helyi folyamatok összekapcsolódásával foglalkozó kutatásokkal (Wolf [1982] 1995; Burawoy 2009), valamint a kritikai földrajz léptékfogalmával (Smith 1984).

A magyar társadalom rendszerváltás előtti és utáni belső viszonyainak kritikájában a külső és belső hatásokat integráló szempontrendszert többen is alkalmazzák. Hasonló megközelítésben dolgozta fel például Böröcz József (1992) a kettős függőség fogalmát, Szelényi Iván ([1988] 1992) a szocialista polgárosodás folyamatát, Szalai Erzsébet (1989, 1997, 2001) a késő kádári technokrácia rendszerváltásbeli szerepét, Melegh Attila (2006) pedig a kelet-nyugat lejtő koncepcióját. Krausz Tamás a szocialista felzárkózási kísérlet szovjet példájának elemzése felől világított rá a magyar szocializmus értékelésének kulcsponthaira (1991, 1996). Dorothee Bohle és Greskovits Béla (2012) a kapitalizmus változatairól szóló elméletének (*varieties of capitalism*) szempontjai szerint vetette össze a visegrádi négyek rendszerváltás utáni fejlődését; Otto Holman (1998), Arjan Vliegthart és Henk Overbeek (2008) és Jan Drahokoupil (2008) az amszterdami kritikai politikai gazdaságtani iskola szempontjai szerint elemezte a magyar gazdaság 1989 utáni fejlődését. Az etnográfiai módszertant alkalmazó kutatók közül Martha Lampland (1995) a mezőgazdasági

---

2 Erre a hibára világít rá többek között Gille Zsuzsa jelen lapszámban közölt cikkében ([2000] 2014). A tanulmány azt a gyakorlatot kritizálja, amely az EU-hoz újonnan csatlakozott országokat olyan modell szerint ítéli el, mely egy ideális, de Nyugat-Európában sem megvalósult társadalomképből indul ki.

munka átalakulását elemezte az első világháborútól az 1980-as évekig Magyarországon, Michael Burawoy és Lukács János (1992) a rendszerváltás környéki gyári munkát vizsgálta, később Gille Zsuzsa (2007) hasonló szellemben elemezte a hulladékkezelés politikáit a szocializmus időszakától a 2000-es évekig. Bodnár Judit (2001) az urbanizációt és Budapest átalakulásának kérdéskörét helyezte a globális folyamatokra érzékeny perspektívába. A magyar szakirodalomban kifejezetten a világrendszer-elemzés szempontjait alkalmazzák a *Fejlődés-tanulmányok* sorozat kötetei és az *Eszmélet* folyóiratban közölt viták. A magyar történettudományban a Pach Zsigmond Pál (1968, 1970), Niederhauser Emil (2001), Katus László (1967), Berend T. Iván és Ránki György (1976) neveivel fémjelezhető hagyomány a kelet- (és közép-)európai folyamatokat a kapitalista világgazdaság kialakulásának tágabb folyamataival összefüggésben vizsgálta. A régió történelmi elhelyezéséről szóló magyarországi gondolkodásban ugyancsak erős hagyomány a jog- és szellemtörténeti hangsúlyú komparatív perspektíva: Hajnal István (1936), Bibó István ([1971–72] 1986) és különösen Szűcs Jenő újabb összefoglalásában (1981).

Elemzési keretünkben tehát a modern társadalmi, politikai és gazdasági folyamatok alapvető elemzési egységének a történetileg kialakult kapitalista világrendszert tekintjük. Ez nem feltételezi, hogy mindenütt kapitalista viszonyok uralkodnak: a kapitalista viszonyok a világpiacon belül dominánsak, de sok területen más termelési módokkal kapcsolódnak össze (Meillassoux 1972; Wolf [1982] 1995; Amin 1977). Az osztálypozíciót a világrendszer integrált dinamikáiban a termelés folyamatában elfoglalt pozícióként határozzuk meg. Az osztályok alakulása a teljes világrendszer szintjén zajlik, így nem értelmezhető pusztán nemzetállami keretek között. Mint a világrendszer dinamikáinak eredményeként alakuló pozíció, az osztálypozíció mélyen meghatározza az egyének és csoportok mozgásterét, érdekeit és lehetőségeit. Ugyanakkor ez a mindennapi élet ideológiai, koalíciós, rituális stb. valóságához képest absztrakt pozicionáltság nem feltétlenül jelentkezik (időben tartós) fenomenológiai csoporttulajdonságok vagy „osztálytudat” szintjén, sőt az adott csoportok vagy egyének életútjában sem feltétlenül állandó. A világrendszer szintjén különböző osztálypozíciókat elfoglaló társadalmi csoportok és csoportfrakciók egymáshoz való viszonya mint politikai viszony tipikusan nem a világrendszer szintjén fogalmazódik meg, hanem az állam és államközi viszonyok szintjén, s tükrözi az ahhoz képest megköthető frakcióközi koalíciókat.

Az államok és az államközi viszonyok a világgazdaság szintjén zajló termelési és felhalmozási folyamatok részeként alakulnak. A világrendszer-elemzés a világgazdaságban zajló hierarchikus munkamegosztás szempontjából megkülönbözteti a centrumot, a félperifériát és a perifériát, s az államközi rendszeren belül beszél centrum-, félperifériás és perifériás államokról. Az államközi rendszer centrum-félperiféria-periféria felosztása itt nem egy térbeli felosztást jelent, s nem is azt, hogy az egyes államokon belül homogén

módon ugyanazok a funkciók érvényesülnek – pl. hogy ne lenne szegénység New York egyes negyedeiben. Az államokra vonatkoztatva a centrum, félperiféria és periféria fogalma arra utal, ahogyan a hierarchikus globális munkamegosztás az állami infrastruktúrák és a nemzetgazdaság szintjén kifejeződik, például abban, hogy a helyi csoportok egyes állami infrastruktúrákat a globális felhalmozási küzdelmeken belül milyen, a globális munkamegosztás funkcióiban betöltött osztálypozícióiból tudják megszervezni. A világrendszer-elemzés hagyományában az államot olyan intézménynek tekintjük, amely a globális felhalmozási küzdelmek történeti ciklusaiban változó funkciókat tölt be; így a helyi gazdasági vagy osztályviszonyokat nem az állam mint monolit, időtlen egység felől közelítjük meg (Arrighi [1997] 2000).

A társadalmi szerveződés állam „alatti” és „feletti” szintjeit tekintve már az 1980-as években felmerült a különböző földrajzi léptékek integrálása a világrendszer-elemzésbe (Taylor 1981), majd a következő három évtizedben az egyenlőtlen fejlődés (Smith 1984) és a globalizáció (Swyngedouw 1997) fogalmainak kidolgozásával a globális perspektívát sikerült összeegyeztetni az érzékenyebb térelméleti modellekkel, a tér kapitalista termelésének és magának a léptéknek a globális-lokális viszonyrendszerben konstruált fogalmával (Brenner, 1999; Mackinnon 2010; Marston 2000). Elemzésünkben ezekre a vitákra támaszkodva a léptékeket – például a nemzetállam léptékét – nem mint fix határokkal rendelkező tartályt kezeljük (a tartályszerű térszemléletre épülő módszertani nacionalizmus kritikájáról lásd Wimmer és Glick Schiller 2002). Jelen cikkben ugyanakkor, mivel Magyarország világrendszerbeli integrációjának egyik alapvető mechanizmusával, az államadóssággal foglalkozunk, az állami szint kiemelt szerepet kap. Ez a hangsúly az elemzés tárgyának, nem pedig az elméleti kiindulópontunknak köszönhető – egyéb elemzéseinkben más hangsúlyok kerülnek előtérbe.

A tudat és cselekvés (*agency*) szerepét – szemben a mechanisztikus vagy a szellem szabadságát hirdető megközelítésekkel –, a strukturális folyamatok részeként kialakuló, de azokra saját erővel visszaható tényezőként gondoljuk el, összhangban a kultúraszociológia és a szociálintropológia hagyományaival (Bourdieu [1979] 1984; Wolf [1982] 1995). Az osztályfrakciók közötti hatalmi harcok a tudatosulási folyamatok szintjén is jelentkeznek a hegemoniáért folytatott küzdelemben vagy az annak való alárendelődésben (Gramsci 1971). Az alárendelt pozícióból nem következik automatikusan az alárendelés elvének kritikája, sem az alárendelés szimbolikus legitimációjának a kritikája. Az alárendeltnek a legtöbb esetben az alárendelés (náluk erősebb) elvének megfelelően cselekszenek, így maguk is hozzájárulnak az alávetés logikájának újratermeléséhez. Jelen lapszám tanulmányai közül ezt példázza az antipopulizmusnak mint a kelet-európai alárendelődés szimbolikus elemének bemutatása (Gagyai 2014a).

A magyarországi folyamatok elemzésében tehát a helyi folyamatokat nem kizárólag a magyar társadalom belső viszonyrendszeréből kívánjuk megérteni, hanem a kapitalista világrendszer történetileg kifejlődő dinamikáinak a részeként vizsgáljuk. Ebből következik, hogy a folyamatok több léptéken értelmezhető helyi formáit nem tekintjük a világrendszer kifejlődésében más pozíciót elfoglaló országokéival összehasonlítható, „ugyanazon” elemeknek. Hibásnak tartjuk azt a megközelítést, amely a szuverenitás, a demokrácia vagy a belső elnyomás „magyar” viszonyait a centrumországok belső viszonyaihoz méri, mint azonos lényegű, de mértékükben vagy fejlettségükben különböző viszonyokat. Mi az állami infrastruktúrák és különböző társadalmi csoportok viszonyát a világrendszer szintjén zajló folyamatnak a különböző pozíciókban különböző formákban megjelenő elemeként vizsgáljuk. Innen nézve a centrum polgárosodása és a félperiféria középosztályának a hiánya ugyanannak a világrendszerbeli felhalmozási dinamikának két különböző pozícióban jelentkező, de összefüggő és elválaszthatatlan eleme. Ugyanígy, mivel a belső hatalmi viszonyok egyúttal a belső csoportok globális hatalmi viszonyokhoz képest meglévő relatív erejét és szövetségeit tükrözik, a szuverenitás és a demokrácia kérdései egészen más dinamikákra mutatnak rá a centrum és a (fél)perifériák társadalmában. A demokrácia és a szuverenitás elvi értékeit elismerve tehát mi elsősorban nem lebecsülni kívánjuk a hazai politikai fejlődést, hanem éppen a hazai fejlődés valós formáinak a világrendszerbe ágyazott történeti kifejlődését kívánjuk megérteni.

E megközelítés alapján az államszocializmust a félperifériás fejlődésre jellemző, erős állami szerepre épülő felzárkózási erőfeszítésnek tekintjük; külső viszonyaiban a kapitalista világgazdaságba bekapcsolt, de belső viszonyaiban nem tisztán kapitalista termelési módként fogjuk fel. A szocialista állam szerepét és a szocializmuson belüli társadalmi viszonyokat eszerint az egybefüggő külső és belső meghatározottság szerint kívánjuk elemezni. A *longue durée* (Braudel [1979] 1985) perspektívájából az államszocialista felzárkózási kísérletek a kapitalista világrendszerbe bekapcsolódó kelet-európai országok felülről vezérelt felzárkózási kísérleteinek a sorozatába illeszkednek (Chase-Dunn 1980; Frank 1977; Wallerstein 1976). Ennek során Magyarország jellemzően nem közvetlenül a centrum piacaiba tagozódik be, hanem valamely közeli, a maga részéről ugyancsak a felülről vezérelt felzárkózást célzó birodalom gazdaságába illeszkedik be, alávett pozícióban (lásd például Magyarország kapcsolódását az Osztrák–Magyar Monarchiához, a német hadigazdasághoz vagy éppen a szovjet érdekszférához).

VILÁGGAZDASÁGI BETAGOZÓDÁS ÉS NYUGATI FÜGGÉS: A SZOCIALISTA MAGYARORSZÁG ELŐZMÉNYEI

A TŐKÉS VILÁGRENSZTER KIALAKULÁSA ÉS A FÉLPERIFÉRIA BETAGOZÓDÁSI STRATÉGIÁI

A szocializmus vizsgálatánál jellegzetes kulcselem a modernizációs elmaradottság kérdésköre: a polgárosodás-demokrácia és a rendiesség-állami túlhatalom szembeállítása. Az elmaradottság (rendiesség, állami túlhatalom) több helyen³ úgy jelenik meg, mint az orosz vagy kelet-európai fejlődés specifikuma, ami megelőzte és megalapozta a szocialista rendszert, s amely a felzárkózási kísérletek kudarcaiban azóta is kísért. A globális elemzés perspektívájából nézve ez a specifikum azonban nem az időbeli lemaradásnak, hanem a nyugati fejlődéssel egybefüggő közös fejlődésnek köszönhető. A világrendszer-elemzés hagyománya ezt a jelenséget nevezi egyenlőtlen fejlődésnek (Amin 1977).

Ha ebből a perspektívából szeretnénk közelíteni 1989-hez, akkor érdemes visszamenőnk a modern kapitalista világrendszer kialakulásának kezdetéig. A feudalizmus válsága és az abból fakadó társadalmi feszültségek más-más eredményre vezettek Európa országaiban. Míg Angliában a földbérleti rendszer és a bekerítések kialakulásával megalapozták a kapitalista viszonyok létrejöttét (lásd például Dobb 1946), addig az Elbától keletre ezek a küzdelmek az arisztokrácia győzelmével végződtek. A nyugati kapitalizáló fejlődéssel a keleti országok feudális strukturáikon keresztül léptek kapcsolatba, agrártermékek exportőreiként és az arisztokrácia luxusfogyasztásának importőreiként. Mindkét tevékenység a saját félperifériás nemzeti piacok kialakulásának kárára a centrum – ebben az időben világméretűvé váló – piacait gazdagította. A kedvezőtlen cserearányok miatt ez a kereskedelem a keleti országok számára veszteséges volt, amelyre a feudális államok az adóztatás szigorításával és a társadalmi viszonyok bemerevítésével reagáltak. A refeudalizáció és a második jobbágyság kialakulása keleten a kapitalista világpiac létrejöttének funkcionális részeként ment végbe. Az integrálódó kapitalista világpiac hegemoniaküzdelmek között a periferializáló országokban az állam hatalma az egyes helyi elitfrakciókéhoz képest megerősödött, részben a lefele sodródásból adódó katonai kényszerek miatt, részben a hullámokban megújuló abszolutista felzárkózási erőfeszítések eszközeként (Brenner 1977; Wallerstein 1974; Anderson 1979).

---

3 Az orosz történelmi vitákhoz lásd Krausz (1991); a magyarországi vitákhoz lásd Katus (1967); Niederhauser (2001); Pach (1994); Berend és Ránki (1979).

A világrendszer piacain a centrum dominanciája a fejlett technológiájú termékek előnyös cserearányában jelentkezik. A felzárkózás szempontjából így a technológia belső fejlesztése mindig is döntő kérdés volt. A félperifériás országok azonban nemcsak technológia-, hanem tőkehiányosak is. Utóbbit belső kizsákmányolással ugyan elő lehet teremteni, a fejlett technológiából azonban tipikusan importra szorulnak, amely finanszírozására – hacsak külső finanszírozást nem von be az ország – az export növelésével kell válaszolni. Minderre viszont a helyben mozgósítható erőforrások ritkán elegendők. A szűkös erőforrásokért folytatott küzdelem helyi szinten az azokért küzdő termelő csoportok (például ágazati gazdasági szereplők) és az általuk támogatott különböző nemzetközi kereskedelmi politikák (liberalizmus vagy protekcionizmus) közötti konfliktusokban jelenik meg. Még ha a fenti körülmények között sikerül is növelni a kivittelt, az tartósan csak nehezen fenntartható: a félperifériás országok ugyanis a centrummal történő kereskedelemben kedvezőtlen és romló cserearányokkal szembesülnek, azaz ugyanazért az importmennyiségért egyre több exporttal kell fizetniük. A technológia behozatalának költségeit így tipikusan nem tudják csak a kivitt termékekből befolyó összegből fedezni, külső finanszírozásra kell támaszkodniuk. A hitel vagy működő tőke formájában beáramló pénzügyi eszközök az ország külső függőségének erősödéséhez, valamint eladósodáshoz vezet.⁴

A kapitalista fejlődés immanens része, hogy a kialakulóban lévő centrumtérsegek szabadpiaci egyezményekkel erőltették rá a liberális kereskedelmi viszonyokat a függő termelési viszonyrendszerbe kényszerülő félperifériára. A tőkés fejlődés korai merkantilista szakaszában a brit centrum számos ilyen egyezményt kötött nemcsak a kvázi gyarmati sorba erőszakolt térségekkel, de még a hegemon küzdelmekben tőle elmaradó más centrumállamokkal is.⁵ A kieroszakolt egyezmények nem feltétlenül jártak közvetlen agresszív beavatkozással, bár a gyarmati sorba kerülő perifériánál ez volt jellemző. A centrumállamok között és a félperiférián viszont a mindenkori osztályalkuk eredménye volt, hogy a függőségbe kerülő társadalmak melyik szűk csoportja vált képessé a külső kapcsolatok meghatározására. Az így kialakult termelési feltételek elsősorban tehát a centrum tőkés felhalmozási érdekeit, a félperiféria külkereskedelmén keresztül pedig főleg az exportban érdekelt agrártermelőket hozta előnyös helyzetbe.

A különböző osztályok sokáig jellemzően az agrárszektornak kedvező liberalizáció és a tipikusan az iparfejlesztést támogató protekcionista piacvédelem mentén csaptak össze. E gazdaságpolitikai kérdés a félperifériás fejlődés tipikus stratégiai dilemmája, és a helyi elitek pozícióit és felzárkózási projektjeit hosszú távon ez a függő helyzet határozza

---

4 Magyarországról empirikusan lásd Szegő (1989) és Vígvári (1990) írásait, valamint ezekre és más további forrásokra támaszkodva Éber (2014) jelen lapszámba írt recenzióját.

5 Lásd például Nagy Britanniá 1786-os kereskedelmi szerződését Franciaországgal.

meg. A két stratégia valójában viszont ugyanannak a technológia- és tőkehiányos pozíciónak a két oldala. Bár egyenként mindkét stratégia hajlamos a félperifériás kitérés ígéretének megfogalmazására, valójában a világrendszerbe történő integráció szempontjából ugyanannak a függőségi pályának az ívén mozognak, és bármelyik stratégia kerül hatalomra, hosszú távon a függő fejlődés tipikus akadályaiba ütközik.

A kereskedelmi és piaci liberalizáció a félperiférián elfogadja a globális termelési struktúrában ráosztott szerepet, a félperiféria a már kialakult piaci viszonyok által diktált komparatív előnyök mentén vesz részt a nemzetközi kereskedelemben. A protekcionista fejlesztés ezzel szemben nem a történetileg kialakult (vagy a globális viszonyok átalakulásával rákényszerített) pozíciót akarja fenntartani és fejleszteni, hanem olyan új ágazatok technológiai fejlesztésére tesz kísérletet, amelyen keresztül kedvezőbb cserearányt tud elérni a nemzetközi piacokon. Ez a stratégia bizonyos ágazatokban időnként elzárkózással jár együtt. Hosszú távon mindkét folyamat az előnytelen kereskedelmi és technológiai helyzet miatt eladósodáshoz vagy erősödő külső függéshez, a saját termelőkapacitások folyamatos alulfejlettségéhez vezet. A két stratégia közötti választás hosszú távon nem eltérő fejlődési irányokra, hanem az érdekelt helyi elitcsoportok erőviszonyaira utal. A termelés struktúraváltását (például iparosítást) a félperiférián a technológia- és tőke-transzferen keresztül csak a centrum tudja kikényszeríteni. Ilyen változások jellemzően a centrumban zajló strukturális változások folyományaként alakulnak ki, amelyet a nemzeti történetírás jellemzően a félperiféria belső modernizációjának szokott tekinteni.

A következő alfejezetben egy nagy ívű, csak a történelmi fordulópontokra koncentrált áttekintésben mutatjuk be Magyarország betagozódási lehetőségeit és stratégiáit. Célunk rámutatni arra, hogy a szocialista és poszt-szocialista időszak legfőbb dilemmái – ha más megjelenési formában is, de – már megjelentek a tőkés világrendszerbe való integráció korábbi szakaszaiban is.

MAGYARORSZÁG VILÁGGAZDASÁGI POZÍCIÓI A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARCTÓL A II. VILÁGHÁBORÚIG

Magyarország a Rákóczi-szabadságharc leverése után az elitek között megkötött paktum eredményeképpen előnytelenül tagozódott be a Habsburg Birodalomba mint élelmi- és fémnyersanyag-exportőr, valamint iparcikkimportőr. A hétéves háború (1756–63) lezárultával és a brit hegemonia létrejöttével a Habsburg Birodalom fokozatosan marginalizálódott. A kapitalista világ gazdaság kialakulásával párhuzamosan a fontos kereskedelmi útvonalak a szárazföldről és a Földközi-tenger vidékéről az atlanti térségbe, azon keresztül pedig a nemzetközi tengeri útvonalak irányába helyeződtek át. Kelet-Európa korábbi

élelmiszer- és nyersanyag-beszállító szerepe így fokozatosan háttérbe szorult, Magyarország előnytelen betagozódása a Habsburg Birodalomba és ezen keresztül a világgazdaságba megszilárdult.

Az 1848-as forradalomban kicsúcsosodó nemzeti függetlenedési küzdelem is más megvilágításba kerül, ha a függő betagozódás figyelembevételével elemezzük. Gazdasági szempontból ekkor – a későbbiekhez hasonlóan – az utolérő fejlődés két lehetséges stratégiáját fogalmazták meg: Széchenyi az agrárliberalizáció, Kossuth a protekcionista iparfejlesztés útját képviselte.⁶ A két stratégia vitájában a kapitalista vilárendszerbe való félperifériás betagozódás alapvető dilemmája jelent meg, amely a későbbi hasonló kísérletek dinamikáit is előrevetítette. A forradalom és az azt követő megtorlás miatt végül sem a liberalizáló, sem a protekcionista iparfejlesztő stratégia nem tudott „tisztá formában” érvényesülni: ezek később is inkább mint helyi elitfrakciókat szervező ideológiák, és nem mint jól elhatárolható, konkrét, megvalósult gazdaságpolitikák jelentek meg a magyar történelemben.

Az 1848 utáni időszakban az 1870-es évek gazdasági világválsága jelentett igazi fordulópontot. Nem véletlenül tekinti a hagyományos történetírás az ezt követő három évtizedet a kelet-európai félperiféria modernizációs időszakának. Ez a modernizáció viszont nem véletlenül vezetett pár évtized alatt ugyanahhoz az egyenlőtlen fejlődéshez, mint amely a megelőző korszak merkantilista kapcsolatait is jellemezte. A centrumban az adott termelési feltételek között visszaforgathatlan tökemennyiség halmozódott fel, ami profitabilitási válsághoz vezetett. Ennek eredményeképpen nagymértékű tőkeexport indult a (fél)perifériák felé, ami a befolyási övezetek fölötti geopolitikai küzdelmeket is magával hozta. Ez a folyamat Kelet-Európában jelentős hitel- és működőtőke-beáramláshoz vezetett, ami államkölcsonokban és – az agrártermelésbe, a mezőgazdasághoz kötődő iparba és az infrastruktúrába (pl. vasúthálózat-építésbe) történő – beruházásokban jelentkezett. Ez volt az a periódus, amely elkezdte felszámolni az önellátó birtokrendszert a mezőgazdaságban, kapitalizálta az agrártermelést és a nemzeti tőkével⁷ együtt létrehozta a szabad agrármunkaerőt (Berend és Ránki 1976: 55–85; Kövér 1982). A tőkebeáramlás látványos

---

6 Részletesebben lásd Kozma (1996: 440–446).

7 A nemzetközi tőke beáramlása következtében a hazai nagybirtokos elit technológiai nyomás alá került. Saját termelésük modernizálására többen jelzaloghitelt vettek fel. Akik ezt sikeresen befektették, tőkés agrárvállalkozóvá válhattak. A pénzügyi forrásokon keresztül ez a nemzetközi tőkés felhalmozás folyamatához kapcsolta a belső osztályképződés feltételeit. Az így létrejövő nemzeti tőke a globális munkamegosztásban és felhalmozásban függő helyet foglalt el, maga is a centrum felhalmozási ciklusának vált részévé. Nemzeti tőkének mégis azért tekinthetjük, mert az osztályformálódási folyamatban a nemzetközi tőkétől való függősége ellenére a nagy felhalmozási ciklusok

fejlődést hozott, egyszersmind a gazdaság szerkezetében megerősítette a centrumtól való függést.

A kapitalista fejlődésnek ez az első időszaka nagymértékű tőkekoncentrációval, a fináncióke és a kartellek dominanciájának kialakulásával járt. A megtermelt jövedelem túlnyomó része a nemzetközi vállalatokon vagy banki konzorciumokon keresztül (osztalék és kamat formájában) hamar elkezdett visszaáramlani a centrumba. A helyi elit a termelés fölötti kontrollt a centrum pénzügyi és nem pénzügyi monopolvállalatainak megjelenésével nagyrészt elveszítette (lásd a dzsentrikérdést), ami felerősítette az elitek közötti belső versenyt – többek között a felértékelődő szerepet betöltő állami erőforrásokért. A centrum polgárosodásával és a centrum piacainak világpiaccá alakulásával párhuzamosan a félperiférián zajló polgárosodás és az ehhez kapcsolódó proletarizáció a centrumban zajló felhalmozási ciklustól függő és elsősorban ehhez a felhalmozáshoz hozzájáruló folyamat maradt.

Az I. világháborút követő magyarországi területvesztés és a ráncított jótételi kötelezettség következtében kialakult előnytelen gazdasági szerkezet végzetes következményekkel járt. A gazdaság talpraállítása érdekében 1924-ben az ország népszövetségi kölcsönt vett fel, amelynek feltételeként a belső felhalmozást tovább hátráltató adóemelés és megszorításokat írtak elő. Ilyen körülmények között érte el Magyarországot az 1929-től globális szinten kibontakozó gazdasági válság, amely a külkereskedelem világszintű visszaesését, a hitelek drágulását és az agrárarak zuhanását hozta magával. Az alapvető nyersanyagokban és iparcikkben is importra szoruló agrárexportőr-országot ez katasztrofálisan érintette. A tovább szűkülő piacon a belső fejlődési feltételek mellett az addigra felvett nyugati kölcsönök finanszírozhatatlanná váltak, 1931-ben a magyar állam fizetéképtelenné vált. A harmincas évekre kialakult világszintű protekcionizmus bilaterális szerződéseibe kényszerítette az európai országokat, amelynek következtében Magyarország fokozatosan a német hadigazdaság érdekszférájába került. Bár voltak kitérés kísérletek, mivel azonban más országok (pl. Franciaország és az Egyesült Királyság) nem tudták megvenni az exportkényszerben lévő magyar gazdaság gabonáját, azok sikertelennek bizonyultak. Így a német befolyás tovább fokozódott, és végül a harmincas évek végére Magyarország nagymértékben a német gazdaság és hadiipar kiszolgálójává vált.

---

biztosította lehetőségek mentén képes volt beindítani a belső felhalmozást, még ha az a nemzetközi tőkés viszonyoknak alárendelve is történt.

ÁLLAMSZOCIALIZMUS: A KETTŐS FÜGGÉSTŐL A PRIVATIZÁCIÓIG

A TŐKE- ÉS TECHNOLÓGIAHIÁNY KÖVETKEZMÉNYEI A SZOCIALISTA KELET-EURÓPÁBAN

A magyar gazdaság 1945 után pár év alatt központilag tervezett gazdasággá vált, ez azonban nem változtatott tőke- és technológiahányos félperifériás helyzetén. A tőkehiány ha áldozatokkal is, de a belső kizsákmányolással átmenetileg megszüntethető – mint ahogy erre az ötvenes években kísérlet történt –, ugyanakkor ez önmagában még nem biztosítja a fejlett technológiához való hozzáférést. Ha a félperifériás ország – akár önként, akár kényszerből – elzárkózik a centrumországoktól, akkor technológiai elmaradás fenyegeti. A szocialista gazdaság szempontjából így elsőrendű kérdéssé vált, hogyan kapcsolódik a nemzetközi kereskedelemhez és a nemzetközi pénz- és tőkepiacokhoz.

A versenyképes termékexportot többnyire a centrumországokból importált fejlett technológiával és alkatrészekből lehet előállítani, ez tehát nemzetgazdasági szinten elegendő export hiányában csak hitel- és működőtőke-beáramlásból finanszírozható. A szocialista állami tulajdon kizárta a külföldi működő tőke jelenlétét, ezzel a lehetőségek a magas minőségű áruk termelése és az eladósodás elkerülése között feszülő dilemmává egyszerűsödtek. Bár bevett megközelítés, hogy az eladósodás nem szükségyszerű, hiszen ha megfelelő beruházási eszközökre költik el a külföldi hitelt, akkor a termelésen keresztül vissza lehet fizetni a felvett összeget és kamatait, a tapasztalat ezt a félperiférián jellemzően nem igazolta. Magyarország szocializmus alatti behozatalának például a hetvenes évek első felében a négyötödét a termeléshez szükséges alkatrészek, berendezések tették ki (Kozma 1996: 502), mégis a térség legeladósodottabb államává vált. Így más típusú választ kell találni arra, hogy egyes országok miért nem tudták visszafizetni további hitelek felvétele nélkül a beruházásokra korábban felvett hiteleket és azok költségeit. Mivel ez a tendencia nemcsak a szocialista országokra, hanem a félperifériás országokra általában igaz, így megtévesztő lenne a választ pusztán a szocialista országok „hatékonytalan” működésében keresni.

Az alapvető kérdés, amelyre választ kell adni: ki tudja-e termelni az ország a szükséges devizában az importált technológia finanszírozására felhasznált külföldi hitel összegét és annak kamatait? Mindezt számos részkérdésre lehet felbontani, amely rávilágít arra, hogy miért képtelenek gyakran visszafizetni a felvett hitelt a félperifériás országok.

1. A beruházás milyen mértékben termel közvetlenül jövedelmet? A nemzetközi beruházási bankok hitelei például elsősorban infrastruktúra-fejlesztésre szólnak, amelyek közvetlenül nem termelnek jövedelmet.
2. A beruházás által előállított termék ha képes közvetlenül jövedelmet realizálni, képes-e csökkenteni a folyó fizetési mérleg hiányát, azaz a nemzetgazdaság finanszírozási igényét? Konkrétan: a megtermelt árut milyen arányban értékesítik külföldön, mekkora az importhányada, valamint hogyan változik a relatív ára a világgpiacon? A kelet-európai országokat a gazdasági válságot leszámítva tipikusan nagy külkereskedelmi hiány és a centrumországok irányába kedvezőtlen és folyamatosan romló cserearány jellemzi.
3. A megtermelt áru mennyire versenyképes a nemzetközi piacokon? Importált technológiánál már eleve felmerül a megkésettség kérdése, hiszen nem az importáló ország az egyetlen, aki a világgpiacra termel azzal a berendezéssel. Elképzelhető, hogy az importált eszköz már eleve csak „relatív fejlett”, azaz az exportáló nemzetgazdaságban már elavultnak számít.
4. Korlátozzák-e politikai úton a termék külső értékesítési lehetőségét? Például a nyugati országok közös agrárpolitikája jelentősen szűkítette az amúgy versenyképessé vált magyar mezőgazdasági termékek külső értékesítését.
5. A megtermelt jövedelem milyen mértékben váltható át szabadon a felvett hitel devizanemére? A szocializmus alatt például a felvett hitelek nagy része konvertibilis devizában, míg a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) felé értékesített áruk nem konvertibilis eszközökben voltak denomináltak.
6. Végül a nemzetközi pénz- és tőkepiaci változások milyen mértékben változtatják meg a korábban felvett hitelek finanszírozási és refinanszírozási feltételeit például a kamatkörnyezet alakulásán vagy az árfolyammozgásokon keresztül? Előbbire lásd 1979–81-es Volcker-sokkot, utóbbira 1985-ös Plaza-egyezményt, melyeket a következőkben részletesebben tárgyalunk.

Mindezekkel a nehézségekkel a szocialista gazdaságok is szembesültek. A kelet-európai és szovjet viták Sztálin 1953-as halálát követően a helyi adottságoknak megfelelő – azaz a korábbi, erősen centralizált szovjet modelltől eltérő – gazdasági mechanizmus kialakításáról szóltak. Elsősorban a nemzetgazdasági és vállalati szint irányítása, azaz a tervezés/piaci mechanizmusok és a centralizáció/decentralizáció kiterjedtsége és mélysége volt a tét. A félperifériás ország helyzetéből adódó külső feltételek figyelembevétele, valamint a mechanizmustól független gazdaságpolitika azonban ezeken kívül esett. Előbbi ugyan az eladósodás előrehaladtával fokozottan előtérbe került, mégis a legnagyobb viták a szocializmus inherens működésére, nem pedig a külső adottságokra és lehetőségekre

adott válaszokra összpontosultak. A gazdasági nyitottság mértéke és annak orientációja, a nemzetközi kereskedelembe betöltött szerep, valamint a centrumhoz való felzárkózás félperifériás kísértése elsősorban a gazdaságpolitikát érintették, amelyet viszont a gazdasági mechanizmusról szóló viták sokáig csak mérsékelten érint(h)ettek.

E kérdések viszont a centrumtól való függés módja és mértéke miatt döntő jelentőségűekké váltak. Egy félperifériás ország a fejlett technológiát többnyire a centrumországoktól szerzi be, de ez az eladósodás veszélyét is magában rejt. Ha viszont nem akar eladósodni a centrum felé, akkor más gazdasági kapcsolatait kell megerősíteni (például a KGST-n belüli együttműködést), a technológiai fejlődést azonban ez gátolhatja. Ha egy szocialista ország a nyugati eladósodást választotta, mint azt Magyarország tette, és célja a felvett hitelek visszafizetése volt, akkor érdeke relatív jó viszonyt ápolni a nyugati országokkal, mivel ezt a hitelfelvételi lehetőségek és kondíciók megállapításánál figyelembe vették. A folyó fizetési mérleg fokozódó hiánya a tőkés országokkal szemben az export irányának is markáns utat szabott. A szocialista országok ugyanis nem konvertibilis devizában fizettek egymásnak, amellyel viszont nem lehetett törleszteni a konvertibilis devizában denominált nyugati hiteleket.

A fejlett technológia beszerzése és az adósság elkerülése közötti dilemmát mégis ritkán kezelik egyszemre két vetületként. Klasszikus kritika például Magyarországgal szemben, hogy eladósodott – az életszínvonal növelésén keresztül elért társadalmi békét, valamint a nyugattal való szorosabb kapcsolatokat azonban elismerik a kritikusok is. Lengyelország hasonlóan súlyosan eladósodott állapotban volt, mint Magyarország, viszont nem tudta elkerülni az államcsődöt, az ország irányíthatatlanná vált és szükségállapotot vezettek be. Csehszlovákiát a hetvenes-nyolcvanas években a technológia elmáradásért és a gazdaság stagnáló teljesítményéért kárhoztatják, ugyanakkor kiemelendőnek tartják, hogy milyen előrelátók voltak, hogy nem adósdottak el. Románia önkiszákmányolásának társadalmi-gazdasági következményei ismertek, de kevés szó esik arról, hogy mindez a nyugati adósság törlesztését szolgálta, amelyet végül 1989-re visszafizetett az ország.

A dilemma Magyarországon kezdetben sztálini típusú, felülről vezérelt import-helyettesítő iparosításban csapódott le. Az iparfejlesztéshez technológiainportra, így konvertibilis devizára volt szükség, amelyre az ötvenes években a nyugat által szigorúan korlátozott külkereskedelem ellenére – ha korlátozottan is, de – volt lehetőség. Ahogy a nyugat-európai termelés bővült, úgy vált egyre fontosabbá a kelet-európai felvevőpiac. Mivel a magyar gazdaság a centrumországokba nem tudott annyit exportálni, mint amennyit importált onnan, a hiányt külső hitelekből kellett finanszírozni. A konvertibilis devizában felvett hitelek törlesztése és a gazdaságfejlesztést szolgáló további

technológiaiimport fokozta a nyugatra irányuló exportkényszert, valamint annak elégtelen szintje következtében az eladósodást.

A felzárkózási kísérlet technológiakényszere végig meghatározta a szocialista blokk lehetőségeit. A KGST egy sok országon átívelő importhelyettesítő iparosítási törekvésként is felfogható, hiszen a tagországok között technológia- és munkamegosztást, valamint felvevőpiacot biztosított, azonban a technológia- és tőkehiányt más importhelyettesítő törekvésekhez hasonlóan⁸ nem tudta kikerülni. Az eladósodáson keresztül fokozódó függést a centrumországoktól a konvertibilis deviza szükségése is fokozta. Mindez bővítette a centrumországokkal folytatott kereskedelmet, valamint előkészítette a külföldi tőke beáramlását a régióba.

MAGYARORSZÁG ELADÓSODÁSA A SZOCIALIZMUSBAN

A háborút követően a korábbi finanszírozási kötelezettségek nem szűntek meg. A népszövetségi kölcsönt továbbra is fizette Magyarország, az 1931-ben felmondott hiteltörlesztéseket számon tartották a centrumországok,⁹ a terheket pedig a háborús jóvátételek növelték. Bár a sztálini önerőből való építkezés politikáját hirdették meg, Magyarország már 1952-ben nyugati hiteleket vett fel, sőt, 1956-ban a forradalom idején az államcsőd szélén billegett. Mivel 1956. november 4-e után még hónapokig nem állt helyre a termelés és így jelentős bevételektől esett el az állam, már 1957-ben felmerült a Nemzetközi Valutaalappal (IMF) való kapcsolatfelvétel gondolata (Mong 2012: 56). Ez ekkor még politikai okokból megghiúsult, az ország finanszírozását szovjet és kínai kedvezményes feltételekkel, konvertibilis eszközökben nyújtott hitelből fedezték. Ez azonban nem tudta megteremteni a hosszú távú iparosításhoz szükséges erőforrásokat, így az 1958-ban rendkívüli beruházási költségeket igénylő iparosításba és kollektivizálásba kezdő Magyarország gyors ütemben eladósodott, 1962 második felére a keménydeviza-készlet (új azonnali hitelek hiányában) többször csak a következő két-három nap kifizetéseire lett volna elegendő (i. m.: 88). Ebben a környezetben került sor az első magyar–amerikai áruhitelügyletre és nagymértékű amerikai gabonabehozatalra, amelyre a korabeli nyugati sajtóban a hidegháborús helyzet miatt kuriózumként tekintettek, itthon pedig elhallgatták azt (i. m.: 77–81). Mindez újra teret engedett az 1956-ot követően háttérbe szorult gazdaságirányítási vitáknak, amelyek eredménye az új gazdasági mechanizmus 1968-as bevezetésében csúcspodott ki. A piaci mechanizmusokra az addigi szocialista gyakorlathoz képest nagymértékben

---

8 Az importhelyettesítő iparosítás problémáit Latin-Amerika kapcsán lásd Hirschman (1968).

9 A későbbi IMF-csatlakozás egyik feltétele lesz ezek visszafizetése.

támaszkodó változások felkeltették a nyugati politikusok és közgazdászok érdeklődését, bár az 1968-as prágai bevonulás érezte a reformok korlátait. A Nemzetközi Valutaalaptól az új gazdasági mechanizmus megismerésére 1971-ben küldöttség érkezett Budapestre, 1972-ben pedig Románia – elsőként a szocialista blokkból – IMF-taggá vált.¹⁰ Egy darabig Magyarország csatlakozása is az IMF-napirendjén volt, 1973-ban azonban Moszkva nyomására az ország kihátrált az IMF-tárgyalásokból.

A hetvenes évek első fele olyan mély strukturális változásokat hozott a világrendszerben, amelyek egyre jobban fokozták a kelet-európai országok nyugati centrumtól való függését, és ezáltal, ha több áttételen keresztül is, de egyenesen vezettek az 1989-es rendszerváltásokig (Böröcz 1992). Ebből a mélyreható strukturális váltásból – amelyet a szakirodalom neoliberais fordulatként tart számon – négy tényezőt emelünk ki. Egyrészt az 1973-as és az 1979-es olajárrobbanások drasztikusan megemelték az energiahordozók árát, ezen keresztül az ipari termelés költségeit. A KGST tagországokban a cserearányromlás a nyugati technológiainporton keresztül azonnal megjelent, a keleti olajimport pedig 1975-től fokozatos drágulással (csúszóárrendszer) rontotta a kelet-európai külkereskedelmi egyenleget. Másrészt az olajtermelő országokban a magasabb olajárak miatt felhalmozódó „petrodollárok” jelentősen megnövelték a globális pénzkínálatot, amely a félperiféria országokban olcsó hitelek formájában jelent meg. Magyarországon ez az időszak gondot jelentett az amúgy is növekvő eladósodással küzdő Kádár-korszaknak: 1973 és 1980 között nagyjából meghétszereződött a nettó adósságállomány (Lóránt 2001). Az 1970-es évek befektetési lehetőséget kereső olcsó hitelei és az azt követő pénzügyi válság sok tekintetben hasonlított az 1870-es és az 1930-as évek világválságait megelőző időszakokra, amelyek szintén a teljes globális (fél)periféria drasztikus eladósodáshoz vezettek. Harmadrészt – az első két tényező következményeképp – az egész világrendszerben megindult a gazdasági szerkezetváltás: ez az időszak a globális finanszírozás (Brenner 2000), a centrumországokon belüli szelektív dezindusztrializáció, egyszóval a rugalmas felhalmozási rezsim kezdete (Harvey 1989). Magyarországon mint döntően élelmiszeripari termékeket és nyersanyagokat exportáló országban ez a cserearányok romlásán keresztül vált érezhetővé, amelyet csak fokozott a nyugat-európai centrumországok által az 1960-as évektől kiépített, a mezőgazdasági termékekre magas védővámokat kivető közös agrárpolitika. Mindez még tovább rontotta a folyó fizetési mérleget, és ezzel elősegítette az adósságszpirál kialakulását. A végső dőfést a félperifériának a negyedik tényező, az ún. Volcker-sokk adta. Paul Volcker, az Egyesült Államok jegybankjának szerepét betöltő Fed elnöke az 1980-as évek elején szigorú monetáris politikát vezetett be az infláció csökkentése és

---

10 Pontosabban Csehszlovákia, Jugoszlávia és Lengyelország alapító tag volt. Lengyelország 1950-ben kilépett, Csehszlovákiát 1954-ben kizárták, Jugoszlávia státusza pedig végig speciális – azaz a Szovjetuniótól független – volt a szocialista blokkon belül.

a globális tőke megszerzéséért folytatott küzdelem érdekében: a jegybanki alapkamatot drasztikusan megemelte, ami miatt az eladósodott országok kamatterhei az egekbe szöktek.¹¹

Az 1970-es évek változásai a centrumországokban stagflációs válságként jelentkeztek, a (fél)periférián pedig a korábbi hitelbőséget megszüntető, majd a felvett hitelek refinanszírozását sok helyen ellehetetlenítő Volcker-sokkot súlyos adósságválságok és államcsődök követték. Magyarország a hetvenes évek végétől így ismét súlyos finanszírozási problémákkal szembesült. A nemzetközi befektetői bizalmat a nyolcvanas évek elejére a jugoszláv és lengyel, valamint a mexikói államcsőd még jobban megingatta, és ez a Magyarországra alkalmazott hitelkondíciókat is tovább szigorította. E folyamatok által előidézett rohamos eladósodás mellett indult meg újból az IMF-fel a csatlakozási tárgyalás – ezúttal Moszkva tudta nélkül. A tárgyalások eredményesek voltak: Magyarország 1982. május 6-án aláírta a belépési nyilatkozatot, majd június 24-én a Világbankhoz is csatlakozott. Ez gyakorlatilag egyszerre jelentett újabb hiteleket és az ezek feltételül szabott megszorító intézkedéseket (például az ártámogatások csökkentését és a bérek reálértékének csökkentését).

A magyar állam eladósodásának újabb hullámában jelentős mérföldkő volt az 1985-ös év. A többéves megszorítás után az MSZMP XIII. kongresszusán az iparosítás gyorsítása és az életszínvonal fellendítése mellett döntött, mindez pedig további hitelek felvételét jelentette. A törlesztési tervek drasztikus felülírására mindössze fél évet kellett várni. Szeptemberben a centrumországok az Egyesült Államok gazdaságának fellendítése érdekében a dollár leértékelése, azaz más konvertibilis devizák – többek között a japán jen – felértékelése mellett döntöttek. A Plaza-egyezménynek nevezett megállapodás okozta árfolyammozgások rendkívüli mértékben megnövelték a jelentős részben jenben denominált magyar államadósságot. A magyar gazdaságpolitikától független külső hatás hozzájárult ahhoz, hogy 1989-re Magyarország adósságállománya világ szinten is kiemelkedő mértékű legyen. Legkésőbb 1987-től világossá vált, hogy az 1985-ben elindított „növekedés” programja makrogazdaságilag tarthatatlan. Ekkor indultak meg azok a közjogi változások – többek között a tulajdonviszonyok átalakítása a spontán privatizáción keresztül –, amelyek elvezettek a rendszerváltásig és az Antall-kormány időszakáig.

---

11 A „kockázatos” (fél)perifériától elvárt kamatszintek a „kockázatmentes” centrumországok kamatainak függvényében alakulnak, hiszen a nemzetközi pénz- és tőkepiacon ugyanazért a tőkéért folyik a verseny. A befektetők így a (fél)periféria hitelezésekor vállalt kockázatért cserébe a centrumországokbeli kamatszinten túl kockázati prémiumot követelnek. A Volcker-sokk hatása így gyorsan lecsapódott a (fél)periféria újonnan felvett hiteleinél, mivel ekkor a (fél)periféria elsősorban rövid távú hitelekből finanszírozta magát. A Volcker-sokk okait és következményeit a „Magyarország a finanszírozás korában” alfejezetben mutatjuk be.

PRIVATIZÁCIÓ: A TULAJDONVISZONYOK ÁTALAKÍTÁSA AZ ADÓSSÁGSPIRÁL SZORÍTÁSÁBAN

A magyar gazdaság és a nyugati piacok a nemzetközi kereskedelmen, valamint a pénz- és tőkepiaci kapcsolatokon keresztül egyaránt nyitottak egymás felé a hatvanas években. Magyarországnak fejlett technológiára és finanszírozásra volt szüksége, Nyugat-Európa pedig már nem tudta értékesíteni beruházási cikkeit hazai piacain, a volt gyarmati országok viszont még nem rendelkeztek az azok felhasználásához szükséges körülményekkel. Az 1968-ban életbe lépő új gazdasági mechanizmus a gazdaságirányítás mechanizmusát reformálta meg, céljai a nagyobb hatékonyság elérése, a teljesítmény és a verseny fokozása voltak. Ez a reform még nem érintette a tulajdonviszonyokat, nem privatizálta az állami és a szövetkezeti tulajdont. Decentralizálta azonban a vállalati irányítást és nagyobb teret engedett a piaci mechanizmusok érvényesülésének az árak és a bérek szabályozásával, valamint a vállalati profitérdekelttség megteremtésével. A hetvenes évek elejére azonban a korábbi változások irányát és törekvéseit alapjaiban gondolták újra.¹² A gazdasági reform új hulláma a hetvenes évek második felében kezdődött és a nyolcvanas évek elejére bontakozott ki. A tulajdonreform mindaddig tabusértő gondolata, miszerint nem elég az irányítási mechanizmust átalakítani, hanem a szocialista tulajdont is felül kell vizsgálni, a nyolcvanas évek második felében jelent meg, majd a spontán privatizáció (1987–90) nyitotta meg előtte az utat. A részben külföldi működőtőke-bevonást, részben az állami tulajdonú szocialista (nagy)vállalatok társaságokba szervezett vagyonelemekre bontását (decentralizációját) és új tulajdonosi struktúra kialakítását (privatizációját) lehetővé tevő átalakulás kulcsszereplői a nagyvállalatok igazgatóiból lett menedzserek és a központi bürokrácia minisztériumi képviselőiként vagy kutató közgazdászaiként dolgozó technokraták voltak. Korábbról meglévő formális és informális kapcsolataik, helyzetismeretük, szaktudásuk, valamint a nyolcvanas évek végének irányítási vákuuma lehetővé tette az informális államtalanítás e spontán formáját. A hetvenes-nyolcvanas évek menedzserei államszocializmusa így alakult át informális menedzseri kapitalizmussá (Böröcz 1995; Szelényi 1995, 1996; Szelényi, Eyal és Townsley 1996a, 1996b, 1998).

---

12 Az új gazdasági mechanizmus 1972–74-ben záruló első hullámának akkori gazdaságpolitikusok általi értékeléséről lásd jelen írás „Gazdasági ideológiák” alfejezetét. Célunk kikerülni a hazai gazdaságpolitikai csoportok szokásos értékelését, amely a reformereket pozitív színben, míg az új gazdasági mechanizmus egyes intézkedéseit kritizáló oldalt negatív színben tünteti fel. Bár jelen írásban erre részletesen nem vállalkozunk, fontosnak tartjuk a sok esetben nehezen szétválasztható két oldal szimmetrikus elemzését.

Az 1990-től szabályozottabb keretek közé terelt privatizáció ritkán hozott létre tiszta magántulajdont, sokkal inkább a magántulajdon és az állami tulajdon sajátos együttesét, vegyítését eredményezte: rekombináns tulajdont (Stark 1992, 1994a, 1994b, 1996), diffúz tulajdonviszonyokat (Szelényi 1995, 1996; Szelényi, Eyal és Townsley 1996a, 1996b, 1998). A megmaradó-újjáalakuló állami tulajdonnak továbbra is nagy szerepe volt. A decentralizáció ugyanis megteremtette annak lehetőségét, hogy némi racionalizálást követően a viszonylag jól működtethető üzemegységeket és vagyonelemeket a profitábilis vállalkozást kereső menedzsment és a bevont külföldi tőke kimazsolázza magának. A terhek így jellemzően az állami költségvetés vállán maradtak (illetve rá hárultak), míg az erőforrások és a profitábilisan működtethető vagyonelemek részben vagy teljes egészében magánkézbe kerültek (Stark 1996). Az állami tulajdon funkciója ezek után az volt, hogy jótálljon a menedzsment esetleges kudarcaiért és kimentse a bajba került gazdasági szervezeteket.

A spontán, valamint a kilencvenes évektől szervezett keretek közt zajló privatizáció és decentralizáció eredményeképpen az államnak értelemszerűen nem volt érdemi lehetősége csökkenteni külső eladósodottságát, világgazdasági függését. A politikai elit, a menedzserek és a technokraták az államot használták előbb a menedzserei hatalom kiépítésére, majd az új tulajdonosi osztály kialakítására, az eredeti tőkefelhalmozás lehetőségfeltételeinek megteremtésére – a választási ciklusoktól lényegében függetlenül (Csite és Kovách 1998). Az 1990 és 1994 között regnáló első szabadon választott kormány Antall József, majd Boross Péter vezetésével a kormányhoz kötődő nemzeti tőke kialakítását kedvező feltételek mellett felvehető egyszisztenciahitellel segítette, és erőfeszítéseket tett a privatizációban szintén érdekelt menedzserek és technokraták visszaszorítására. A Horn Gyula vezette kormány időszakában (1994 és 1998 között) a technokraták és menedzserek által vezényelt privatizációt a politika már nem akadályozta, inkább élénkítette. A pénzügyminiszter Bokros Lajos és a Magyar Nemzeti Bank elnöke, Surányi György neoliberais-monetarista megszorító programjának (a Bokros-csomagnak) fontos eleme volt a privatizáció, a külső államadósságot részben e forrásból finanszírozták.¹³ A kilencvenes évek végére az állami tulajdon így jelentősen visszaszorult: a nagyvállalatok túlnyomórészt magántulajdonba kerültek, a magántulajdon jellemzően külföldi vállalatokat jelentett, de markáns csoportként megjelentek a hazai magánszemélyek tulajdonában lévő vállalatcsoportok és a hazai vállalatok kezében lévő cégcsoportok is (Vedres 2000: 697–698; Csite és Kovách 1999, 2002; Voszka 2000; Szalai 2001). Legkésebb az ezredfordulóra létrejött tehát a hazai nagytulajdonosok-nagytőkések osztálya. A hazai és a transznacionális tőke – az állam segítségével – megerősödött, az adósság az államnál maradt, másfél millió munkavállaló elveszítette munkahelyét, a kifosztott állam visszavonta a munkának korábban nyújtott garanciák jó részét. A tőke és a politika új szövetségei pedig

---

13 A „monetarista fiúk” előtörténetéhez lásd Gagy (2014b) írását jelen lapszámában.

létrehozták a rendszerváltás utáni két politikai-gazdasági blokkot: egyfelől a – tévesen – baloldalnak nevezett baloldali liberális, másfelől pedig a jobboldalnak nevezett nemzeti-keresztény-konzervatív blokkot (vö. Stark és Vedres 2012).

A RENDSZERVÁLTÁST KÖVETŐ MAGYAR GAZDASÁGPOLITIKA

MAGYARORSZÁG A FINANCIALIZÁCIÓ KORÁBAN

A késő szocializmus „lemaradásról” és piaci „nyitásról” szóló diskurzusai a rendszerváltás utáni években a „felzárkózás” ideológiájába csaptak át. Az 1989-et követő években felgyorsuló gazdasági liberalizáció jóval hamarabb intézményesült, mint a politikai integráció: az 1993-as maastrichti szerződéssel létrejövő Európai Unióval megkötött társulási szerződések lényegében szabadkereskedelmi övezetbe integrálták az aláíró országokat; ezzel szemben az euroatlanti térség biztonságpolitikai rendszeréhez, azaz a NATO-hoz, majd az EU-hoz csak ezt követően csatlakoztak a kelet-európai országok: Magyarország az előbbibe 1999-ben, utóbbiba 2004-ben.

A kelet-európai rendszerváltásra a centrumországok súlyos pénzügyi válságával egy időben került sor, de az Egyesült Államokból induló, majd globálissá váló pénzügyi válság eredete az 1980-as éveket megelőző időszakra nyúlt vissza. Az Egyesült Államok folyamatosan növekvő államháztartási és külkereskedelmi hiányát egyre nehezebben tudta finanszírozni, végül Paul Volcker Fed-elnök vezetésével 1979-től gyors és nagymértékű kamatemelésekkel szállt be a nemzetközi tőkéért folytatott versenybe. Az ikerdeficit – azaz az együttes államháztartási és külső hiány – nagyságát a Reagani neoliberais politika is tovább növelte az óriási hadiipari beruházásokon és a felsőbb jövedelmi osztályokat kedvező helyzetbe hozó adópolitikán keresztül. A magas Fed-kamatok felértékeltek a dollárt, ami kedvezőtlenül érintette az amerikai ipar exportlehetőségeit, s ezáltal ráerősített a hagyományos fordista termelési struktúra átalakulására, fokozva az elavult ipari kapacitások leépülését és elvándorlását.¹⁴ Míg az Egyesült Államok exportáló feldolgozóipara versenyhátrányba került a világpiacon, addig a magas kamatok által felemelt hozamelvárások a pénzügyi szektorban nagy megtérüléseket eredményeztek. Mindez jövedelemtranszfer jelentett a társadalom azon felső rétegei számára, akik a vagyonukat nemzetközi pénzügyi eszközökbe tudták fektetni. A válság eredete tehát nemcsak a túlfutott pénzpiaci árak

---

14 A hirtelen változások okozta feszültség enyhítésére fogadták el 1985-ben a már említett Plaza-egyezményt.

korrekciójából, hanem az ipari termelés elvándorlásából és az egyre növekvő adóssággal kapcsolatos finanszírozási bizonytalanságokból is következett.

Bár a globális strukturális válságot nem sikerült tartósan megoldani, a fentiekben vázolt, 1970-es évek óta tartó folyamat – amelyet a szakirodalom finanszírozásnak nevez (vö. Brenner 2000) – az Egyesült Államok nemzetközi pénzügyi pozícióját átmenetileg biztosítani tudta. A nemzetközi pénzpiaci befektetések az 1980-as évek óta csak nehezen találtak megfelelő profitrátát biztosító üzleti lehetőségeket a világban, ami olyan nem szándékolt következményekhez vezetett, mint a japán ingatlanpiaci árbuborék kialakulása. A Clinton-korszak pénzügyi reformja, amelynek keretében ismét alacsony szintre vágták vissza az amerikai kamatokat, a korábban felhalmozott tőkét globális mozgásba hozta. A nemzetközi tőkebefektetések nagyobb mértékben tudtak újjáépülni, és újból az olcsó finanszírozási csatornák nemzetközi terjedése tartotta egyben a globális pénzügyi rendszert.

A finanszírozásnak ezt az átmeneti korszakát hívja Arrighi *belle époque*-nak (Arrighi 1994). Az Egyesült Államokban felhalmozott magántőke jelentős része – a termelőeszközök elvándorlásával párhuzamosan – az 1990-es években ismét a nemzetközi piacok, elsősorban a létrejövő egységes európai piac, valamint a kelet-európai térség felé vette az irányt. Ennek a kelet-európai országok gazdasági átalakulására is jelentős következményei lettek. A rendszerváltás előtti adósságválságból kikecmergő térségbe ekkor kezd el nagyobb tételben működő tőke, valamint jövedelem- és tőkeátvitel beáramlani: például ekkor jelennek meg az első uniós támogatások, mint a Phare-program. A *belle époque* időszakában a kelet-európai félperiféria évtizedek óta görgetett adósságproblémája megoldódni látszott, hiszen a külső finanszírozás nem csődöt kényszerített ezekre az országokra, hanem a transzformációjukat gyorsította fel. A működő tőke jelentős része viszont a privatizáció során áron alul értékesített termelőeszközök megvásárlására áramlott be.

Nem önmagában a magántulajdon létrejötte okozta a gazdasági szerkezetváltást; a privatizáció a nemzetközi munkamegosztásba történő kedvezőtlen betagozódással járt együtt, ami a korábbiaktól érezhetően eltérő gazdasági struktúrát eredményezett. A korábbi állami termelőeszközökből két dolgot volt képes a nemzetközi működő tőke átalakítani: egyrészt a túltermelési válságtól sújtott centrum logikájából következően megszüntette a számára felesleges termelőkapacitásokat, és behatolt az azok alapjául szolgáló helyi piacra – ez egybecsengett a korszak erőltetett szabadkereskedelmi célkitűzéseivel. Másrészt a centrum saját ipari struktúrájának átalakítási folyamatába kapcsolta be a termelési lánc megfelelő (általában alacsony hozzáadott értékű) pontjain az itteni termelőkapacitásokat, amit helyi szinten a nyitás és felzárkózás programjának sikereként interpretáltak.

Ugyanakkor ahogy arra Arrighi több helyen figyelmeztet, a *belle époque* a történelemben jellemzően egy átmeneti korszakot jelöl, amelyben a modern tőkés világrendszer ciklusválsága strukturális átrendeződéssel új szférákra terjed ki. Az időszak nem a tőkés

centrumban felhalmozódó feszültségek megszüntetését, hanem azok térbeli szétterítését jelenti. A válság a nemzetközi pénzügyi finanszírozás feltételeinek gyors megváltozásával és a kelet-európai adósságválság lehetőségének újbóli kialakulásával járt együtt. A külső pénzügyi feltételek megváltozása mellett a kelet-európai gazdaság szerkezet átalakulása is lezárult. A transzformáció – például a privatizáció vagy a piaci liberalizáció – sebességét és mélységét az határozta meg, hogy az adott ország milyen mértékben volt „felzárkózásra” kényszerülve, vagyis a korábbi felhalmozott adósságának mérete és az ehhez kapcsolódó törlesztési feltételek mennyire tették nehezkessé a finanszírozást egy nemzetközi tőkepiaci válság idején.

Nem véletlen, hogy bizonyos országok a soktérapiaival kísérleteztek már az 1990-es évek legelején, míg mások sokkal elnyújtottabb és sok esetben a helyi intézményrendszerhez jobban igazodó átalakulást hajtottak végre (Bohle és Greskovits 2012). Magyarország felhalmozott történelmi öröksége nyomán inkább az előbbi csoporthoz tartozott, amelynek következményeit a *belle époque* átmeneti korszakában közel egy évtizedig nem feltétlenül kényszerként, hanem a felzárkózáshoz kapcsolódó ideológiaként lehetett hirdetni. A gyors és mély transzformáció rövidebb átmenetet eredményezett, így a világgazdaság strukturális változásának előszele – mint korábban már többször – nálunk is finanszírozási nehézségek formájában jelentkezett.

A kilencvenes évek végére ugyanis megváltozott a kelet-európai országok centrumhoz fűződő külső és belső viszonya. A *belle époque* a gazdaság belső szerkezetének átalakulásával – például a privatizáció lezárulásával –, valamint a külső feltételek megváltozásával – a délkelet-ázsiai és az orosz pénzügyi válság kialakulásával – ért véget. A súlyos adósságfüggéstől szenvedő félperifériás országokban a válságjelenségek rendkívül gyorsan és áthatóan jelentek meg. A külső és az államháztartási egyensúly megteremtése érdekében tett erőfeszítéseiket a centrumországok igényeinek megfelelő reformpolitikával kellett végrehajtaniuk – e szempontokat képviselte az IMF is. Magyarországon a tőke szabad mozgásához szükséges intézkedéseket – például a külgazdasági nyitást, a forint konvertibilitását és a drasztikus költségvetési kiigazítást – a Bokros-csomag vezette be 1995-ben. Így az ország világgazdasági integrációja akkor teljessé vált ki, amikor a nemzetközi rendszer átmeneti felfutó korszaka válságba fordult.

A 2000-es éveket a gyors eladósodás jellemezte, ami az államháztartás mellett egyre inkább köszönhető a magánszektor hitelfelvételeinek is. Az 1990-es évek privatizációját és a Bokros-csomag közvetlen keresletfékező intézkedéseit leszámítva a gazdasági szerkezetváltás ellenére tovább romlott az ország külkereskedelmi cserearánya, mindez számottevően hozzájárult a folyó fizetési mérleg tartós hiányához. Magyarország finanszírozhatósága így ismét a nemzetközi tőkepiacok állapotától vált függővé, bár a nemzetközi pénzügyi rendszerben történt változások és a Bokros-csomag reformintézkedései

következtében a hitelezés többféle csatornán érte el az országot. Az egyre súlyosabb finanszírozási kényszerek fokozódó nyomást helyeztek az államra, hogy növelje jövedelem-központosító erejét, ami viszont szűkülő korlátok közé szorította a magánszektor belső felhasználásának lehetőségeit, sőt elég hamar a lakossági fogyasztás és beruházás stagnálásához, továbbá a felsőbb jövedelmi rétegek erősödő ellenállásához vezetett. A magyar költségvetésben a jövedelem-újraelosztás kirívóan magas aránya tehát nem egy szociáldemokrata társadalompolitika nyomán, hanem a fokozódó külső finanszírozási kényszerek között alakult ki. Ebben a folyamatban a kormány mellett a jegybank is arra kényszerült, hogy a szűkülő jövedelemkompenzáció miatt ne akadályozza, hanem lehetőleg támogassa a magánszektor különböző formájú – például devizaalapú – hitelfelveleiteit.

A gyors eladósodás 2006-ban elérte a fenntarthatósági küszöböt, ráadásul a kezelhetetlenné váló adósságállományt kizárólag egyre rövidebb lejáratú és költsége-sebbé váló újonnan felvett hitelekkel lehetett refinanszírozni. A költségvetés így tartós kiigazításra kényszerült, a magyar gazdaság pedig leszálló ágra került. A makromutatók látványos módon jelezték a gazdaság teljesítményének leszakadását a régiótól. A belső tőkeképződés biztosítását ekkor már teljes egészében a nemzetközi pénz- és tőkepiaci feltételek alá rendelték, az így kialakuló finanszírozási modellnek azonban a 2007-től kibontakozó gazdasági és pénzügyi válság véget vetett. A 2008-tól már Európát is súlyosan érintő nemzetközi pénzügyi válság felgyorsította a világrendszer hosszú ciklusú átalakulását, így Magyarország – külső és belső függőségi viszonyrendszerben zajló – felhalmozásának intézményi keretei is gyökeresen elkezdtek átformálódni.

A FIDESZ GAZDASÁGPOLITIKÁJA

Az átalakítás legközvetlenebbül az államot, azon belül is a gazdasági redisztribúciós mechanizmusokat érintette. A váltáshoz szükséges politikai-ideológiai keretet a Fidesz-kormány kétharmados alkotmányozó mandátumának 2010-es megszerzése biztosította. Az új kétharmados kormány a nemzetközi függés és felzárkózás közötti történelmi tétek nevében új rendszerváltást hirdetett, saját politikai legitimitását egy erőteljes univerzális igazságokra alapozott nemzeti konzervatív ideológiával próbálta megalapozni.

Az új hatalom a korábbi liberális társadalmi intézményrendszer átformálását politikai és egyben legitimációs narratívaként hirdette meg, de a megörökölt függőségek miatt erre nem nyílt széles mozgáster. A gazdaságszerkezeti és külkereskedelmi beágyazódás mellett és a felhalmozott adósság következtében bár bizonyos korrekciókra sor került, de a működés feltételeinek teljes megváltoztatása elmaradt. A kabinet a gazdasági struktúrákhoz a meglévő redisztribúciós mechanizmusokon és a piacszerkezetet befolyásolni képes állami szabályozáson keresztül próbált első lépésben hozzáférni. Ehhez az adó- és

jövedelempolitika, kisebb mértékben pedig az uniós szabályokat helyenként feszegető protekcionista jellegű iparpolitika jelentett eszközöket. A társadalompolitikai célkitűzéseket azonban a nemzetközi függőségből következő külső egyensúly megbomlása miatt egyre inkább alárendelték a különböző kiigazító programoknak. Ebben a tekintetben a Fidesz-kormány elődjeihez képest nem hozott radikális fordulatot, hanem a meglévő neoliberális újraelosztás hatékonyságát javította.

Ez pedig a korábbinál radikálisabb osztálypolitikát eredményezett: a redistribúciós mechanizmus lényegében az állami újraelosztás összes csatornájában egyirányúvá, lentről fölfelé történő jövedelemátcsoportosítássá változott. Ebben az értelemben a Fidesz nem új rendszerváltást, hanem a korábbi mechanizmusok beérését segítette elő. A jövedelmek átterelése a fogyasztás felől a megtakarítás irányába lehetővé tette a külső devizafüggőség mérséklődését és az adósságfinanszírozás szempontjából döntő fontosságú belső tőkeképződést. Az új gazdaságpolitika okozta átmeneti egyensúlytalanságot a – kilencvenes évek második felében nemzetközi kiigazító programok keretében létrehozott – magánnyugdíjpénztárakban felhalmozott vagyon átalamosításával sikerült áthidalni.

Az adósságfinanszírozás deklarált céljai között az összadósság csökkentése és az adósság deviza- és tulajdonosi szerkezetének minél gyorsabb átalakítása került előtérbe. Ennek eszközeként támogatták a finanszírozásra képes hazai megtakarítással rendelkező vagy hitelképes csoportokat, valamint megeremtették a devizaadósság konvertálásának monetáris feltételeit. Mindez a jegybanki kamat- és árfolyampolitika minél szorosabb együttműködését tette szükségessé.

A második Fidesz-kormány által kialakított redistribúciós mechanizmus az iparpolitikában is megjelent: nemzeti tőkéosztály kialakítását célozta meg, miközben elfogadta és megerősítette a transzformációs válsággal Kelet-Európára erőltetett merkantilista receptet. A rendszerváltás éveiben a devizafüggőség orvoslását szolgálta a pozíciószerezés a centrumországokból elvándorló ipari kapacitásokért zajló nemzetközi versenyben, ami a félperiféria számára a termelési struktúrában újbóli előnytelen szakosodást eredményezett. A termelési lánc dinamikus leértékelődő pontjain zajló újraparosítással magyarázható, hogy a nemzetgazdasági szerkezetváltások ellenére sehol sem sikerült a nemzetközi kereskedelem kedvezőtlen cserearányain fordítani. Így az adóssághelyzet stabilizálására csak a neoliberális recept maradt: a háztartások fogyasztási erejének további elfojtása.

Az újraparosítás a kilencvenes évek eljén az exportbevételek növelése miatt vált szükségessé. A KGST összeomlását követően a kemény devizát kitermelni képes nemzetközi nagyvállalatok jó alkupozícióban vethették meg a lábukat a felbomló szocialista régióban. Ezek a transznacionális cégek (TNC-k) pillanatokon belül saját értékesítési igényeikhez igazították az exportra utalt helyi termelési struktúrákat. A volt KGST-országok önálló termelési kapacitásaik jelentős részét gyorsan elveszítették. A betelepült TNC-k

ezeket az országokat jó feltételekkel rendelkező termelési telephelyként tudták használni, így szinte valamennyi nemzetgazdaság megkerülhetetlen szereplőivé váltak. Saját belső alkupozíciójuk pedig idővel tovább erősödött. Mivel más eszköz nem állt rendelkezésre, ezért a Fidesz a leszakadás lassítása érdekében 2010-et követően ugyanebbe az előnytelen nemzetközi újraparosítási versenybe kényszerítette az országot, de a korábbiaknál is radikálisabb formában. A transznacionális vállalatok lényegében maguk írhatták meg Európa legrugalmasabb munka törvénykönyvét. A nekik nyújtott jelentős adókedvezmények mellett a reálbérek drasztikus belső leértékelésével és a reálárfolyam fokozatos gyengítésével a monetáris politika is az ország térségbeli versenyképességi pozíciójának, valamint a belső finanszírozásnak a javítását szolgálta.

A vilárendszerben korábban kialakult függőségek miatt a Fidesz-kormány iparpolitikája – versenyképes hazai vállalati kör nélkül – kizárólag az exportágazatok nemzetközi termelőit tudta megcélozni. Ezzel szemben a kereskedelmi viszonyokon kívüli, hazai piaci és/vagy állami újraelosztástól függő szolgáltató ágazatok teljesen más gazdaságpolitikai mozgásteret nyújtottak. E szektorok beruházásai jellemzően kevésbé a nemzetközi gazdasági konjunktúrától, sokkal inkább a nemzeti költségvetés ciklusaitól függenek, ezért az adó- és egyéb jövedelempolitikai eszközök közvetlenebbül érik el ágazataikat. Magyarországon a privatizáció kiterjedtsége miatt ezeket a hazai infrastruktúrához kapcsolódó piacokat is főleg nemzetközi monopolvállalatok uralják. Ebben a szférában az erőegyensúly visszabilentése gazdasági és erőteljesen osztálypolitikai kérdésként merült fel. A nemzetközi tőke és a formálódó magyar konzervatív tulajdonosi réteg itt nem pusztán hierarchikus összekapcsolódásban, hanem a frontvonal két oldalán jelent meg. Az állam ereje ezekben a szférákban nem merült ki a piacszerkezet átalakításának képességében: a belső felhalmozáshoz kapcsolódó újraelosztást, sőt a külső finanszírozásban egyre nagyobb szerepet játszó uniós források elosztását is saját fennhatósága alá tudta vonni. Ezeken a területeken az állam vagy közvetlen tulajdonosi igényekkel lépett fel – akár visszavásárlásokon (reprivatizáció), akár közvetlen államosításokon keresztül –, vagy a piaci működés szabályait tudta saját formálódó elitjének tulajdonszerzése érdekében befolyásolni.

Az infrastrukturális ágazatok átvétele jelen cikk írásakor még nem zárult le. A legfontosabb területeken, mint például a bankszektorban, a távközlésben vagy az energetikában csak a 2014-ben megalakult harmadik Orbán-kormány idején kezdődik meg igazán e csoport térnyerése. Úgy tűnik, a hazai piaci allokáció átalakításával és a nemzetközi termelési láncba történő radikálisabb újraszakosodással a nemzetközi tőke és a nemzeti konzervatív elit képes lesz a *longue durée* változásai mentén a magyar gazdaság függő viszonyrendszerét kisebb hangsúlyeltolódásokkal újrendezni. A belső tőkeképződés fenntartását csak sokkal agresszívabb újraelosztással és a mainál valószínűleg elnyomóbb univerzális igazságokat tartalmazó ideológiával lehet ideig-óráig egyben tartani.

IDEOLOGIAI FORDULÓPONTOK ÉS STRUKTURÁLIS KÉNYSZEREK

Az eddigiekben a rendszerváltó folyamatokat a strukturális változások, a hosszú távú gazdasági folyamatok felől mutattuk be. Mindez több olyan szempontra is felhívta a figyelmet, amelyek a főáramú elbeszélésekből hiányoznak. Egyrészt a *longue durée*-re összpontosító történeti elemzés rávilágít arra, hogy Magyarország a kapitalista világrendszerbe való fokozatos beágyazódásakor mindig különböző gazdasági függőségi rendszerek része volt: kiszolgáltatott volt a nagy strukturális mozgásoknak és az adott időszakban geopolitikailag jelentős centrumországoknak. Így például az Osztrák–Magyar Monarchiába történő betagozódás élelmiszer-ipari és nyersanyagtermelő gazdaságként vette kezdetét, míg a két világháború közötti világgiaci összeomlás a német hadiipari érdekszférába terelte az ezt elkerülni képtelen magyar gazdaságot (Berend és Ránki 1976, 1979). A szocialista időszakban a továbbra is relatív tőke- és technológiahiánytól szenvedő kelet-európai államok először a Szovjetunió megszállásától és központi akaratától, később pedig egyre inkább a centrumországok hiteleitől való függésbe csúsztak át (Böröcz 1992).

Másrészt áttekintettük, hogy a relatív tőke- és technológiahiány mint (fél)perifériás helyzet során milyen függőségi viszonyok alakulnak ki a történelem adott időszakaiban. Ezekhez nemcsak strukturális kényszereket, hanem az ideológiák és politikai stratégiák szintjén „kitörési stratégiákat” is kapcsolhatunk. A félperiféria történetét a kapitalista piac világszintű kiterjedésének időszakában a gazdasági liberalizáció és a protekcionista iparfejlesztés stratégiái kísérik végig az adott korszakok ideológiájához illeszkedő változatokban. Az egymással szemben álló stratégiák megjelenése a globális világgazdaság különböző ciklusaitól és az ezek határait jelző válságoktól függ: a kelet-európai – és így a magyar – történelemben különösen fontosak voltak az 1870-es évek közepén, az 1930-as évek elején, az 1970-es években, valamint a 2007 óta tartó globális és regionális válságok által vezényelt makroátrendeződések. Ezekben a periódusokban nem csak a tőke és a munka, az állam és a piac, valamint a termelés viszonyai alakultak át, hanem jelentős intézményi és ideológiai mozgások is megfigyelhetők voltak, melyek a két stratégia és gyakran az ahhoz kapcsolódó félperifériás „felzárkózási”, „utolérési” vágy leképeződései voltak.

A rendszerváltás folyamatában a politikai és gazdasági ideológiák tartalma attól függött, hogy a világrendszer makrofolyamataiból következő strukturális kényszerek milyen helyi dinamikákat határoztak meg, és azokon belül az adott szereplők számára milyen mozgástér volt lehetséges. A rendszerváltás utólagos, emlékezetpolitikai értelmezései erős hangsúlyt helyeznek az ideológiáknak és propagálóiknak az egyéni, morális felelősségére, az ideológiai pozíciók közötti időbeli mozgást eszerint vizsgálják. Ezzel szemben mi az adott csoportok által kialakított ideológiai tartalmak alakulását a makrostrukturális

váltásokból következő belső átrendeződés irányából vizsgáljuk. Másképpen fogalmazva arra keressük a választ, hogy a globális folyamatok hogyan alakítják át a társadalmi önreflexió és a cselekvési programok ideológiai dimenzióját.

GAZDASÁGI IDEOLÓGIÁK: A TERV ÉS PIAC VITÁI AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUSBAN

A „terv” és „piac” vitája mint a félperifériás stratégiai dilemma leképeződése

A gazdaságpolitikai viták tétje a szocializmusban is a félperifériás országok stratégiai dilemmája volt: erősítsék-e az integrációt a centrumországokkal és fogadják-e el a nemzetközi munkamegosztásban rájuk szabott, „komparatív előnyt” jelentő szerepet vagy az esetlegesen jobb cserearányok érdekében kezdjenek a gazdaság – az erős nemzetközi verseny miatt igen kockázatos – szerkezetváltásába? Mindkét vállalkozás tőke- és technológiaigényes, és mint arról már szó volt, előbbi a külföldi hitelek – azaz nem a működő tőke – formájában áramlott be a központilag tervezett gazdaságokba.

A szocializmus hazai projektje a gazdaság átstrukturálását, elsősorban az iparosítást tűzte ki célul, amely mellett a rendszer, ha változó lendülettel is, de végig kitartott. Ehhez támpontot biztosított a KGST, hiszen a szocialista munkamegosztásnak köszönhetően olyan iparágak tudtak létrejönni, amelyekre az azt megelőző korokban nem volt esély (Kozma 1996: 467). A technológia fejlettségi szintjét tekintve azonban jelentős lépéshátrányban lévő, valamint a fejlett technológiával rendelkező nemzetközi tőkét a hazai termelésből kiszorító szocialista gazdaságok gyorsan fejlődő iparágainak csak egy része lett volna versenyképes a világpiacon. Mindazonáltal a technológiai elmaradásra mindig mint a szocializmus következményére tekintettek a hazai kritikusok és a szocializmus reformját többnyire a gazdasági mechanizmusok megváltoztatásában keresték.¹⁵

A gazdaságpolitikai viták a nemzetgazdaság és a vállalat irányítási kérdéseire, elsősorban a tervezés és piac szocializmusban betöltött szerepére fókuszáltak: mely területeket és milyen mértékben határozzon meg a két egymással szemben álló koordináció? A félperifériás ország betagozódását célzó stratégiák (amelyek más korokban a

---

15 A KGST reformja is felmerült a megoldási lehetőségek között, de a szocialista gazdaságok együttműködésében rejlő lehetőségek sohasem lettek kibontva. Vagy egy erős központtal rendelkező, szabályozott belső munkamegosztás irányába, vagy egy multilaterális egyezményen nyugvó közös piac irányába kellett volna fejleszteni a gazdasági közösséget (Bideleux 1996). Előbbi az egyes országok szuverenitásának korlátozása miatt ütközött ellenállásba, utóbbi a túlzott külső nyitottság kockázata miatt nem valósult meg.

protekciónizmus és liberalizmus ellentétpárként jelentek meg), a szocializmusban – ha nem is tiszta formában – a terv és a piac vitájában bontakoztak ki. A szereplők adottnak vették, hogy a gazdasági problémák a szocialista rendszer belső lényegéből, és nem a világ gazdaságban betöltött félperifériás függő helyzetből következnek. Így a „kitörési lehetőségek”, az „utolérni és leghagyni” politikái is a szocialista gazdaság belső kihívásaként jelentek meg. A terv és piac vitája jóval tágabb kérdéskört érintett, mint amelyet tanulmányunkban vizsgálunk, ugyanakkor számos állítás és a vita mentén kialakult koalíciók illeszkednek a félperifériás stratégiai dilemmához.

A piac mellett érvelő oldal közvetve a szocializmus komparatív előnyökkel szembe menő projektjének óvatos lebontásához és a „liberalizálás” megvalósulásához járult hozzá. A világpiacon fokozott figyelembevétele, a technológiai fejlődés és hatékonyságjavulás érdekében támogatott verseny és profitabilitás, a vállalati önállósodás és a külgazdasági kapcsolatok decentralizálása is a nyugati integrációhoz való közeledést szolgálta. A nyugati kereskedelem bővülése és a részben ennek következtében növekvő adósságteher nemzetgazdasági szinten a nyugati orientáció további fokozódásában, ideológiai szinten a piac melletti oldal radikalizálódásában jelent meg. A külső függés és a növekvő finanszírozási igény – amely nemcsak az importvolumen, hanem a romló cserearányok, a növekvő kamatterhek, valamint a felvett hitelek devizanemének gyengülése miatt is fenntarthatatlanná vált – végül a nemzetközi tőke beengedéséhez vezetett.

A tervezés elsősorban a gazdasági struktúra aktív átalakítási stratégiájának eszköze volt, hiszen a legtöbb intézkedés közvetlenül a világpiacon való elmozdulást támogatta. A lehetőségekhez képest a tervezés igyekezett tompítani a külső gazdasági ciklusokat, ezzel is biztosítva a gazdaság kiszámítható működését. Az erőforrások felmérésével és ellenőrzésével elvileg képes volt a gazdasági szerkezetváltást előidézni. A tervezés ugyan pusztán egy eszköz, amely nem jelent egyértelműen a két stratégia közötti választást, azonban a gyakorlatban ezt az eszköztárat a „liberalizálás” felé lépéseket tevő oldal inkább leépíteni akarta, míg a másik oldal inkább élt volna a benne rejlő lehetőségekkel. Ennek következtében kialakult egy KGST-integrációt és iparosítást pártoló tábor. A világpiacon való távolságtartás egyrészt erősebb együttműködést igényelt a nemzetgazdasági autarkia elkerülése érdekében, hasonló törekvéssel rendelkező szocialista országokkal, a biztos felvásárlás pedig a világpiacon nem versenyképes vállalatoknak jelentett biztos bevételt.¹⁶

---

16 Ugyanakkor a szocialista tábor, sőt az adott ország más ágazatai sem garantálták a biztos felvásárlást. Például a magyar második hároméves terv (1958–60) kiemelt fejlesztése volt a dízelmotor, a nem megfelelő minőség miatt azonban 1959-ben Lengyelország felfüggesztette az ezzel szerelt mozdonyok átvételét, valamint a MÁV is végül inkább német, angol és svéd cégekkel kezdett el tárgyalni (Hegedűs 1976: 83–85).

A terv és piac mint ideológiai szembeállítás a politikai szinten a keményvonalasok/dogmatikusok és a reformerek vitájában csapódott le. A klasszikus – és általunk vitatott – narratíva szerint számos előzményen keresztül végül megvalósult a reformok első hulláma, amely a hivatalosan 1968-ban elindított új gazdasági mechanizmusban csúcsondott ki. Bár 1972-re kellett volna indulnia a második hullámnak, a dogmatikusok ellenállása miatt ez elbukott, és legkésőbb 1975-re a legfontosabb reformereket menesztették. A leállított reformok okozta rossz gazdasági teljesítmény a hetvenes évek végére, nyolcvanas évek elejére mégis kikényszerítette a változásokat, de ekkorra már a korábbinál radikálisabb beavatkozásokra volt szükség. A fenti olvasattal szemben jelen tanulmány a félperifériás ország két gazdaságpolitikai útjának szimmetrikus elemzését javasolja, kiemelt jelentőséget tulajdonít a centrumországok felé történő eladósodásnak és a függő helyzetből következő kényszerpályának. A szűk terjedelmi korlátok miatt csak egy rövid eladósodás-központú gazdaságtörténeten keresztül vázoljuk a kor gazdaságpolitikai vitáit.

Gazdaságpolitikai viták 1953-tól a rendszerváltásig

A hazai szocialista reformgondolkodás Magyarországon 1953-tól indult meg. Egyrészt az addig folytatott gazdaságpolitika fenntarthatatlanná vált. Az életszínvonal 1951-ben csökkent, 1952-ben a mezőgazdasági termelés tarthatatlan állapotait a rossz időjárás és az ennek következtében katasztrofális termés hozta látványosan felszínre. A túlfeszített első öt éves terv (1950–54), a háborús jóvátétel, a nyugati technológiától és piactól elzárt gazdaság lehetőségei, a még érdemben nem működő KGST okozta relatív nemzetgazdasági autarkia,¹⁷ valamint a harmadik világháborúra és/vagy egy jugoszláv háborúra való felkészülés érdekében keresztülvitt erőltetett nehéziparosítás – amelyhez a szükséges tőkét a mezőgazdaság kizsákmányolása és az életszínvonal visszavágása biztosította – egyaránt jelentős terhet helyezett az első három éves terv (1947–49) után éppen talpra álló népgazdaság vállára. Másrészt Sztálin 1953. márciusi halála és az utódlásért folytatott szovjet hatalmi harcok politikailag is lehetőséget adtak a változtatásokra.

A politikai és gazdasági függőség ekkor még egyértelműen a Szovjetunióhoz rendelte Magyarországot, és az ottani döntés következtében Magyarországnak (és az NDK-nak) el kellett indítania az új szakasz politikáját, amelynek irányításával a „moszkovita” Nagy Imrét bízták meg. Mindez nem azt jelentette, hogy a korábbi vezetés ne látta volna a gazdaságpolitika megváltoztatásának szükségességét. Maguk a későbbi reformerek is már az első öt éves terv alatt részei voltak a szocialista nomenklatúrának (Huszár 2007: 66–71).

---

17 Az ötvenes évek elején gyakorlatilag csak a Szovjetunióval voltak meghatározó külgazdasági kapcsolatai az országnak, ugyanakkor annak szerepe tényleg jelentős volt.

Ezekben az években két, egymással rivalizáló, az elmúlt éveket korrigálni kívánó gazdaságpolitika jelent meg. A szovjet támogatással hatalomra jutó Nagy Imre új szakasz politikája volt az ekkor rövid ideig dominánssá váló vonal, ezt az új kormányfő képviselte.¹⁸ A másik iránynak a korábbi gazdaságpolitika első számú alakítója, Gerő Ernő volt a szószólója. Nagy Imre – az ötvenes évek lehetőségeihez képest – a piaci mechanizmusnak nagyobb teret engedő politikát akart követni, valamint a beruházási kiadások mérséklését javasolta az életszínvonal növelése érdekében. Ezzel szemben Gerő Ernő korrigált formában tovább folytatta volna az iparosító, megszorító politikát.¹⁹

Az ötvenes években a nyugat és kelet irányába még egyaránt elzárt ország csak korlátozottan tudott nyitni a külső áru- és hitelpiacok felé. Így nagy mennyiségű külső finanszírozás hiányában az életszínvonal növelése és a gyors ütemű iparosítás csak egymás kárára tudott megvalósulni. Az 1956-os forradalom és az azt követő sztrájkok miatt kieső termelés okozta gazdasági és pénzügyi problémák helyreállítására Magyarország nagy mennyiségű, konvertibilis eszközökben denominált hitelt kapott a Szovjetuniótól és Kínától, és ez átmenetileg jelentősen növelte a gazdaságpolitika mozgásterét. A folyó fizetési mérleg többletét szem előtt tartó, igen óvatos második hároméves terv (1958–60) kezdeti sikerei következtében viszont az iparlobbi egyre nagyobb nyomást helyezett a pártra az iparosítás felgyorsítása érdekében. Ezzel párhuzamosan a mezőgazdaság szocialista átalakítását a többi szocialista ország szorgalmazta. Mindkét cél hatalmas beruházási igénnyel járt, miközben a politika a szintén nagy finanszírozási és importigénnyel járó életszínvonal-növekedést is kiemelt célként kezelte. Végül 1958 végén – az Országos Tervhivatal figyelmeztetése ellenére – a Központi Bizottság (KB) szabad utat adott az iparosítás gyorsításának, valamint a kollektivizálás újraindításának.

Ennek következtében a hatvanas évek elejére az adósságszolgálat fenntarthatatlanná vált. Az ipar tervezett átsztrukturálása a tervek hirtelen felülrírása miatt nem valósult meg. A hatékonyság növelése érdekében a hatvanas évek első felének vállalati összevonásai az iparlobbi további erősödéséhez vezettek. A sikeres kollektivizáláshoz szükséges

---

18 A Szovjetunióban Sztálin halálát követően Berija, Malenkov és Hruscsov között zajlott hatalmi harc. Berija, majd az ő kivégzését követően Malenkov támogatta Nagy Imrét és az új szakasz politikáját. Hruscsov 1955-ös megerősödése biztosította Nagy Imre leváltásának feltételeit. A szovjet állapotoknak megfelelően Magyarországon is átmenetileg megerősítették a kormányfői pozíciót a párt első titkárával szemben, hogy kiegyensúlyozzák a hatalmat a párton belüli csoportok között.

19 Fontos lehet megjegyezni, hogy a Gerő-féle gazdaságpolitikának is voltak elismert támogatói, például a reform-közgazdaságtan első és egyik legfontosabb írását jegyző Péter György (1903–69), a Központi Statisztikai Hivatal elnöke, valamint a KSH-ban vezető közgazdászai funkciókat ellátó bizalmasa, Zala Júlia (1919–94) (Zala 1988: 119).

anyagi és technológiai feltételek hiányoztak. Az elmaradott mezőgazdasági állapotok megszüntetésére a túlfeszített beruházások és a külső finanszírozási lehetőségek korlátai miatt nem volt lehetőség, de a fejlesztések következtében felszabaduló jelentős munkaerőtöbblet miatt akarat sem. A feszültségek 1962-ben látványossá váltak.

A hatvanas évek elejére kialakult állapotok jelentős támogatást adtak a relatív piacpárti oldalnak, amelynek hátszélét a politikai színtéren Nyers Rezső biztosította. Nyers 1962-ben lett az MSZMP gazdaságpolitikáért felelős KB-titkára, majd 1966-os PB-tagságával még erősebben tudta érvényesíteni a gazdasági reformok – a kor körülményeinek megfelelően – „liberális” irányba történő alakítását. Az új gazdasági mechanizmus irányelveinek kidolgozására – valamint a helyzet súlyosságát jelképező nagy mennyiségű gabonaimportra – 1964 decemberében bólintott rá a Központi Bizottság. Szemben a korábbi nagyszabású reformkísérletekkel (Nagy Imre, 1953–54; Varga István, 1957), Nyers széles körű előkészítő munkát indított el, amelybe az összes érintett csoportot bevonta, és óvatos kompromisszumok között vezényelte le a hivatalosan 1968. január 1-jével elindult új gazdasági mechanizmust. Bár az életszínvonal növelését a hatvanas évek elejére prioritásként kezelő Hruscsovot 1964 októberében puccsal leváltották, az új szovjet vezetésen belüli hatalmi harc a hatvanas évek végéig a piacpárti reformoknak kedvezett: a hazai gazdaságpolitikai változások a szocialista blokk legtöbb országát elérő reformhullámba kapcsolódtak.

A hazai reformot a széles társadalmi bevonást célzó előkészületek ellenére több társadalmi csoport is kritikusan várta. Egyrészt a munkálatokba bár a tervgazdálkodás-párti közgazdászokat is bevonták, a Nyers vezette előkészítő bizottság a piacpárti javaslatoknak adott hátszélet.²⁰ Az új gazdasági mechanizmus bevezetését megelőzően a nomenklatúra nyilvánosan kevés kritikát fogalmazott meg, azonban a *Népszabadságban* elindított vita jelezte, hogy a munkanélküliség és az infláció veszélyei, valamint a munkafegyelem-szigorítások és más, a hatékonyság nevében meghozott intézkedések aggasztják a munkásokat (részletesen lásd Berend 1988: 239–247). Az iparlobbi, amely a reform előkészítéséből kiszorult – iparral foglalkozó albizottságot eredetileg nem is hoztak létre –, részben az erősebb verseny teremtette új körülmények miatt, részben a nekik kedvező gazdasági stratégia háttérbe szorítása miatt nézte kritikusan a megvalósult változásokat. A reformok a nomenklatúra és az államigazgatás létszámát is csökkentették, ami szintén szűkítette a támogatók körét. A gazdasági mechanizmus reformja azonban nemcsak az iparlobbi háttérbe szorulásával, hanem az agrárlobbi előtérbe kerülésével is együtt járt. Mindezzel

---

20 A mechanizmusbizottság titkársága két koncepciót készített a reform irányáról. A háromtagú titkárságból Nagy Tamás (1914–93) és Havas Péter (1924–?) piacpárti, míg Morva Tamás (1928) tervgazdálkodás-párti tervezetet készített. Végül a Nyers Rezső (1923) vezette bizottság az előbbi mellett döntött.

párhuzamosan a kultúrában és a tudományban érzékelhető volt egyfajta ideológiai nyitás, valamint bővültek a nyugati utazási lehetőségek,²¹ ami az értelmiséget elkötelezetté tette a reform iránt.

Az 1968-as prágai bevonulás és a Magyarországon kívüli szocialista reformok kimerülése, a II. világháborút követő globális gazdasági ciklus felívelésének vége, a Bretton Woods-i rendszer szétesése, valamint az ennek függvényében változó erőviszonyok a szovjet politikai vezetésben megerősítették a hazai reformkritikus oldalt.²² Bár a reformok 1968-ban elindított első hullámát 1972-re egy második hullám követte volna, végül ez nemcsak elmaradt, de 1972–74-re lényegi kérdésekben korrigálták a korábban elindított folyamatokat. Mindehhez hatalmas lökést adott az 1973 végi olajárrobbanás. Egyrészt a világpiaci árakat gyorsabban megjelenítő új árrendszer hozzájárult a „liberalizálás” stratégiáját követő oldal megbuktatásához,²³ másrészt a petrodollárok okozta világszintű pénztúlkínálat alacsony kamatkörnyezetet és kedvező hitelkondíciókat eredményezett, ami lehetővé tette a megerősödő reformkritikus tábor intézkedéseinek kedvező anyagi támogatását. A külföldi energiafüggéstől szenvedő gazdaság újra a termelési szerkezet átalakításába kezdett. Számos – részben sikeres, részben sikertelen – energetikai beruházást indítottak el, valamint célul tűzték ki az iparszerkezet további átalakítását. Az újból erősödő iparosítással az iparlobbi más területeken is megerősítette magát – miközben az agrárlobbi háttérbe szorult. A legerősebb 50 ipari vállalat elérte, hogy „kiemelt” státuszba kerüljön, azaz a hatvanas évek végén meghozott piaci folyamatokat erősítő reformok alól mentesítsék őket. Továbbá a Központi Bizottságban is megnőtt a gyárigazgatók száma (Szakadát 1990: 17).

Az olcsóbbá váló finanszírozás további beruházásokat tett lehetővé a pártállam számára. A szakszervezetek kiharcolták, hogy a munkások (parasztokkal szemben elmaradt) életszínvonal-növekedését pótolják, a nómenklatúra létszámát visszaemelték az új gazdasági mechanizmus előtti szintre, valamint megerősítették a megyei pártközpontokat (Huszár 2007: 91–94). Hasonlóan az ötvenes évek végi időszakhoz, megint túlzott – és így

---

21 Lásd Bockman és Eyal ([2002] 2014) tanulmányát jelen lapszámban.

22 A reformkritikus oldalt a nómenklatúra kialakításáért felelős KB-titkárok, Biszku Béla (1921) és Pullai Árpád (1925–?), valamint a nómenklatúra-kialakításban fontos szerepet betöltő KISZ alapítója, ekkor éppen a külügyekért felelős KB-titkár, Komócsin Zoltán (1923–74) képviselte. A munkásérdekek képviseletében hozzájuk kapcsolódott Gáspár Sándor (1917–2002), a Szakszervezetek Országos Tanácsának főtájkára.

23 A reformot levezető gazdaságpolitikusokat (pl. Nyers Rezső [1923], Fock Jenő [1916–2001], Timár Máttyás [1923]), az agrárlobbit (pl. Fehér Lajos [1917–81]) és az ideológiai nyitásért felelős politikusokat (pl. Aczél György [1917–91]) 1974–75-re leváltották fontosabb pártpozíciójukból.

külfölditőke- és technológiaigényes – növekedési pályára került a gazdaság. Az 1974 őszen lefolytatott újbóli növekedési vitában ugyan az Országos Tervhivatal ismét mérsékeltebb ütemű gyorsítást javasolt (Lóránt 2001), végül azonban ebben a vitában is alul maradt. Az MSZMP 1975-ös XI. kongresszusa, valamint az ötödik öt éves terv (1976–80) már a struktúraváltás és a gyors iparosítás jegyében jött létre.

Fontos megjegyezni, hogy nem a tervgazdálkodás mellett érvelő oldal gazdaságpolitikája valósult meg, hanem a gazdaságátalakító stratégiai törekvések erősödtek meg. Az 1973-as külgazdasági szerkezet jelentős átalakításra szorult, mivel önmagában a olajárrobbanás okozta cserearányromlás előrevetítette az eladósodás felgyorsulását. A tőkés országok felé a dráguló technológia és alkatrészek miatt rögtön megugrott a külkereskedelmi mérleg hiánya, a Szovjetunió 1975-től kezdte el fokozatosan emelni az energiaárakat. Érdeemes mind az 1968-as, mind az 1972–74-es intézkedéseket differenciáltan értékelni. Előbbinél számos olyan intézkedés született, amelyet minden piac- és tervezéspárti közgazdász elfogadott, utóbbinál pedig voltak olyan korrekciók, amelyeket számos reformer is szükségesnek tartott. A megbuktatott „liberalizáló” reformerek ugyan a reformok leállításaként értékelték az időszakot,²⁴ de a reformban részt vett reformerek között is többen „csak” a reformok korrigálásáról beszéltek (lásd például Gadó 1978). Utóbbi értelmezés mellett szól, hogy a reformok legfontosabb változtatásait – például Magyarország volt az egyedüli szocialista ország, ahol eltörölték a tervmutatókat – nem módosították.

A gazdaságszerkezet átalakítása nem volt eredményes, a folyó fizetési mérleg hiánya – részben a növekvő importvolumen, részben a cserearányromlás miatt – a tőkés országok irányában 1977–78-ra tarthatatlanná vált. Az 1979-es második olajárrobbanás és a világ-gazdaság újabb válsága okozta külső nehézségek, valamint 1979–81-es Volcker-sokk által felemelt kamatszint csődközeli helyzetbe juttatta Magyarországot. Végül utolsó mentsvárként az ország 1982-ben belépett az IMF-be, a nemzetközi szervezet pedig azonnali hitelt nyújtott a bedőlés küszöbén álló gazdaságnak. A kemény deviza kényszere egyre nagyobb támogatást jelentett a komparatív előnyök mentén a tartós nyugati kereskedelmre való berendezkedést támogató oldalnak. A hatvanas évekhez hasonlóan ismét reformbizottságokat hoztak létre a szükséges – liberalizáló – reformok kigondolására.

Ekkorra már a külgazdasági nyitás és piacosítás pártján jelentős értelmiségi csoport alakult ki. A tudományos és kulturális élet ideológiailag nyitott – a hatvanas évek második felére, hetvenes évek elejére tehető – időszakában szocializálódott, tipikusan a negyvenes években született értelmiségiek számára az 1972–74-es, politikai váltással együtt

---

24 Nyers Rezső a magyar gazdaságpolitikáról olyan kritikusan nyilatkozott egy svéd lapnak, hogy Magyarországon az írást csak szamizdatként lehetett elérni (Nyers 1978).

járó ideológiai represszió²⁵ élesen meghatározta a Kádár-rendszerhez való viszonyulást. Belőlük nőtt ki a reformközgazdászok második nemzedéke²⁶ és a demokratikus ellenzék.²⁷ Ezzel szemben a reformkritikus oldal sok csoportot lazán összefogó átmeneti koalíció volt, nem tudta magát a későbbiekben tartósan megszervezni.

Az 1979 óta folyamatosan tartó megszorítások miatt az 1980-as pártkongresszuson meghirdetett életszínvonal-növelés végül elmaradt. A javuló külső feltételek között így újabb nyomás érkezett az ipar átstrukturálására, remélve, hogy azzal az ország ki tud törni a folyamatos törlesztés pozíciójából. A XIII. kongresszus végül lesöpörte az asztalról a megelőző évek reformbizottsági terveit, a hetedik ötéves tervben (1986–90) jelentős forrásokat szántak a beruházásokra és az életszínvonal emelésére. Mindez azonban nagyon gyorsan mellékvágányra futott. A konszolidálódó külső egyensúlyt újabb hitelfelvétel követte, és sokként hatott az 1985. szeptemberi Plaza-egyezmény, amely az amúgy is megugrott államadósságot tovább növelte az árfolyamveszteségen keresztül. Végül három év alatt több mint megkétszereződött Magyarország külső adóssága (Lóránt 2001).

Innentől kezdve két út állt az ország előtt. Vagy az államcsőd különböző formáit választja (például átütemezi a hitelek visszafizetését), vagy az IMF tanácsainak megfelelően mindent megtesz a szükséges kemény deviza megszerzéséért és levezényel egy gyors ütemű liberalizációt.²⁸ Előbbi stratégia jelentősen sértette volna az akkor erős pozícióban lévő, jó nyugati kapcsolatokkal rendelkező gazdasági-politikai szereplők érdekeit és egy technológiailag elzárta, a KGST felé nyitó gazdaságot eredményezett volna – miközben ekkorra a KGST a többi, hasonlóan keménydeviza-kényszerben lévő kelet-európai országnak sem volt vonzó alternatíva. Végül széles és mély liberalizálás mellett döntöttek: különösen 1987-től lényeges pontokon alakították át a gazdasági szabályozást. Ebben a folyamatban a reformközgazdászok második generációja mellett szocializálódott, gyakran erős nyugati kapcsolatokkal és intézményi tapasztalatokkal (pl. Világbank, IMF) rendelkező monetarista közgazdászok tábora is részt vett.²⁹ Végül, mire 1989 politikai

---

25 Lásd Éber és Gagyi (2014) írását jelen lapszámban.

26 Pl. Antal László (1943–2008), Soós Károly Attila (1944), Bauer Tamás (1946), Laki Mihály (1946).

27 Pl. Bence György (1941–2006), Kis János (1943), Haraszti Miklós (1945), Kenedi János (1947).

28 Ennek meghatározó alapjai már – az 1985-ben háttérbe szorított – 1984 áprilisi központi bizottsági határozatban megjelentek. Végül az ott elhangzó, liberalizálást támogató gondolatoknak a Pénzügykutatási Intézet által 1986/87-ben megírt *Fordulat és reform* (1987) programja adott lökést (Gagyi 2014b). A lényegi elemeket az 1987. júliusi központi bizottsági ülés fogadta el.

29 A hazai monetaristákról és a kormányzati munkában betöltött szerepükről lásd Gagyi (2014b); a cseh monetaristák magyarokétól eltérő tapasztalatairól, de azonos gazdaságpolitikai törekvéseikről

átalakulására sor került, gazdasági és pénzügyi téren a legfontosabb változások nagy része elindult, számos intézkedés már be is fejeződött.

POLARIZÁLÓDÓ POLITIKAI IDEOLÓGIÁK

Ha a rendszerváltás politikai ideológiáinak tartalmát az egyéni, morális felelősség felől vizsgáljuk, hajlamosak lehetünk a morális fordulatok és átlások történeteként tekinteni azok alakulására: Hová lett a részvétel a demokráciából? Hová lett az önkormányzás a civil társadalom eszméjéből? Megközelítésünk nem ezt az utat választja. Ahelyett, hogy az adott szereplők által adott pillanatban vallott ideológia tartalmát egy későbbi pillanatban számonkérnénk valamiféle morális állandó normájára hivatkozva, inkább magát az ideológiai tartalmat próbáljuk az adott helyzetben elfoglalt pozíciók és lehetséges koalíciók felől megérteni.

A szocialista rendszer ellenzéki csoportjainak ideológiájában az egyik legélesebb változás abban a kérdésben volt tetten érhető, hogy a jólét és a részvétel intézményeit milyen mértékben kívánták a nép egészére kiterjeszteni. A demokratikus ellenzék szocializmuskritikájában eleinte fontos szerepet játszott a hatalmi centralizáció és a gazdasági elnyomás kritikája, s javaslatainkban a politikai és gazdasági demokrácia követeléseai egyaránt helyet kaptak. A rendszerváltás strukturális kontextusa azonban ezeknek a követeléseknek nem kedvezett, és az ellenzéki csoportok ideológiái ennek megfelelően alakultak át a rendszerváltás éveiben.

A magyar állam a nyolcvanas évek végére súlyosan eladósodott. A világrendszerbe történő betagozódás módját a szovjet függőség és a KGST-piacok szerepének fokozatos csökkenése határozta meg. A nyugati hitelek és felvevőpiacok – részben kényszerből történő – felértékelődése miatt a magyar gazdaságot ekkor már legalább egy bő évtizede mélyreható átalakulás jellemezte. Ez a nyugati centrumországok piacai felé történő fokozódó intézményes közeledést jelentette, amely továbbra is a függés és a felhalmozási hierarchiában való alárendelődés mechanizmusai szerint alakult. A betagozódás a demokratikus ellenzék ideológiájában egyrészt a demokrácia politikai intézményeinek a követelése formájában jelent meg, másrészt – az első szemponttal ellentmondásban – a lakosság többségének az érdekeit sértő gazdasági átmenet követelésében. A nemzet sorskérdéseit tematizáló ellenzéki írókat a nép erkölcsi állapotának kérdései mozgósították, a rendszerváltáskor a nemzetközi tőke és – a korábbi nómenklatúra térnyerésének megakadályozására – a nemzeti tőke kiépítésére tettek lépéseket; a terheknek a társadalom többségére helyezését nem kifogásolták.

---

pedig lásd Eyal ([2000] 2014) jelen lapszámban.

A privatizáció a nemzetgazdaság termelőeszközeit áron alul a hazai és nemzetközi tőke kezébe csoportosította, az adósság az állam kezében maradt, a szocialista időszak alatt proletarizált népet pedig megfosztották a megélhetés korábbi állami garanciáitól. A demokratikus és a szabadpiaci átmenetnek ez az ellentmondása az ellenzéki csoportok ideológiáinak alakulásában is kiütközött. A gazdasági és politikai demokratizálás eredeti követeléseinek a rendszerfeltételekhez való igazodása a rendszerváltás folyamata során a privatizáció lebonyolításánál, valamint az annak nyomán kialakuló munkanélküliségre és létbizonytalanságra adott válaszoknál volt a leglátványosabb. Anélkül, hogy a jobb- és baloldali rendszerkritikus, majd rendszerváltóvá és rendszerépítővé váló politikai erők ideológiatörténetét részletesen elemeznénk, a rendszerváltás éveire koncentrálna megpróbáljuk rekonstruálni az átalakulás néhány alapvető elemét.

A demokratikus ellenzék kritikája

1956 és 1968 a szocializmus erős belső kritikáit hozták felszínre, de ezek a hetvenes évek első feléig még a marxizmus/neomarxizmus talaján álltak, s az osztályelemzés terminusai szerint kritizálták az államszocialista rendszert. Ezek a kritikák egyrészt a létező szocializmus és a szocializmus elméleti ideálja közötti különbségre mutattak rá (Bence, Kis és Márkus [1972] 1992; Rakovski [Bence és Kis] [1977] 1983), másrészt a létező szocializmus uralmi viszonyaira alkalmazták az osztályelemzést (Kolosi 1971, 1974; Konrád és Szélenyi [1978] 1989). A szocialista rendszert mindkét esetben belső jellegzetességein, nem pedig a kapitalista világ gazdaság egészével való interakcióban kialakult tulajdonságain keresztül elemezték. 1972 után a neomarxista kritikákat erőszakkal elhallgattatták.³⁰ A helsinki mozgalom, a csehszlovák Charta '77, a lengyel KOR,³¹ valamint a nyugati aktivistákkal és a „fellazítás” politikai programjával való érintkezés során a korábbi kritikákat megfogalmazó értelmiségiek elfogadták a marxizmusnak a sztálini marxista leninizmussal és a szocializmus ideájának a létező szocializmussal való azonosítását, ami a hidegháború

---

30 Lásd Éber és Gagy (2014) jelen lapszámban.

31 Az 1975-ös helsinki záróokmány a jeltait követő legfontosabb olyan egyezmény, amely kísérletet tett az egymással „hidegháborúban” álló felek viszonyának tisztázására, különös tekintettel az emberi és polgári jogok biztosítására. A későbbi disszidens csoportok stratégiáját ez az egyezmény jelentős mértékben meghatározta a hetvenes évek második felében. A Szovjetunió köztársaságaiban helsinki bizottságok alakultak az emberi jogok biztosítására. Csehszlovákiában főként a humán értelmiség a Charta '77 mozgalmán keresztül tett hasonlóan (lásd Eyal ([2000] 2014). Lengyelországban az 1976-os felkelések leverését követően szervezték meg a Munkás Önvédelmi Bizottságot (KOR), amelyet sokan a Szolidaritás előzményének tekintenek.

nyugati pólusának a sztálini ideológiát tükröző hivatalos álláspontja volt. A szocializmust a hetvenes évek második felétől az emberi jogok, a liberális demokrácia és a humanizmus szempontjai szerint kritizálták.

A demokratikus ellenzék a kelet-európai disszidens hálózaton túl erős nyugati kapcsolatokat is kiépített. A Szabad Európa Rádióban és a nyugati hírügynökségekben rejlő lehetőségeket tudatosan használták, a nyugati sajtó és politika pedig ettől kezdve szövetségesként kezelte őket. A művelődésügyi miniszter 1985-ben például sérelmezte, hogy a „nyugati baloldali értelmiség [...] kizárólag az ún. disszidenciára vagy a rendszer ellenzékének hangjára figyel” (Köpeczi 1985: 30). Az MSZMP Központi Bizottság Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának 1986. júliusi jelentése „az ellenzéki-ellenséges csoportok tevékenységével összefüggő feladatok” kapcsán az alábbiakról tájékoztatta a Politikai Bizottságot:

„A Reagan-kormányzat által 1982 nyarán meghirdetett »demokratizálási program«³² jegyében az Egyesült Államok hivatalos körei fokozott politikai és pénzügyi támogatásban részesítik a szocialista országokban, közöttük Magyarországon működő ellenzéki erőket és csoportokat. [...] Az elmúlt években a vezető NATO-országok – köztük is kiemelten az Amerikai Egyesült Államok – speciális szervezetei a budapesti nagykövetségeiken diplomataként szolgálatot teljesítő megbízottai révén közvetlen kapcsolatot építettek ki a polgári radikális csoportosulás [a demokratikus ellenzék] vezetőivel. 1983 óta amerikai politikusok, az NSZK-beli kereszténydemokraták, az Osztrák Néppárt képviselői hivatalosan és magáncélú magyarországi látogatásaik alkalmával az ellenzék prominens képviselőivel is találkoztak” (Csizmadia 1995: 281).

„[A párt- és állami szervekben tapasztalt, a]z ellenzéki tevékenységgel kapcsolatos »tűrőképesség« határai [...] tágultak. Az utóbbi években – egy-két kivételtől eltekintve – az ellenzéki-ellenséges csoportokhoz tartozó személyek kiutazási engedélyt kaptak nyugat-európai, illetve egyesült államokbeli utazásaikhoz.³³ [...] A párthoz közel álló értelmiségi körök egy része úgy gondolja, hogy első-sorban nemzetközi gazdasági érdekeink miatt nem lépünk fel határozottan és

---

32 Ronald Reagan elnök 1982 júniusában a brit országgyűlés előtt fogalmazta meg, hogy elő kell mozdítani a világ demokratizálási folyamatait, többek között Kelet-Európában. Ennek következményeként indult el a *Democracy Program*, amely 1983-ra a *National Endowment for Democracy* nem kormányzati, de az Egyesült Államok kongresszusa által felügyelt és szövetségi költségvetésből finanszírozott nonprofit szervezetként intézményesült.

33 A változást 1982-től számíthatjuk (Csizmadia 1995: 291).

egyértelműbben azokkal szemben, akik szerepet vállalnak az ellenzéki csoportok által szervezett akcióban” (Csizmadia 1995: 283).

A demokratikus ellenzék több szamizdat folyóiratban is közölte sejtését, továbbá volt, hogy olyan bizalmas hivatali anyagokat is közzétettek, amely szintén ezt erősítette. A *Hírmondó* szamizdat folyóiratban közzétették Rácz Lajos, a Belügyminisztérium ellenzékért felelős referensének előadását, amelyben arról beszélt, hogy Rajk Lászlót illegális szórólapozásért börtönbe zárta a rendőrség.

„Pár évvel ezelőtt Magyarországon keresztül vonult egy nemzetközi békemenet. A Parlament előtt Rajk és társai, Kenet és a többiek röpcédulákat osztogatott, akkor a rendőrség letartóztatta őket. Körülbelül másfél óra múltán a Belügyminisztérium, a Külügyminisztérium és az Elnöki Tanács asztalán csörgött a telefon. Az Egyesült Államok követsége [volt], amely szerint: »ha Rajkékát nem bocsátják szabadon, akkor az Egyesült Államok fontolóra veszi a legnagyobb kedvezmény elvének megvonását«. Tehát lényegében azt vagyunk kénytelenek mondani, hogy nemzetközi háttérrel, támogatással folyik a magyar belső ellenzék ténykedése. Azt hiszem egyértelmű, hogy szabadon bocsátottuk őket” (Rácz 1987: 36).

Miközben a pártvezetés a világgazdasági kényszereknek való megfelelés reálpolitikája és a szocialista elvek szimbolikus politikája között lavírozott, a demokratikus ellenzék úgy helyettesítette be kritikájában a szocialista elveket a szabadság eszméivel, hogy a szabadságot és szabadpiacot Kelet-Európa számára is elérhető ideálként állította be – szemben a világgazdaságban elfoglalt pozíció rideg valóságával, amelyet viszont a szocialista rendszer következményének tulajdonított. Az ellenzéki értelmiségieknek ez az ideálja nem volt azonos tehát Kelet-Európa szabadpiacosításának valós lehetőségeivel, de morálisan a szabadpiac nyugati modelljeit is kritizálta. A kelet-európai disszidensek egy olyan civil társadalom ideálját alkották meg, ahol a szabadság és önkormányzás a polgári élet minden területére kiterjed, s a piac a civil társadalom szabad viszonyainak csak egyik alelete (Gagyí és Ivancheva megjelenés alatt). Ennek megfelelően a rendszerváltás folyamatának elején, 1987–88-ban a demokrácia és civil társadalom ideálja alapján szerveződő ellenzéki csoport társadalomfelfogásának a szociális védelem és a munkásönkormányzás is része volt (Társadalmi szerződés 1988).

Az ellenzéki években a szocializmus liberális, emberi jogi kritikája egyben a szocializmuson belül létező egyenlőtlenségek és szegénység kritikája is volt. Ez a szociális érzékenység a rendszerváltás ideáljaiban és programjaiban is megjelent, mind a szociális intézményrendszerre, mind az érdekképviseleti rendszerekre (szakszervezetek), mind a tulajdonviszonyokra (munkásönkormányzatok) vonatkozóan („Van kiút!” 1988).

A kritikát megfogalmazó értelmiségi ellenzéki csoportok ugyanakkor nem voltak abban a helyzetben, hogy a demokráciára és az öngazgatásra vonatkozó eszméiket a részvétel valós intézményeit kiépítő, azokba széles társadalmi csoportokat betagozó mozgalmi gyakorlattá fordítsák le – ennek a Kádár-rendszer objektív tiltásai is határt szabtak (Szalai 1989). A demokrácia eszméje ehelyett inkább egy alapvetően belső, intellektuális és morális reflexión alapuló eszme maradt (Körösi 2000), ami a szervezkedés éveiben megengedte, hogy relatív szűk értelmiségi csoportok a valódi demokrácia képviselőinek tekintsék magukat, s nyugati partnereik is akként legitimálják őket, a részvétel és ellenőrzés demokratikus intézményeinek hiányában. A Szabad Kezdeményezések Hálózata ezen a demokráciaeszmén alapult. Az eszme tartalma és szervezeti megvalósulása közötti diszcrepanciát jól mutatja, hogy a pártosodás lehetőségének felmerülésekor a hálózat alapítói a hálózat nyilvánosságától függetlenül és a hálózat tagjainak beleszólása nélkül dönthettek úgy, hogy a civil kezdeményezést párttá, a Szabad Demokraták Szövetségévé (SZDSZ) szervezik át (Szalai 2006).

A demokrácia eszméjének ez a részvétel és ellenőrzés intézményeitől függetlenített formája illeszkedett később ahhoz az ellentmondásos folyamathoz, amely során a politikai intézményrendszer demokratizálását egyszerre kellett végrehajtani a dolgozók gazdasági érdekeinek negligálásával. Míg a dolgozói érdekek figyelembevétele a nyugati demokráciákban az 1945 utáni fordista termelés és keynesiánus politika keresletteremtő rezsimjében (véges ideig) részben megvalósult, a demokrácia 1989 utáni kelet-európai kiterjesztése nem járt ilyen érdekinklúzióval. A liberális ellenzék, amely a demokratikus értékek első számú képviselőjeként jelent meg, a demokrácia eszméjét ilyen körülmények között egyre inkább a részvétel és az öngazgatás eszméitől függetlenül, a parlamentáris demokrácia formális követelményei szerint fogalmazta meg. Ezzel párhuzamosan gazdaságpolitikáját a reformközgazdászok monetarista csoportjához kapcsolódva a liberalizációra szűkítette le (Szalai 1994a). A munkásöngazgatás célja kikerült a Társadalmi szerződés későbbi változataiból. Miközben az 1988-as és 1989-es társasági és tulajdonreform-törvények csökkentették a szakszervezetek mozgásterét és biztosították a vállalati menedzsment döntő befolyását a privatizációra, a kerekasztal-tárgyalásokon az SZDSZ nem vetette fel a munkástulajdon és a szakszervezetek ügyét. Az 1988-ban a liberális csoport által alapított Liga szakszervezeti hálózat a nemzeti kerekasztal-tárgyalások résztvevőjeként a tárgyalások idejére felfüggesztette a szakszervezeti ügyek képviselőit, és a politikai ellenzék támogatására koncentrált (Thoma 1998: 248). Mindez a formális demokratizálódás közepe nélkül mehetett végbe, hogy az érintettek a részvétel bármilyen valós intézménye révén ellenőrizhették volna az érdekeiktől elforduló pártokat és szakszervezeteket.

A népiek kritikája

A hetvenes években az egyenlőtlenség és a szegénység liberális kritikái mellett az új népi írók csoportja az erkölcsi, etnikai értelemben vett „nép” fogalma felől bírálta a szocialista rendszert. A népi mozgalomnak ez a kései hulláma azonban az 1920–30-as évek népi mozgalmával szemben elsősorban szimbolikus megoldásokra, a magyar értékek rehabilitációjára koncentrált, nem végzett a klasszikus népi mozgalomhoz hasonló valós kutatást és nem dolgozott ki arra épülő olyan gazdasági programot, amely a népiek földreform-elgondolásához hasonlítható lett volna (Papp 2012). A nép képviselőinek ez az elmozdulása a gyakorlati szintről az ideák szintjére tette lehetővé a későbbiekben annak a strukturális ellentmondásnak a szimbolikus áthidalását, hogy a demokratizálást a népi érdekek figyelmen kívül hagyásával hajtsák végre. A szocializmus „népi” kritikájának diskurzusát az ellenzék nemzeti frakciójából 1987-ben Lakitelken megalakult Magyar Demokrata Fórum (MDF) vitte tovább.

Posztíója szempontjából az MDF a korábbi nomenklatúrába kevésbé beépült, valamint az SZDSZ által mozgatott magaskultúrával és nyugati kapcsolatokkal nem rendelkező középosztályt szólította meg a két háború közti középosztály sérelmi diskurzusával. Gazdaságpolitikájában a globális kapitalizmusba való intézményes visszakapcsolódás követelményeit elfogadta, azonban a belső erőforrásharcban az egykori nomenklatúra – elsősorban a vállalati menedzsment – és a velük a privatizáció lebonyolításában együttműködő nemzetközi tőke érdekeivel szemben saját befolyásának igyekezett teret szorítani (Szalai 1994b: 478). Míg a nemzetközi tőke szövetségese az MSZP és SZDSZ lett, addig a rendszerváltást követő első, az MDF által vezetett kormány nemzeti tőkésosztály kialakítására és a két ellenzéki párt kiszorítására tett kísérletet: lásd a privatizáció centralizálását „a nemzeti vagyon védelme” érdekében (Állami Vagyonkezelő létrehozása), a médiabefolyás növelését és a lusztrációs javaslatokat.³⁴ Az MDF viszonyát a dolgozói érdekképviselőhez ez a pozíció határozta meg.

A spontán privatizáció 1987 óta zajló folyamatára reagálva 1988-ban egy MSZMP-hez kötődő antibürokratikus marxista értelmiségi csoport, a Baloldali Alternatíva a tulajdon kérdését jelölte meg a rendszerváltás érdekviszonyok szempontjából legjelentősebb kérdésének, és szervezői munkát kezdett a kollektív munkástulajdont követelő

---

34 Szó szerint átvilágítás, vezekléssel járó tisztulási szertartás. A rendszerváltást követően a szocializmusban pozíciót vállalt állami, párt- és rendvédelmi szereplők áttekintése, gyakran a számonkérés vagy a politikai pozícióktól való eltiltás igényével. Magyarországon az 1991-es Zetényi–Takács-féle igazságtételi törvényjavaslat szolgáltatta volna erre a jogalapot, ezt végül az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek ítélte. 2010 után a „lex Biszku” hasonló igényekkel lép fel az 1956-os megtorlásokért felelős politikusokkal szemben.

munkástanácsok országos hálózatának kialakítására. Miután több munkástanács is megalakult, 1989 októberében az MDF deklarálta a munkástanács-mozgalom támogatását, ugyanakkor csak az individuális munkásrésztulajdon célját vállalta fel, a kollektív munkás-tulajdonét nem. A munkástanácsok támogatása a nagyvállalati menedzsmentre helyezett nyomás részeként szerepelt a politikájában (Szalai 1994b).

A munkástanács-mozgalom a szűk lehetőségek között értékesnek ítélte a politikai támogatást, és 1990 júliusára többen csatlakoztak az MDF égisze alatt szerveződő országos szövetségbe. A szövetség elfogadta a résztulajdon követelését a kollektív tulajdon helyett; működésében egyaránt támadta a vállalati menedzsment által dominált vállalati tanácsokat és a régi szocialista szakszervezetet. A munkásrésztulajdon sorsa e betagozódás után az MDF-en belüli kérdésként dőlt el. A munkásrésztulajdon-törvény kivívásában ironikus módon jelentős szerepet játszott a Szabó Tamás – a résztulajdon MDF-en belüli képviselője – és Kupa Mihály pénzügyminiszter közötti egyezség, amelyben a felek egyszerre támogatták a résztulajdont és a spontán privatizációt (Szalai 1994b: 106). A törvényt, amely megengedte, hogy a munkásrésztulajdon a menedzseri kivásárlás köztes állomása legyen, 1992-ben fogadták el, a privatizációs folyamatok előrehaladottságához képest későn. A munkástanácsok szövetsége a munkástulajdonért vívott további harcot reménytelennek ítélte, s magát a továbbiakra nézve „keresztény szakszervezetnek” nyilvánította, amelynek célja a privatizáció folyamatának és az abból származó munkanélküliség növekedésének a lassítása.

Ideológiai polarizáció: demokratikus antipopulizmus vs. antidemokratikus populizmus

A rendszerváltás folyamán a rendszerváltó pártokat a versengő érdekek ellenére összekovácsolta mind a kapitalista betagozódás követelményeinek közös szorgalmazása, mind az MSZMP korábbi hatalmának leépítése. Az MDF kormányzásának kezdetével azonban az erőforrások belső elosztása fölötti verseny felerősödött. Az MDF centralizáló kísérletei (médiaháború, Állami Vagyonkezelő, lusztrációs javaslatok) ellenében az SZDSZ kezdeményezésére számos civil szervezet és párt *de facto* politikai kampányba kezdett az új demokrácia védelmében, az állami túlhatalom visszatérése ellen, megalapítva a Demokratikus Chartát. Miután a Demokratikus Charta aláírásáért Antall József 1991-ben eltávolította Surányi Györgyöt a Magyar Nemzeti Bank éléről, a Charta politikai kezdeményezésből mozgalommá szélesedett (Bozóki 1996). A mozgalomban számos civil és egyházi szereplőn kívül az MSZP is részt vett, így véget ért az utódpárttal szemben a rendszerváltó pártok által korábban érvényesített politikai karantén. A Charta a kelet-európai rendszerváltások során felerősödő etnikai konfliktusok ellen is felszólalt, s kiemelten foglalkozott

a Magyarországon is megjelenő új szélsőjobboldali megnyilvánulásokkal. Az akkor még MDF-alelnök és elnöki székre is aspiráló Csurka Istvánban sokan a párt szélsőjobbra tolódásának veszélyét látták.

A Charta legnagyobb tüntetésére 1992 szeptemberében került sor, Csurka István „Néhány gondolat...” c. esszéjére adott reakcióként (Csurka 1992). Csurka írásában úgy érvelt, hogy a világgazdaságba való betagozódás, az államadósság és az IMF felügyelete mellett az MDF – a nemzeti jelszavak ellenére – valójában ugyanúgy a magyar nép érdekei elleni gazdaságpolitikát folytat, mint amelyet a többi párt folytatna. A helyzetet a zsidó összeesküvésre vezette vissza, megalapozva a rendszerváltás utáni szélsőjobboldali narratívákat: a kommunisták az összeesküvés részeként folytattak a nemzet jóléte elleni politikát, ezért vették fel a kölcsönöket, az SZDSZ pedig az antikommunizmus álarca alatt tovább folytatja a nemzet kiszolgáltatását a nemzetközi fináncióknak, amelyet a kommunisták kezdtek el. A megoldást az MDF-en belüli radikális fordulatban jelölte meg, amely során a párt a jelenlegi kompromisszumok helyett a magyar nép valós érdekvédelme felé fordulna. Minthogy a valós gazdasági függést Csurka a magyar nép és a zsidó összeesküvés konfliktusára fordította le, az esszében meghirdetett programot és Csurka MDF-en belüli Magyar Út kezdeményezését a Charta mozgalom az antiszemitizmus és a szélsőjobb kormánypárton belüli térnyeréseként interpretálta. Az antiszemitizmus elleni erős tiltakozások hatására Csurkát 1993-ban kizárták az MDF-ből, ő nemsokára megalapította a Magyar Igazság és Élet Pártját. Az MSZP és az SZDSZ tovább közeledett a szélsőjobb térnyerése ellenében megfogalmazott „demokratikus” oldalon, az 1994-es választások után kormánykoalíciót alkotva. A Csurka által megpendített gazdasági problémákat, a függést és a dolgozókat sújtó következményeket az így kikristályosodott „demokrata” oldal – mint a szélsőjobboldali, antiszemita érvelés elemeit – így maradéktalanul delegitímálta. Az MSZP és az SZDSZ koalíciója demokráciára és a gazdasági felelősségvállalásra „még nem eléggé érett”, reakcióiban a szélsőjobboldal történelmi kísérteteinek feltámadásával fenyegető nép képzetével szemben a nyugatos modernizáció és demokratizáció felülről végrehajtott modellje mellett tette le a voksot. Az 1995-ös első megszorítócsomagot (Bokros-csomag) már ennek a diskurzusnak a környezetében vezette be a kormány. A rendszerváltás utáni politikában tehát egy tartós diskurzív polarizáció jött létre, amely az egyik oldalon a gazdasági függés és kizsákmányolás témáit a kizsákmányolás valódi tényezőire vak antidemokratikus populizmussal, a másik oldalon a demokrácia ügyét a kizsákmányoltak érdekeit kizáró, felülről végrehajtott utoléró erőfeszítéssel, azaz demokratikus antipopulizmussal kapcsolta egybe. A „demokrácia” és a „magyarság” értékei ebben a folyamatban a kapitalista világrendszerbe való intézményes visszakapcsolódás két versengő elitstratégiájának az ideológiai elemeként kristályosodtak ki.³⁵

---

35 Részletesebben lásd Gagy (2014a) jelen lapszámban.

KÖVETKEZTETÉSEK

A tanulmányban felvázolt perspektívából a magyarországi rendszerváltás nem a „szocializmus” és a „kapitalizmus” két univerzálisan meghatározható diszkrét rendszere közötti váltás, hanem annak a hosszú távú történelmi folyamatnak a része, amelyben a magyarországi társadalmi viszonyok a modern kapitalista világrendszer folyamataiba beágyazva, annak szerves részeként alakulnak. Sem a szocializmust megelőző kapitalista modernizáció, sem a szocialista időszak, sem a posztszocialista fejlődés tulajdonságai nem érthetők meg anélkül, hogy ezeket az elemeket a tágabb rendszeren belüli összefüggésekben elhelyeznénk.

A magyar (és kelet-európai) fejlődésnek azok a sajátosságai, amelyek a szocializmusvitákban a keleti/nyugati jellegzetességek ellentmondásaként jelennek meg – az állam erős szerepe a gazdaságban, az ennek megfelelő, államirányításba beágyazott rendies viszonyok fennmaradása, a polgárosodás és a belső piac gyengesége – ebből a perspektívából inkább a világrendszerbe való félperifériás betagozódás tulajdonságai. A félperifériás pozícióban a kapitalista világrendszerbe való történelmi integráció során a polgári forradalmak helyett a refeudalizáció volt a jellemző, a belső piacok megerősödése helyett a centrum piacainak táplálása, a technológiai monopóliumok kifejlődése helyett az utolérés erőfeszítései és az ebből adódó eladósodás. Ha ezeket a tulajdonságokat aszerint a modernizációs ideológia szerint tárgyaljuk, amely a világrendszer globális hierarchiáit az egyes társadalmak belső minőségeivel magyarázza, akkor nemcsak a kelet-európai társadalomfejlődés sajátosságait értjük félre, de magának a centrumnak a felhalmozási képességét sem fogjuk tudni megérteni, amely a perifériák veszteséges modernizációja nélkül nem jöhetett volna létre.

Az államszocialista kísérlet maga is a tőkés világgazdaságon belül jött létre. Bár politikailag a kapitalista világgazdaság ellenében fogalmazta meg önmagát, valós dinamikáját minden ponton meghatározta a kapitalista világgazdaság. Az államszocializmus egy félperifériás felzárkózási kísérlet volt a kapitalista világgazdaságon belül (Wallerstein 1990/91; van der Pijl 1993). A belső erőforrásokat erőteljes centralizációval mozgósította annak érdekében, hogy a kapitalista centrumtól való technológiai elmaradást és függést importhelyettesítő iparosítással számolja fel. Az importhelyettesítés erőfeszítései azonban exportkényszerhez, a protekcionista fejlesztés és a piaci decentralizáció ellentmondó stratégiái közötti ingázáshoz, valamint eladósodáshoz vezettek. A „szocializmus” belső jellemzői tehát a kapitalista világrendszeren belüli félperifériás felzárkózási kísérlet jellemzői.³⁶

---

36 Lásd André Gunder Frank (1977) elemzését a szocialista blokk külkereskedelmi kapcsolatairól, amelyek a kapitalista világrendszer tipikus félperifériás funkcióit látják el mind a centrummal, mind a perifériával szemben.

A kapitalista világgazdaság 1945 utáni fejlődési ciklusában, amelynek az államszocialista kísérletek is a részei voltak, az 1970-es években fordulópont következett be. A fordista felhalmozási rezsim a hatvanas évek végére elérte azt a pontot, amikor az adott termelési rendszerben felhalmozott tőkét már nem lehetett ugyanazon a rezsimen belül befektetni, s az ebből következő túltermelési válság a hetvenes évekre globális válságban, majd annak nyomán a felhalmozás alapvető módjának átalakulásában – finanszírozásban és neoliberalizmusban – csapódott le. A szocialista blokknak a kapitalista világgazdaság dinamikáitól függő belső fejlődését ez a fordulópont mélyen átformálta. A hetvenes évek válsága a szocialista blokkban elsősorban az energiaárak emelkedésében, ennek következményeként az ipari termelés veszteségessé válásában, valamint a centrum pénzügyi expanziójával elérhetővé vált olcsó nemzetközi hitelek miatti fokozódó eladósodásban jelentkezett. A kapitalista világgazdaságon belüli felzárkózási kísérletként működő és az azon belül meghatározott dinamikák szerint alakuló államszocialista belső fejlődési modellből Magyarország a rendszerváltással átlépett a függő betagozódás másik modelljébe, amelynek további alakulása ugyancsak a centrum túltermelési válságának továbbgyűrűző hatásaihoz kötött. A privatizáció, a külföldi működő tőke bevonásával zajló korlátozott újraparosítás, az állami és a magánszféra eladósodása a rendszerváltás után a centrum saját túlfelhalmozási válságát kiigazító stratégiáihoz kapcsolódott, amelyek a korábbi államszocialista termelőkapacitások megszüntetését, a termelési lánc alacsony hozzáadott értékű elemeinek (fél)perifériákra történő kihelyezését és a tőkeexport erősödését irányozták elő. A 2008-as pénzügyi összeomlással ezek a stratégiák válságba kerültek, s ezzel párhuzamosan a magyar gazdaság addigra fenntarthatatlanná vált függő fejlődési modellje is ártrendeződött. Az új irány az adósságtörlesztés, a belső felhalmozás, az exportképyszernek megfelelően a termelési lánc leértékelődő pontjaiba való belépés, s mindebből következően az erős belső centralizáció és a munkaerő belső fegyelmezése lettek.

A rendszerváltás utólagos értékelése során ebből a perspektívából érdemes túllépni azon a modernizációs ideológiát ismétlő értelmezési kereten, amely a rendszerváltás sikerességét azzal méri, hogy a „szocialista” belső jellemzők kiiktatásával és a „kapitalista” belső jellemzők elsajátításával mennyire sikerül a félperifériás függő fejlődés tulajdonságait a centrumban zajló domináns felhalmozás tulajdonságaivá alakítani. A rendszerváltással az államszocialista félperiféria nem tört ki a világszintű felhalmozásban betöltött előnytelen pozícióból, hanem a felhalmozást kiszolgáló belső struktúrák változtak meg a félperifériás pozícióban. Ezeknek a struktúráknak a 2008-as válság utáni újrendeződésével Magyarországon a rendszerváltásból következő liberalizáló integrációs modell leváltásának vagyunk tanúi. Az új modell a politikai ideológiák szintjén a rendszerváltás megismétlését ígéri abban az értelemben, hogy beteljesíti a világgazdaságban betöltött pozíció megváltoztatását. Valójában ez a modell pusztán a világszisztemen belüli függő

betagozódás komplexebb – a nemzetközi kereskedelmi viszonyokat elfogadó, de a belső piaci feltételeket a nemzeti tőke érdekei szerint alakító – formája.

A rendszerváltás értelmezésében kiemelt szerepet játszó fogalmi dichotómiákat, mint amilyen a „terv” és a „piac” vagy a „diktatúra” és a „demokrácia” ellentétpárjai, érdemes ebből a perspektívából újraértékelní. A „terv” vagy „piac” dilemmája nem a „szocializmus” vagy „kapitalizmus” dilemmája, hanem, ahogy rámutattunk, a félperifériás felzárkózás alapvető – és az adott geopolitikai keretek között megoldhatatlan – stratégiai dilemmája. Ez az ideáltípusosan a liberalizáció és a protekcionista iparfejlesztés szembeállításával leírható vita a kapitalista és az államszocialista felzárkózási kísérletekben egészen eltérő helyeken és történelmi korszakokban jelentkezett, de jellegzetességei minden esetben a centrum fejlődése által meghatározott mozgástérrel függtek.

A „demokrácia” vagy „diktatúra” fogalmi dichotómiája a rendszerváltás modernizációs ideológiájában a centrumországok univerzalizált demokráciamodelljének kelet-európai átvételére utalt: mintha a demokrácia általános modellje a globális hatalmi erőviszonyoktól függetlenül különböző országokban azonos eséllyel lenne megvalósítható. Az elvek szintjén megjelenő ígérettel szemben a rendszerváltás mint a kelet-európai országok intézményes betagozódása a kapitalista világrendszerbe, s azon belül egy újabb függő fejlődésbe azt feltételezte, hogy egyszerre történjen meg a demokratizáció és a proletarizált lakosság megfosztása a megélhetés állami garanciáitól. A demokrácia ideálja a rendszerváltást levezénylő elitek ideológiájában az öngazgatás és részvétel ideálja helyett a parlamentáris demokrácia formális intézményeinek a létrehozására szűkült, amely intézmények a későbbiekben két versengő gazdasági-politikai elitblokk küzdelmének színterei lettek. A formális demokrácia intézményei a függő fejlődés újabb szakaszában ma átalakulnak, ez azonban nem a rendszerváltás mint a centrumhoz való hasonulás kudarcának köszönhető, hanem nagyrészt ugyanannak a centrum válságciklusait követő félperifériás pályának, amely magát a rendszerváltást és annak formális demokráciaintézményeit is magával hozta.

Cikkünkben a nemzetállami és az alatti léptékek szintjét a rendszerváltás folyamatában a világrendszer felől néztük, ami lehetővé teszi, hogy a rendszerváltás helyi folyamatait a kapitalizmus válságaira reagáló átalakulásoknak és azok továbbgyűrűző hatásainak a kontextusában értelmezzük. Habár ebből a nézőpontból nagyobb hangsúlyt kapnak a félperifériás pozícióból fakadó függőségek és a nemzetállami politikák szűk(ülő) mozgásterei, nem gondoljuk, hogy a retorikájukban az „utolérést” vagy a „felzárkózást” hirdető (kudarcos) politikák és az ezekből következő függő fejlődési modellek szociológiailag egyenértékű korszakokat jelentettek volna. A célunk jelen esetben nem az egyes fejlődési korszakok morális értékelése volt, hanem az, hogy perspektívát nyújtsunk e korszakok rendszerszintű összefüggéseinek a megértéséhez.

Amennyiben tehát a magyar viszonyok belső alakulását a világgazdaság külső dinamikáival összefüggésben vizsgáljuk, elvész a rendszerváltás kérdésének az az éle, amely az ország világgazdasági pozícióját radikálisan megváltoztató sorsfordulót, esetleg annak kudarcát keresi a rendszerváltás történetében. A kérdés fő iránya ehelyett az lesz, hogy a kapitalista vilárendszer történeti egységén belüli folyamatok hogyan alakulnak, s ezen a mozgástéren belül a függő fejlődésnek milyen belső modelljei formálódnak. Ugyanez a perspektívaváltás a rendszerváltás kérdését az emancipációs ígérek szempontjából is átfogalmazza. A rendszerváltással kapcsolatban a helyi politikai küzdelmek szintjén a szocializmus, a demokrácia vagy a nemzeti felszabadítás kérdése úgy szokott felmerülni, mint ha a helyi csoportok politikai projektjei képesek lennének eldönteni az ország sorsát. Tágabb perspektívából azonban a helyi csoportok mozgásterét mindig a vilárendszeren belüli meghatározottságok jelölik ki – az emancipáció kérdése elválaszthatatlan az egyenlőtlenégeket alapvetően kitermelő kapitalista vilárendszerhez való viszonytól. Ennek súlyát a helyi emancipációs törekvések szintjén nehéz, sőt elsőre lehetetlennek tűnik felvállalni. A vilárendszer szintjén érvényesülő meghatározottságok azonban akkor is működnek, ha azokra a meghatározottságok helyi hatásai ellen küzdő csoportok nem reflektálnak. A helyi emancipációs erőfeszítések csak e tágabb perspektíva birtokában kerülhetnek abba a helyzetbe, hogy saját erőfeszítéseik irányáról dönthessenek.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Amin, Samir (1977): *Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*. The Harvester Press.
- Anderson, Perry (1979): *Lineages of the Absolutist State*. Verso.
- Antal László (1979): *Fejlődés, kitérővel: A magyar gazdasági mechanizmus a 70-es években*. Kézirat. Pénzügykutató Intézet.
- Arrighi, Giovanni (1994): *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*. Verso.
- Arrighi, Giovanni ([1997] 2000): Globalisation, State Sovereignty and the „Endless” Accumulation of Capital. In: *The Ends of Globalization: Bringing Society Back In*. Szerk.: Kalb, Don – van der Land, Marco – Staring, Richard – van Steenbergen, Bart – Wilterdink, Nico. Rowman and Littlefield: 125–150.
- Bence György – Kis János – Márkus György ([1972] 1992): *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* T–Twins – Lukács Archívum.
- Berend T. Iván (1988): *A magyar gazdasági reform útja*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- Berend T. Iván – Ránki György (1976): *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Berend T. Iván – Ránki György (1979): *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Bibó István ([1971–72] 1986): Az európai társadalomfejlődés értelme. In: *Válogatott tanulmányok*. 3. kötet. Magvető: 7–123.
- Bideleux, Robert (1996): The Comecon Experiment. In: *European Integration and Disintegration: East and West*. Szerk.: Bideleux, Robert – Taylor, Richard. Routledge: 174–204.
- Bockman, Johanna – Eyal, Gil ([2002] 2014): Kelet-Európa mint a közgazdaságtani tudás laboratóriuma: A neoliberalizmus transznacionális gyökerei. In: *Fordulat*, jelen lapszám.
- Bodnár, Judit (2001): *Fin de Millénaire Budapest: Metamorphoses of Urban Life*. University of Minnesota Press.
- Bohle, Dorothee – Greskovits, Béla (2012): *Capitalist Diversity in Europe's Periphery*. Cornell University Press.
- Bourdieu, Pierre ([1979] 1984): *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge.
- Bozóki András (1996): A Demokratikus Charta története. In: *Beszélő (új folyam)*, Vol. 1., No. 2.: 64–75.
- Böröcz József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum: Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 2., No. 3.: 3–20.
- Böröcz József (1995): Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból. In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 4., No. 3.: 19–41.
- Braudel, Fernand ([1979] 1985): *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század: A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Gondolat.
- Brenner, Neil (1999). Beyond State-Centrism? Space, Territoriality, and Geographical Scale in Globalization Studies. In: *Theory and Society*, Vol. 28., No. 1.: 39–78.
- Brenner, Robert (1977): The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism. In: *New Left Review*, No. 1/104.: 25–92.
- Brenner, Robert (2000): The Boom and the Bubble. In: *New Left Review*, No. 11/6.: 5–43.
- Burawoy, Michael (2009): *The Extended Case Method: Four Countries, Four Decades, Four Great Transformations and One Theoretical Tradition*. University of California Press.
- Burawoy, Michael – Lukács, János (1992): *The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*. University of Chicago Press.
- Chakrabarty, Dipesh (2000): *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton University Press.

- Chase-Dunn, Christopher (1980): Socialist State in the Capitalist World Economy. In: *Social Problems*, Vol. 27., No. 5.: 505–525.
- Cox, Robert (1987): *Production, Power and World Order: Social Forces in the Making of History*. Columbia University Press.
- Csite András – Kovách Imre (1998): Gazdasági elit: útban az osztályhatalomhoz. In: *Társadalmi Szemle*, Vol. 53., No. 4.: 16–33.
- Csite András – Kovách Imre (1999): A posztszocializmus vége: A magyarországi nagyvállalatok tulajdonosi szerkezete és hatékonysága 1997-ben. In: *Közgazdasági Szemle*, Vol. 46., No. 2.: 121–144.
- Csite András – Kovách Imre (2002): A privatizáció: új gazdasági elit és a vállalati tulajdon. In: *Hatalom és társadalmi változás. A posztszocializmus vége*. Szerk.: Kovách Imre. Napvilág: 25–65.
- Csizmadia Ervin (1995): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988): Dokumentumok*. T-Twins.
- Csurka István (1992): Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán. In: *Magyar Fórum*, augusztus 20.: 9–16.
- Dobb, Maurice (1946): *Studies in the Development of Capitalism*. Routledge & Kegan Paul LTD.
- Drahokoupil, Jan (2008): *Globalization and the State in Central and Eastern Europe: The Politics of Foreign Direct Investment*. Routledge.
- Éber Márk Áron (2014): A centrum hitele: A magyar állam külső eladósodásának történetéről. In: *Fordulat*, jelen lapszám.
- Éber Márk Áron – Gagy Ágnes (2014): Osztály és társadalomszerkezet a magyar szociológiában. In: *Fordulat*, jelen lapszám.
- Eyal, Gil ([2000] 2014): Antipolitika és a kapitalizmus szelleme: Disszidensek, monetaristák és a cseh rendszerváltás. In: *Fordulat*, jelen lapszám.
- Fordulat és reform (1987). In: *Medvetánc*, No. 2., Melléklet: 5–163.
- Frank, André Gunder (1977): Long Live Transideological Enterprise! The Socialist Economies in the Capitalist International Division of Labor. In: *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 1., No. 1.: 91–140.
- Gadó Ottó (1978): *Közgazdasági szabályozó rendszerünk 1976-ban*. Kossuth.
- Gagy Ágnes (2014a): Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. In: *Fordulat*, jelen lapszám.
- Gagy Ágnes (2014b): Beágyazott kritika: A *Fordulat és reform* kontextusa. In: *Fordulat*, jelen lapszám.
- Gagy, Ágnes – Ivancheva, Mariya (megjelenés alatt): The Rise and Fall of Civil Society in East Central Europe. In: *Central European Companion to Political Concepts*. Szerk.: Moskalewicz, Marcin – Przybylski, Wojciech. Central European University Press.

- Gill, Stephen (szerk.) (1993): *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*. Cambridge University Press.
- Gille, Zsuzsa (2007): *From the Cult of Waste to the Trash Heap of History: The Politics of Waste in Socialist and Postsocialist Hungary*. Indiana University Press.
- Gille Zsuzsa ([2010] 2014): Létezik-e globális posztzocialista állapot? In: *Fordulat*, jelen lapszám.
- Gramsci, Antonio (1971): *Selections from the Prison Notebooks*. International Publishers.
- Hajdu Tibor (1998): A csőd kezdete: A Központi Bizottság 1974. márciusi ülése. In: *Beszélő (új folyam)*, Vol. 3., No. 5.: 85–88.
- Hajnal István (1936): *Az újkor története*. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt.
- Harvey, David (1989): From Fordism to Flexible Accumulation. In: uó: *The Condition of Postmodernity: An Inquiry into the Conditions of Cultural Change*. Blackwell: 141–172.
- Hegedűs Miklós (1976): A gazdasági szerkezet alakítására irányuló gazdaságpolitika (1957–1960). In: Friss István et al.: *Gazdaságpolitikánk tapasztalatai és tanulságai (1957–1960)*. Kossuth – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó: 21–94.
- Hirschman, Albert O. (1968): The Political Economy of Import-Substituting Industrialization in Latin America. In: *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 82., No. 1.: 1–32.
- Holman, Otto (1998): Integrating Eastern Europe: EU Expansion and the Double Transformation in Poland, the Czech Republic, and Hungary. In: *International Journal of Political Economy*, Vol. 28., No. 2.: 12–43.
- Huszár Tibor (2007): *Az elittől a nómenklatúráig: Az intézményesített káderpolitika kialakulása Magyarországon (1945–1989)*. Corvina.
- Jessop, Bob – Sum, Ngai-Ling (2006): *Beyond the Regulation Approach: Putting Capitalist Economies in their Place*. Edward Elgar.
- Katus László (1967): A kelet-európai iparosodás és az „önálló” tőkés fejlődés kérdéséhez. In: *Történelmi Szemle*, Vol. 67., No. 1.: 1–43.
- Kolosi Tamás (1971): *A társadalmi struktúra marxista elméletéhez*. Kossuth.
- Kolosi Tamás (1974): *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Kossuth.
- Konrád György – Szelényi Iván ([1978] 1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat.
- Kozma Ferenc (1996): *Külgazdasági stratégia*. Aula.
- Köpeczi Béla (1985): A konzervatív hullám és a nyugati értelmiség. In: *Társadalmi Szemle*, Vol. 40., No. 3.: 21–30.
- Körösényi András (2000): *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat*. Osiris.
- Kövér György (1982): *Iparosodás agrárországban: Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914*. Gondolat.

- Krausz Tamás (1991): *Pártviták és történettudomány: Viták az „oroszországi történelmi fejlődés sajátosságairól”, különös tekintettel a 20-as évekre*. Akadémiai Kiadó.
- Krausz Tamás (1996): *Szovjet thermidor: A sztálini fordulat szellemi előzményei 1917–1928*. Napvilág.
- Laclau, Ernesto (1971): Feudalism and Capitalism in Latin America. In: *New Left Review*, No. 1/67.: 19–38.
- Lampland, Martha (1995): *The Object of Labor: Commodification in Socialist Hungary*. University of Chicago Press.
- Lóránt Károly (2001): Tartozik és követel. In: *Cégvezetés*, augusztus 1.
- Mackinnon, Danny (2010). Reconstructing Scale: Towards a New Scalar Politics. In: *Progress in Human Geography*, Vol. 35., No. 1.: 21–36.
- Marston, Sallie A. (2000). The social construction of scale. In: *Progress in Human Geography*, Vol. 24., No. 2.: 219–242.
- Meillassoux, Claude (1972): From reproduction to production. In: *Economy and Society*, Vol. 1., No. 1.: 93–105.
- Melegh, Attila (2006): *On the East/West Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. Central European University Press.
- Mignolo, Walter (2011): *The Darker Side of Western Modernity: Global Futures, Decolonial Options*. Duke University Press.
- Mong Attila (2012): *Kádár hitele: A magyar államadósság története 1956–1990*. Libri.
- Niederhauser Emil (2001): *Kelet-Európa története*. História Alapítvány.
- Nyers Rezső (1978): *Turistaként a szocializmus felé: Interjú a Svenska Dagbladetnek*. Szamizdat.
- Overbeek, Henk (2004): Transnational Class Formation and Concepts of Control: Towards a Genealogy of the Amsterdam Project in International Political Economy. In: *Journal of International Relations and Development*, Vol. 7., No. 2.: 113–141.
- Pach, Zsigmond Pál (1968): The Shifting of International Trade Routes in the 15–16th Centuries. In: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 14., No.: 3–4.: 287–321. [Továbbá elérhető: Pach (1994): IX. tanulmány.]
- Pach, Zsigmond Pál (1970): The Role of East-Central Europe in International Trade (16th and 17th Centuries). In: *Études historiques 1970: 13. Congrès International des Sciences Historiques*. Akadémiai Kiadó: 217–264. [Továbbá elérhető: Pach (1994): X. tanulmány.]
- Pach, Zsigmond Pál (1994): *Hungary and the European Economy in Early Modern Times*. Variorum.
- Papp István (2012): *A népi mozgalom története*. Jaffa.
- Rácz Lajos (1987): Részletek Rácz Lajosnak a magyar ellenzékéről tartott előadásából. In: *AB Hírmondó*, 1987, No. 25.: 28–49. Elérhető: Open Society Archive: HU OSA 302–1–2 5. doboz.

- Rakovski, Marc [Bence György – Kis János] ([1977] 1983): *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*. Magyar Füzetek Könyvei 5. Dialogues Européens.
- Smith, Neil (1984): *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*. University of Georgia Press.
- Stark, David (1992): Path Dependence and Privatization Strategies. In: *East European Politics and Societies*, Vol. 6., No. 1.: 17–54.
- Stark, David (1994a): Új módon összekapcsolódott régi rendszerlemek: rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban. I. In: *Közgazdasági Szemle*, Vol. 41., No. 11.: 933–948.
- Stark, David (1994b): Új módon összekapcsolódott régi rendszerlemek: rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban. II. In: *Közgazdasági Szemle*, Vol. 41., No. 12.: 1053–1069.
- Stark, David (1996): Recombinant Property in East European Capitalism. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 101., No. 4.: 991–1027.
- Stark, David – Vedres, Balázs (2012): Political Holes in the Economy. The Business Network of Partisan Firms in Hungary. In: *American Sociological Review*, Vol. 77., No. 5.: 700–722.
- Swyngedouw, Erik (1997). Neither Global nor Local: „Glocalization” and the Politics of Scale. In: *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*. Szerk.: Cox, Kelvin R. Guilford: 137–166.
- Szakadát László (1990): A párt vezető testületeinek összetétele. In: *Politikai szociológiai tanulmányok a kommunista bürokrácia vezérkaráról*. Szerk.: Nyírő András. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia Tanszék: 7–18.
- Szalai Erzsébet (1989): Az új elit. In: *Beszélő*, No. 27.: 65–74.
- Szalai Erzsébet (1994a): *Útelágazás: Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Pesti Szalon Könyvkiadó.
- Szalai Erzsébet (1994b): *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé: Munkástanácsok 1989–1993*. T-Twins.
- Szalai Erzsébet (1997): Rendszerváltás és a hatalom konvertálása. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 7., No. 2.: 75–99.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Aula.
- Szalai Erzsébet (2006): Révész Béla oral history interjúja. Kézirat. Készült: Budapest, június 13.
- Szegő Andrea (1989): Világgazdasági függés, eladósodás, válság. In: *Eszmélet*, No. 1.: 65–99.
- Szelényi Iván ([1988] 1992): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Közreműködött: Manchin Róbert – Juhász Pál – Magyar Bálint – Martin, Bill. Akadémiai Kiadó.

- Szelényi Iván (1995): Menedzser-kapitalizmus: A gazdasági intézményrendszer és a társadalmi struktúra változásai a poszt-kommunista átalakulás során. In: *Magyar Lettre Internationale*, Vol. 5., No. 19.: 21–29.
- Szelényi Iván (1996): A posztkommunista társadalmak szerkezetének változásai: A menedzseri uralom elméletének újragondolása. In: *Magyar Tudomány*, Vol. 41., No. 4.: 385–402.
- Szelényi Iván – Eyal, Gil – Townsley, Eleanor (1996a): Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai I. In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 5., No. 2.: 7–29.
- Szelényi Iván – Eyal, Gil – Townsley, Eleanor (1996b): Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai II. In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 5., No. 3.: 7–32.
- Szelényi, Iván – Eyal, Gil – Townsley, Eleanor (1998): *Making Capitalism without Capitalists: Class Formations and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. Verso.
- Szűcs Jenő (1981): Vázlat Európa három történeti régiójáról. In: *Történelmi Szemle*, Vol. 81., No. 3.: 313–359.
- Társadalmi szerződés (1988). In: *Beszélő*, No. 20., különszám.
- Taylor, Peter J. (1981). Geographical Scales within the World-Economy Approach. In: *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 5., No. 1.: 3–11.
- Thoma László (1998): Védtelen társadalom: A rendszerváltás és a szakszervezetek, 1988–1992. In: *Rendszerváltás és társadalomkritika: Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. Szerk.: Krausz Tamás. Napvilág: 245–269.
- van Apeldoorn, Bastiaan (2004): Theorising the Transnational: A Historical Materialist Approach. In: *Journal of International Relations and Development*, Vol. 7., No. 2.: 142–176.
- van der Pijl, Kees (1993): Soviet Socialism and Passive Revolution. In: *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*. Szerk.: Gill, Stephen. Cambridge University Press: 237–258.
- van der Pijl, Kees (1998): *Transnational Classes and International Relations*. Routledge.
- „Van kiút!” A Hálózat Ideiglenes Tanácsának nyilatkozata 1988 májusában (1988). In: *Magyar Füzetek*, No. 19–20.: 216–220.
- Vedres Balázs (2000): A tulajdonosi hálózatok felbomlása. A rekombináns tulajdonformák szerepe és a hazai nagyvállalatok tulajdonszerkezetének jellemzői a kilencvenes évek végén. In: *Közgazdasági Szemle*, Vol. 47., No. 9.: 680–699.
- Vigvári András (szerk.) (1990): *Adósság: Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről*. Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete.
- Vliegthart, Arjan – Overbeek, Henk (2008): Corporate Tax Reform in Neo-Liberal Europe: East Central Europe as a Template for Deepening the Neo-Liberal

- European Integration Project? In: *Contradictions and Limits of Neoliberal European Governance. From Lisbon to Lisbon*. Szerk.: van Apeldoorn, Bastiaan – Drahokoupil, Jan – Horn, Laura. Palgrave Macmillan: 143–162.
- Voszka Éva (2000): Tulajdonosi szerkezet és vállalatirányítás a magyar nagyiparban. In: *Közgazdasági Szemle*, Vol. 47., No. 7–8.: 549–564.
- Wallerstein, Immanuel (1974): *The Modern World System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel (1976): Semi-Peripheral Countries and the Contemporary World Crisis. In: *Theory and Society*, Vol. 3., No. 4.: 461–483.
- Wallerstein, Immanuel (1979): *The Capitalist World-Economy: Essays*. Cambridge University Press.
- Wallerstein, Immanuel (1990/91): A XX. századi szocialista kísérletről. In: *Eszmélet*, No. 8.: 105–120.
- Wallerstein, Immanuel (2010): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. L'Harmattan.
- Wimmer, Andreas – Glick Schiller, Nina (2002): Methodological Nationalism and Beyond: Nation-state Building, Migration and the Social Sciences. In: *Global Networks*, Vol. 2., No. 4.: 301–334.
- Wolf, Eric ([1982] 1995): *Európa és a történelem nélküli népek*. Akadémiai Kiadó – Osiris – Századvég.
- Zala Júlia (1988): Zala Júlia-interjú. Készítette: Rejtő Gábor. Elérhető: 1956-os Intézet Oral History Archívuma, No. 124.

Éber Márk Áron

A CENTRUM HITELE

A MAGYAR ÁLLAM KÜLSŐ ELADÓSO- DÁSÁNAK TÖRTÉNETÉRŐL

Mong Attila: Kádár hitele. A magyar államadósság története 1956–1990 (Libri, 2012)

Mihályi Péter: A magyar gazdaság útja az adósságválságba 1945–2013 (Corvina, 2013)

Minden szakmai jellegű tanulmány kollektív munka terméke – ez különösen az. Az alábbiakban azokat a belátásokat foglalom össze röviden, amelyekre a *Helyzet Műhely* 2014 tavaszi *Adósság* című olvasókörének a végére, az 1945 utáni magyar eladósodás történetének összefoglalására készülve a közös munka során eljutottunk. A témán intenzívebben Pinkasz Andrással, Gerőcs Tamással, Jelinek Csabával, Csurgó Dénessel és Gagyí Ágnessel dolgoztunk együtt. Ezt a cikket ők is írhatnák, a megfogalmazások eltérésein túl a végeredmény valószínűleg nagyon hasonló lenne. A cikk kollektív szerzője tehát a *Helyzet Műhely*, illetve az *Adósság* című olvasóköri szervezői.

Munkánkat a téma korábbi kutatója, a nemrégiben elhunyt id. Vigvári András emlékének ajánljuk. Elemzéséből és az általa szerkesztett kötetből (Vigvári 1990, 1990a) különösen sokat merítettünk.

„A külső, objektív okok dominanciája azt jelenti, hogy az eladósodás az adott körülmények között és adottságok mellett *elkerülhetetlen* volt, s a kétségtelenül és szép számmal elkövetett, helyenként kifejezetten súlyos gazdaságvezetési hibák e folyamat konkrét formáját adták csak; a hazai gazdaságvezetésnek csak az adósságválság *lefolyásának enyhítése*, s nem elkerülése állt módjában. E lehetőséggel a vezetés az eladósodás egyes fázisaiban különböző mértékben tudott élni. Eladósodásunk eseménytörténete azt mutatja, hogy 1973-tól ismétlődően, hatéves ciklusokban olyan *extern* hatások érték a magyar gazdaságot, amelyek *a reálteljesítménytől függetlenül* és rövid távon kivédhetetlen módon járultak hozzá a fizetési mérleg hiányának növeléséhez, és így – a vezetést újabb hitelfelvételekre készítetve – az adósságállomány további halmozódásához.”

Andor László (1990: 97 – kiemelés, ÉMÁ)

„[...] adj kölcsön egy ernyőt, amikor süt a nap, és kérd vissza, amikor esik az eső. Mert az adósok kétszer járulnak hozzá a centrumországok növekedéséhez. Egyszer, amikor a kapott hitelek elköltik, vagyis a centrumországok termékeit megvásárolják. Így a hetvenes években a hitelek perifériára való kihelyezése és azok elköltése nélkül a fejlett világ recessziós szakasza nem alakulhatott volna át gazdasági élénkülésbe. Másodszor pedig a hiteltörlesztés szakaszában járulnak hozzá az adósok a hitelezők gazdasági növekedéséhez: az élénkülést ekkor óriási tőkeáramlással is megtézik. Így a »hitelek vezérelte növekedési pálya« valójában tartalmaz egy igazságmagot: csakhogy nem a Dél, hanem az Észak számára. A kihelyezett hitelek nélkül a centrumországok növekedése lehetetlenné válna. A »hitelek vezérelte növekedési pálya« ezért nem véletlenül a centrumországok gazdaságideológiája.”

Szegő Andrea (1989: 84 – kiemelés az eredetiben)

Mit lehet mondani azok után, hogy Szegő Andrea (1989) és Andor László (1990) lényegében mindent elmondott? Részben ugyanazt, újra. Úgy tűnik, szükség van az ismétlésre, hiszen nemrég megjelent könyvükben Mong Attila (2012) és Mihályi Péter (2013) ezeket az alapösszefüggéseket már vagy nem látták meg, vagy figyelmen kívül hagyták.

MIK AZ ELADÓSODÁS MÉLYEBB OKAI ÉS HOGYAN (NE) ÍRJUK MEG A TÖRTÉNETÉT?

Magyarország évszázadok óta a nemzetközi munkamegosztás, a kapitalista világgazdaság félperifériáján helyezkedik el. Gazdasága hagyományosan egy *kis* és az utóbbi 25–50

ében viszonylag *nyitott*, nyersanyag-, technológia- és tőkeimportra szoruló, következtetésképpen – mérlegegyensúlyi okokból – *exportkényszerben* lévő gazdaság. Fejlődési pályája a (fél)perifériás gazdaságokra jellemző egyenlőtlen, ciklikus és függő fejlődés. Nyitottságának függvényében fokozódó mértékben ki van téve a világgazdaság ciklusváltásainak, függő helyzetben van a kapitalista világrendszer geopolitikai-gazdasági erőviszonyaitól, mindennek eredményeképpen pedig *fokozottan hajlamos az eladósodásra*.

Ha ezt a tágabb viszonyrendszert nem tudatosítjuk kellőképpen, s ha a formálódó globális erőviszonyok összefüggéseibe nem helyezzük vissza szisztematikusan az eladósodás több évtizedes (néhány viszonylatban évszázados) történetét, akkor a *külső* meghatározók alulbecslésével vagy figyelmen kívül hagyásával óhatatlanul túl fogjuk értékelni a *belső* okok súlyát. Annak történetét fogjuk megírni, amit a mottóban idézett Andor László (1990: 97) „kétségtelenül és szép számmal elkövetett, helyenként kifejezetten súlyos gazdaságvezetési hibák”-nak nevezett. A külső és belső okok felmérésének minden kiegyensúlyozására törekvő kísérlete *ellenére* ebbe az ismeretelméleti csapdába esett Mong Attila (2012) *Kádár hitele: A magyar államadósság története 1956–1990*, valamint Mihályi Péter (2013) *A magyar gazdaság útja az adósságválságba 1945–2013* címmel nemrég megjelent könyve is.

Álláspontjuk *egyfelől* érthető: egyrészt a hazai közgondolkodásra jellemzőnek vélt „önfelfenntartó” stratégia ellen akartak érvelni. Másrészt az elmúlt hatvan-hetven év gazdaságvezetésének szakszerűtlenségeire és azok állhatatos áthagyományozódására kívánták felhívni a figyelmet. (A bevezetésben Mong Attila jelzi a nyolcvanas és a kétezres évek története közötti párhuzamot.) Harmadrészt hangsúlyozni kívánták, hogy ma is sokkal hatékonyabban lehetne kezelni az adósság problémáját. (Ez az üzenet különösen a gazdaságpolitikai kérdésekben is gyakran véleményt formáló Mihályi Péter argumentációs stratégiájában érhető tetten.) Negyedrészt alighanem úgy vélik: a *külső* tényezők alakulására Magyarországnak alig van hatása. Ráadásul, ami van, az is egyre csökken. Ami a mi ügyünk, ami ránk tartozik, és ami következtetésképpen a magyar gazdaság előtt mint mozgástér mégis megnyílik, az a további eladósodás *belső* okainak minimalizálása, valamint az adósságmenedzseléshez szükséges *belső* viszonyok optimalizálása. Álláspontjuk ezért *egyfelől* valóban érthető.

Másfelől azonban e perspektíva, amely elősegíti a felelőségek megállapítását, hátráltatja valódi, a globális erőterben pozicionált helyzetünk megértését: ezáltal pedig óhatatlanul félrevezeti nem csak a gazdaság- és társadalmelemzést, de reális önismeretünket is. Ha úgy jobban tetszik: „nemzeti öntudatunkat”. Ha egy film a viharos tengeren hanykolódó hajó sorsát a kapitányi hídon történő eseményekre koncentrálni mutatja be (a hajó méretének háromszorosára rúgó hatalmas hullámokat nem, ami *minden további, a nyílt tengeren vergődő hajót* hasonlóan az összeroppanással fenyeget), akkor mi is hajlamosak leszünk az eseményeket a kapitány, a kormányos, az első tiszt és a többiek drámájaként

felfogni. Mintha Mong Attilánál csak Kádár és Fekete János, Hetényi István, Nyers Rezső, Pulai Miklós, Bácskai Tamás és a többiek ügyességén vagy ügyetlenségén múlna a siker. És persze az éppen aktuális szovjet vezetők fafejűségének rosttömörségén és hajlítószilárdságán. Na meg a kikötő irányítótornyából navigáló IMF-előjárókkal kialakított kapcsolatokon és iránymutatásaikon. A *Kádár hiteleinek* címválasztása is beszédes: mintha a történet Mong Attila számára tényleg elsősorban *Kádár* hitelességéről szólna. Kritikájában Bózsó Péter (2013) joggal fordítja a visszájára a kérdést: nem inkább az *IMF* hiteléről van itt szó? *A fejlett nyugat hitelességéről? A centrum hiteléről?*

Máskülönben persze a háborgó tenger metaforája is részrehajló. A kapitalista világ-gazdaság nem azonos a szeszélyes óceánnal, *a természettel*, amely kiismerhetetlen erőinek véletlen összjátékával tépázza meg és süllyeszti el a világtengeren vergődő kis- és közepes méretű, félig már elavult technológiájú lélekvesztőket. Addig még rendben, hogy a viharok hullámain, akár csak a világpiac ciklusait, *személytelen* erők okozzák. A világgazdaságban azonban – és ez már az óceánmetafora határát jelzi – e ciklusok végső soron levezethetők a hatalmas óceánjárók vetette hullámok *összegződéséből*, a legnagyobb tőkeerővel rendelkező hajózási társaságok érdek- és erőviszonyainak *eredőjéből*, a katonailag és gazdaságilag legerősebb flották (a centrumországok) *menetrendjéből*, valamint a kvótabefizetés arányában *az ő mozgásaikhoz igazodó* világító- és irányítótorny-hálózat *iránymutatásaiból*. (Lásd különösen a Nemzetközi Valutaalap [IMF] és részben a Világbank szerepét.) A globális erőviszonyok óceánján – különösen a válságos-viharos, recessziót hozó időszakokban – az igazi tét nem is a túlélés, a kikötő biztonságos elérése, hanem *más hajók rakományainak megszerzése, az új rakományok beszerzése, vagyis a rivális államok erőforrásainak, nyersanyagának, tőkéjének, illetve az azzal megtermelt érték egy részének elsajátítása*. A tőkés világgazdaság személytelen, de kiismerhető erőviszonyai ennyiben *eltérnek* az óceán szeszélyes és kiismerhetetlen természeti erőitől.

A globális versengésben, amelyben a hajók túlélése nem mindenki közös érdeke, amit nem „az emberbaráti jó szándék” vagy a morzejelekkel továbbított „*save our souls*” morális parancsa” vezérel, hanem mindenekelőtt a globális tőkefelhalmozás elve szervez, a történet elbeszélőjének is felelőssége van. Például akkor, amikor a gyengén felszerelt kis- és közepes méretű hajók beborulását a piaci fundamentalisták főáramú értelmezése a piac „*természettörvényeinek*” meg nem felelő manőverezésük következményeként ábrázolja. Vagy amikor rakományuk értékesebb részeinek átadását „*nélkülözhetetlen strukturális reformok*” (*structural adjustment programs*, azaz SAP) végrehajtásaként, „*felelősségteljes*”, „*bátor*” és „*következetes*” politikaként tüntetik fel. Továbbá amikor az utasok „*adósságtörlesztésre*” (valójában megtéríthetetlen jóvátételre) kényszerítését elkerülhetetlen sorsként mutatják be. Ilyen körülmények között a *hajóhíd eseménysorának mégoly részletes és szakszerű rekonstrukciója sem mond eleget a teljes történetről*. Éppen azért nem, mert *hasonló végkövetkeztetést sugall*, mint a főáramú

értelmezések (ez a helyzet Mong Attila könyvével). Vagy azért nem, mert az e tekintetben *magá a főáramú értelmezés* (lásd Mihályi Péter kötetét).

- Sem Mong Attila, sem Mihályi Péter könyvéből nem tudjuk meg például, hogy a hetvenes évek magyarországi eladósodása nemzetközi trendbe illeszkedik. Nemcsak a magyar állam és nem is csak a szocializmus kerül bajba, hanem félperifériás és perifériás gazdaságok sora, a közepesen fejlett és fejlődő országok zöme. Az eladósodást alapvetően nem „a kommunizmus” és nem is „a kommunisták” okozták: a magyar eladósodás a globális adósságválság része, ezt pedig elsődlegesen külső tényezők idézték elő (Szegő 1989; Vigvári 1990).

- Nem tudjuk meg, hogy a nyolcvanas évek első harmadának magyarországi kvázi-fizetéképtelensége idején Latin-Amerikán *immáron negyedszerre* olyan, az 1982-es mexikói válsággal induló államcsődhullám söpör végig, amely sorra borítja be a kelet-európai államszocialista hajókhoz hasonló, félperifériás nemzetgazdaságokat. A nyolcvanas évek e negyedik csődhullámát megelőzték az 1820-as, az 1870-es és az 1930-as évek válságai. Így lehetséges, hogy „[...] Latin-Amerika a XIX. században bekövetkezett függetlenné válása után szinte minden ötvenedik évben az adósságválság áldozatává vált” (Szegő 1989: 87).

- Nem tudjuk meg, hogy a „washingtoni konszenzusként” ismert reformprogram, amellyel e latin-amerikai országok „betegségét” úgymond „kezelni” kívánták, éppen egy ilyen „rakományátadási” javaslatcsomag. (Kulcselemei: piaci nyitás, azaz a gazdaságot exportorientált pályára átállító gazdaságliberalizáció, vagyis privatizáció, dereguláció, a fiskális és a monetáris mérleg egyensúlyának helyreállítására irányuló stabilizációs politika, a kiadási oldal drasztikus lefaragása, adócsökkentés, a helyi deviza leértékelése és így tovább.)

- Nem tudjuk meg, hogy a hetvenes években a nagyrészt kereskedelmi bankok által kihelyezett hitelek behajtása érdekében a Nemzetközi Valutaalap funkciót vált, és a hitelezők kartelljének képviselőjévé válik – receptjei így csak a félperiféria válságának a mélyítésére alkalmasak (Andor 1990: 93–96, Vigvári 1990; Szegő 1989). Magyarország nem egy az egyben áll szemben az IMF-fel, hanem a hetvenes években eladósuló közepesen fejlett és fejlődő (értsd: [fél]perifériás) országok párhuzamosan versengenek a hitelezői kartell képviselőjének kegyeiért. Andor Lászlót idézem (1990: 94): „Mivel a globális adósságválság kitörése (1982) óta a nemzetközi bankvilág az adós országok IMF-megállapodásaitól teszi függővé hitelezési készségét (a növekvő adósságok további finanszírozását), az eladósodott országok az IMF-nek teljes mértékben kiszolgáltatott helyzetbe kerülnek. Különösen így van ez az olyan nyitott, import-

függő, sebezhető gazdaságok esetében, mint a magyar. Egy-egy ország szuverenitása, függetlensége néhány hónap alatt semmivé foszlik” (vö. Szegő 1989).

- Nem tudjuk meg, hogy ilyen IMF-receptúrák elfogadása történik meg Kelet-Európában máshol is a nyolcvanas-kilencvenes években, különösen a rendszerváltás után. (A vezetés egy része – a kapitány, a tisztek, részben a legénység fiatalabbjai – néhány privilégiumért cserébe különalkut köt és elköteleződik az „elkerülhetetlen reformok” bevezetése mellett.) Annyit látunk csak – különösen a *Kádár hiteléből* –, hogy mi folyik a kapitányi hídon, hogyan próbálják navigálni a magyar gazdaság viharvert naszádját. Mihályi Péter ezzel szemben már nem is elemzi a kulcsszereplők mozgásterét, sem kényszerpályáit. Fogja, és rátolja a teljes felelősséget a mindenkori (gazdaság)politikai vezetésre. Mint írja: „Ez a tanulmány [...] elsősorban arról szól, hogy a magyar gazdaságpolitika irányításáért felelős politikai elitek mit és hol rontottak el az elmúlt 60 évben” (Mihályi 2013: 14). Rosszul tekergetik a hajókormányt, az a baj.

Mindennek ellenére a *Kádár hitel*e kétségtelenül rendkívül érdekes, kiválóan megírt kamaradráma. Fekete János és más kulcsszereplők szerepét egyetlen más munka sem tárta fel ilyen mélységben. A szerző érdekes, bár nem perdöntő adalékként feltárja egy „Sötét”, majd „Lektor” fedőnevű, felettébb jól informált ügynök (Fekete János) szerepét is. A könyv tehát a gazdaságpolitikai vezetésen belüli erőviszonyok felfejtésével méltó utóda az első sorban a fizetésimérleg-problémák kezelésének stratégiáira és azok következményeire összpontosító Földes György elemzésének (1995). Mong Attila valóban veszi a fáradságot, és hatalmas munkával nemcsak az addig született szakirodalmat dolgozza fel és készít további interjúkat a még élő, egykor befolyásos gazdaságpolitikusokkal, de az állambiztonság hazai levéltárán túl az IMF washingtoni archívumában is kutatva felszínre hozza a kulcsszereplők személyes és intézményes manőverezésének rendkívül érdekes és tanulságos dokumentumait.

Mihályi Péter statisztikákkal gazdagon dokumentált könyve – különösen a rendszerváltás *utáni* időszakra vonatkozóan – a maga nemében szintén szakszerű, informatív és hasznos munka. Minden erényüket elismerve azonban le kell szögezni: a két kötet *szemléletmódjával* nem tudunk azonosulni. Ez pedig szintén nem egy önkényes(kedő) recenzius szubjektív és individuális ítélete, hanem a *Helyzet Műhely Adósság* című olvasóköreire járó fiatal társadalomkutatók kollektív konklúziója. Az olvasóköri során sokat merítettünk e két könyv elemzéseinek adataiból és eredményeiből, ám azt szükségesnek tartottuk egy átfogóbb, a globális erőviszonyok összefüggéseire valóban nyitott értelmezési keretben újrendezni. Ez utóbbi felépítéséhez Szegő Andrea (1989) és Andor László (1990) már említett munkáin túl André Gunder Frank (1966, 1977), Lóránt Károly (1990, 2001), Böröcz József (1992), Földes György (1995) és Vígvári András (1990a) kiváló elemzéseit használtuk fel (vö. Vígvári 1990).

Ha nagyobb hangsúlyt helyezünk az eladósodás *külső* meghatározóira és *globális* összefüggéseire, azt nem azért tesszük, hogy a *belső* okok jelentőségét csökkentjük, a *hazai* szereplők felelősségét elmoassuk vagy bárkit is felmentsünk. Nem kívánunk ítélkezni a felelősség kérdésében, a nyolcvanas években született nemzedék tagjaként nem vagyunk érdekeltek egykori államszocialista vezetők tevékenységének ártértékelésében. Bennünket az adósság és az eladósodás mint a világgazdaság egyenlőtlen szerkezetének egy aspektusa, a (fél)perifériás függőség egy komponense foglalkoztat. Célunk a megértés és a magyarázat, nem pedig az egyes szereplők elítélése vagy felmentése.

AZ ELADÓSODÁS ELŐTÖRTÉNETE: A FIZETÉSI MÉRLEG VISSZATÉRŐ EGYENSÚLYPROBLÉMÁI, 1945–1973

Az ország viszonylagos nyersanyag-, tőke- és technológiahiánya *egyfelől* importfüggővé teszi a magyar gazdaságot, *másfelől* viszont a külkereskedelmi mérleg egyensúlyának megőrzése exportkényszerít idéz elő (lásd például Földes 1995). Ez az alaphelyzet távolról sem új. Majd' minden viszonylag kicsi, viszonylag nyitott (fél)perifériás gazdaság visszatérő mérlegproblémákkal küszködik. Különösen így van ez, ha a világgazdasági környezet kedvezőtlenül alakul, vagy ha a felzárkózásra törő gazdaságpolitika célkitűzése fokozott gazdasági növekedést követel meg. (Ez utóbbi ugyanis egyszerre növeli meg importfüggőségét és exportkényszerét.) Magyarország esetében az alábbi probléma legalább a Monarchia összeomlásáig és a trianoni békeszerződés okozta radikális új gazdasági feltételrendszer kihívásaiig nyúlik vissza (Berend et al. 1976a; Kozma 1996b, vö. 1996a). Látható ez már a két világháború között felvett hitelekhez, köztük az 1924-es népszövetségi kölcsönhöz vezető kényszerhelyzeten is (Berend et al. 1976b, 1976c), különösen szembevetőnévén azonban Magyarország második világháború utáni történetében válik.

A magyar gazdaság 1948 után nagy lendületet kapó szovjetizációja az „önerőre támaszkodás” sajátosan növekedésorientált, elzárkózó, importhelyettesítő iparosítási stratégiáját jelenti. Egy katonai úton létrejött erős politikai függőség kialakulását a szovjet birodalmi központtól, a moszkvai pártvezetéstől (vö. Böröcz 1992, [1992] 1993). A szovjet birodalomba integrálódó magyar népgazdaság minimálisra szorította a tőkés országokhoz fűződő külső kötődéseit, hogy helyette – mindenekelőtt szovjet nyersanyagimportból – erőltetett iparosításba, nehéz- és hadiipar-fejlesztésbe fogjon. A fokozott ütemű (városi) iparosítás importigényét – az életszínvonal, a fogyasztás és az infrastruktúra-fejlesztésre fordítandó források leszorításán túl – jórészt a (vidék) mezőgazdasági terményeinek KGST-országokba irányuló exportja volt hivatott fedezni. Ez azonban már az ötvenes évek első felében sem ment

zökkenőmentesen. A külkereskedelmi mérleg egyensúlyának visszatérő kibillenései az így keletkező költségvetési hiány betömésére rövid távra szóló és felettebb drága, ám az adott helyzetben nélkülözhetetlennek bizonyuló kölcsönök felvételére kényszerítették a gazdaságvezetést. Mihályi Péter (2013: 51–52) Nagy Imre 1954 és 1956 közötti írásaiból idézve állítja, hogy e hiteleket a szovjet nyomásra fejlesztett hadiipar kényszerkiadásaira fordította az ország. Az ötvenes évek gazdasági problémáiról és anomáliáiról a Központi Statisztikai Hivatal elnökeként – egykori illegális kommunista voltából fakadóan védett, bizalmi szerepben lévő – Péter György már az ötvenes évek első felében feliratok és reformjavaslatok sorát terjeszthette a Minisztertanács elé. A Nagy Imre képviselte új, óvatos reformszakaszt (az „új szakaszt”) Rákosi Mátyás és Gerő Ernő ellentámadása futtatta zátonyra. Ennek következményei, a forradalom, majd a szabadságharc, ismert történet. Mong Attila eladósodástörténete 1956-ban Fekete Jánost például „nyugaton” találja, amint a budapesti forradalmi helyzet miatt éppen Bécsből intézi a hitelek esedékes törlesztőrészeleteinek utalásait: ez már talán kevésbé köztudott. Ahogy az sem, hogy az első (bár nem hivatalos) Kádár-korszakbeli kapcsolatfelvétellel a Nemzetközi Valutaalappal szintén ekkorra datálódik.

Magyarország 1982-es IMF-be történő belépése előtt ugyanis a politikai vezetés több alkalommal is puhatolózó tárgyalásokat kezdeményezett a belépésről – ennek periódusai természetesen szoros kapcsolatban álltak a népgazdaság tőkeimport-, azaz hitel-felvétel-igényével. A hiteldiplomácia kulcsszereplője több mint három évtizeden keresztül Fekete János maradt. Az IMF előjáróival és más hitelezőkkel kialakított, majd nagy műgonddal ápolta kapcsolatainak részletes feltárása Mong Attila könyvének talán legnagyobb érdeme. A forradalom után Fekete János kapott megbízást arra, hogy az 1956 novemberében a fizetéseképtelenség határán táncoló gazdaság számára forrásokat találjon. 1956 végén Bazelba, majd Nyugat-Németországba utazott, 1957. február 2-án pedig a Nemzetközi Valutaalap jugoszláv megbízottjával folytatott nem hivatalos, tapogatózó megbeszélést potenciális IMF-tagságunkról. Az 1944-ben Bretton Woodsban elhatározott, majd 1947-ben megalapított Nemzetközi Valutaalappal 1950-es kilépéséig Lengyelország, 1954-es kizárásáig Csehszlovákia is a tagja volt. 1957-ben a kelet-európai szocialista táborból egyedül a titói Jugoszlávia a tagja, ezért került sor a kapcsolatfelvételre éppen a jugoszláv küldöttel. A Fekete János képviselte zuhanó GDP-vel és exportmutatókkal, súlyos devizahiánnyal, ugyanakkor – rövid lejáratú hitelei miatt – akut fizetési kényszerrel küzdő magyar gazdaságot 1956 októbere után a forrasszerzés minden megoldása érdekelt. A tőkés hitelezők (ekkor még) nem bíznak az országban, a forradalom leverése miatt pedig politikai okokból – mint azt a jugoszláv megbízott jelzi – esély sincs Magyarországnak IMF-be történő felvételére.

A fizetéseképtelenségtől végül hatalmas szovjet és kínai kölcsön mentette meg az országot. A forradalom utáni megtorlás ennek ellenére – érvel Mong Attila – nem a

kínai hitel ára volt (mint ahogy azt a közkeletű feltevés véli). A megtorlás sokkal inkább a resztálinizáció felé toló szovjet nyomás eredménye, amellyel Kádár is kiegyezett. 1957-ben rövid időre Varga István vezetésével a Nagy Imre meghirdette 1953-as „új szakasz” reformbizottsága is újjáalakul, majd rövidesen szintén a resztálinizáció áldozatául esik. A fizetésimérleg-hiányok visszatérő problémája mindezzel azonban távolról sem oldódik meg. A mezőgazdaság kollektivizálásának második (immár jóval sikeresebb) hulláma, valamint a vele párhuzamosan zajló újabb iparosítási-beruházási ciklus 1963-ra a fizetési mérleg újabb súlyos hiányához vezetett. A súlyos aszály is oka volt annak, hogy a magyar gazdaság 1963–1964-ben amerikai búzaimportra, azaz nagytételű áruhitelre szorult. Mint Mong Attila jelzi, ezt a hiány miatti fokozottabb búzakiórlés egy árnyalatnyival barnább kenyere óhatatlanul érzékelhetővé tette.

1962 és 1965 között az országnak csaknem szüntelenül gondja volt a fizetőképességgel. A hatvanas évek elején Kádár kijelöli a konszolidáció és liberalizáció, a kádári reformkor jól ismert útját („aki nincs ellenünk, az velünk van”). 1964-ben döntés születik arról, hogy egy átfogó reform előkészítésére újra összeülhet az 1957-ben csak rövid ideig működő bizottság. E reformgrémium szellemi terméke lesz az 1968. január 1-jén életbe lépő új gazdasági mechanizmus, vagyis a termelés és a gazdaságirányítás részleges decentralizációján, a vállalatok autonómianövelésén és nyereségérdekeltségük fokozásán alapuló reformok. A piaci versenymechanizmusok részleges injektálása az alapvetően az állami újraelosztás által integrált, központi-bürokratikus tervutasításon alapuló államszocialista rendszerbe félreérthetetlen kompromisszum volt az állami és szövetkezeti tulajdon kizárólagosságán alapuló népgazdaság intézményes szerkezete és a tőkés piacgazdaság hatékonyságra optimalizált ideája között.

A mechanizmusreform finanszírozására 1967-ben újra felvetődött, s ezúttal hivatalosan is megfogalmazódott a politikai vezetés reformszárnyának csatlakozási szándéka a Nemzetközi Valutalapoz és a Nemzetközi Fejlesztési és Újjáépítési Bankhoz (IBRD), azaz a Világbankhoz. Az IMF prominensei Fekete János vendégeként már Budapesten tárgyaltak, Nyers Rezső vezetésével pedig intenzíven dolgozott a reformbizottság (benne olyan nevekkel, mint Kopátsy Sándor, Erdei Ferenc, Zala Júlia és Péter György). A Fock Jenő vezette tárgyalódelegáció azonban már nem tudta Koszigintól kicsikarni a szovjet vezetés áldását belépési nyilatkozatunk washingtoni benyújtására. A hazai liberalizálódási folyamat emellett kemény külpolitikai korlátba ütközött a hasonló természetű „prágai tavasz” szocialista országok – köztük Magyarország – általi 1968 nyárvégi elfojtásával.

Sikeres volt azonban a tőkebevonást külső forrásból biztosítani igyekvő hazai gazdaságpolitika. 1969-ben megállapodás született a korábban az USA és Magyarország közötti, mindaddig aggályos gazdasági ügyletek rendezéséről (ez 1973-ig meg is történt), így sikerült a szorongató rövid lejáratú hiteleket közép- és hosszú távra szóló amerikai

kölcsönökkel kiváltani. 1969-ben a Magyar Nemzeti Bank jelentős összegű államkötvényt bocsátott ki, amelyen keresztül szintén jelentős forrás vált bevonhatóvá a magyar gazdaságba. Szintén 1969-ben kezdeményezték belépésünket a GATT-ba, a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) elődszervébe, amely az IMF és az IBRD-t is magába foglaló Világbank mellett szintén Bretton Woods-i intézmény; 1973-ban engedélyt is kaptunk a csatlakozásra. Fekete János változatlanul sikeresen ápolta a Nemzetközi Valutaalap vezető jogászával, Joseph Golddal, és európai igazgatójával, Alan Whittome-mal az évek óta fenntartott szívélyes, baráti kapcsolatokat. Előbb 1971, majd 1973 májusában félhivatalosan IMF-delegációk érkeztek a magyar fővárosba. Jóllehet – a szovjetektől függetlenül – Románia 1972-ben az IMF tagjává vált, a csatlakozási kérelmünk benyújtásáról ismételten kiújuló éles vitában Kádár inkább mégis a további mérlegelés mellett foglalt állást.

Ennek fő oka valószínűleg az, hogy a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején kiújult a vita a reformokról. A Moszkvában megerősödő keményvonalasokkal együtt a budapesti „munkásellenzék” (Komócsin Zoltán, Biszku Béla) pozíciói is megerősödtek. 1972 februárjára Brezsnyev baráti magánbeszélgetésre Moszkva melletti dácsájába invitálta Kádárt, hogy részben a liberalizáló reformokat, részben a magyar gazdaság aggasztó mértékű külső eladósodását kérje rajta számon. Pedig az adósság mértéke ekkor, 1971–1972-ben még *viszonylag csekély*, egymilliárd dollár körül volt. Az első eladósodási hullám végére (1978–1979-re) ennek kb. *tízszerezése*, a második eladósodási hullám végére (1989–1990-re) pedig már ennek kb. *húszszorosára* rúgó külső adósság nyomta a magyar gazdaság vállát. Kádár a kétfrontos harc jegyében ezek után nagyobb teret adott a párt „balszárnyának” nevezett „munkásellenzék” képviselőinek, a liberalizációt propagálók (Nyers Rezső, Fock Jenő) pozíciói pedig meggyengültek. Az IMF-csatlakozás 1973-as halogató elszabotálását alighanem ezek az összefüggések magyarázzák.

Szintén a hatvanas évek végének, a hetvenes évek elejének szellemi terméke a gazdaság „tervszerű eladósításának” koncepciója (Földes 1995: 52–76). A folklórban máig visszhangzó vélelemmel szemben (miszerint „a kommunisták *direkt* adósították el az országot”) e koncepció nem az ország tervszerű romba döntésére, hanem éppen ellenkezőleg, gyors ütemű fejlesztésére, technológia- és szerkezetváltásra irányult. Az elképzelés szerint a tőkés külkapcsolatok élénkítésével a mechanizmusreform kedvező nyugati visszhangját és javuló hitelképességünket kihasználva tőkés szervezetektől közép- és hosszú lejáratú hiteleket veszünk fel, melyekből olyan beruházások sora vihető véghez, amelyeknek 1980–1985-ig megtérülő hasznából a felfelesztett népgazdaság már könnyebben visszafizetheti a kölcsönöket. Az extenzívről intenzív gazdálkodásra áttérő gazdaság a tervek szerint e hitelekkel tehát újabb, nagy jövedelemmel kecsegtető termelési kapacitásokat létesítené: megújítaná a magyar gazdaság szerkezetét. E koncepció a növekedés fokozásán keresztül az importhelyettesítő iparosítás helyett egy inkább exportorientált stratégiára

állítaná át a termelést, melynek keretében a szocialista országok exportpiacai helyett a magyar gazdaság fokozottabban célozná a keménydevizával kecsegtető tőkés exportpiacokat. A gazdaság „tervszerű eladósításának” koncepciója tehát egy gyors növekedésen és gazdaságfejlesztésen alapuló *kitörési kísérlet* terve volt.

A terv azonban – mint időközben, de főleg utólag kiderült – nem volt tartható, nem számolt ugyanis a világgazdaság peremfeltételeinek radikális megváltozásával: a dráguló nyersanyagárrakkal, a romló külkereskedelmi arányokkal, a fokozódó-elhúzódo világpiaci recesszióval, a centrumországokkal szembeni technológiafüggőségünk behozhatatlannak bizonyuló ellenálló erejével. Sem más, inkább politikai természetű változásokkal: a kiújuló hidegháborús konfliktusgócokkal és az angolszász centrumállamok részben neokonzervatív, részben neoliberális-monetarista fordulatával.

AZ ELADÓSODÁS ELSŐ HULLÁMA: AZ ELSŐ „HATÉVES CIKLUS”, 1973–1978

A hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején kiderült, hogy a vietnami háború csapdába csalta az Egyesült Államokat, amelynek növekvő hadikiadásai jelentős deficitet halmoztak fel. Az aranystandardhoz kötött dollár fokozott nyomás alá került, ezt oldandó Nixon elnök 1971-ben szakított a rögzített átváltási árfolyam rendszerével, és leértékelte a dollárt, 1975-ig pedig valamennyi nyugati valutát lebegő árfolyamra állították át. Ilyen ingatag világpiaci helyzetben ütött be az első olajárrobbanás. Miután Egyiptom és Szíria megtámadta Izraelt és az USA ez utóbbi mellé állt, a kőolaj-exportáló OPEC-országok embargót hirdettek az USA ellen, és előbb 70 százalékkal megemelték, majd megduplázták a kőolaj árát. A világgazdaság energiafüggősége (elsősorban szénhidrogén-, különösen pedig kőolajéhsége) miatt a kőolajkereslet ennek ellenére nem csökkent jelentősen. A kőolaj-exportáló országok kezén hatalmas extra jövedelem realizálódott. A banki közvetítőrendszeren keresztül befektetve ez csakhamar felduzzasztotta az ún. „olajdollárok” kínálatát, ami a hitelpiacon rendkívül olcsón megszereshető hitelek formájában jelentkezett. A centrumországok stagflációval küzdő, javarészt negatív reálkamatlábbal szabályozott piacaira teljes egészében azonban ezek már nem voltak kihelyezhetőek. A nemzetközi tőkepiacok pénzéből következő hiteltülkínálat a félperiféria és a periféria „szocialistának”, „fejlődőnek”, illetve „közepesen fejlettnek” nevezett, felzárkózási lehetőséget kereső országai felé terelte a hitelkihelyezési nyomás alatt lévő kereskedelmi bankokat. Vagyis előállt a helyzet, amelyre Szegő Andrea (1989: 84) a centrum kényszerhelyzetét illusztrálva a mottóban utal: „[...] adj kölcsön egy ernyőt, amikor süt a nap [...]”. A kiugrási esélyeiket mérlegelő (fél)perifériás országok – köztük Magyarország – 1973-tól örömmel vették fel a felettebb kedvező feltételek mellett kínált kölcsönöket.

A „tervszerű eladósodás” programja és az olajdollárokból származó olcsó hitelek túlkínálata egymásra talált és boldog szerelemben forrt össze. A forrásbevonás látszólag a terv szerint haladt: a gazdaságfejlesztési program által igényelt, tőkés országokból származó technológia importhányada ugyan nem ellentételeződött megfelelő mértékű exporttal (vészesen nagy deficitek keletkeztek), ez azonban egy ideig az exportorientált növekedési pályára történő áttérés *szükségszerű és ideiglenes*, „bekalkulált” rendellenességének tűnhetett. (Persze nem mindenkinek: 1975-ben az eladósodási programot határozottan ellenző MNB-elnököt, László Andort inkább nyugdíjazták, minthogy tovább hallgassák ellenvetéseit.) 1976–1977-ben az MNB egy tanulmánya is megkongatta a vészharangot az adósságfelhalmozás gyors üteme láttán: letérést javasoltak a növekedési pályáról, restriktív intézkedéseket tartottak szükségesnek.

Az eladósodás mértéke 1973 és 1978 között ennek ellenére nőtt. Megnyugtató körülményként könyvelték el, hogy az infláció az adósnak dolgozik, s bíztak benne, hogy a felvett hitelek továbbra is inflálódni fognak. Ösztönzőleg hatott a hitelek felvételére az is, hogy a (fél)perifériás országok szinte versengve fedezték fejlesztéseiket külső forrásokból, egyetlen ország sem akart lemaradni az olcsó hitelek nagy kiugrási lehetőségéről. A tervezett eladósodási folyamat mellé ugyanakkor néhány nehezebben azonosítható, *nem szándékolt, be nem kalkulált*, kedvezőtlen folyamat is társult. Először is a nyersanyagárak emelkedése, amely az alapvetően olcsón, nagy tételben beszerezhető szovjet kőolajat is lassan, de biztosan drágítani kezdte. A KGST-országokon belül a korábbi, tárgyalásokon előre rögzített „bukaresti árelvet” a hetvenes évek közepétől a „csúszó árelv” váltotta fel, így az olajárrobbanás világszerte hatása mindinkább „begyűrűztek” a szovjet ellátás alá tartozó országokba is. Drágulni kezdett a kőolaj, illetve más olyan nyersanyagok és erőforrások is, amelyekkel a „tervszerű eladósodás” programja fixen tartott, alacsonyabb áron számolt. A nyersanyagár-emelkedés együtt járt a külkereskedelmi cserearányok brutális romlásával, amivel a terv szintén nem számolt: az importárak gyorsabban emelkednek, mint az exportárak. A szocialista országokból beszerzett, jellemzően nyersanyagokra és alacsony feldolgozottságú termékekre korlátozódó importunk mellett a tőkés országokból beszerzett, jellemzően magasabb technológiai színvonalú, nagyobb feldolgozottsági szintű termékek importái is emelkednek azokhoz a termékekhez képest, amelyeket akár szocialista, akár kapitalista piacra szállítottunk. E kettős hatás rámutatott egyfelől a nyugattal szemben kialakult – máig leküzdhetetlennek bizonyuló – technológiafüggőségünkre, másfelől pedig a részben az export-import viszonyokban, részben a dollár-rubel relációkban elfoglalt, összességében egyre kedvezőtlenebbé váló helyzetünkre.

Világossá vált a dilemma: ha a fejlett (és drága) technológiát nyugatról kemény valutáért (jobbára dollárért) kell beszereznünk, akkor – a mérleg felborulásának elkerülése érdekében – legalább ugyanilyen értékben kemény valutáért kellene exportálnunk.

Ez utóbbi azonban a tőkés piacok fokozódó recessziója miatt egyre nehezebben volt teljesíthető. Exportkényszerben lévén csaknem korlátlan mennyiségben exportálhattunk ugyan a szocialista piacokra (elsősorban transzferábilis rubelért cserébe a Szovjetunióba), ezt azonban hasonló strukturális pozíciójuk (devizaéhségük) miatt kemény devizában aligha viszonyozhatták. Technológiafüggőségünk ilyen módon keménydeviza-függőséget és külső eladósodást okozott. A külső hatások – az olajárrobbanásból következő olcsó hitelek – erősítették fel a magyar gazdaság kettős függőségét is (Böröcz 1992, [1992] 1993). A moszkvai birodalmi központtól katonai úton kialakult, döntően politikai természetű függőség mellett így bontakozott ki a világgazdaság centrumaitól való többrétű technológiai, gazdasági és pénzügyi függőség (mindenekelőtt az állam külső eladósodása).

Az adósságcsapda ajtaja 1978–1979-ben zárult be a hátunk mögött. (Mihályi Péter szerint csak 2006-ban.) Ahogy Mong Attila fogalmaz, ekkor érkezett el „az igazság pillanata” (Mong 2012: 144, 146). A bőséges hitelforrások fokról fokra elapadtak, az adósságterher – döntően a cserearány mind a tőkés, mind a szocialista relációban végbement drasztikus romlása miatt – hatalmasra növekedett, a kamatok megdrágultak. A kegyelemdőfészt az 1979-es második olajárrobbanás és a Volcker-sokk adta meg. Paul Volcker, a FED elnöke a korábban rendkívül alacsony (negatívba hajló) reálkamatlábát mintegy 20–25 százalékponttal 15, majd 20 százalék körüli szintre emelte. Ez az inflációmérséklő intézkedéssorozat a visszájára fordította a kihelyezett hiteleket elértéktelenítő (az adósságterher mérséklő) folyamatokat. A dollárt erősítő intézkedéssorozat hitelezőbarát hatásaként a már kihelyezett hitelek rövid időn belül rendkívüli módon megdrágultak.

Az adósságcsapda valóban csapda volt. Akkor lehetett volna kiszabadulni belőle, ha az eladósodott ország egyszerre tudta volna pozitívba fordítani folyó fizetési mérlegét (a szufficitból törlesztve adósságát) és átalakítani gazdaságszerkezetét (folyamatosan fejleszteni technológiáját és exportcikkeit). E kettő egyszerre nem volt lehetséges. Az utóbbi, a szerkezetváltás stratégiája fejlett technológia behozatalát igényelte (ez csak drágán, kemény devizáért volt beszerezhető), ami viszont szükségképpen kibillent a fizetési mérleg egyensúlyát, azaz fokozza az eladósodást (hacsak nem tudják ellentételezni hasonló mértékű tőkés exporttal, ami aligha lett volna lehetséges, hiszen a válság miatt a kapitalista országok piaci is zsugorodtak). A pozitívba fordított folyó fizetési mérleg ezzel szemben külpiaci nyitást, azaz nagy volumenű tőkés kivitel (sikeres exportoffenzívát) igényelt volna, ez azonban egyrészt visszafogott nyugati importot követelt volna (folyamatosan elavuló technológiával veszélyeztetve az exporttöbblet tarthatóságát), másrészt pedig a belső fogyasztás csökkentéséhez és az életszínvonal stagnálásához-eséséhez vezetett volna, ami politikai okokból volt hosszabb távon megengedhetetlen. A kádári konszolidáció kompromisszumának kulcseleme ugyanis éppen a lassú, de biztos fogyasztásnövekedés és életszínvonal-emelés volt.

Fontos megjegyezni, hogy az egyensúlytalanságra hajló fizetési mérleg hiánytermelése mint alapprobléma már 1973 előtt is a magyar gazdaság sajátja volt, 1973-ig azonban nem okozott ilyen súlyos külső eladósodást (Földes 1995: 14; Mihályi 2013: 45). Mint a mottóban már idézett értelmezésében Andor László (1990: 97) írja: „Eladósodásunk eseménytörténete azt mutatja, hogy 1973-tól ismétlődően, hatéves ciklusokban olyan extern hatások érték a magyar gazdaságot, amelyek a reálteljesítménytől függetlenül és rövid távon kivédhetetlen módon járultak hozzá a fizetési mérleg hiányának növeléséhez, és így – a vezetést újabb hitelfelvételekre kényszerítve – az adósságállomány további halmozódásához.” Az 1973-as első olajválság után hat évvel, 1979-ben a második is bekövetkezett, és a Volcker-sokkal együtt lezárta a menekülés útját (vö. Szegő 1989; Lóránt 1990).

Beszédes e hatéves periódus Mihályi Péter (2013: 66) kínálta értelmezése: „1973 után az eladósodást, a likviditási problémák súlyosbodását a közgazdászok egy csoportja azzal próbálta relativizálni, hogy kitalálták a világgazdasági korszakváltás koncepcióját. Bogárnár József (1976) – és nyomában mások – ezzel azt akarták sugallni, hogy a szocialista gazdaság modellje önmagában »rendben volna«, és csak azért van szükség reformra, mert a tőkés világ paradigmátikus változáson megy át.” Másutt elismeri ugyan, hogy „[...] az MNB, illetve az ország eladósodásának abszolút mértékét tekintve az első olajválságig nem történt számottevő növekedés. Az adósságspirál 1973 után indult be” (Mihályi 2013: 45). Ezt azonban alighanem *kizárólag belső okoknak tulajdonítja*, hiszen – mint írja – a világgazdasági korszakváltás koncepciója pusztán kutatói konstrukció, a szocialista gazdaság *en bloc* működésképtelenségét elleplező ideológia. A probléma eszerint a szocialista rendszeren belül van. A magyar népgazdaság csapdába esése, a kudarc feltárulása ezért lesz Mong Attilánál és Mihályi Péternél is „az igazság pillanata”.

A tőkés világgazdaság egésze szempontjából *kívülről* nézve e folyamat némileg másként fest. Mint a mottóban idézett Szegő Andrea (1989: 84) írja: „... az adósok kétszer járulnak hozzá a centrumországok növekedéséhez. Egyszer, amikor a kapott hiteleket elköltik, vagyis a centrumországok termékeit megvásárolják. Így a hetvenes években a hitelek periferiára való kihelyezése és azok elköltése nélkül a fejlett világ recessziós szakasza nem alakulhatott volna át gazdasági élénkülésbe. Másodszor pedig a hiteltörlesztés szakaszában járulnak hozzá az adósok a hitelezők gazdasági növekedéséhez: az élénkülést ekkor óriási tőkeáramlással is megtétezik” (Szegő 1989: 84 – kiemelés az eredetiben). A hiteltörlesztés végeláthatatlan periódusa a hetvenes évek második felében kezdődött. A tervszerű eladósodással célzott tőkebevonás innentől fordult nettó tőkekiáramlásba. A tarthatatlan makrogazdasági pálya miatt meglehetősen későn, 1978 decemberében restriktív (megszorító) intézkedésekre szánta el magát a hazai gazdaságirányítás.

A MÁSODIK „HATÉVES CIKLUS” MINT RESTRIKCIÓS PERIÓDUS, 1979–1984

1978 decemberétől az eladósodási pálya tarthatatlanságát látva az olcsó hitelek felvételére alapozott növekedésorientált (túlfűtött) gazdaságpolitikát restriktív (hűtő) intézkedések váltották fel. A kapitalista forrásból származó import visszafogásával, a tőkés országokba irányuló export ösztönzésével mérsékelni próbálták a gazdaság hitelenségét, visszafogni további eladósodásra irányuló hajlamát, csökkenteni igényét a képződő hiányok betömésére szolgáló külső források iránt. Újra felmerült, és ezúttal a korábbiaknál is kényszerítőbben jelent meg az IMF-csatlakozás szükségessége, az elapadó-megdráguló hitelek láttán valahonnan ugyanis be kellett szerezni a nélkülözhetetlen forrásokat. Brezsnyev és Koszigin azonban nem engedtek a magyarok nyomásának: óvtak a Nemzetközi Valutaalapban jelentős kvótarészesedéssel (tőketulajdonnal) bíró Egyesült Államoktól, a szocialista tábor egységét, „fellázítani” kívánó külpolitikai stratégia fenyegetésétől. Helyette a KGST-integráció erősítését tanácsolták a magyar vezetőknek. Egy olyan utat, ami Magyarország számára legfeljebb a problémák időleges csillapítását ígérte, a problémák tartós, megnyugtató megoldását azonban semmiképpen sem. A magyar gazdaság szocialista országokba irányuló exportja, amelynek gátat csak termelőképességünk szabott, hiszen a KGST-országok és különösen a Szovjetunió felvevőképessége jószerivel korlátlanul mutatkozott, jelentősebb minőségi elvárások híján nem ösztönzött technológiaváltásra: inkább csak konzerválta az elavuló gazdaságszerkezetet. Kemény deviza nem származott e kapcsolatból, a függőség és az eladósodás láncolatát azonban tovább szőtte. A szintén súlyos keménydeviza-hiánnyal és technológiaiimport-függőséggel küszködő Szovjetunió egy idő után már rubelben sem tudta állni a cechet, így fokról fokra Magyarország adósává vált.

Az erősödő forráshiány a restriktív fokozására kényszerítette a hazai vezetést. Mong Attila a barnább kenyér után az 1979. július 22-i nagymértékű kenyéráremelésnek is nagy jelentőséget tulajdonít. (Ekkor emelkedik 3 forint 60 fillérről 5 forint 40 fillérré a kenyér hatóságilag megszabott ára.) Joggal, hiszen az ilyen jellegű intézkedések a korlátozott kádári nyilvánosság félhomályán átütve széles társadalmi csoportok számára jelezték, hogy *valami baj van*. Kádár legfőbb politikai célkitűzése egész regnálása alatt egy újabb 1956 elkerülése volt. Ennek garanciáját az életszínvonal lassú, de fokozatos és érezhető emelésében látta, a „fogyasztás általi legitimáció” a Kádár-rendszer legitimációs deficitjének pótlására szolgált. Kádár megígérte a lassú, de biztos gyarapodást – az üzenetet a társadalom megértette. Ha viszont már a kenyér árát is ilyen drasztikusan emelni kell, akkor csak nagy baj lehet – a restriktívnek nehezen lehetett más értelmezést tulajdonítani.

1979–1981-ben Magyarország külpolitikai körülményei is kedvezőtlenül fordultak. A Szovjetunió megszállta Afganisztánt, a súlyosan eladósodott Lengyelországban

a kialakuló válságot csakhamar szükségállapot bevezetésével „kezelték”. A már említett második olajválság és a Volcker-sokk mellett tovább rontották a kilátásokat a Magyar Nemzeti Bankból nagy tételben kivont külföldi betétek. (Ez is oka annak, hogy a nyolcvanas évek elején olykor csak néhány napra elegendő devizatartalék maradt az MNB-ben.) 1981 nyarán több, csődközelbe jutó államszocialista ország finanszírozásának nehézségeit látva egy tokiói bankárkonferencián a kölcsönök visszafizetése miatt aggódó hitelezők elvetni kényszerültek az „esernyőelméletet”, amely szerint a bajba kerülő szocialista országok problémái ellenére a hitelezők számíthatnak a Szovjetunió „esernyőjére” (jótállására). Az új felfogás a „dominóelv” nevet kapja, ami jobban kifejezi a hitelezők várakozásait: a Szovjetunió nincs abban a helyzetben, hogy bármelyik szatellitállamát megmentse. Ha az egyik szocialista ország beborul, alighanem követi a többi is. Mindez természetesen csak tovább rontotta az adósságcsapdában vergődő, hiteléhségtől kínzott, megszorítási intézkedésekkel hűtött magyar gazdaság piaci finanszírozásának esélyeit. 1957, 1963, 1967, 1973 és 1979 után 1981-ben újra felmerült a belépési kérelem benyújtása a Nemzetközi Valutaalaphoz. Ennek a nyomásnak pedig már Brezsnyev sem tudott ellenállni.

A nyolcvanas évek elején a Szovjetunió is egyre súlyosabb válságba került. A szovjet vezetés valószínűleg tudomást szerzett arról, hogy a tőlük importált kőolaj egy részét kemény devizáért cserébe tőkés piacokra reexportáltuk. Brezsnyev bejelentette: a Magyarországnak szállítandó olajforrásokat korlátozzák, a továbbiak ellenértékét dollárban kéri. Magyarország mellett a Szovjetunióknak is kemény devizára volt szüksége saját egyensúlytalanságának kezeléséhez. Brezsnyev Kádártól több mezőgazdasági terményexportot, Kádár pedig több kőolajat kért – egyikük sem tudta teljesíteni a másik fél kéréseit. A szovjet finanszírozási potenciál gyengesége láttán Kádár Brezsnyev tudomására hozta, hogy a magyar gazdaság finanszírozását már csak a Nemzetközi Valutaalaptól várhatja. 1981 októberében Magyarország így valóban benyújtotta csatlakozási kérelmét az IMF-hez, november–december folyamán folytak a tárgyalások, 1982. május 6-ától pedig hivatalosan is a Nemzetközi Valutaalap tagjává vált Magyarország. (1982. június 22-étől a Világbank is a tagjai közé fogadta.)

A csatlakozási tárgyalások előtt, alatt és után a magyar gazdaság fizetőképessége egyetlen hajszálon függött. A csatlakozási kérelem benyújtásától kezdve több mint egy év telt el, amíg 1982. december 8-án az első nagyobb IMF-hitelcsomagot megszavazták. A valós mérlegadatokat mind a hazai politikai vezetés, mind az IMF, mind a szovjetek elől titkolni próbálták. (Mások mellett a „D-209”-es fedőnevű SZT-tiszt – Medgyessy Péter – feladatai közé tartozott a valóságos mérlegadatok előállítás és a kozmetikázott számoknál jóval lesújtóbb képet mutató információk bizalmas kezelése és védelme.) Az első IMF-hitel megszerzéséig az államcsőd elkerülése érdekében Fekete János áthidaló hiteletet szerzett, részben nyugatnémet forrásból. Az IMF-belépés előfeltételeként a Magyarországra

eső kvóta („tagdíj”) befizetése szintén súlyos nehézség elé állította az ürességtől kongó magyar államkincstárát. Ezt Fekete János végül kínai kölcsönből finanszírozta, vagyis az IMF-hitelfelvételhez szükséges feltételt is hitelből (ezúttal szocialista forrásból) fedezték.

A nyolcvanas évek első fele megszorító és piacliberalizáló intézkedésekkel telt. Előbb a Nemzetközi Valutaalap tagjává váláshoz, később az első, majd az újabb és újabb hitelsomagok megszerzéséhez és lehívásához volt szükség egyensúlyjavító beavatkozásokra: áremelésre, a tőkés relációjú import korlátozására, a főként tőkés irányú export fokozására, a jóléti szolgáltatások visszavágására, a kiadások lefaragására. A második gazdaság széles körű kibontakozása nem véletlenül esett erre az időszakra. A gazdaságvezetés felismerte: a restriktív intézkedések hatására stagnáló, illetve eső életszínvonal, a reálbér-fogyasztói ár szerkezet kedvezőtlen alakulásának (emelkedő árak, stagnáló reálbérek) ellentételezése a másodlagos jövedelemszerzési lehetőségek ösztönzésével csillapítható. A (vállalati) gazdasági munkaközösségek ([v]gmk-k), kisipari-kiszövetkezeti formák, a magánvállalkozások, az eleinte kisléptékű magáncégek alapításának engedélyezése, vagyis a magán-szektor (a maszekok) erősödése – a már addig is bevett „háztájízáson”, „fusizáson”, „gebines” ügyeskedésen túl – az újonnan jövők megtűrése, majd élénkítése mind-mind enyhítette a keménydeviza-hiányt és oldotta a társadalmi elégedetlenséget.

Mindaddig, amíg a munkások és parasztok a második gazdaságban próbáltak többletjövedelemre szert tenni ahelyett, hogy a „Szolidaritás” lengyel útját követve a rendszer ellen szerveződtek volna, nem jelentettek veszélyt a Kádár-rendszerre. Mindaddig, amíg a formálódó értelmiségi elleneltek – a budapesti iskola humanista marxizmusából emberjogi érvelésre váltó „másként gondolkodók”, „disszidensek” (a későbbi „demokratikus ellenzék”), a népi írók két világháború közötti értelmiségi hagyományát fokozatosan „népnemzetibe” fordító, a „nemzeti sorskérdések” iránt elköteleződő írók köre, valamint a reformközgazdászokból és társadalomkutatókból szerveződő „reformerek” – el voltak vágva a munkásoktól, addig nem zavartak sok vizet. Mindaddig, amíg nem egy alulról jövő, széles társadalmi bázisú, népi elkötelezettségű tömegmozgalmat szerveztek, hanem „a szabadság kis köreinek” Bibó-reneszánszát építve előbb csak a csehszlovák Charta 77-tel nyilvánítottak szolidaritást, alternatív életformát alakítottak ki, emlékkötetet szerkesztettek, majd szamizdatokat terjesztettek, lakásszemináriumokat, repülőgyetemeket és házibulikat szerveztek, életformájukat univerzalizálva az önszerveződő „civil társadalom” morális erejének győzelmében bíztak, addig az állambiztonság által féken tarthatók voltak. Nem voltak veszélyesek a Kádár-rendszerre.

1984–1985-re a nagyvállalati lobbij megelégtelte a megszorításokkal hűtött gazdaság leszorító politikáját. A fokozódó problémákat maga Kádár János is a gazdasági növekedés „gyorsításával”, a népgazdaság „dinamizálásával” kívánta „kinövekedni”. A kádári konszolidációnak és a néppel kötött egyoldalú kompromisszumnak („aki nincs ellenünk, az

velünk van”) ugyanis kulcseleme volt a biztos megélhetésre, a növekvő fogyasztásra és az életszínvonal folyamatos emelésére tett kádári ígéret. Ezt csak gazdasági növekedésből lehetett finanszírozni (a restriktió ennek éppen ellene hatott). Ha a kádári ígéret nem tartó, ha a fogyasztás általi legitimáció alapja elvész, akkor a néppel kötött kompromisszum is semmivé válik: meggyengül a rendszer legitimitása és veszélybe kerül stabilitása. Kádár tehát mindent megtett a gyorsításért. Az IMF szakértői és a hazai technokrata-reformer szakértelmiség koalíciója óvott ugyan a fokozott növekedéssel szükségképpen felboruló egyensúlyhiánytól és az eladósodás újabb hullámától. A nyolcvanas évek kamufliált adósságmutatói és kozmetikázott mérlegadatai láttán azonban a politikai vezetés bizakodott, és engedélyt adott a „dinamizálásra”. 1984–1985-től újabb eladósodási ciklus következett. A magyar gazdaság valóban egyre mélyebbre került a lefelé tartó adósságspirálban. Néhány év alatt lényegében megduplázta az ekkor még csak hozzávetőlegesen 10 milliárd dollárra rúgó külső államadósságát.

AZ ELADÓSODÁS MÁSODIK HULLÁMA: A HARMADIK „HATÉVES CIKLUS”, 1985–1990

Visszatérő, folyamatos közérdeklődésre számot tartó kérdés: mire ment el ez a rengeteg hitel? A legvulgárisabb válasz – miszerint a végső fogyasztás szubvencionálására: a bekerülési költségnél és a világpiaci árnál *olcsóbb* élelmiszerre (kenyérre, sörre, virsli-re, kesudióra), energiaforrásokra (kőolajra, földgázra, üzemanyagra), a nagy ellátórendszerek (oktatás, egészségügy, nyugdíjrendszer, szociális ellátások) *közvetlen* finanszírozására – Mihályi Péter és Mong Attila mellett Földes György (1995) korábbi monográfiája szerint sem kielégítő. Közvetlenül elsősorban a korábban felvett – a kamatos kamatok mellett a cserearány- és az árfolyamromlás miatt is dráguló – hitelek törlesztésére fordították. *A centrumországok növekedésének élénkítésére* – ez az esőben visszaadott esernyő (Szegő 1989). Még közvetlenebbül valószínűleg főként a folyó fizetési mérleg hiányának (részleges) fedezésére, az elhibázott beruházások finanszírozására, a veszteséget termelő nagyvállalatok deficitjének mérséklésére fordították. Közvetetten a technológiailag elavuló gazdaságszerkezet megújításának elodázására, a teljes foglalkoztatás fenntartására, az életszínvonal szinten tartására. (És csak ezen belül az olcsón tartott kenyérre, benzinre, oktatásra, orvosi ellátásra, színházi belépőjegyre, nyugdíjra és kesudióra.) Az eladósodás első hullámában (1973–1978) még nagyobb szerep jutott a termelőberuházások fejlesztésével az általános szerkezetváltás stratégiai céljának. Az 1973-as, de különösen az 1979-es második olajárrobbanást követően, különösen pedig az eladósodás második hullámában (1985–1990) a szovjet kőolajfűggőség enyhítésére számos olyan energetikai beruházásba fogott a hazai vezetés,

amely közül utólag több is elhibázottnak és veszteségesnek bizonyult. A nagyobb energetikai projektek: kőszénvagyon-feltárás (eocén program), atomenergia (Paks), vízenenergia (Bős-Nagymaros), további kőolaj- és földgázforrások feltárása és kitermelése (orenburgi egyezmény, a tengizi, valamint a Tripoliban és Zinrán meginduló beruházások).

Az 1985-ben létrejövő Plaza-egyezmény – egyebek mellett – a japán jennel és a nyugatnémet márkával szemben fokozatosan leértékelt a dollárt. A jen, amelyben a nyolcvanas évek folyamán a magyar állam fokozott mértékben eladósodott, így relatíve megrágult, az árfolyamvesztés hatására a jenben denominált adósságok amúgy sem csekély terhe pedig jelentősen megnövekedett. A „gyorsítás” csődje már 1986–1987-re világossá vált. A gazdaság mindinkább sodródni kezdett, a (gazdaság)politikai vezetés – különösen Kádár – elképzelései pedig fokozatosan eltávolodtak a valóságtól (Földes 1995: 228–258). A csakhamar „menedzserré” váló nagyvállalati vezetők minisztériumi tisztviselőkkel és kutató közgazdászokkal szövetségben addig kialakított informális hálózataikon keresztül 1987-től megkezdték az eufemisztikusan „spontán privatizáció”-nak nevezett külföldi működtetőke-bevonást, az állami vagyon ösztönzött, de ellenőrizetlen decentralizációját. Az „átmenetként”, „piacosításként” és „demokratizálódásként” felfogott „rendszerváltás” (e vonatkozásban inkább „informális államtalanítás” [Böröcz 1990, 1992, 1995]) politikailag bőven elegendő szimbolikus és kulturális részletkérdéssel telítette el az újraformálódó nyilvánosságot, illetve kötötte le a politikai funkcióba lépő korábbi értelmiségi elleneltek figyelmét és energiáit. Az állami és szövetkezeti tulajdonban lévő közbvagyon lebontása a spontán privatizáció első éveiben (1987–1990) jószerivel ellenőrizetlen keretek között, a javarészt külföldi „befektetők”, a hazai vállalatvezetőkől lett „menedzserek” és a korábban minisztériumi tisztviselőként vagy kutatóközgazdászként dolgozó „technokraták” informális megállapodásainak függvényében ment végbe (ennek következményeihez lásd Stark és Vedres [2012]). A politikailag különösen eseménydúsnak bizonyuló időszak díszletei mögött a magyar állam külső adóssága 1989-re elérte a 20 milliárd dollárt, a GDP 70 százalékát (Mihályi 2013: 75).

...ÉS MÉG 25 ÉV: ÚJRA A NYÍLT VÍZEN, 1989–2014

A rendszerváltáshoz kötődő felszabadulásnarratíva ennek fényében meglehetősen különös. Magyarország súlyos külső függőségek szorításában vergődve érkezett el 1989-hez. Adósságunk szerkezete valamivel komplikáltabb helyzetet teremtett az adósságok újratárgyalását és részleges elengedését elérő „lengyel út”-nál. Az adósságátütemezés, az adósságcsere, valamint a moratórium (hogy nem fizetünk) a válságkezelés margóira szoruló

megoldási stratégiáivá váltak. Fizettünk. Mihályi Péter (2013: 75–80) ír ugyan egy „elszulasztott lehetőségéről”: Németh Miklós miniszterelnök és Horn Gyula külügyminiszter két-három hónapig kérhetett volna adósságvállalást a Német Szövetségi Köztársaságtól. E forgatókönyv szerint 1989. augusztus 5-e, a Magyarország nyugati határnyitásáról folytatott tárgyalások kezdete, illetve 1989. szeptember 10-e, a tényleges nyugati határnyitás, valamint 1989. november 9-e, a berlini fal leomlása közötti 60–90 napban Németh Miklós és Horn Gyula elérhette volna Helmut Kohl nyugatnémet kancellárnál, hogy a Bundesbank vállaljon át valamekkora terhet a magyar államadósságból. Jóval kisebb, de némi esély erre 1990. október 3-ig, a német újraegyesítésig is volt; ezt Antall József használhatta volna ki. 1994-ben Horn Gyula csak azután adott zöld jelzést Bokros Lajosnak és Surányi Györgynek a restriktív-stabilizáló intézkedésekből álló „Bokros-csomag” bevezetésére, hogy belátta, nincs esély Kohltól érdemi segítséget kialakítani (Mihályi 2013: 75–80). Innentől fogva véglegessé vált, hogy az adósságcsapdából a korábbi informális hálózatokat újraformalizáló államtalanító stratégiával, a gazdaság- és társadalompolitikában saját szerepét radikálisan visszametsző, önmagát leépítő állam vezetésével keressük a kiutat. Általános piacliberalizációval: privatizációval, deregulációval, fiskális és monetáris stabilizációval, a forint csúszó leértékelésével.

Ami ezt követően, 1997–2001 *után* történik – a magánszektor fokozódó eladósodása, a 2001 óta emelkedő, 2006 nyara, majd 2008 októbere után fokozott ütemben emelkedő államadósság-felhalmozás, a svájci frank és más devizákban jegyzett magánhitelek problémái, a kétezres években fokozódó, egyes szektorokat megbénító körbetartozás, majd a 2010 utáni intézkedéssorozatok, köztük a magánnyugdíj-pénztárak államosítása –, azzal e kritikai tanulmány keretei között már nem foglalkozunk. Az 1989–1990 utáni fejlemények történetéhez jóval kevesebb megírt forrás áll rendelkezésre. Földes György 1986-ig, Mong Attila, Szegő Andrea, Vigvári András és Andor László pedig 1989–1990-ig követik az eseményeket és dolgozzák fel a folyamatokat. Az utóbbi csaknem negyedszázad vonatkozásában mindenekelőtt Mihályi Péter, valamint Bokros Lajos (2011) és Lóránt Károly (2001) munkáira vagyunk utalva.

Ami az utóbbi évek folyamataiból látható és biztos állítható: a 2010-ben kétharmados felhatalmazással hatalomra került második Orbán-kormány gazdaságpolitikája markánsan szakít a korábbi privatizációs-decentralizáló stratégiával. Intézkedéssorozatának fókuszában az újraközpontosítás áll: mind fiskális, mind monetáris politikáját az irányítási szálak kevés kézben történő centralizációja és koncentrációja jellemzi (Kornai 2012). A Magyarországon jelen lévő nemzetközi, illetve transznacionális tőkeérdekeltségeket, ahol csak tudja, a *nemzeti* tőke érdekeltségi körébe vonja. Az állam *külső* eladósodottságát *belsővé* igyekszik átformálni egy neki elkötelezett banki és hitelintézeti hálózat kialakításával, a „nemzeti nagytőke” (például a Közgép) felépítésével és érdekeltségeinek

kiszolgálásával, valamint a „nemzeti középosztálynak” nevezett felsőközéposztály-építő politikájával. E politikai intézkedéssorozat eredménye alighanem a megerősödő nemzeti nagytőke és felső középosztály finanszírozta magyar állam, vagyis az államadósságon keresztül megnyilvánuló *külső* függőségi rendszer mérséklése és *behúzása*, azaz „nemzetivé tétele” (Gerőcs é. n.).

E stratégia véghezvitelében kétségkívül *nagy* és jelentősen *más* szerepet szán az államnak, mint a korábbi kormányzatok. Ennek ellenére elhibázott az a diagnózis, amely publicisztikai túlzással egy „posztkommunista maffiaállam” 2010 utáni kiépülését látatja (Magyar 2013a, vö. Magyar 2013). Ha volna is ilyen, annak létrejötté nem 2010 utánra, hanem jóval korábbra volna tehető (vö. Stark és Vedres 2012). A posztkommunista maffiaállam képzete valóságos folyamatokat általánosít túl és – részben – ért félre. Kornai János (2012) elemzésével együtt a kapitalista piacgazdaság centrumból származó idealizált (és univerzalizált) típusával hasonlítja össze, esszencializálja és marasztalja el a kelet-közép-európai félperiféria nemzeti konténerbe zsúfolt poszt-államszocialista–újkapitalista valóságát. Teszi ezt ahelyett, hogy a félperifériás helyzetet annak ismeretelméleti és ontológiai komplexitásával együtt mérné fel, és a függőségek és egyenlőtlenségek globális összefüggéseibe visszahelyezve vizsgálná meg, mi történt az elmúlt években Magyarországon.

Ez a munka még várat magára. Jelen kritika sem több egy olyan elemzés vázlatos kísérleténél, amely a globális egyenlőtlenségek és függőségi szerkezetek *egyik* aspektusát, a félperifériás magyar állam külső eladósodásának történetét a világrendszer-elemzés szempontjai felől értelmezi újra.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andor László (1990): Ellenvélemény az adósságválságról. In: *Adósság: Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről*. Szerk.: Vígvári András. Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete: 85–112.
- Berend T. Iván et al. (1976a): A súlyos gazdasági helyzet. In: uók: *Magyarország története 8. 1918–1945*. Akadémiai Kiadó: 435–440.
- Berend T. Iván et al. (1976b): Gazdasági stabilizáció és fejlődés a 20-as években. In: uók: *Magyarország története 8. 1918–1945*. Akadémiai Kiadó: 488–508.
- Berend T. Iván et al. (1976c): A gazdasági szanálás politikai összefüggései. In: uók: *Magyarország története 8. 1918–1945*. Akadémiai Kiadó: 509–519.
- Bognár József (1976): *Világ gazdasági korszakváltás: Tanulmányok és beszélgetések*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Bokros Lajos (2011): Államadósság: Bűn és bűnhődés. In: *Élet és Irodalom*, szeptember 2.

- Bózsó Péter (2013): Az IMF hitele. In: *Eszmélet*, No. 98.: 156–162.
- Böröcz József (1990): A kádárizmustól a parlagi kapitalizmusig: A fejlett informalizmus építésének időszerű kérdései. In: *Mozgó Világ*, Vol. 16., No. 8.: 61–66.
- Böröcz József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum: Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 2., No. 3.: 3–20.
- Böröcz József ([1992] 1993): Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: A magyar eset. In: *Eszmélet*, No. 18–19.: 74–88.
- Böröcz József (1995): Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból. In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 4., No. 3.: 19–41.
- Földes György (1995): *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986*. Maecenas.
- Frank, André Gunder (1966): The Development of Underdevelopment. In: *Monthly Review*, Vol. 18, No. 4.: 17–31.
- Frank, André Gunder (1977): Long Live Transideological Enterprise! The Socialist Economies in the Capitalist International Division of Labor. In: *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 1., No. 1.: 91–140.
- Gerócs Tamás (é. n.): Körbeér Matolcsy nagy terve. Kézirat.
- Kornai János (2012): Központosítás és kapitalista piacgazdaság. In: *Népszabadság*, január 28., Hétvége melléklet: 1, 6–9.
- Kozma Ferenc (1996a): Második kihívás: a reformkor kínálta nagy alkalom. In: uő: *Külgazdasági stratégia*. Aula: 440–453.
- Kozma Ferenc (1996b): Harmadik kihívás: Trianon. In: uő: *Külgazdasági stratégia*. Aula: 454–463.
- Lóránt Károly (1990): Az adósságcsapda. In: *Adósság: Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről*. Szerk.: Vigvári András. Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete: 53–84.
- Lóránt Károly (2001): Tartozik és követel. In: *Cégvezetés*, augusztus 1.
- Magyar Bálint (szerk.) (2013): *Magyar polip: A posztkommunista maffiaállam*. Noran Libro.
- Magyar Bálint (2013a): Magyar polip – a posztkommunista maffiaállam. In: uő (szerk.): *Magyar polip: A posztkommunista maffiaállam*. Noran Libro: 9–85.
- Mong Attila (2012): *Kádár hitele: A magyar államadósság története 1956–1990*. Libri Kiadó.
- Mihályi Péter (2013): *A magyar gazdaság útja az adósságválságba 1945–2013*. Corvina Kiadó.
- Stark, David – Vedres, Balázs (2012): Political Holes in the Economy: The Business Network of Partisan Firms in Hungary. In: *American Sociological Review*, Vol. 77., No. 5.: 700–722.
- Szegő Andrea (1989): Világgazdasági függés, eladósodás, válság. In: *Eszmélet*, No. 1.: 65–99.
- Vigvári András (szerk.) (1990): *Adósság: Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről*. Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete.

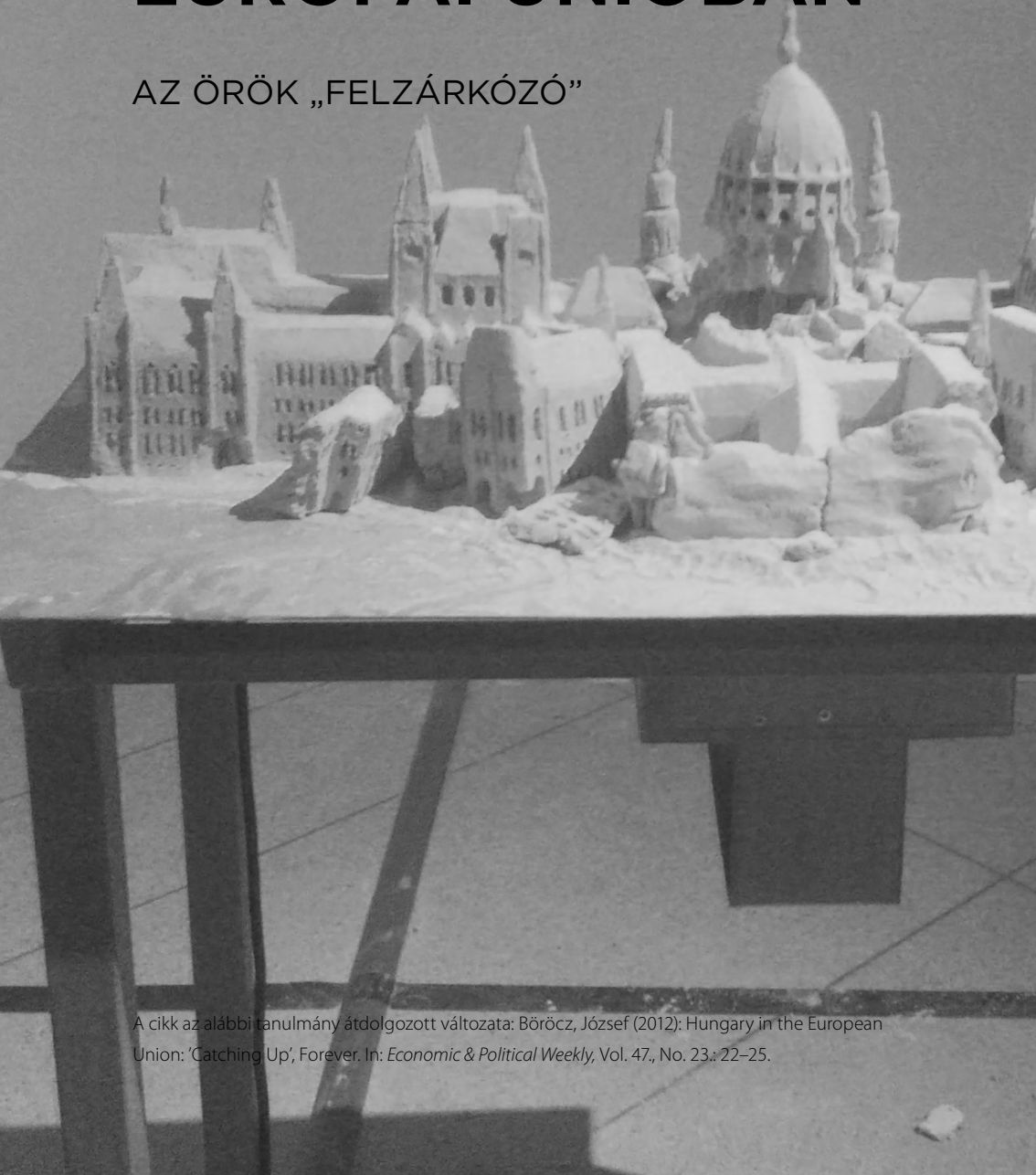

Vigvári András (1990a): Eladósodás és adósságkezelés: Vázlat a magyar gazdaság közelmúltjának egy fontos kérdéséről. In: uő (szerk.): *Adósság: Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről*. Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete: 7–52.

Böröcz József

MAGYARORSZÁG AZ EURÓPAI UNIÓBAN

AZ ÖRÖK „FELZÁRKÓZÓ”

A cikk az alábbi tanulmány átdolgozott változata: Böröcz, József (2012): Hungary in the European Union: 'Catching Up', Forever. In: *Economic & Political Weekly*, Vol. 47, No. 23: 22–25.

1989-ben Magyarországra Kelet-Európa legpiacképesebb országaként tekintettek, ám az ország európai uniós csatlakozása és jelentősen megnövekedett külkereskedelme ellenére az eltelt két évtized során az egy főre jutó GDP tekintetében még az államszocialista korszak végének szintjét sem érte el. Az egykori államszocialista szektor vagyonának privatizációja és a nyugat-európai tőke uralta összeszerelő szektor meghatározó aránya miatt magas Magyarországon az exportra termelt javak importtartalma, alacsonyak a bérek, és a helyi gazdaságot az alvállalkozói rendszer világszerte ismert növekedési korlátai jellemzik.

A kelet-európai és észak-eurázsiai államszocializmusok bukása kapcsán egyfajta járvány-szerű modernizációs optimizmus harapódzott el világszerte. Ennek első tünete az volt, hogy egy csapásra szinte mindenki megfeledkezett arról, milyen komplex politika-, gazdaság- és geopolitika-történetet tud maga mögött a kelet-európai térség. Három, erőteljesen túlzó elvárás következett mindebből.

Először is széles körben elfogadottá vált az az elképzelés, hogy a formális képviselői demokrácia alkalmas intézményi keret lehet arra, hogy e (fél)perifériás régió társadalmi különféle szegmenseinek igencsak szétartó vágyait és érdekeit egybeolvassa valamiféle koherens, legitim, és demokratikus politikai képviselői rendszer formájában. További feltevés volt, hogy az „euroatlanti integrációban” való részvétel – azaz az Észak-atlanti Szerződés Szervezetében (NATO) és az Európai Unióban való tagság – kellő külső stabilitást nyújt a régióknak, kiszámítható és virágzó, úgymond „európai” jövőt biztosítva számára. Végül hódított az a hit is, hogy az államszocialista berendezkedés – kizárólag korlátokként felfogott – intézményi és szervezeti formáitól való megszabadulás olyan lökést fog adni a régió gazdaságának, hogy az egyszerűen „felzárkózik” Nyugat-Európához. Ez utóbbi elgondolás nagyban hozzájárult, hogy egy ilyen mértékű, a társadalom alapszerkezeteit érintő átalakulás – ha nem is mindegyik, de legalább némely volt államszocialista társadalomban – háborúk és az általános politikai erőszak egyéb formáinak elkerülésével ment végbe.

Hosszan taglalhatnánk az említett elvárásokat átható elméleti képtelenségeket, empirikus pontatlanságokat és logikai hibákat – itt azonban nem ez a célom. Inkább azt a kérdést próbálom megválaszolni, miként állták ki e várakozások a történelem próbáját – azaz azt vizsgálom, milyen pályát írt le Magyarország, az 1989-ben leginkább „EU-kompatibilisnek” és leginkább „piacképesnek” tekintett poszt-államszocialista társadalom a globális rendszerben a rendszervált(oz)(tat)ás óta.

EMPIRIKUS TESZT

Miként azt az 1. ábra is szemlélteti, Magyarország poszt-államszocialista története röviden úgy foglalható össze, hogy az egy főre jutó GDP-ben mért globális helyzet tekintetében¹ említésre méltó javulás nem történt. Ami azt illeti, az ábrában foglalt, 1870 óta eltelt időszakban kizárólag az államszocialista időszak első feléről mondhatjuk el, hogy érdemi felendülést hozott, ami csúcspontját a hetvenes évek közepe és a nyolcvanas évek első felében érte el. A poszt-államszocialista időszak kezdetén gazdasági összeomlás történt, melynek során az ország egy főre jutó bruttó összterméke három év alatt a világátlag 135 százalékáról 109 százalékra (azaz nagyjából az 1950-re becsült értéknél 10 százalékkal alacsonyabbra) esett vissza. Ez rendkívül meredek, átlagosan évi 9 százalékos globális pozícióromlást jelentett. Az 1995-ben megindult újbóli emelkedésnek még az államszocialista időszak utolsó évének szintjére sem sikerült az országot visszatornásznia² – holott az ország akkori gazdasági teljesítménye az azt megelőző évtized hanyatló időszakának záróértéke volt, azaz messze nem az államszocialista időszak csúcsteljesítményét jelentette.³ Magyarország fölöttébb szerény „felzárkózási teljesítményének” megértéséhez érdemes figyelembe venni, hogy Maddison adatai szerint 2008-ban Nyugat-Európa egy főre jutó bruttó összterméke a világátlag 285 százalékának felelt meg – azaz valahol Franciaország és Spanyolország adatai között helyezkedett el. Ez a szint mintegy két és félszer magasabb Magyarország mutatójánál. Semmiképpen nem beszélhetünk tehát Magyarországról „felzárkózásáról Nyugat-Európához”.

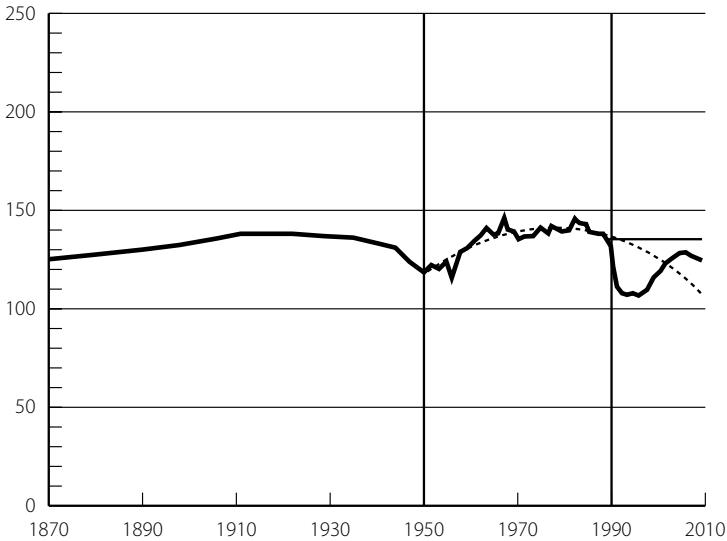
1 A cikkben használt GDP és egy főre jutó GDP-mutatókat Agnus Maddison (é. n.) gazdaságtörténelem népelemszámra, GDP-re és egy főre jutó GDP-re vonatkozó, mesteri becslései alapján számítottam. A számítási módszer tekintetében lásd még Böröcz (2009).

2 A könnyebb összehasonlítás kedvéért: az 1. ábrán a vízszintes vonal az államszocializmus utolsó, 1989-es évének szintjét jelzi.

3 A hirtelen csökkenést követő lassú növekedés, ami azonban nem éri el a kiindulópont szintjét, a posztszocialista átalakulás további 26 esetéből 24-ben fennáll (Böröcz 2012). A két kivétel, Lengyelország és Szlovénia – ahol a növekedés már némileg az államszocializmus utolsó időszakának szintje fölé emelte a gazdaságot – alapos vizsgálatot érdemel. Ugyanakkor még ezekben a viszonylag kevésbé katasztrofális esetekben sem beszélhetünk a közeljövőben a Nyugat-Európához való „felzárkózásról”.

1. ábra

Magyarország egy főre jutó GDP-je (a világátlag százalékában)
az államszocialista időszak előtt, alatt és után

Forrás: Maddison (é. n.) alapján.

A „felzárkózást” egy sor geopolitikai és gazdasági mechanizmus volt hivatott biztosítani. Kulcseleme az EU belső kereskedelmi rendszerébe való becsatlakozás volt. Az akkortájt világszerte uralkodó, neoklasszikus értelmezési keret szerint a nemzetközi kereskedelem definíció szerint mindegyik fél számára előnyös. Azt az álláspontot, miszerint a külkereskedelem a „jólét motorja”, nemcsak a neoliberais Cato Intézet és az USA különböző kormányai,⁴ hanem érdekes módon az Európai Bizottság is osztotta.⁵

Az 1999-es NATO-csatlakozást, majd a 2004-es teljes EU-taggá válást követően Magyarország előtt ezek szerint minden út nyitva állt, hogy kereskedelmének szabadsága

4 Például: „erősen megfontolandó, hogy elősegítsük a szabadkereskedelmet és az országok közti versengést, valamint olyan nemzetközi intézmények létrehozását, melyek biztosítják az egységes és korrekt szabályozást és adóztatást, és melyek megakadályozzák a nem gazdasági különbségeken nyugvó arbitrázs kialakulását” (Kindleberger 1983: 637).

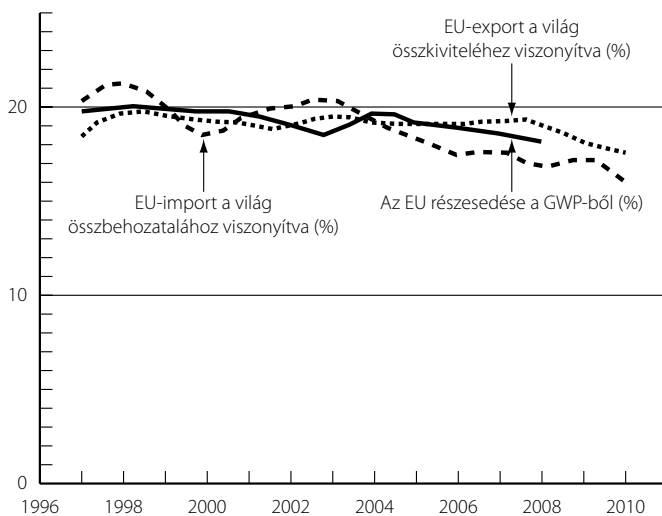
5 Az Európai Bizottság egyik tanulmánya például teljesen egyértelműen így fogalmaz: „a kereskedelmi nyitás három előnye a következő: gazdasági növekedés [...], a fogyasztóknál jelentkező előnyök [...], és a foglalkoztatottság” (Európai Bizottság 2010).

révén „felzárkózzon a nyugathoz”. A mából visszatekintve módunk van arra, hogy megvizsgáljuk e várakozások megalapozottságát.

Az EU egésze meglepően konzisztens e tekintetben. 1997 és 2010 között az Európai Unió részesedése a világexportban és -importban – amit a 2. ábrán csíkozott és pontozott vonal mutat – a csúcstól jelentő 1998-as, körülbelül 19, illetve 21 százalékos szintről 2010-re 17,3 és 16 százalékra süllyedt. Az uniós részesedés világössztermékben (a GWP-ben) – ezt a 2. ábrán folyamatos vonal jelzi – az import- és exportmutatókhoz nagyon hasonló tendenciát mutatott: 2008-ra 20-ról 18 százalékra csökkent.⁶ Értelmem szempontjából az a legfontosabb összefüggés, hogy az EU egészét tekintve szoros kapcsolat áll fenn a globális exportban, illetve importban való részvétel aránya és a világössztermékbeli részesedés között: a három tényező közel azonos értékeket mutat, és az EU világgazdaságbeli súlya jól láthatóan együtt mozog a világkereskedelemből való részesedésével.⁷

2. ábra

Az EU világgazdaságban és GWP-termelésben való részesedése

Forrás: Maddison (é. n.) és az Eurostat statisztikái alapján (2009, 2011).

6 2008 az utolsó év Maddison adatbázisában, amely a GDP-re és az egy főre jutó GDP-re vonatkozó becslések forrása.

7 A *global economic weight* egy ország világgazdaságra való viszonylagos befolyásának indikátora, amelyet annak alapján számolunk ki, hogy az adott ország GDP-je a világösszterméknek hány százalékát teszi ki. Ezzel kapcsolatban lásd részletesebben Böröcz (2009).

A neoliberais elmélet, az Európai Bizottság hivatalos várakozásai és az EU egészéről rendelkezésünkre álló empirikus adatok alapján – főleg a 2004-es teljes jogú uniós tagság elnyerését követően – tehát Magyarország világkereskedelmi részvételének megugrását és ezzel együtt gazdasági súlyának meredek növekedését várhatnánk.

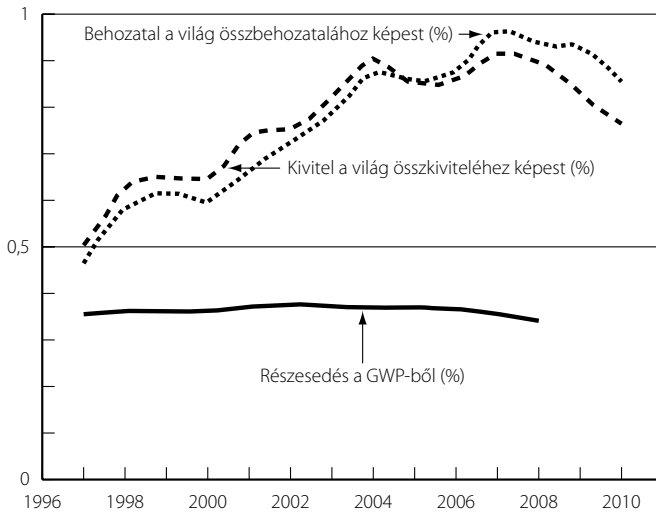
E tapasztalati várakozás első fele – azaz Magyarország külkereskedelmének gyors élénkülése – valóban meg is valósult, ám egészen egyedi és némileg váratlan időbeli mintázatot követett. Ahogy azt a 3. ábra mutatja,⁸ Magyarország világkereskedelmi részesedése már 1997-ben, az uniós tagságról folytatott tárgyalások megkezdésének évében, azaz hét évvel a teljes jogú tagság előtt megugrott. Lokális maximumát 2004-ben, az EU-hoz való hivatalos csatlakozás évében érte el: ekkor az ország világimport-export részesedése 0,9, illetve 0,88 százalékot tett ki. A hamarosan kirobbanó világgazdasági válság azután némileg csökkentette ezen értékeket (azaz Magyarország kereskedelme a világtágnál nagyobb mértékben sínylette meg a válságot). Ennél sokkal meglepőbb azonban, hogy Magyarország világkereskedelmi fellendülésének időszakában (melynek során 1997 és 2007 között az import a teljes világkereskedelem 0,49 százalékáról 0,97 százalékra, az export pedig 0,51-ről 0,93 százalékra emelkedett) gyakorlatilag stagnált az ország részesedése a világössztermékben. (A grafikonon szemléltetett 14 éves periódus során a görbe alig észlelhető emelkedést mutat 0,35-ről 0,38 százalékra, majd visszazökken 0,35-re.) Más szóval, míg az ország kivitele és behozatala csaknem megduplázódott, a világössztermékben való részesedése gyakorlatilag konstans maradt – s ennek szintje jóval alacsonyabb a világkereskedelmi részesedés mutatójánál.

---

8 A 3. és a 4. ábra a „bejövő” és „kimenő” kereskedelemre vonatkozik, mivel az Unió nyelvezete az EU-n belül folytatott gazdasági mozgásokra nem használja az „import” és az „export” kifejezéseket. Tehát az uniós statisztikák minden tagország esetében kétfajta kereskedelmet különböztetnek meg az áruk országhatárokon túli mozgására vonatkozóan. Az *export* és az *import* kifejezések a 27 uniós tagállamon kívüli partnerekkel folytatott tranzakciókra, a *dispatches* és *arrivals* kifejezések pedig az EU 27-en belül, de nem nemzeti partnerekkel folytatott tranzakciókra utalnak. Így tehát a 3. és 4. ábrán a „bejövő kereskedelem” az *import* és az *arrivals*, a „kimenő kereskedelem” pedig az *export* és a *dispatches* összege.

3. ábra

Magyarország világkereskedelemben és GWP-termelésben való részesedése

Forrás: Maddison (é. n.) és az Eurostat statisztikái alapján (2009, 2011)

Olyan empirikus jelenséggel állunk tehát szemben, amely ellentmond mind a neoliberais elméletnek, mind a hivatalos uniós várakozásoknak, mind pedig az Európai Unió egésze vonatkozásában megfigyelhető mintának. Magyarország uniós történelme során az import és export hirtelen megugrása nem hozott létre ehhez fogható GDP-növekedést.

KÜLKERESKEDELEM ÉS JÖVEDELEMNÖVEKEDÉS?

Immár legalább két generáció óta köztudott, hogy a külkereskedelem fellendülése nem feltétlenül eredményez jövedelemnövekedést. Mint arra Raúl Prebisch és Hans Singer már a negyvenes években rámutattak, magas külkereskedelmi függőség esetén a cserearányromlás tönkretelheti a kereskedelem növekedésének előnyös hatásait. Néhány évvel később Jagdish Bhagwati (1958: 201) így fogalmazta újra a Prebisch–Singer-tételt: elnyomorító gazdasági növekedésről (*immiserizing growth*) akkor beszélünk, ha „a cserearányromlás [...] kiontja az expanzió előnyös hatásait és csökkenti a növekedésben lévő ország jövedelmét”.

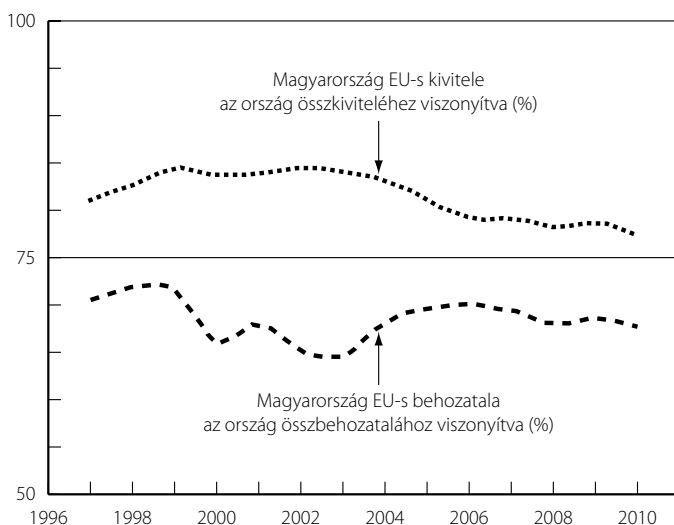

Az eredeti tétel az akkortájt „harmadik világnak” nevezett országok gazdaságaira vonatkozott, ezért az elnyomórító növekedéssel foglalkozó elemzések elsősorban a mezőgazdaság és az ipar közötti cserearányra összpontosítottak. Későbbi munkák azt is megállapították, hogy a nyersanyagok vagy az energia, illetve a fejlett feldolgozóipar közötti cserearányok előnytelen módosulása is hasonlóan hátrányos következményekkel járhat.

A huszadik század végi, huszonegyedik század eleji poszt-államszocialista Magyarország gazdasága azonban aligha nevezhető túlnyomóan agrárjellegűnek, és az országnak gyakorlatilag nyersanyag-, illetve energiaexportja sincs: a poszt-államszocialista Magyarország exportjának igen jelentős részét (2009-ben már több mint 85 százalékát) a gépipari termékek tették ki.⁹ Adott tehát egy félperifériás, erősen exportorientált ország, amelynek hazai gazdasága annak ellenére nem növekszik, hogy exportjában magas arányban szerepelnek a feldolgozott ipari termékek. Annak magyarázatát, hogy miért nem tudta Magyarország külkereskedelmének fellendülését gazdasági növekedésre váltani, máshol kell keresnünk.

4. ábra

Magyarország uniós kereskedelmi koncentrációja

Forrás: az Eurostat statisztikái alapján (2009, 2011)

9 A CIA World Factbook alapján 2009-ben Magyarország két legfőbb exportcikke a „gépek és berendezések” (53,5 százalék), illetve „egyéb ipari termékek” (31,2 százalék) voltak. Forrás: <https://www.cia.gov/library/publications/the-worldfactbook/geos/hu.html> (Letöltve: 2012.04.28.).

Az államszocializmus utáni Magyarország világkereskedelembeli helyzetének egyik markáns jellegzetessége az EU-n belüli export és import magas aránya. A 4. ábra adatai szerint a vizsgált időszakban Magyarország EU-ba irányuló exportjának az ország összkiviteléhez viszonyított aránya 1997 óta soha nem süllyedt 75 százalék alá – sőt, ez az érték 1997 és 2005 között meghaladta a 80 százalékot. A behozatal megoszlását tekintve az EU-ból beáramló import az összbehozatalhoz képest 64,5 és 71,7 százalék között mozgott. (Az EU-ból származó behozatal némileg alacsonyabb aránya Magyarország volt szovjet, azaz nem uniós térségből származó energiahordozóktól – elsősorban földgáztól és kőolajtól – való függésével magyarázható.)

A fenti adatokat figyelembe véve azt láthatjuk, hogy Magyarország EU-val folytatott külkereskedelmének geopolitikai koncentrációja 4,2–4,46-szor magasabb volt az export, és 3,18–4,23-szor magasabb az import tekintetében, mint az EU részesedése a világkereskedelemből. Ebből adódóan az EU–magyar kereskedelem 17,8–42,0-szerre jelentősebb gazdasági tényező volt Magyarország számára, mint az Unió számára. Fontos tény az is, hogy egyik görbe sem mutat jelentős törést 2004 után, amiből arra következtethetünk, hogy Magyarország már jóval a teljes uniós tagság megszerzése előtt része volt az EU geopolitikai–gazdasági befolyási övezetének. Magyarország rendkívül erős külső kereskedelmi függésben áll az Európai Unió nyugati tagállamaitól.

A külkereskedelmi kapcsolatok nagyfokú koncentrációja ugyancsak jól ismert problémája a (fél)perifériás gazdaságoknak (lásd például Meilak 2008). Az ENSZ Fejlesztési Programja (UNDP) (2011: 21) még irányelveket is kínál a nagyfokú exportkoncentrációtól sújtott országoknak: célszerű „a belföldi kereslet fellendítése, az exportpaletta gazdagítása, a regionális kereskedelmi együttműködés erősítése és a nemzetközi kereskedelemnek kedvező légkör [kialakítása]”.

Magyarország poszt-államszocialista kormányait 2010-ig – politikai orientációjuktól függetlenül – nagyon erősen EU-párti, piacpárti, és kifejezetten uniós piac-párti szemléletmód jellemezte. Iparpolitika gyakorlatilag nem létezett, s minden egyéb kérdést „az EU-integráció: prioritás” megkérdőjelezhetetlen dogmájának rendeltek alá. E dogma, illetve a teljes magyar politikai elit ebből következő, szilárd és alternatívátlan ideológiai elkötelezettsége a nyugat-európai kapitalizmus „szabad”-piaci változata iránt volt az az ideológiai mechanizmus, ami nemcsak lehetővé, de egyenesen parancsoló szükségessé tette, hogy az ország 1989-ig létezett teljes termelőeszköz-állománya kedvezményes, vagy rendkívül kedvezményes áron külföldi befektetők tulajdonába kerüljön. Az olyan területeken pedig, ahol nem volt mit privatizálni, a „zöldmezős” beruházásokat jelentős infrastrukturális kötelezettségvállalással ösztönözte a kormány, nem is beszélve a „munkahelyteremtő beruházások” esetében szokásos adókedvezményekről.

VÁMSZABADTERÜLET-ORSZÁG

A fenti körülmények következtében a mai magyarországi termelés nagy része – a poszt-államszocialista privatizáció, illetve a kedvezményes „zöldmezős” beruházások jóvoltából – az idetelepült külföldi, elsősorban uniós székhelyű multinacionális cégeket gazdagítja. Az export kiemelkedően magas aránya a külső piacra termelő, uniós multinacionális vállalatok helyi leányvállalatainak kiviteléből származik, és a helyzet erősen emlékeztet azokra a vám-, adó- és egyéb termelési költség-kímélő intézményi megoldásokra, amelyeket a világ más részein Speciális Gazdasági Övezetként (*Special Economic Zone*, SEZ) ismernek. Mivel az EU-tagjelölt Magyarország villámgyorsan magáévá tette az EU teljes jogrendszerét, az egész országot felfoghatjuk az uniós tőkét – és ezen belül, a tőkeképeségi arányokat figyelembe véve, értelemszerűen elsősorban nyugat-európai uniós tőkét – kiszolgáló speciális gazdasági övezetként.

Magyarország poszt-államszocialista átalakulása némileg emlékeztet az Egyesült Államok határának mexikói oldalán, elsősorban elektronikai és egyéb gépek, berendezések összeszerelésére létrehozott, úgynevezett *maquiladora* ipari termelésre. Szembetűnő jellegzetessége a külföldi tulajdonú összeszerelő üzem stílusú ipari növekedésnek az ilyen iparágak viszonylag magas importigénye. Mivel a multinacionális tőke szempontjából a megoldások két legvonzóbb tulajdonsága az alacsony munkaerőköltség és a kedvező logisztikai háttér – például az alkatrészgyártók és az exportpiacok földrajzi közelsége, vagy a már létező vasúti, közúti, illetve vízi közlekedési infrastruktúra (amelyek mind bőségesen rendelkezésre állnak Magyarországon, főleg, ami az uniós összeköttetéseket illeti) –, a főbb alkatrészek helyi előállítása nem élvez elsőbbséget. Természetesen az efféle importtermékek gyártásának hozzáadott értéke legnagyobb részét az előállító gazdaság növekedéséhez járul hozzá, és nem ahhoz, ahol a külföldről behozott alkatrészeket késztermékké szerelik össze.

Tekintve, hogy a magyarországi összeszerelő ipar túlnyomórészt külföldi kézben van, a helyi gazdaság mindössze két területen remélhet érdemi bevételnövekedést ettől az ágazattól: a helyi alkalmazottak (vezetők és munkások) bérében, valamint a helyi alvállalkozók bevételeinél. Mivel a világ egymással versengő kormányai éppen a minél alacsonyabb munkaerőköltségekkel próbálják országukba csalogatni a külföldi befektetőket, és mivel az ilyen típusú termelés – gépesítettsége és az ezzel járó, viszonylag magas termelékenysége miatt – csak szerény mértékben teremt munkaerő-keresletet, a béreken keresztül történő fejlesztési hatások, noha kistérségi szempontból fontos tényezők lehetnek, a gazdaság egésze szempontjából lényegében elhanyagolhatók. Az alvállalkozói rendszer pedig mind gazdasági, mind jogi, mind pedig technológiai értelemben alárendelt szerepbe kényszeríti a helyi vállalkozásokat a multinacionális tőkével szemben. A

multinacionális cégek a világpiac egészében keresik az alvállalkozóikat, míg a helyi vállalkozók komoly időbeli és térbeli korlátok között működnek. Így az alvállalkozói rendszeren keresztül megvalósuló fejlesztési hatások ugyancsak viszonylag mérsékeltek. Miután az államszocializmustól örökölt magyarországi ipart a privatizáción keresztül lényegében átalakították külföldi tulajdonú összeszerelő iparrá, és miután nincs elegendő hazai tőke a helyi ipar egyéb lehetséges formáinak kialakításához – a magas jövedelmezőségű szolgáltatások felfutásának társadalmi, politikai és geopolitikai korlátairól nem is beszélve –, a legnagyobb hozzáadott értékkel rendelkező üzleti tevékenységek a magyar gazdaságban jelenleg a külföldi tőke ellenőrzése alatt állnak.

VÉGEZETÜL

A magyar felzárkózási kísérlet kudarca bizonyos szempontból pontosan ellentéte a görög összeomlásnak. Görögország esetében a közös valuta lehetővé tette, hogy az uniós partnereihez képest kevésbé jómódú EU-tagország a vagyonosabbakhoz igazítsa költségvetését, és mintegy leutánozza szociális ellátórendszerüket. A görög kormány így azzal a paradox helyzettel találta szembe magát, hogy az állam a dicséretes gazdasági növekedés ellenére eladósodott. (Görögország GDP-je a válságot megelőző másfél évtizedben gyorsabban növekedett, mint a világössztermék.) A görög gazdaság virágzó turisztikai és hajózási ágazataiban a magántőke által termelt bevételeket nem csatornázták vissza a szociális háló, az infrastrukturális kiadások, illetve más olyan szociális ellátások finanszírozásába, amelyeket a társadalom elvár az államtól. A belföldi tőke következetesen visszautasította, hogy megfinanszírozza a görög államot, vagyis pontosan úgy viselkedett, mint az EU-n belüli nem görög tőke.

A magyar gazdaság éppúgy függ az EU-val folytatott kereskedelemről, mint a görög. Van ugyanakkor egy lényegi különbség: Magyarország nem része a közös uniós valutának. Ennek következtében a magyar gazdaság strukturális problémái nem a költségvetési egyenlegben, hanem a GDP növelésének nehézségeiben mutatkoznak meg. A „független” magyar valuta ezért különösen hajlamos az árfolyam-ingadozásra, és a rendszeres leértékelődés elsősorban a belföldi munkaerő és tőke értékét csökkenti. Mivel a forint értékét jószerével kizárólag Magyarországon kívüli folyamatok határozzák meg, a mindenkorinak csak nagyon szűk mozgástér áll rendelkezésére, hogy befolyásolja az ország határain belül történő tőkefelhalmozási folyamatokat. Az EU mint államok feletti közösség, amely „egybegyűjti és megosztja [...] tagállamainak szuverenitását”, egyfelől sikeresen visszaszorította a nemzetállamok arra vonatkozó képességét, hogy a gazdasági folyamatokat a „saját” területükön befolyásolni tudják; másfelől, abból adódóan, hogy

nem állam (lásd például Böröcz és Sarkar 2005) – és így sem erkölcsileg, sem pedig politikailag nem felelős, ezért nem is elszámoltatható tagállamainak társadalmi iránt – fejlődési funkciókat csak korlátozott mértékben képes ellátni, és csak ígéretet tudja a külkereskedelem fellendüléséből „automatikusan” bekövetkező gazdasági fellendülést.

Fordította: Balogh Rebeka és Szabó Natasa
Az eredetivel egybevetette: Jelinek Csaba
Átdolgozta: Böröcz József

HIVATKOZOTT IRODALOM

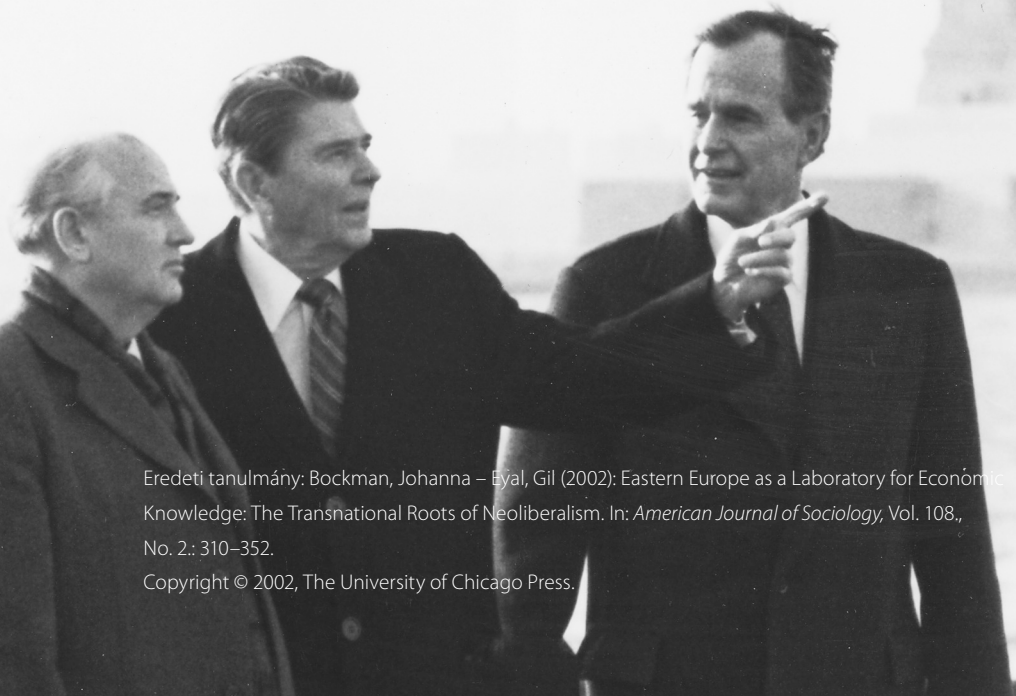
- Bhagwati, Jagdish (1958): Immiserising Growth: A Geometrical Note. In: *Review of Economic Studies*, Vol. 25., No. 3.: 201–205.
- Böröcz, József (2009): *The European Union and Global Social Change: A Critical Geopolitical-Economic Analysis*. Routledge.
- Böröcz, József (2012): Notes on the Geopolitical Economy of Post-State-Socialism. In: *Socialism Vanquished, Socialism Challenged: Eastern Europe and China (1989–2011)*. Szerk.: Bandelj, Nina – Solinger, Dorothy J. Oxford University Press: 103–124.
- Böröcz, József – Sarkar, Mahua (2005): What Is the EU? In: *International Sociology*, Vol. 20., No. 2.: 153–173.
- Európai Bizottság (2010): *Trade as a Driver of Prosperity, Commission Staff Working Document*. Európai Bizottság. Interneten: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2010/november/tradoc_146940.pdf (Letöltve: 2012.04.28.).
- Eurostat (2009): *External and Intra-European Trade: Statistical Yearbook – Data 1958–2007*. Office for Official Publications of the European Communities. Interneten: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KSGI-08-001/EN/KS-GI-08-001-EN.PDF (Letöltve: 2012.04.28.).
- Eurostat (2011): *External and Intra-EU Trade: Statistical Yearbook – Data 1958–2010*. Office for Official Publications of the European Communities. Interneten: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-GI-11-001/EN/KS-GI-11-001-EN.PDF (Letöltve: 2012.04.28.).
- Kindleberger, Charles P. (1983): International Trade and National Prosperity. In: *Cato Journal*, Vol. 3., No. 3.: 623–637.
- Maddison, Angus (é. n.): *Statistics on World Population, GDP and Per Capita GDP, 1–2008. AD*. Interneten: http://www.ggdc.net/MADDISON/Historical_Statistics/horizontal_file_02-2010.xls (Letöltve: 2012.04.28.).

- Meilak, Chris (2008): Measuring Export Concentration: The Implications for Small States. In: *Bank of Valletta Review*, No. 37.: 35–48.
- UNDP (2011): Export Dependence and Export Concentration. In: *Towards Human Resilience: Sustaining MDG Progress in an Age of Economic Uncertainty*. UNDP. Interneten: http://www.undp.org/content/dam/undp/library/Poverty%20Reduction/Inclusive%20development/Towards%20Human%20Resilience/Towards_SustainingMDGProgress_Chapter1.pdf (Letöltve: 2012.04.28.).

Johanna Bockman és Gil Eyal

KELET-EURÓPA MINT A KÖZGAZDA- SÁGTANI TUDÁS LABORATÓRIUMA

A NEOLIBERALIZMUS
TRANZNACIONÁLIS GYÖKEREI

Eredeti tanulmány: Bockman, Johanna – Eyal, Gil (2002): Eastern Europe as a Laboratory for Economic Knowledge: The Transnational Roots of Neoliberalism. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 108., No. 2.: 310–352.

Copyright © 2002, The University of Chicago Press.

A szerzők – Latour cselekvőhálózat (actor-network) és átfordítás (translation) fogalmaira támaszkodva – rámutatnak arra, hogy a neoliberalizmus kelet-európai sikerét nem egy hálózat csomópontjai mentén elterjedt intézményi formaként érdemes elemezni, hanem úgy, hogy magát is cselekvőhálózatként értelmezzük, mely egy olyan sajátos átfordítási stratégián alapul, amely a szocializmust a közgazdaságtani tudás laboratóriumaként fogja fel. Eszerint a szocializmus az 1920-as és 1930-as évek szocialista kalkulációs vitája során alakult a közgazdaságtan laboratóriumává. Egy hidegháború során lezajlott széles körű vita dokumentumai szintén szerepet kapnak a tanulmányban, és arra mutatnak rá, hogy a szereplők a továbbiak során is közreműködtek egy transznacionális hálózat szervezésében azzal a céllal, hogy a szocialista laboratórium eredményeit kapcsolatba hozzák a nyugati közgazdaságtan vitáival és küzdelmeivel. Végül az 1989 utáni átmenettervezetek a posztkommunista Kelet-Európában, melyek amerikai közgazdászok közreműködésével jöttek létre, ennek a transznacionális hálózatnak a folytatásaiként mutatkoznak meg.

Miután a kommunista rendszerek 1989-ben összeomlottak Kelet-Európában, az új posztkommunista kormányok – eltérő sebességgel – neoliberális gazdasági reformokba kezdtek, melyek célja a gyors liberalizálás, a makrogazdasági újjászervezés és – végső soron – a privatizáció volt. Azóta rengeteget írtak a kommunizmusból a kapitalizmusba való kelet-európai átmenetről – a kritikusok és a támogatók a neoliberális logika szilárdságáról, a reformok állítólagos hatásairól vitáznak. Ebben a cikkben azonban egy másik kérdést szeretnénk felvetni a reformokról: mivel magyarázható az, hogy a neoliberális eszmék és politikai ajánlások ilyen gyorsan – és csaknem egyöntetűen – teret nyertek az 1989 utáni Kelet-Európában?

A válaszuk az lesz, hogy a neoliberalizmus e gyors és határozott elsajátításának a gyökerei egy olyan transznacionális hálózatban keresendők, melyet amerikai és kelet-európai közgazdászok együttesen alkottak. Arra próbálunk rámutatni, hogy ebben a hálózatban egy transznacionális párbeszéd folyt a hidegháborútól kezdve, melynek során neoliberális eszméket dolgoztak ki és terjesztettek el. E hálózat létezése segít magyarázatot adni arra, hogy a kelet-európai reformerek, akik közül sokan részt vettek ebben a párbeszédben, miért érezték szükségesnek a neoliberális reformokat, s mi több, miért váltak e reformok legharcosabb globális szószólóivá.

Mi a meglepő vagy elsőre ellentmondásosnak tűnő ebben a válaszban? Ellentmond a tudósok szinte egyöntetűen vallott nézetének, miszerint a kelet-európai reformerek zöldfülűek voltak a piaccgazdaságtanban, legjobb esetben is csak „menet közben” tanultak, és a nyugati tanácsadók által tartott gyorstalpalókra szorultak. E nézet szerint ezek a tanácsadók exportálták a neoliberalizmust Kelet-Európába, és nyugati kormányok, valamint nemzetközi gazdasági szervezetek támogatásával erőltették azt a térségre

(Grosfeld 1992: 62–63; King 2001: 2–3; Kovács 1991, 1992; Murrell 1995: 166–167; Reich 1991: 220; Wedel 2001). E tanulmányban azonban rá fogunk mutatni arra, hogy a kelet-európai reformerek már jóval 1989 előtt a neoliberalizmus követőivé váltak mint egyfajta transznacionális párbeszéd résztvevői, illetve mint a közgazdászok szerepéről és fennhatóságáról szóló viták szereplői a szocializmusban. Még fontosabb, hogy e transznacionális párbeszédben nem lehet a neoliberais eszmék és politikák aktív nyugati „szerzőjének” és passzív kelet-európai „befogadjának” a szerepeit kiosztani. A neoliberalizmus nem egyszerűen nyugatról keletre terjedt, hanem az a párbeszéd és kommunikáció tette lehetővé és hozta létre, amely ebben a transznacionális hálózatban folyt.

Ez az állítás nemcsak a kapitalizmusba való kelet-európai átmenet korábbi magyarázatainak mond ellent, hanem annak is, amit a neoliberais politikák átvételéről és megvalósításáról mondanak a világ egyéb területein, különösen Latin-Amerikában. Szociológusok és politológusok emellett érveltek, hogy a neoliberalizmus globális sikere a nyugati és különösen az amerikai gazdaság dominanciájának bizonyítéka volt, és hogy a helyi politikusok azért vették át azt, hogy legitimitást szerezzenek a nemzetközi pénzügyi szervezeteknél (Babb 2001; Centeno 2001; Markoff és Montecinos 1993). Közben világos, hogy Latin-Amerika, amely hagyományosan az Egyesült Államok „hátszága”, teljesen más eset, mint a posztkommunista Kelet-Európa, véleményünk szerint van néhány általánosabb elméleti oka annak, hogy a mi elemzésünk eltérő.

A neoliberalizmus átvételének kérdése nyilvánvalóan annak az általánosabb elméleti problémának az a esete, amely az izomorfizmus okait kutatja a szervezetekben (Powell és DiMaggio 1991). Az új institucionalista érvek, különösen azok, melyek a „kényszerítő” és a „normatív” izomorfizmusra vonatkoznak, fontos szerepet játszottak a neoliberais politikák széles körű átvételének magyarázatában, illetve azon gazdasági jellegű magyarázatok elutasításában, melyek szerint az államok azért vették át a neoliberalizmust, mert ez volt a racionális és technikailag leghatékonyabb válasz a változó versenykörnyezetre (Babb 2001; Centeno 2001; Markoff és Montecinos 1993; Fourcade-Gourinchas 2000; Meyer et al. 1997). A mi megfontolásaink tehát nem az új institucionalista gondolkodás cáfolataként értendők, hanem az ahhoz való hozzájárulásként. Úgy véljük, hogy a transznacionális kapcsolatokra és a transznacionális párbeszédre irányuló figyelem segít meghatározni, hogyan is működnek valójában a globális hálózatok az intézményi terjedés folyamataiban, és milyen szerepet játszanak a helyi szereplők ezekben a cserefolyamatokban.

Mi – az *újratermelés* kérdésének szentelt figyelmünknek köszönhetően – transznacionális hálózatokat és transznacionális párbeszédet látunk ott, ahol mások csupán utánzást és rákényszerítést láttak. Az izomorfizmust általában olyan folyamatnak tekintik, amely az innovációval kezdődik és az átvételben vagy elterjedésben végződik. Az *újratermelést* azonban önálló elemzési szakaszként kell elkülönítenünk ebben a folyamatban.

Hogy egyszerűen fogalmazzunk: ahhoz, hogy az innovációk leutánozhatók és átvehetőek legyenek, „ugyanannak a dolognak” kell maradniuk mindezen folyamatok során, vagyis szükséges egy olyan mechanizmus, amely egyben tartja, óvja, és azonos formában megismétli őket. Például ha a neoliberalizmus az intézményi izomorfizmus folyamatai révén globálissá válik, mi garantálja, hogy az egész világon ugyanazokat a politikai ajánlásokat másolják le, és nem változtatnak, módosítanak rajtuk? Persze ha a neoliberalizmus csupán egy „elmélet”, logikailag összefüggő állítások összessége, ahogy követői állítják, akkor könnyű igazolni, hogy miért marad „ugyanaz” az elterjedés során – azért, mert „helyes”. De ez éppen az a fajta racionalista tévedés, melyre az új institucionalisták felhívták a figyelmet. Ha azonban a neoliberalizmus közpolitikai ajánlások intézményesített összessége, már nehezebb magyarázatot adni az újratermelés kérdésére. Az institutionalisták által adott válasz szerint az intézményesülés teszi ezeket a szabályokat eleve adotttá: „tényekként” kezdik kezelni őket, és a szokás hatalma vagy a megkérdőjelezéshez szükséges kognitív erőfeszítés elkerülése megvédi őket a felülvizsgálattól (Powell és DiMaggio 1991: 15; Meyer és Rowan 1991: 44; Zucker 1991: 85–88). Ez az érv azonban feszültségben áll az új institucionalizmusnak azzal a meggyőződésével, hogy a cselekvők megfontoltak és jól informáltak (Powell és DiMaggio 1991: 22–27), amely az adottnak vételt is átmenetinek és felülbírálnak tekinti. Másként fogalmazva, az adottnak vétel egyáltalán nem válasz arra a kérdésre, hogy az intézményi formák minként termelődnek újra; csupán jelzi a problémát. Ahogy Jepperson fogalmaz, a kérdés az, hogy milyen *fajta* adottnak vétellel van dolgunk, mely feltételek és mechanizmusok védik azt a megkérdőjelezéstől vagy teszik sebezhetővé (Jepperson 1991: 145–147, 152). Az új institucionalisták nem foglalkoztak kielégítően ezzel a problémával. Vagy figyelmen kívül hagyták, lényegében azt feltételezve, hogy az újratermelést ugyanazok a külső tényezők biztosították, melyek lehetővé tették az intézményi formák elterjedését – a bizonytalanságtól való félelem, a kényszer vagy a szakértők érdekei (Powell és DiMaggio 1991: 67–74; Babb 2001: 16–21; Centeno 2001) –, vagy azt állították, hogy az adottnak vételt az biztosította, hogy a formális intézményi struktúrát elvlasztották a működés informálisabb, megfontoltabb szintjétől (Meyer és Rowan 1991: 57–58). Ahogy Guillen rámutatott Meyer globális világtársadalom születésére vonatkozó állítása kapcsán, mindez azt jelenti, hogy az intézményi elemzés az absztrakció rendkívül magas szintjén marad (2001: 246). Az izomorfizmust kimutatja, de meglehetősen üres formában, melyet csupán „mítoszok és ceremóniák” alkotnak, miközben a konkrét mechanizmusok homályban maradnak.¹

Nem köztudott, hogy Foucault és Latour is foglalkoztak ezekkel a kérdésekkel, és a kérdéskör megközelítéséhez megkíséreltek fogalmi eszközöket rendelkezésre bocsátani – előbbi a „diszkurzív viszonyok”, utóbbi a „cselekvőhálózat” fogalmaival.

---

1 Tilly (1999: 407–409) hasonló kritikát fogalmaz meg.

A „diskurzus” fogalmával Foucault azt a racionalista tévedést próbálta meg elkerülni, amelyet az új intézményi szociológusok is azonosítottak (vagyis hogy az elméleteket vagy az eszméket azért veszik át, mert azok valamiképp „helyesek” és „igazak” [Foucault 1972: 21–55, 79–105]). Foucault hozzájárulása az volt, hogy a kérdést az *újratermelés* problémájaként fogalmazta meg: hogyan magyarázható – anélkül, hogy visszalépnénk az „igazságról” alkotott nézetekhez –, hogy bizonyos diszkurzív „események” megismétlődtek, míg mások eltűntek. A válasz Foucault szerint az, hogy a diszkurzív gyakorlat meghatározott viszonyrendszert hozott létre a diszkurzív események között, melyek megőrizték azokat. Ezek a viszonyok bizonyos szükségszerűséget hordoznak, de nem azért, mert adottnak veszik őket, nem is azért, mert a szereplők nem gondolkoznak róluk, hanem mert éppen *ezekkel* gondolkoznak, azaz ezek határozzák meg, hogy a diskurzus tárgyai milyen formát kapnak, vagyis hogy a megfigyelés és a megfogalmazás milyen módjai állnak rendelkezésre.

Latour (1987, 1993) ezt a meglátást gondolta tovább, de konkrétabb és szociológiai nézőpontból kielégítőbb formában. Szerinte minden tudományos kutatás eredményét (legyen az törvény, felfedezés, találmány, elmélet, bizonyítás) „cselekvőhálózatként” érdemes elgondolni; vagyis olyan hálózatként, melyet az emberi és a nem emberi ágenszek közti kapcsolatok és szövetségek alkotnak. Ezzel bevezette a diskurzusba az ágenciát: olyan tevékenységként írta le, amely a diszkurzív kapcsolatok hálózatát hozza létre és fonja össze. Innen nézve az intézményi formák fennmaradásának és újratermelésének magyarázata nem kell, hogy külső erőkre hivatkozzon, és nem is kell, hogy megelégedjen az adottnak vétel homályos fogalmával. Ehelyett a magyarázat összpontosíthat a hálózat létrehozásának valódi folyamatára, valamint a labort jellemző állítások, a műszerhasználat, a hatások, a pénzügyi források, a munkatársak véleménye és támogatása, illetve más hasonló összetevők közti kapcsolatok megállapítására. Ha egy intézményi forma újratermelődik és elterjed, akkor az egyenes arányban áll a hálózati kapcsolatokon keresztül mozgósított erőforrások mennyiségével, a létrejött kapcsolatok erősségével, valamint az érdekelt szereplők képességével arra, hogy mindezt bezárják egy „fekete dobozba”; vagyis hogy elrejtésük a cselekvőhálózat elemeinek összekötéséhez szükséges erőfeszítést (Latour 1987: 2, 131). Ha egy intézményi forma nem képes újratermelődni és elterjedni, akkor ez azért van, mert más szereplők képesek voltak felnyitni a fekete dobozt, majd szétoldani a hálózatot és saját céljaik érdekében használni az összetevőit. Latour (1987: 132–141) megközelítésmódja nyíltan szembeszáll azzal az elgondolással, hogy az innovációk „elterjednek”. Mivel az intézményi formák vagy a tudományos kutatások eredményei valójában viszonyok hálózatai, a látszólagos elterjedés megfelelőbben gondolható el a hálózat meghosszabbításaként, amely alapvető új erőforrások mozgósításával a hálózat újratermelését vagy támadásoktól való védelmét szolgálja. Ezzel összhangban az is megállapítható, hogy amit az új institucionalisták adott intézményi formák utánzásának írtak le, „átfordításként”

gondolandó el – ez a fogalom a hálózatépítők képességét jelöli egy olyan értelmezés megalkotására, amely az érdekeiket összhangba hozza a hálózat újdonsült tagjaival, akiknek támogatása és erőforrásai nélkülözhetetlenek a hálózat fennmaradása szempontjából (Latour 1987: 108).

Jelen tanulmány célja megmutatni e megközelítésmód hasznosságát a neoliberalizmus gyors sikerességének magyarázatában a posztkommunista Kelet-Európában. Az első részben a neoliberalizmus eredetének vizsgálatát az 1920-as és 1930-as évek szocialista gazdasági kalkulációs vitájának elemzésén keresztül kezdjük. Ez a vita az osztrák iskola közgazdászai és a szocializmussal szimpatizáló neoklasszikus matematikai közgazdászok között zajlott. Míg előbbieket szerint a gazdasági kalkuláció lehetetlen a szocializmusban, addig utóbbiak megpróbálták bebizonyítani, hogy a szocialista gazdasági berendezkedés összehangolható és hatékonyabbá tehető a kalkulációval. Nem gondoljuk azt, hogy ez a vita *embrionális formában* hordozta a neoliberális gondolkodást. Megpróbálunk viszont rámutatni arra, hogy a vita fontos diszkurzív esemény volt, mely a szocializmust a közgazdaságtani tudás laboratóriumaként hozta létre. Latouri nézőpontból azonban a lényegi kérdés az, hogy ez a diszkurzív esemény miként vált megismételhetővé; vagyis a szocialista „laboratóriumban” szerzett eredmények miként váltak mozgósíthatóvá a piaci viszonyokkal kapcsolatos érvek alátámasztására. Rámutatunk arra, hogy a vitában mindkét fél kidolgozta a saját átfordítási stratégiáját annak érdekében, hogy a szocializmust tanulmányozó közgazdászok érdekeit összhangba hozza azokéval, akik a kapitalizmust tanulmányozzák. A neoklasszikus matematikai közgazdászok minimalizálták a szocializmus és a kapitalizmus közötti intézményi különbségeket, és formális egyenértékűséget feltételeztek a matematikai tervezés problémái között; az osztrák közgazdászok pedig úgy ábrázolták a szocialista laboratóriumot, mint amely rendszerszerű torzítássá nagyítja azokat a jelenségeket, melyek „normál” piaci viszonyok között apró devianciák lennének – ezzel téve lehetővé jelentőségük jobb felismerését.

Ez a megközelítésmód magyarázatot ad arra, hogy miért összpontosítunk a transznacionális párbeszédre és a transznacionális hálózatokra. A vitát követő években ugyanis a diszkurzív esemény megisméltése érdekében ezeket az átfordítási stratégiákat olyan transznacionális hálózatok létrehozatalára kellett használni, amelyek mobilizálhatták a szocializmusra vonatkozó kutatásokat és összekapcsolhatták azokat a nyugati közgazdaságtannal. Egyre bővülő szakirodalma van a hálózatok és a „episztemikus közösségek” (*epistemic communities*) szerepének az intézményi modellek globális elterjedésében (Adler és Hass 1992; Evangelista 1999; Haas 1990, 1992; Hall 1993; Keck és Sikkink 1998), de a mi latouri megközelítésmódunk eltér ezektől. Mi arra helyezük a hangsúlyt, hogy az intézmények *maguk* is cselekvőhálózatok. Így az intézményi modelleket nem egyszerűen átadják, lemásolják és leutánozzák transznacionális hálózatokon keresztül, hanem

maguk is ezek révén képződnek és termelődnek újra. Ez az első számú oka annak, hogy a neoliberalizmus sikeréről szóló számvetésünk miért tér el egyéb olyan magyarázatoktól, melyek az intézményi izomorfizmus keretrendszerét használják. A tanulmány második részében rámutatunk az 1950-es és 1960-as évek két kelet–nyugati vitájának és két transznacionális hálózatának létezésére. Az első hálózatot a főáramhoz tartozó matematikai közgazdászok alkották, akik a lineáris programozás közös nyelvét beszélték. A második hálózat olyan amerikai libertariánus közgazdászokból tevődött össze, akik akkoriban határozottan kisebbséget alkottak, és az uralkodó keynesiánus ortodoxia ellen küzdöttek olyan – nem kevésbé támadt – kelet-európai közgazdászokkal karöltve, akik erősen kritikus álláspontot képviseltek a szocializmus gazdasági reformjait gátló politikai akadályokkal szemben. Rámutatunk, hogy egyik hálózat sem egyszerűen az intézményi modelleket (ebben az esetben közgazdaságtani elméletek és módszerek) terjesztette el és másolta le, hanem mindkettő egy bizonyos átfordítási stratégia köré épült annak érdekében, hogy a szocialista laboratóriumban szerzett eredményeket összekapcsolják a piacgazdaságról szóló érvekkel. A lineáris programozók megpróbálták bebizonyítani, hogy szocialista viszonyok között a forráselosztás matematikai modellezése jobb (vagy legalábbis ugyanolyan hatékony) eredményeket hozna, mint a piacok. Az osztrák iskola átfordítási stratégiájában a résztvevők úgy értelmezték az eszmecseréket, mint annak bizonyítását, hogy a szocialista intézményi berendezkedések az alapul szolgáló piaci folyamatokat rendszerszerűen torzították – a keynesianizmus visszas hatásaihoz hasonlóan.

Továbbá azt is állítjuk, hogy az, hogy ez a transznacionális párbeszéd feledésbe merült, és hogy a későbbi megfigyelők egyszerűen a neoliberalizmus nyugatról kelet felé való terjedését látták, nem véletlen, hanem rendszerszerű összetevője annak, ahogy a cselekvőhálózat felépült. Nagyon kevés kivételtől eltekintve az amerikai közgazdászok úgy állították be szocialista vitapartnereiket, mint akik semmit sem tudnak a nyugati közgazdaságtani elméletről. Ezzel vitapartnereik diskurzusát „fekete dobozba” zárhatták, és pusztán „adatként”, a tényekről szóló beszámolóként mutathatták be. Másiként fogalmazva: a hálózat kiépítését lehetővé tevő átfordítás és érdekharmonizálás egyben el is homályosította annak működésmódját: mivel a szocializmusnak a közgazdaságtani tudás laboratóriumának kellett lennie, az amerikai közgazdászok csupán a „valóságáról” szóló jelentésként tudták értékelni kelet-európai kollégáik hozzájárulását. A kelet-európai közgazdászok a maguk részéről elégedettek voltak ezzel az átfordítással. El voltak foglalva a bürokraták és párt-funkcionáriusok elleni küzdelemmel, amely a gazdaságirányítás feletti szakmai hatalomról szólt, és állításaik alátámasztása érdekében hasznukra fordították nyugati kollégáik presztízsét valamint az általuk birtokolt erőforrásokat. Így Latourral (1987: 150, 245) összhangban azt mondhatjuk, hogy a transznacionális párbeszédéről való megfélemezés annak köszönhető, hogy a hálózat építői képesek voltak a hálózat „kötelező áthaladási pontján”

pozicionálni magukat. Innentől kezdve a nyugati közgazdászok ellenőrizték a legfontosabb erőforrások áramlását a hálózat egyéb csomópontjaihoz, és ehhez hasonlóan ők szervezték és sajátították ki az ott elvégzett munkát is.²

Mindebből az következik, hogy ha a libertáriánus közgazdászok szembe akartak szállni keynesiánus ellenfeleikkel, meg kellett vetniük a lábukat a szocialista laboratóriumban, hogy felnyithassák és újraprendezhessék az ott előállított „tények” fekete dobozát. Létfonosságú volt számukra, hogy ők is szövetségeseket találjanak a kelet-európai közgazdászok körében, különösen azok között, akik kritikusak voltak a szocializmussal szemben. A tanulmány harmadik és egyben utolsó részében arra próbálunk rámutatni, hogy a neoliberalizmus gyors elsajátítása Kelet-Európában, melyet az elterjedés és az utánzás paradigmatis esetének tekintettek, jobban megragadható az átfordítás és érdekharmonizálás egy eseteként. Rámutatunk arra, hogy a neoliberais átmenetpolitikák, különösen a „sokkterápia” hírhedt ajánlása, nem egyszerűen nyugati tanácsadó diktátuma volt, hanem kelet-európai közgazdászok egy meghatározott csoportjának a tapasztalatait és érdekeit tükrözte. Ezek a közgazdászok folyamatos fennhatósági harcban álltak a szocialista gazdaság – már az 1960-as évek végétől elindult – reformjéért. E küzdelmek során felnyitották az ellenfelek által konstruált „fekete dobozokat”, és megalkották a szocialista gazdaságok ezzel ellentétes reprezentációját, amely ezeket kaotikusnak, nem hatékonyak és radikális sokkterápiára szorulónak ábrázolta. Az átmenet időszakában ezt a látásmódot kínálták fel nyugati vitapartnereiknek „tényekként”, mindent eldöntő laboratóriumi kísérletet ígérve a neoliberalizmus igazolására.

---

2 Innen nézve világos, hogy érvelésünk miként tér el annak az elgondolásnak egyéb kritikáitól, hogy a globalizáció homogenizációhoz és amerikanizációhoz vezet (Appadurai 1996; Nederveen Pieterse 1992). Ahogy Wimmer (2011: 438) megjegyezte, a hibridizációra és kreolizációra vonatkozó érvek többsége nem szakít a globális izomorfizmus egyszerű, mindent átfogó nézetével. Mindössze annyit tesznek, hogy a periféria ellenállási gyakorlataira helyezik a hangsúlyt, amelyeket a globalizációt felforgató gyakorlatoknak írnak le. A „hibriditás” általunk képviselt változata azonban eltér ettől, és szorosan követi Latourt (1993: 41–43): az amerikanizációnak megfeleltetett globalizáció egyszerű logikáját követő elképzelés olyan mítosz, amelyet transznacionális cselekvőhálózatokra jellemző felejtés és kisajátítás tart fenn. A hibrid nem az, ami ellenáll a globalizációnak, hanem az, ahogy a globalizáció végbemegy. A fennhatóságról szóló küzdelmekkel kapcsolatban lásd Abbott (1988).

A SZOCIALISTA KALKULÁCIÓS VITA

A szocialista kalkulációs vita 1920-ban kezdődött az osztrák közgazdász, Ludwig von Mises tanulmányának ([1920] 1935) publikálásával, amely amellelt érvelt, hogy a szocialista gazdasági berendezkedések kizárják a racionális gazdasági kalkuláció lehetőségét, és ezért nem képesek olyan hatékonyan elosztani a javakat, mint a piacok. A vita különböző helyeken folytatódott legalább 1940-ig. A vitát két fázisra szokás osztani (Lavoie 1985b). Az elsőben, amely elsősorban von Mises és marxista közgazdászok között zajlott, a fő vitapont az volt, hogy a munkaérték-elmélet megfelelő alapja lehet-e a gazdasági kalkulációnak. A második szakasz pedig, melyet a lengyel közgazdász, Oskar Lange munkája váltott ki a „szocializmus gazdaságelméletéről”, a szocializmussal szimpatizáló neoklasszikus közgazdászok és az osztrák közgazdász Friedrich August von Hayek között folyt; itt az elsődleges kérdés az volt, hogy a központi tervezés vezethet-e racionális árazáshoz (Hayek 1939). Míg a vita első szakaszát nyugodtan tekinthetjük a marxisták és a liberálisok közötti ideológiai háború egy csatájának, addig a második szakasz a neoklasszikus közgazdaságtan belső küzdelme volt, és nemcsak az ideológiáról szólt, hanem a szakma irányításáról is. Ezért mi a vita második szakaszára fogunk összpontosítani, noha a vita átfogó szociológiai elemzése meghaladja e tanulmány kereteit. Pusztán arra próbálunk rámutatni, hogy Lange elmélete és Hayek válasza miként működött együtt annak a diszkurzív eseménynek a megalkotásában, amely a szocializmust a közgazdaságtani tudás laboratóriumává avatta, és amelyet mindkét fél a maga hasznára fordított eltérő átfordítási stratégiák révén.

Milyen értelemben volt a szocialista kalkulációs vita része a neoklasszikus közgazdaságtan szakmai küzdelmeinek? Ahogy Yonay (1998: 77–99, 184–195) rámutatott, a két világháború közötti időszakban az Egyesült Államokban a közgazdaság-tudományi szakma irányítása felett kiélezett küzdelmek zajlottak. Kezdetben a csata a neoklasszikus és az intézményi közgazdászok között zajlott; végül mindkettőt legyőzte egy új kihívó, a neoklasszikus matematikai közgazdászok egy fiatalabb csoportja. Oskar Lange, aki az 1930-as években az Egyesült Államokban tanult, ez utóbbi csoporthoz tartozott, ahogy sok más közgazdász is, aki később a szocializmusról írt. Ezért – véleményünk szerint – amikor ezek az egyének megpróbálták megmutatni, hogy a szocialista gazdasági tervezés lehet hatékony és vezethet racionális árazáshoz, nem egyszerűen a szocializmust védték, hanem egyben szövetségeseiket is toboroztak abba a kialakulóban lévő hálózatba, amely az új matematikai technikák köré épült. Ehhez hasonlóan a vita másik oldalán az osztrák közgazdászok sem egyszerűen azért vettek részt a vitában, mert kezdetből fogva antiszocialisták voltak. Az osztrák „iskola”, melyet korábban a szélesebb körű marginalista forradalom csupán stílusában eltérő változatának tartottak, valójában csak a szocialista gazdasági kalkulációról szóló vita során kezdett élesen elkülönülni. Határozott jelleget azáltal nyert, hogy

megkérdőjelezte az új matematikai technikák jelentőségét (Boetkke 2000: 6–7; Lavoie 1985b: 3–4; Shearmur 1996: 33–35, 40–41).

A matematikai közgazdászok az általános egyensúlyelméletre alapozták a munkájukat, melyet a svájci közgazdász, Leon Walras dolgozott ki. Yonay (1998: 184–195) szerint e csoport győzelme a későbbiek során nem magyarázható egyszerűen azzal, hogy a matematikai technikák hasznosabbak vagy érvényesebbek voltak. Az általános egyensúlyi modellek a tökéletes verseny és a tökéletes informáltság súlyosan korlátozó és leegyszerűsítő feltételezéseit igényelték, és így könnyen voltak azzal vádolhatók, hogy nem realisztikusak.³ A közgazdászok jellemzően arra használták ezeket a modelleket, hogy rámutassanak arra, hogy az egyenletrendszer, amely minden fogyasztó preferenciáit és minden áru termelési függvényét leírta, elméletileg megoldható, de nem alkalmas arra, hogy segítségével valóságos fogyasztási és termelési függvényeket találjunk. Továbbá a piacok működésének szimulálása céljából az árakat kihirdető és a vételi ajánlatokat befogadó kikiáltó (*auctioneer*) erősen stilizált fikcióját vezették be. E körülmények miatt volt a szocializmus kutatása különösen fontos a matematikai közgazdászok számára. A kikiáltó elképzelését konkrét intézménnyel, a szocialista állam központi tervező hatóságával helyettesíthették, így az egyenletrendszer már nem a valóságos értékektől elszakított szimulációt írt le, hanem annak az eszköznek volt tekinthető, amellyel a tényleges gazdasági tevékenységet irányítják. A modellhez szükséges leegyszerűsítések pedig később átfordíthatóak voltak a központi tervező hatóság által kiadott irányelvekbe. Lange (1938) szerint a piaci szocializmus a következő módon működött volna: először a központi tervező hatóság világos és kötelező érvényű szabályokat vázol fel, amelyek azt az utasítást is tartalmazzák a vállalatvezetők részére, hogy árazásukban becsülnék meg a termelés határköltségét. Ezek a szabályok nyilvánosak, így minden gazdasági szereplő tisztában van velük. A második szakaszban e szabályok és árak alapján megkezdődik a termelés és a verseny. A harmadik szakasz iteratív jellegű, mivel a központi tervező hatóság folyamatosan kiigazítja a szabályokat és az árakat a vállalatvezetőktől kapott visszajelzéseknek megfelelően. Végül eljutunk a hatékony működéshez, és beáll az egyensúly. Lange „szocializmusa” sok szempontból egyszerűen egy gyakorlatba átültetett általános egyensúlymodell volt. Ezért állítása szerint matematikailag bizonyítható, hogy egy ekként szervezett szocializmus hatékonyabban érné el a piactisztító árakat és az egyensúlyt, mint a szabad verseny.

Így látható, milyen jellegű diszkurzív esemény következett be Lange vitába való beavatkozásával: a szocializmus a közgazdaságtani tudás laboratóriumaként kitüntetett helyet kapott, amelyben a kapitalizmusban nem lehetséges eredmények szerezhetők,

---

3 Az institucionalisták – nem eredménytelenül – ugyanezzel a váddal illették a neoklasszikus elméletírók korábbi generációjának – mint Frank Knight és Jacob Viner – deduktív megközelítésmódját (Yonay 1998: 80–94).

és amely laboratórium egyben alátámasztotta az új matematikai technikák legitimitását. Ahhoz, hogy a szocialista laboratóriumban szerzett eredmények számítsanak a nyugati közgazdászok vitáiban, Lange egy sajátos „átfordítási stratégiát” is felkínált, melynek célja, hogy saját érdekeit általánosabban is összhangba hozza a matematikai közgazdászok érdekeivel. E stratégia általános jellegzetességei világosan látszódnak Lange modelljében, amely a *formális azonosság* viszonyát állítja fel a szocialista laboratórium és a kapitalista piaci viszonyok között:

1. A marxista közgazdászokkal szembe fordulva Lange osztotta von Mises és követői nézetét, miszerint a kapitalizmus és a szocializmus gazdasági problémái lényegileg azonosak. A kérdés mindkét esetben az volt, hogy miként osszuk el optimálisan a szűkös erőforrásokat a kívánt célok elérése érdekében (Lange 1938: 98–99; Hayek 1935: 4–7).
2. Lange azt is állította, hogy a szocializmus és a kapitalizmus közti intézményi különbségek nem módosítják a probléma megoldásához szükséges technika lényegi természetét, jelesül a „programozás” valamilyen fajtáját, amely iteratív módon kiszámítja a termelés határköltségét és a folyamatos visszajelzések alapján korrigálja azt, amíg be nem áll az egyensúly. Az általános egyensúlyelméletek ezzel a technikával dolgoztak. „A formális azonosság [...] az erőforrás-elosztás elvei között a szocializmusban és a magánvállalkozások versengő rendszerében a gazdasági egyensúlyelmélet tudományos technikáját, amely az utóbbira lett kifejlesztve, előbbi esetében is alkalmazhatóvá teszi” (Lange 1938: 107–108).
3. És végül, míg a technika ugyanaz volt, Lange (1938: 101–105) szerint a szocializmus lehetővé tette az intézményi korlátok nélküli alkalmazást, melyek a kapitalizmusban viszont fennálltak. A magántulajdon intézménye azért korlátozta a technika alkalmazását, mert nem tette lehetővé az erőforrások racionális elosztásához szükséges független közelítéseket, és mert számos tényezőt „externáliaként” kihagyott, azaz nem vett figyelembe az árak kiszámításában.

Miközben Lange nyilvánvalóan „a szocializmus közgazdaságtani megalapozásának” szánta ezeket az érveket, az ellenkező irányba is hatásosak voltak: olyan átfordítási stratégiaként is működtek, amely lehetővé tette, hogy a szocializmust az új matematikai technikák laboratóriumaként használják (Lange 1938: 98). Ahogy a következő részben rámutatunk, a legtöbb későbbi matematikai közgazdász ekként értékelte a kelet-európai közgazdászokkal való kapcsolatát és a szocializmus piaci reformjain végzett közös munkát (Arrow és Hurwicz 1960: 34–43, 76–81).

Ehhez hasonlóan Hayek beavatkozását a vitába és Langénak adott válaszát is tekinthetjük úgy, mint ami ugyanannak a diszkurzív eseménynek a része, de amely egy másik átfordítási stratégiát használ annak érdekében, hogy a neoklasszikus közgazdaságtan egy másik változatával kapcsolja azt össze. Ahogy Shearmur (1996: 48) rámutat, Hayek gondolkodását 1937-ig az általános egyensúlyelmélet uralta, és így az osztrák iskola a neoklasszikus közgazdaságtan egyéb változataival egybeolvadni látszott. Amikor Hayek Nagy-Britanniába költözött és nagy presztízsű professzori kinevezést kapott a London School of Economicson, kizárva találta magát a gazdaságpolitikáról szóló befolyásosabb vitákból, melyek a Keynes körül formálódó körben zajlottak (Yonay 1998: 47). Langénak adott válaszában, alig három évvel később azonban Hayek olyan diszkurzív stratégiát alakított ki, amely nem csupán a szabadpiac védelmezőjének állította be őt a keynesianizmussal szemben, hanem egyben határozott karaktert is adott az osztrák iskolának és megkérdőjelezte az általános egyensúlyelmélet és a kapcsolódó matematikai technikák jelentőségét.⁴ Hayek közvetlenül támadta az egyensúlyelmélet központi gondolatát, amely nélkül a matematikai modellezés értelmét veszti. Szerinte a piacok nem azért működnek, mert egyensúlyi állapotba jutnak, hanem éppen azért, mert sosem teszik ezt (mivel az egyensúly zéró profitot jelent, amely a lehető legkevésbé ösztönöz a vállalkozásra). Következésképpen „rendkívül nehézé válik megmondani, hogy mely feltételezések alapján állítjuk azt, hogy a gazdaság az egyensúlyi állapot felé tart, és egyben fenntartani, hogy az elemzésünk alkalmazható a valóságban” (Hayek 1948: 48). A piacok előnye inkább abban áll, hogy szétszórta, pontos, valós idejű információt nyújtanak pontosan kiszámított ösztönzőkkel együtt, melyek a gazdasági szereplők számára lehetővé teszik döntéseik és tetteik „koordinálását”. A walrasi kikiáltó fikciója így torz képét adta a gazdasági folyamatoknak, tehát a központi tervező irodával való azonosítás is alaptalan volt. A központi tervező iroda nem lehetett birtokában az összes információnak, amelyek az árak megfelelő kiigazításához szükségesek, és nem lehetett képes az új árakat kiszámolni és valós időben megosztani a gazdasági szereplőkkel. Hayek így megkérdőjelezte a walrasi egyensúlymodell relevanciáját a piaci folyamatok megértése szempontjából, és megpróbálta csekély megvilágító erővel rendelkező fiktív modellként értelmezni a matematikai technikát.

Következésképp, a szocializmus Hayek számára is a közgazdaságtani tudás kitértett jelentőségű laboratóriuma volt. Míg a kapitalista piaci viszonyok esetében alkalmazható volt az általános egyensúlyelmélet, és lehetett azt mondani, hogy kielégítő közelítést ad, addig a szocialista laboratóriumban fel lehetett nyitni a fekete dobozt, és fel lehetett

---

4 Noha Keynes maga nem igazán kedvelte a matematikai közgazdaságtant, Hicks már 1937-re áttette Keynes általános elméletét egy nagy hatású matematikai változatba, amely a háború után a matematikai modellezők, keynesianusok és az ökonometerek alkotta domináns koalíció alapja lett (Yonay 1998: 190–195). Hayek minden bizonnyal erre a szintézisre válaszolt.

bontani a modell alapjául szolgáló feltevések láncolatát. Különösen a gazdasági viszonyok „programozására” való törekvés tette láthatóvá, hogy *információs* viszonyokról van szó, és ez vetette fel azt a kérdést is, hogy a gazdasági cselekvések miként koordinálhatók valós időben és korlátozott információ birtokában. Ahogy Hayek maga tanúsította, a piacoknak ez az újfajta elgondolása nem egyszerűen a korábbi elméletek tisztázása volt, nem az osztrák hagyomány implicit tételeinek explicitté tétele, hanem a szocialista gazdasági kalkulációról folytatott vita következménye, melyet a szocialista laboratórium kísérlete tett lehetővé:

„Csak akkor ismertük fel, hogy egyáltalán van itt valami, amit meg kell érteni, amikor – mivel a gazdasági rendszer nem volt képes mindent teljesíteni, amit szerettünk volna – megakadályoztuk, hogy tegye, amit addig teljesített, azt remélve, hogy ilyen önkényes beavatkozás után is engedelmessé váljon nekünk. Csupán véletlenül, az ilyen elszigetelt jelenségek tanulmányozásának melléktermékeként ismertük fel fokozatosan, hogy sok minden, amit addig adodtnak vettünk, valójában egy olyan rendkívül komplex organizmus terméke, amelyet csak szisztematikus vizsgálódás erőfeszítésével remélhettünk megérteni” (idézi Shearmur 1996: 36–37).

Fontos látnunk, hogy Hayek piacokról és a koordinációról alkotott új elgondolása milyen ingatag volt, és hogy teljességében a szocialista laboratóriumra volt utalva, hogy a neoklasszikus közgazdaságtan rivális változataival szembeni előnyét igazolhassa. Hayek az általános egyensúlyelméletet és a matematikai modellezést a realizmus hiánya miatt kritizálta, de a szocializmussal való összehasonlítás nélkül az ő megközelítésmódja sem látszott valóságosabbnak. Az egyensúllyal szemben a koordináció például nem volt a piacok matematikailag formalizálható tulajdonsága, de ugyanígy nem volt empirikusan megfigyelhető tulajdonság sem. Hayek, aki a közgazdaságtani elméletalkotásban több figyelmet követelt a piacok „valóságos működésének”, maga sem tudta megmondani, hogy az ilyen működésmódok miként figyelhetők meg, és azt sem tudta bizonyítani, hogy a koordináció azokból a mechanizmusokból következik, melyeket ő állított – magántulajdon, árjelzések, profit- és veszteségkalkulációk (Shearmur 1996: 50–52). Továbbá vonakodott attól, hogy az intézmények konkrét empirikus vizsgálatát javasolja, mivel az osztrák közgazdaságtan a kezdetektől az elméleti elemzésre épült, és ebben különült el a német történeti iskolától (Yonay 199: 39). Ezért volt a szocialista laboratórium olyan életbevágóan fontos az osztrák iskola összetartása szempontjából, csakhogy a matematikai közgazdászokétól eltérő átfordítói stratégiával összekötve. Ezt az átfordítói stratégiát gyönyörűen fogalmazta meg sok évvel később egy cseh közgazdász:

„... [a szocialista] országok egyfajta laboratóriumok, egyedülállóak a közgazdászok számára, hasonlóak azokhoz a nagy energiájú laboratóriumokhoz, melyeket a fizikusok használnak, és melyekben a normál körülmények között csak apró eltéréseként mutakozó jelenségek jelentékeny nagyságrendben mutatkoznak meg; és így könnyebb kifejlődésük törvényszerűségeit tanulmányozni” (Zieleniec 1990: 8).

Ez az átfordítási stratégia nem a formális azonosságot állította fel a szocialista laboratórium és a kapitalista piaci viszonyok között, hanem egy csaknem ellentétes viszonyt. Ha a walrasiánus számára a formális azonosság annak volt köszönhető, hogy a piac csupán programozási problémák összessége, akkor az osztrákok számára az átfordítás lehetősége abban állt, hogy a központi tervezés csupán elfedett, torz és alárendelt piacokból állt – vagyis a megkerülhetetlen információs viszonyokból. A szocializmus tanulmányozása így laboratóriumi kísérletként szolgált, melynek célja annak megállapítása volt, hogy „milyen mértékben lehet közvetlen beavatkozásokkal irányítani a piacgazdaságot” (Friedman 1981: 3), vagyis a szocialista gazdaság jelenségeit átfordította a piacok nagymértékű torzításává, amely megfeleltethető az állítólagosan a keynesiánus állami beavatkozás által előidézett olyan „apró eltéréseknek”, mint a megbízó-ügynök problémák, monopóliumok, kínálati korlátozások, tökéletlen árak, hiány, infláció. Az osztrák közgazdászok ezzel az átfordítási stratégiával felhasználhatták a szocialista laboratóriumban szerzett eredményeket a nyugati kapitalizmus intézményi berendezkedésének kritikájához, és egyben felhívhatták a figyelmet a piacok azon képességére, hogy pontos és valós idejű információt adnak, és hatékonyan irányítják az egyéni cselekvéseket (Hayek 1939: 9–10).

A neoliberais közgazdaságtanban járatos olvasók felismerhetik a közgazdaságtani elemzés sok későbbi válfajára jellemző vonásokat: közösségi döntések elmélete, monetarizmus, információs közgazdaságtan, tulajdonjog-elmélet, és általánosságban a „kormányzással” kapcsolatos kortárs megszállottság. Nem szándékunk azonban azt állítani, hogy a neoliberalizmus Hayek fejéből pattant ki teljes megformáltságban és fényes vértetben. Csúpan azt állítjuk, hogy a szocialista kalkulációs vita egy fontos diszkurzív eseményé vált a neoliberalizmus történetében éppen azért, mert a szocializmust a közgazdaságtani tudás laboratóriumaként fogta fel. Noha a laboratóriumi „kísérletek” megvalósítása a Szovjetunióban és a szocialista Kelet-Európában később kezdődött, ez a vita szolgáltatta az értelmezésükhöz és átfordításukhoz szükséges forrásokat.

De hogy ez a diszkurzív esemény kifejttesse végső hatását, a szocialista laboratóriumnak erős és állandó szálakkal kellett kapcsolódnia a nyugati közgazdaságtanhoz. Ebben a részben csúpan rámutattunk arra a két rivális átfordítási stratégiára, melyek a vita során megmutakoztak: mindkettő a maga érdekében próbálta felhasználni a laboratóriumban szerzett eredményeket, és relevánssá próbálta tenni azokat a nyugati közgazdaságtanban. A következő részben az amerikai és a kelet-európai közgazdászok között létrejött

transznacionális kapcsolatokat vesszük szemügyre két rivális hálózatban: a nagyobb és szilárdabb a formális azonosság neoklasszikus átfordítási stratégiájára épült, a kisebb hálózat pedig – amely bizonyos mértékben parazitaként élt az elsőt – az osztrák stratégiára. A harmadik és egyben utolsó részben rámutatunk, hogy e második átfordítási stratégia célja az érdekegyesítés volt azoknak az amerikai és kelet-európai közgazdászoknak a körében, akik az 1989-es piaci átmenet tervezését megfogalmazták.

KELET-NYUGATI PÁRBESZÉD AZ 1950-ES ÉS 1960-AS ÉVEKBEN

Ahhoz, hogy a szocialista laboratóriumban szerzett eredményeket átfordíthassák a piaci viszonyokról szóló érvelésekbe és mozgósíthassák is ezeket, a közgazdászoknak transznacionális hálózatokat kellett kiépíteniük. Noha a célunk annak bemutatása, hogy a neoliberalizmust miként alkotta meg egy olyan transznacionális hálózat, amely az osztrák átfordítási stratégia köré szerveződött, a történetet máshol kell kezdenünk. Az 1950-es és 1960-as évek során jóval nagyobb és befolyásosabb volt az a hálózat, amely a matematikai közgazdaságtan és a formális azonosság átfordítási stratégiája köré szerveződött. Ezt a hálózatot az Egyesült Államok kormánya és amerikai filantróp alapítványok támogatásával hozták létre, melyek érdeke egy olyan kelet–nyugati párbeszéd megalkotása volt, amely része a kulturális hidegháborúnak. A neoliberalizmust ezzel szemben egy másodlagos hálózatban hozták létre, jobbra hivatalos támogatás nélkül, és jellemzően azokon a bizalmas információs csatornákon élőködve, melyeket az elsődleges hálózat hozott létre.

A transznacionális párbeszéd infrastrukturális feltételeit az Egyesült Államok kormánya és amerikai filantróp alapítványok három egymással összefüggő erőfeszítése teremtette meg. Először is az Egyesült Államok kormánya pénzügyi támogatást nyújtott a matematikai közgazdaságtannak, amely gyorsan megalkotta a Lange által körvonalazott tervezés működési részleteit. A második világháború alatt az amerikai kormányzati tisztviselők meggyőződtek a matematikai közgazdaságtan hasznosságáról. A hadsereg elosztási problémáira megoldást keresve George Dantzig és később Tjalling Koopmans kidolgozták a lineáris programozást. Ezeket a technikákat bemutatták a hadsereg tanácsadó ügynökségének (RAND), valamint a Cowles Bizottságnak,⁵ melyek a kvantitatív elemzés központjaivá váltak. Neumann János és Oskar Morgenstern – szintén a háborús

---

5 A Cowles Bizottság 1932-ben alakult, a matematikai közgazdaságtan megalapozásában kulcsszerepet betöltő intézet. Legfőbb kutatási területei közé tartozik az általános egyensúlyelmélet és az ökonometria. Számos későbbi Nobel-díjas közgazdász kutatott az intézetben – *a szerk.*

erőfeszítés részeként – gazdasági kérdések játékelméleti elemzéseit dolgozták ki, Wassily Leontief pedig frissen kidolgozott input-output elemzésével próbált megoldást találni a munkaerő-újraelosztás háború utáni problémájára. A matematikai közgazdaságtan annak a hegemon koalíciónak a központja lett, melyet matematikai közgazdászok, ökonóméterek és keynesiánusok alkottak, és amely az amerikai közgazdaságtant uralta. A nagy gazdasági világválság azon értelmezése, hogy a piacok hatékony működéshez szükség van állami beavatkozásra, valamint a piacok és a tervezés formális azonosságára vonatkozó átfordítási stratégia egyesítette őket. A lineáris programozást például bizonyítékként értelmezték arra, hogy meghatározott viszonyok között a piaci műveletek és a tervezési irányelvek eredményei matematikailag egyenértékűek. A matematikai technikának ez az értelmezése a tervezés iránti elfogultsággal együtt különösen alkalmassá tette ezt a területet a kelet–nyugati párbeszédre (Bernstein 2001; Kelley 1997: vii; Morgan 1990; Morgan és Rutherford 1998; Poundstone 1993; Weintraub 1985; Yonay 1998: 184–195).

Másodszor, számos amerikai közgazdász eleget tett a hidegháborús felszólításnak a Szovjetunió és Kelet-Európa tanulmányozására, ami a kormányzati és alapítványi pénzekből finanszírozott „összehasonlító gazdasági rendszerek” területének megszületéséhez vezetett. Szerke az országban központok nyíltak a Szovjetunió és más régiók tanulmányozására, a leghíresebb közülük az 1946-ban alapított Russian Institute a Columbia Universityn és az 1947-ben alapított Russian Research Center a Harvard Universityn (Cummings 1998; Fisher 1959; Fleron és Hoffman 1993; Gleason 1995; Robin 2001). A szovjetológia területén nyíló finanszírozási és álláslehetőségek a Szovjetunió gazdasági sikerével egyetemben nagy érdeklődést váltottak ki az összehasonlító gazdasági rendszerek területén végzett kutatásban. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az összehasonlító gazdasági rendszerek területe túlnyúlt a szovjetológián. A szovjet tervezés tanulmányozásában érdekelt amerikai kutatók közül néhányan nem szovjetológusok voltak, hanem matematikai közgazdászok, akik a szovjet típusú tervezésben az eszközei tesztelésének fontos lehetőségét látták (Prybyla 1969: viii). Míg a matematikai tervezés a kelet–nyugati párbeszéd közös nyelvivé vált, addig a – szövetségileg finanszírozott – összehasonlító gazdasági rendszerek beépítették azt kutatási programjaikba, lehetővé téve a kelet-európai adatoknak a kapitalizmus tanulmányozásának elméleti fejleményeibe való átfordítását

Harmadszor, ez a párbeszéd a kelet–nyugati akadémiai csere keretében folyt, melyet az Egyesült Államok kormánya és amerikai alapítványok szponzoráltak. Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után az Egyesült Államok, a Szovjetunió és a kelet-európai országok kormányai új érintkezési formákban állapodtak meg, beleértve az akadémiai kapcsolatokat is, melyeket mindegyik fél a maga hasznára próbált fordítani a hidegháborúban.⁶ Az

---

6 Míg néhány amerikai kutató már röviddel 1953 után a Szovjetunióba és Kelet-Európába utazott egy hónapos turistavízummal, az első amerikai, akadémiai kapcsolatokról szóló megállapodást a

amerikai kormányzati tisztségviselők az akadémiai kapcsolatokban a szocialista rendszerek aláadásának lehetőségét látták az amerikai eszméknek és értékeknek a zárt, totalitárius államokba való beszivárogtatásán keresztül (Barghoorn 1960; Raynor 2000: 101; Sutton 1987). Különösen a közgazdaságtan számított olyan tudománynak, amely egyfajta belépési pontként szolgált szélesebb körű gazdasági és politikai vitákba. A politikaformálók azt „remélték, hogy az egyéni preferenciák fontolóra vétele a piacokban és az árakban végül hasonló figyelmet hívhat elő a politikai választás egyéni preferenciáira vonatkozóan”.⁷ Az akadémiai kapcsolatok körébe rövid és hosszú távú kutatói és oktatói látogatások tartoztak. Az akadémiai kapcsolatokban érintett közgazdászok legnagyobb csoportját a szovjetológusok és az „összehasonlító gazdasági rendszerek” területének szocialista gazdaságokat tanulmányozó kutatói alkották, de sokakat érdekelt a lineáris programozás, a matematikai tervezési eszközök, illetve sokak tekintettek a kelet-európai gazdaságokra mint egy újabb érdekes esettanulmányra már a meglévő kutatásaikban. Ez utóbbi különösen fontos volt a kelet–nyugati párbeszéd egy újabb formájának megalkotásában, jelesen a kelet–nyugati konferenciák megszervezésében, melyek nagyjából ugyanannyi résztvevőt fogadtak a kapitalista és a szocialista országokból. Ezek a konferenciák 1961-től egyre gyakoribbakká váltak, és általában a matematikai tervezés egyes problémái köré szerveződtek. A legnagyobb kelet–nyugati konferenciák a Wassily Leontief és harvardi kollégái által szervezett input-output kongresszusok voltak, ezeket ötévente rendezték. 1970-ben a novoszibirszki kongresszusnak már több ezer résztvevője volt. Ehhez hasonlóan a bécsi International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA)⁸ azért alapították, hogy az amerikai és kelet-európai tudósok hosszú távon együtt dolgozhassanak olyan közös problémákon, mint az ökonometriai modellezés, a menedzsmentproblémák és a globális klímaváltozás.⁹

Számos kisebb nagyságrendű találkozásra is sor került, mint például az East-West Conference on Economic Decision and Planning Models for Agriculture, melyet Earl

---

Szovjetunióval 1958-ban írták alá. A Ford Alapítvány cserekapcsolatokat létesített Lengyelországgal (1957), Jugoszláviával (1959), Magyarországgal (1962), Romániával (1965), Csehszlovákiával (1968) és Bulgáriával (1968). Lásd Byrnes (1976) és Richmond (1987).

7 A Ford Alapítvány archívuma, 2346. tekercs [*reel*], 64-432. ösztöndíj [*grant*]. Earl O. Heady (Iowa State University) levele Shepard Stone-nak (Ford Alapítvány), 1965. április 20., 2. oldal.

8 Magyarul: Nemzetközi Alkalmazott Rendszerelemzési Intézet – *a ford*.

9 Az IIASA célját és szervezetét a Johnson- és a Kennedy-kormány tisztségviselői, a Ford Alapítvány, a RAND és az Egyesült Államok Külügyminisztériuma alakították ki. Az IIASA célja az volt, hogy segítse a tudósok kommunikációját, elevegítse az enyhülést, és ássa alá a szocializmust. Lásd a Ford Alapítvány archívumát, Ipari Társadalmak Projekt doboza, valamint az R-2679. és az R-2680. tekerceseket.

Heady 1967-ben indított 39 keleti és nyugati közgazdással.¹⁰ Az International Economic Association szintén szponzorált kisebb nagyságrendű kelet–nyugati találkozókot, mint például a „munkaerő-termelékenységi” konferenciákat, melyeket John T. Dunlop, Abram Bergson és Walter Galenson szervezett 1961-ben, és amelyek ezután évente ismétlődöttek kb. 30 résztvevővel. Ezeknek a konferenciáknak tartós hatásuk volt. Csaknem minden konferencia anyagából gyűjteményes kötet jelent meg, amely lehetővé tette annak a tudásnak a további terjesztését, melyek ezeken az események jöttek létre. Számos közgazdász levelezésben maradt kelet-európai kollégáival, mely eszmék és technikák megvitatását éppúgy magába foglalta, mint tanulmányok és könyvek cseréjét. Az amerikai tudósoknak nem esett nehezükre könyveket küldeni, mivel a CIA kérésre bármely tudós nevében vásárolt és küldött könyveket a keleti blokkban tartózkodóknak.

Ilyen volt tehát a kelet és nyugat közti hidegháborús párbeszéd infrastruktúrája. A közös nyelv, ahogy számos kutatási program is, a matematikai közgazdaságtanból származott, különösen a matematikai tervezéssel összefüggő kérdésekből. Az akadémiai kapcsolatok és a konferenciák lehetővé tették a közgazdászok nemzetközi hálózatának a kiépítését. De miért volt a két fél egyáltalán érdekelt ebben a párbeszédben? És hogyan lettek az érdekeik átfordítva és egyeztetve?

Az általános vélekedéssel ellentétben azok a kelet-európaiak, akik részt vettek az akadémiai kapcsolatokban és a konferenciákon, nem feltétlenül „pártképek” voltak, hanem inkább megbecsült tudósok és akadémiai orientációjú politikai döntéshozók. A kelet-európai közgazdászokat nagyon érdekelte a matematikai közgazdaságtan, a lineáris programozás és az ökonometria – szakmai, politikai és személyes okokból. Az 1950-es és 1960-as évek során, Sztálin halálától a prágai tavaszig és az „új gazdasági mechanizmus” magyarországi elindításáig a legtöbb kelet-európai rezsimet a hatalmon lévő keményvonalas sztálinisták és a hatalomra törekvő antisztálinista reformerek folyamatos küzdelme jellemezte. A reformerek azokat a közgazdászokat támogatták, akik a piac megreformálása és a tervezés decentralizálása mellett érveltek. Ezek a közgazdászok egyben a matematikai közgazdaságtan, a lineáris programozás és az ökonometria alkalmazása mellett is érveltek, mivel ezek a technikák lehetővé tették a közgazdászok számára egy ideológiai szempontból semleges diskurzus létrehozását, amely a szakma fennhatósága alatt zajlik. A reformerek így tehát a technikai szakértelem erőteljes diskurzusának bevetésével hívták ki ellenfeleiket. Cserébe az antisztálinisták – mindahányszor sikerült valamikorra hatalmat megkaparintaniuk – szakmai intézményeket, erőforrásokat és politikai védelmet, valamint az állam és a párt gazdasági intézményeiben befolyásos pozíciókat adtak ezeknek a közgazdászoknak. Így a politikai reformok ügye, a piaci szocializmus eszméje és az ideológiai

---

10 A Ford Alapítvány archívuma, levél Gordontól Stone-nak, 1967. január 3. A gazdasági döntésről és a mezőgazdaság tervezési modelljeiről szóló kelet–nyugati konferencia.

vádaktól megvédett, technikai jellegű közgazdaságtani vita elhatárolása egy közös politikai-szakmai projektben olvadt össze. Másként fogalmazva, a „reformközgazdaságtan” projektje egyszerre volt a politikai reform és a professzionalizáció hajtómotorja (Bockman 2000). A matematikai közgazdaságtan és a matematikai tervezés központi szerepet játszottak ebben a szakmai projektben, mivel erősen formális jellegükből adódóan ideológián kívüliként lehetett őket bemutatni, és mivel a lineáris programozás és a hasonló technikák magukban hordozták a középút lehetőségét a piacok és a központi tervezés között, ami megegyezett a reformerek céljával a politikai szférában. Így a kelet–nyugati párbeszéd és a belőle származó hálózat támasztékként szolgálhatott a kelet-európai közgazdászok nagy része számára szakmai és politikai projektjeik megvalósításához.

A formális azonosság stratégiája ezeknek az érdekeknek az átfordítását, valamint a párbeszédben részt vevő nyugati közgazdászoknak az érdekeivel való egyesítést szolgálta. John Kenneth Galbraith könyvében visszaemlékezik, hogy 1958-as lengyelországi útja során „a vacsora közben egy kelet-európai közgazdász, egy másik helyeslésétől kísérve, egy érdekes megjegyzést tett: »Szembefordultunk ortodox kollégáikkal, és azt állítottuk, hogy a fenntartható növekedés igenis lehetséges a kapitalizmusban. Most, a recesszió beálltával hallgathajtuk, hogy tévedtünk. Tisztában vagytok velem, hogy mekkora tétje van ennek az empirikus tesztnek a gazdaságotokra – és a mi hírnevünkre nézve?»” (Galbraith 1958: 72).

A formális azonosság azt jelentette, hogy a kelet-európai közgazdászok professzionalizációs projektje – ahogy a reformereknek a keményvonalasok elleni küzdelme is – átfordítható és egyesíthető volt azoknak a nyugati közgazdászoknak az érdekeire, akik a keynesianizmus és a matematikai közgazdaságtan hívei voltak. Ez az átfordítás szolgált alapul a két fél közti rendkívül előnyös kapcsolat számára. Először is, a Ford Alapítvány által szervezett akadémiai kapcsolatok pénzzel, erőforrásokkal és a kutatáshoz szükséges idővel látták el a kelet-európai közgazdászokat.¹¹ Másodsor, ami még ennél is fontosabb, a cserekapcsolatok gyorsalpalót kínáltak az ösztöndíjasoknak, akik így elmerülhettek az amerikai közgazdaságtani szakma világában. A legtöbb résztvevő 10 hónapot tartózkodott az Egyesült Államokban. Első kézből tapasztalhatták meg az amerikai egyetemi rendszer működését a legmagasabban rangsorolt egyetemeken

---

11 A Ford Alapítvány csereprogramjában 1964 és 1969 között részt vevő magyar közgazdászok névsorát és titulusait tartalmazó listát lásd a *Függelék*ben. Számos lengyel és jugoszláv közgazdász is részt vett ezekben a programokban ebben az időszakban. Szeretnénk hangsúlyozni, hogy a listán szereplő személyek közül szinte senki sem volt „pártkém”, hanem reformközgazdászok voltak, közülük néhányan később döntő szerepet játszottak a reformok kialakításában. Hacsak nem jelezzük másképp, ezek az információk a Ford Alapítvány archívumaiból és az ösztöndíjasok végső beszámolójából származnak (lásd a Ford Alapítvány archívumát, 2346. és 2347. tekerés).

– elsősorban a Harvardon, de a University of California, Berkeley és Los Angeles egyetemeken, a Stanfordon, az MIT-n és más egyetemeken. Amellett, hogy intenzíven tanultak a fogadó egyetemeken, számos más felsőoktatási intézményt is meglátogattak szerte az országban. Szemináriumokra jártak, előadásokat tartottak és professzorokkal dolgoztak. Harmadszor, új készségeket sajátítottak el – beleértve a számítógép-programozást és az input-output modellezést –, valamint könyveket, folyóiratokat, újságokat és gazdasági adatokat szerezhettek kint, melyeket mind hazavittek magukkal.¹² Negyedszer, társadalmi kapcsolatokat létesítettek és szociális készségeket fejlesztettek ki (különösen az angolnyelv-tudásukat fejlesztették), ami a további kapcsolatépítést jelentősen megkönnyítette és rendszeresebbé tette. Az ösztöndíjasok szakmai találkozókon vettek részt, pl. az American Economic Association, az American Statistical Association és az Econometric Society ülésein. Emellett kétéves előfizetést is kaptak az általuk választott folyóiratra az ösztöndíjas év lejáratá után. A csereprogramokról és konferenciákról való hazatérésük után személyes kapcsolataikat felhasználva szerezhettek be könyveket, folyóiratokat és adatokat az Egyesült Államokból. Használhatták nyugati kollégáik nemzetközi presztízsét, különösen a Nobel-díjasokét, a hazai karrier előmozdítása céljából vagy hogy további meghívásokat kapjanak az Egyesült Államokba. Ezek a személyes kapcsolatok javították a közgazdászok szakmai munkakörnyezetét, alternatív finanszírozási és elismertségi forrásokat kínáltak.¹³

Cserébe nyugati kollégáik felhasználhatták ezeket a cserekapcsolatokat még kiterjedtebb cselekvőhálózatok létesítésére és távoli résztvevők munkájának mozgósítására. A formális azonosság azt jelentette, hogy kelet-európai közgazdászokkal való tranzakcióikat értelmezheték úgy, mint ami megerősíti modelljeik általános természetét. Ez az érdekegyesítés egy sajátos munkamegosztást is magába foglalt. Az amerikai közgazdászok a hálózat „kötelező áthaladási pontján” álltak, ellenőrizték a világ más pontjain dolgozó kollégáikon keresztül átáramló erőforrásokat, és a létrejött eredményeket a saját

---

12 A nyugati közgazdaságtani szövegek (beleértve Adam Smith és Keynes munkásságát) hozzáférhetőek voltak, és a szakértők egy korlátozott csoportja használhatta őket. A nyugati irodalom használata rejtve maradt, mert a közgazdászok a politikai következményektől való félelem miatt nem idézték őket. Egon Balas [Balázs Egon] (2000) romániai származású magyar zsidó matematikai közgazdász például visszaemlékezik Nagy Tamás magyar közgazdással való találkozására, ahol Nagy azt javasolta Balasnak, hogy Keynes gondolatait ne idézze, hanem tálalja sajátjaként. A nyugati irodalom elterjedt használatát problematikusan ugyan, de megmérték az idézetek szcientometriai elemzésével. Magyarországon esetében lásd Such és Tóth (1989).

13 Ahogy Kornai János visszaemlékszik, „a magyarországi rezsim figyelemmel követte, hogy mi történik velem, és így tudtak a külföldi elfogadottságomról és hírnevemről, ami tágította írási lehetőségeimet” (Blanchard 1999).

kezükből összpontosították. Az egész átfordítás és érdekegyesítés a Kelet-Európában végzett munka „fekete dobozba zárásán” múlt, valamint azon, hogy a kelet-európai közgazdászok hozzájárulását egyszerűen „adatokként” értelmezték, vagyis egy másik érdekes, de formailag egyenértékű eset „tényeként”. Wassily Leontief története jól példázza ezeket a folyamatokat. Leontief a forradalom előtti Oroszországban született, közgazdaságtant Oroszországban tanult, majd az 1920-as évek Németországában fejezte be tanulmányait, és itt kezdte el kidolgozni input-output elemzését. A Harvard University professzoraként az 1930-as évektől Leontief részt vett mindhárom, egymással összefüggő hidegháborús erőfeszítésben, melyekről fentebb szót ejtettünk.¹⁴ Szövetségi pénzügyi támogatást kapott a munkaerő-újraelosztás problémáját elemző input-output modell kidolgozására. A Russian Research Center alapító tagjaként szintén kulcsfigura volt az „összehasonlító gazdasági rendszerek” kialakuló kutatási területén. Azt állította, hogy input-output elemzése valamennyi gazdasági rendszerre alkalmazható: olyan eszköz, amellyel lehetővé válik a gazdasági rendszerek relatív hatékonyságának értékelése. És végül kelet–nyugati programokat és konferenciákat szervezett annak a víziónak a jegyében, hogy az input-output elemzés közös nyelvet biztosíthat a vasfüggöny két oldalán. 1959-ben egy harvardi delegáció kíséretében Moszkvába utazott, hogy útjára indítson egy csereprogramot. Az 1960-as évek elején aktívan támogatta a kelet–nyugati vitának szentelt intézet felállítását, amelyből később az IIASA lett. Ezek mellett kiterjedt levelezésben állt kelet-európai közgazdászokkal, könyveket és tanulmányokat küldött nekik a CIA közreműködésével. Belerakta tanulmányait az általa szerkesztett kötetekbe, és meghívta őket – ahogy sok mindenki mást is szerte a világból – input-output konferenciáira, és hogy vele dolgozzanak a Harvardon.

Miközben Leontief általánosságban a világbékét elősegítő pozitív szerepet tulajdonított ezeknek a transznacionális kapcsolatoknak, magát kötelező áthaladási pontként pozicionálta ebben a nemzetközi hálózatban. Leontiefnek kimondottan tudományos érdeke is fűződött a transznacionális kapcsolatok létrehozásához, mivel input-output világmodellt szeretett volna megalkotni a „csak” az amerikai gazdaságra korlátozódó eredeti modell kiterjesztésével. Ennek megvalósításához közgazdászok és más szakértők tömegét kellett mozgósítania szerte a világon, akik képesek voltak megalkotni a maguk input-output táblázatait. Ehhez szükség volt a táblázatok elkészítésének technikai útmutatójára, valamint a nemzetgazdasági adatok világszintű standardizálására és

---

14 A Leontiefftel kapcsolatos további információk a Harvard University archívumának Wassily Leontief-dokumentumaiból származnak.

a számítógépek sebességének javítására is.¹⁵ Állandó nemzetközi kapcsolatépítésének eredményeképpen az 1960-as évekre Leontief rendkívül sikeres vállalkozássá tette az input-output modellezést. Kormányzati ügynökségek és vállalatok sokasága kérte fel tanácsadásra.¹⁶ Miközben egyre nemzetközibbé tette a hálózatot, bebiztosította saját központi helyzetét. Az ő harvardi irodája kötelező áthaladási pont volt az input-output elemzők által igényelt pénzek, adatok és más erőforrások számára, és éppen emiatt a külföldi közgazdászok munkája mozgósításának és átfordításának a helyszíne is, ahol ezek „adatokként” vagy az univerzális modell további bizonyítékaiként összegyűltek. Így, noha mi azt állítanánk, hogy az input-output elemzés jó példa a transznacionális hálózatokra, Leontief kötelező áthaladási pontként értelmezendő státusza lehetővé tette számára, hogy az input-output modellezést mégis a közgazdaságtan olyan megközelítésmódjaként mutassa be, amely „az Egyesült Államokból származik” (1963: 101).

Véleményünk szerint Leontief képessége, hogy kötelező áthaladási pontként pozicionálja önmagát, volt felelős azért, hogy ezek a hidegháborúból származó transznacionális hálózatok jellemzően feledésbe merültek vagy jelentőségük minimálisra csökkent. A létrehozott hálózati struktúra mobilizálta a kelet-európai közgazdászok munkáját, és egyben átfordította és harmonizálta az érdekeiket, de ugyanakkor el is homályosította saját működésmódját, mivel ezeket a hozzájárulásokat pusztán „adatoknak” vagy a közvetlen „tapasztalatot” leíró beszámolóknak tekintették, és nem a közgazdaságtani tudás termelésének. Számos informális beszámolót találtunk a csereprogramok és konferenciák amerikai részvevőitől, melyek folyamatos „ámulatukról” tanúskodtak, hogy kelet-európai kollégáik milyen járatosak voltak a matematikai közgazdaságtanban. Például amikor Leontief 1959-ben, még mielőtt elindította volna nemzetközi input-output konferenciáit, Moszkvába utazott, meglepve tapasztalta, hogy az input-output elemzést széles körben használják, a könyveit kiadták, és az input-output modellezők nagy és kiterjedt munkacsoportja dolgozik ott (Leontief 1963). Ezeket a „felfedezéseket” azonban a szabályt erősítő kivételekként értelmezték. Az amerikai közgazdászok azt feltételezték, hogy a kelet-európai közgazdaságtani tudás nem volt más, mint a marxizmus–leninizmus politikai gazdaságtanának ideológiai színjátéka. Ennek köszönhetően a kelet-európai közgazdászok

---

15 Leontief elgondolását a világmodellezésről lásd Leontief et al. (1977). 1968-ra több mint 50 ország számára készült input-output modell, és problémák százaira alkalmazták ezeket (Chenery 1970). 1968 márciusában az ENSZ a nemzeti számlák új rendszerét vezette be (System of National Accounts, SNA) – ez az 1953-as első hivatalos változat felülvizsgálatát jelentette. A szabvány új rendszerében az input-output adatok is szerepeltek (Aidenoff 1970). A világmodellező mozgalom kritikai elemzéséhez lásd Ashley (1983).

16 Ezek a megkeresések Leontief iratai között találhatóak a Harvard University archívumában.

hozzjárulásait csupán a Kelet-Európára vonatkozó és közvetlen tapasztalatból szerzett tényekként fogadták, így a nyugati közgazdaságtudomány szilárd és független bizonyítékeként olvasták őket. A matematikai közgazdaságtan szovjet használatáról Robert Campbell például megállapítja, hogy az orosz közgazdászok hasonló hasznossági függvényeket használnak, mint amelyeket a nyugati közgazdaságtanban dolgoztak ki. Nem azt gondolta azonban, hogy ezeket nyugati könyvekben találták, hanem azt, hogy ezeket a központi tervezés tapasztalatai alapján dolgozták ki, ami így empirikusan és független módon igazolta e hasznossági függvényeket.¹⁷ Látható, hogyan tette lehetővé a formális azonosság átfordítási stratégiája Campbell számára azt, hogy ezt a hasonlóságot ne a kutatói kommunikáció és a hálózati összeköttetések eredményeként értelmezze, hanem mint olyan tapasztalatot, melyet ugyanannak a lényegi problémának a megoldási kísérletek közben szereztek, mely munka módszertana a „próba és hiba” volt, épp ahogy Lange javasolta.

Azt látjuk tehát, hogy a hidegháború időszakában a matematikai közgazdaságtan volt a kelet–nyugati párbeszéd egy intézményesített formájának közös nyelve, és hogy ezt a párbeszédet egyszerre tette lehetővé és homályosította el a formális azonosság átfordítási stratégiája, valamint az, hogy a nyugati közgazdászok a hálózat kötelező áthaladási pontjain helyezkedtek el. Ez az átfordítási stratégia egységesítette a kelet-európai közgazdászok érdekeit a nyugati kollégáikéval, s míg előbbieket ezeket a kapcsolatokat a gazdasági reform és a professzionalizáció közös céljára használták fel, addig utóbbiakat vetettek be modelljeik univerzális alkalmazhatóságának alátámasztására.

E domináns hálózat mellett azonban létezett egy másik párbeszéd is, mely a nyugati *libertáriánus* közgazdászok és bizonyos kelet-európai kollégáik között zajlott. Itt szintén kialakult egy hasonló jellegű érdekegységesítés, ezt azonban az osztrák átfordítási stratégia irányította. Az amerikai piaci libertáriánusok azért keresték kelet-európai kollégáikat a már létező cserekapcsolatok és konferenciák keretében, mert ezzel akarták erősíteni

---

17 Campbell (1963: 117) Alekszandr A. Konjusz [Campbell átírásában Aleksandr Aleksandrovich Koniusz – *a szerk.*] munkáját tárgyalja, aki megpróbálta megtalálni a fogyasztási javak árai és az előállításuk munkaráfordítása közötti valódi viszonyt azzal a céllal, hogy a teljes munkaráfordítást minimalizálja. Azt írja, hogy „Koniusz kérdése mellelleg nem a professzori dolgozószoba csendjében született, hanem régóta foglalkoztatja azokat, akik a fogyasztási javak árait tervezik a Szovjetunióban. A nyugati közgazdászok válasza minden alapfokú közgazdaságtani tankönyvben megtalálható: az »áraknak egyaránt arányban kell lenniük a kérdéses javak helyettesítési határértékével és transzformációs határértékével«. Mivel Konjusznek nem volt szokása efféle forrásokhoz nyúlnia a szocializmus politikai gazdaságtanának kérdéseivel kapcsolatban, igénybe vette egy matematikaprofesszor segítségét (lábjegyzetben köszönetet is mond neki), és kidolgozta a maga válaszát. Nem meglepő módon ugyanarra az eredményre jutott”.

otthoni pozícióikat a keynesiánus ortodoxia elleni küzdelemben. Az osztrák átfordítási stratégia lehetővé tette e közgazdászok számára, hogy a kelet-európai kollégáik által létrehozott tudást laboratóriumi kísérletekből származó bizonyítékként használják fel, amely – ellenőrzött viszonyok mellett – keynesiánus ellenfeleik győgymódjainak, politikáinak és gondolkodásának csődjét bizonyította. Ahogy azonban a következő részben látni fogjuk, kelet-európai partnereik pedig azért voltak érdekelték a libertariánusokkal való cserében, mert harcokat folytattak a szakmai fennhatóságért és a piaci reform ügyében, és mert e harcok során ők is az osztrák átfordítási stratégiát használták fel ellenfeleik hiteltelenítésére. Ezért, amit az amerikaiak a laboratóriumi kísérletekből származó „bizonyítékokként” mozgósítottak, az nem választható el a kelet-európai radikális reformerek retorikai stratégiáitól. A neoliberalizmus ma ismert formája ebben a kelet-nyugati párbeszédben alakult ki, és a transznacionális hálózatokon keresztül onnan utazott vissza az Egyesült Államokba, hogy végül egyeduralkodóvá váljon.

Az 1950-es és 1960-as években a libertariánusok határozott és harcos kisebbség voltak az amerikai közgazdászok közt, és többnyire a University of Chicagón összpontosultak (Kelley 1997; Stigler 1988). A Chicagóban tanult közgazdászok a libertariánus gondolkodás további központjait hozták létre a University of Virginia és a University of California, Los Angeles intézményeiben. A chicagói Frank Knight, Milton Friedman és mások állandó közgazdaságtani szakmai harcban álltak a keynesiánusokkal és a matematikai közgazdászokkal különösen a Cowles Bizottságban. Mivel a libertariánusok az amerikai közgazdaság-tudományi szakmában kisebbséget alkottak, nemzetközi libertariánus szervezetekben kerestek menedéket, melyek közül a legfontosabb a konzervatív alapítványok által finanszírozott Mont Pelerin Society volt (Cockett 1995; Friedman és Friedman 1998; Kelley 1997).¹⁸ A mi szempontunkból még fontosabb volt az a kelet-nyugati konferenciasorozat Olaszországban, amely 1965-től az 1980-as évek közepéig tartott. Ezeket a konferenciákat Renato Mieli szervezte, aki korábban az Olasz Kommunista Párt magas szintű vezetője volt, de 1956 után kilépett a pártból, és egy milánói *think tanket* vezetett Gazdasági és Társadalmi Problémák Tanulmányozásának Központja néven (*Centro Studi e Ricerche su Problemi Economico-Sociali*, azaz CESES). Mielinek jó kapcsolatrendszere volt Kelet-Európában, és számos vezető közgazdászt ismert. Ugyanakkor a születőben lévő amerikai libertariánus

---

18 1947-ben libertariánusok kis csoportja találkozott a svájci Mont Pelerinben azzal a céllal, hogy létrehozzanak egy társaságot, amely lehetővé teszi hasonló szellemiségű kutatók eszmecseréjét és a libertariánus ideák továbbdolgozását. Hartwell (1995) is egyértelműen így tekint munkájában a Mont Pelerin Societyre mint a mindennapi támadások előli menedékhelyre. Lásd még Friedman és Friedman (1998: 59, 333). Mind Hayek chicagói pozícióját, mind Mises pozícióját a New York Universityn konzervatív alapítványok finanszírozták (Friedman és Friedman 1998: 161; Kelley 1997: 62, 64).

hálózatnak is tagjává vált Warren Nutter-ön, a University of Virginia közgazdászán, Milton Friedman korábbi tanítványán keresztül.¹⁹ Amerikai konzervatív szervezetek finanszírozták a konferenciákat és az amerikai és olasz hallgatóknak tartott nyári egyetemeket. Ezek a találkozók a szocialista gazdaságok problémáira és a kelet-európai gazdasági reformok természetére koncentráltak. A konferenciák olyan címeket viseltek, mint „Árak és gazdasági reformok”, „Befektetési politika”, vagy „Menedzserek ösztönzése keleten és nyugaton”. A konferenciákat általában olasz luxusvillákban tartották, amelyek jó környezetet biztosítottak mind a formális vitáknak, mind a medence vagy vacsora melletti magánbeszélgetéseknek.²⁰

A CESES találkozóit lehetne egyoldalúan értelmezni, mint ahol az amerikai neoliberaisok beavatták a szocialista közgazdászokat az új igazságba. Úgy is lehetne tekinteni rájuk, mint ahol a már megtérteknek prédikáltak, hiszen a kelet-európai közgazdászok meg voltak győződve a kommunizmus csődjéről, és szívük mélyén neoliberálisok voltak. Valójában azonban a résztvevők a politikai nézetek szélesebb palettáját képviselték, a nyugati piaci szocialistáktól – pl. Alec Nove – kezdve az olyan vaskalapos neoliberálisokig, mint Milton Friedman. Legalább egy amerikai résztvevő, aki nem volt tisztában az amerikai szervezők kilétével, „tisztán jobboldalinak” és a többi nyugati résztvevővel nem összeegyeztethetőnek találta Friedmant.²¹ Alapvető tévedés, ha visszavetítjük a neoliberalizmus mai fogalmát, amely meglehetősen széles és bizonytalan osztályozási kategória. Az amerikai résztvevők nem igazi neoliberálisok voltak, hanem inkább *libertáriánusok*, vagyis közös állásponton voltak az állam-, a tervezés- és a kommunizmusellenességgel kapcsolatban, de nem volt világosan körvonalazott pozitív gazdaságméleti programjuk. A

---

19 Az 1967-es és 1969-es amerikai útjai során Renato Mieli az idősebb William J. Baroodyval (az American Enterprise Institute elnöke), Richard Ware-rel (az Earhart Alapítvány igazgatója) és más jobboldali vezetőkkel is találkozott (lásd William J. Baroody iratai, Kongresszusi Könyvtár [LOC], 79. doboz, 11. mappa, Organizations File, American Enterprise Institute, Scholars and Fellows Program, Nutter, G. Warren, 1966–67, és 88. doboz, 5. mappa, Organizations File, CESES [Renato Mieli], 1969–79).

20 1967 és 1973 között a konferenciák 257 résztvevője közül 93 érkezett Kelet-Európából és a Szovjetunióból. A résztvevők jelentős része Olaszországból jött, mivel a konferenciák általában Olaszországban voltak, és az olasz szervezők célja az volt, hogy az olasz kutatókat Kelet-Európáról tanítsák. 1967 és 1973 között a nyári egyetemeken tanító 37 előadó közül 23 jött Kelet-Európából. A programban 98 amerikai hallgató vett részt, az olasz hallgatók száma hasonló volt vagy még ennél is több (lásd William J. Baroody iratai, LOC, „Program for Academic Communication and Exchange”, Thomas Jefferson Center Foundation, 1975. június 16., B, C, D függelék).

21 Bizalmas interjú egy amerikai közgazdással 2001. április 11-én, aki részt vett a CESES találkozóin.

kelet-európai közgazdászok sem voltak neoliberaisok, hanem inkább reformközgazdászok és piaci szocialisták, akik megpróbálták beépíteni a piacot egy tervezési rendszerbe. Az 1960-as években világosan ez volt a programja az olyan magyar reformközgazdászoknak, mint Kornai János és Nagy Tamás, akik részt vettek a CESES találkozóján. A „neoliberalizmus” éppen az, amit ezek a találkozók lehetővé tettek, miközben az érdekek e két eltérő csoportját az osztrák átfordítási stratégia és a reformszocializmus laboratóriuma által nyújtott közös alap segítségével egyesítették.

A következő részben bemutatjuk a kelet-európai közgazdászok érdekeit, valamint azt, hogy ezeket hogyan fordították át és hogyan egységesítették. Egyelőre azonban az amerikai libertáriánus közgazdászok csoportjára összpontosítunk. Őket őszintén érdekelte a kelet-európai közgazdászokkal való párbeszéd, mert azt gondolták, hogy ezzel alááshatják a szocializmust. Nem kevésbé fontos, hogy az osztrák átfordítási stratégiából az is következett, hogy e kapcsolatokat úgy értékelték, mint amelyek megerősíthetik gyenge helyzetüket az Egyesült Államokban. Hogy azonban így átfordíthassák érdekeiket, a libertáriánus közgazdászoknak úgy kellett tekinteniük a kelet-európai közgazdászokra, mint akik kívül állnak a nyugati vitákon, és nem ismerik a nyugati szakirodalmat. Milton Friedman ekként emlékszik vissza az egyik CESES-találkozóra: „...nagyszerű előadást hallottunk egy magyar marxista közgazdásztól. Újra felfedezte magának Adam Smith láthatatlan kezét” (Friedman és Friedman 1998: 338). Ez a lépés lehetővé tette számukra, hogy olyan szempontból vizsgálják a kelet-európai közgazdászok diskurzusát, amely a nyugati kollégák esetében nem volt lehetséges, és hogy felnyissák azokat a „fekete dobozokat”, melyek ezt a diskurzust alkották. Az amerikai libertáriánusok két részre osztották a kelet-európai diskurzust: egy érthetőre és egy redundánsra. Az érthető rész a szocialista gazdaságokról szóló „tényeket” tartalmazta. Noha e felfogás szerint a kelet-európai közgazdászok az elméletekben inkompetensek voltak, kompetensnek tartották őket saját szocialista gazdaságaik empirikus valóságának terén. Így diskurzusukat a valóságról szóló hiteles beszámolóként lehet kezelni, nem pedig vitás elméleti állításokként. A redundáns rész ideológiai retorikából állt. A kelet-európai közgazdászoknak egyfajta kódolt nyelvet kellett használniuk, hogy biztonságban érezzék magukat az otthoni kommunista hatalomtól. Beszédüknek ezt a részét pedig egészében figyelmen kívül lehetett hagyni. Így aztán 1967-ben, amikor egy jobboldali alapítványigazgató egy CESES-konferencián találkozott egy kelet-európai közgazdással, ezt mondta Warren Nutternek: „az volt az érzésünk, hogy amit ő reformon értett, az még mindig nagyon messze volt a szabadpiaci rendszer melletti kiállástól”. Nutter azt válaszolta, hogy a kelet-európaiaknak „aizóposzi nyelven” kell beszélniük: „azok, akik rendszeresen részt vesznek ezeken a találkozókön, megtanulják felismerni e kódolt nyelv kulcsszavait és a megfelelő kulcsszóval válaszolni, ami megteremti

a közös megértést”.²² Nutter ezzel arra utalt, hogy a kelet-európai közgazdászok beszédeinek egy részét figyelmen kívül kell hagyni; és a többit csak az arra alkalmas tolmácsok, például libertariánus közgazdászok közvetítésével lehet értelmezni.

Mindennek eredményeként Nutter és a libertariánusok elhomályosították azt a körülményt, hogy a kelet-európai közgazdászok, különösen azok, akik látogatták a CESES-hez hasonló konferenciákat, régóta hozzáfértek a nyugati szakirodalomhoz, és hasonló fórumokon már régóta vitatkoztak nyugati kollégáikkal a szocializmus természetéről és a szükséges reformokról. Ahogy a következő részben látni fogjuk, ezek a közgazdászok nem egyszerűen a tényeket közvetítették, de még a reformról alkotott valós elképzelésüket sem bújatták kódnyelvbe. Ezeknek a figyelmen kívül hagyása azonban lehetővé tette az amerikai libertariánusoknak, hogy a kelet-európai közgazdászokat „naiv szemtanúkként” használják, akik a matematikai tervezés fekete dobozán belülről beszámolót adnak, és ezzel lebontják azt. Nutter, aki jelen volt az 1966-os konferencián, így nyilatkozott:

„Teljesen nyilvánvaló volt, hogy a keleti résztvevőket jobban érdekelték a piac nyugati támogatói, mint a szocializmus nyugati szimpatizánsai. Utóbbiaktól nem volt mit tanulniuk, sőt inkább tanítani tudtak volna nekik egyet s mást. A központi tervezés nyugati képviselőinek elgondolásai bizonyára naivnak tűnnek azoknak, akik oly sok tapasztalatot gyűjtöttek tényleges működéséről.”²³

Azáltal, hogy az amerikai libertariánusok így néztek a kelet-európai közgazdászokra, be tudták vetni a kelet-európai eredményeket az Egyesült Államokban vívott harcaikban. Az utolsó lépés ebben a folyamatban az volt, hogy a tervezés kelet-európai kritikáját – az osztrák átfordítási stratégia segítségével – egy nagy ívű laboratóriumi kísérletbe helyezték, amely a keynesiánus állami beavatkozás kudarcait bizonyítja:

„... [a] piaci rendszerek szerepét úgy is bemutathatjuk, hogy leírjuk, milyen problémák fakadtak az adminisztratív ellenőrzéssel folytatott kísérletekből a kommunista országokban. Noha ezeknek az országoknak sikerült gazdasági növekedést generálniuk, nagyon is hasonló problémákkal kellett szembenéznük, mint amilyenek az

---

22 Lásd William J. Baroody iratai, LOC, Donald A. Collins, T. Mellon és fiai levele Warren Nutternek, 1967. május 9.; lásd William J. Baroody iratai, LOC, Warren Nutter bizalmas levele Donald A. Collinsnak, 1967. május 11.

23 Lásd William J. Baroody iratai, LOC, bizalmas feljegyzés W. J. Baroody és mások számára G. W. Nuttertől: Tárgy: CESES-seminárium, Firenze, 1966. szeptember 14–16. 1966 szeptember 29., 4. oldal. Mások, például Turgeon (1971) és Portes (1983) megfigyelték, hogy a kelet-európaiak „jobboldali” eszméket is használtak, ahelyett, hogy pusztán csak a tényeket közvetítették volna.

árak ellenőrzéséből fakadnak a kapitalista országokban, csak persze sokkal nagyobb mértékben" (Lindbeck 1971: 40).²⁴

A libertáriánusok – hogy ez az átfordítás megtörténjen – az Egyesült Államokba hozták Mielit kelet-európai közgazdászok társaságában, hogy alapítványok igazgatóival találkozzanak és előadásokat tartsanak egyetemeken. Nutter azt írta, hogy „ezek alatt a látogatások alatt sokat tanultak mind a nyugatiak, mind a keletiek. Nem ismerem hatásosabb ellenszerét az akadémiai világ mai *dirigista* mentalitásának, mint ezeknek a kelet-európai kutatóknak az üzenete”.²⁵ Hasonló hatást várva küldtek amerikai hallgatókat Európába, hogy ott „a tervezés legszigorúbb kritikusaitól, a kelet-európai közgazdászoktól tanuljanak”.²⁶ A libertáriánusok úgy tekintettek kelet–nyugati kapcsolataikra, mint amelyek két, egymást kölcsönösen erősítő célt szolgálnak: felszítják a kommunizmusnak való ellenállást keleten, és ezt a szívek és lelkek átalakításába fordítják át nyugaton:

„Kevés tevékenységet ismerek, melynek nagyobb várható haszna van ilyen csekély befektetés mellett, mint a jelenleg Mieli által szervezett konferenciák és kapcsolatok. A nyugat reményeinek sok szempontból a kelet a záloga. A nyugat kollektivismusba való hanyatlásának legjobb ellenszere a kommunizmus elleni lázadás keleten. Romantikus képzelgés lenne azt hinni, hogy egyetlen tevékenység befolyással lehet a történelemre, de ezek megfelelő együttese hegyeket mozgathat meg.”²⁷

Az amerikai libertáriánusok utólag valóban úgy értelmezték újra a CESES-találkozókat, mint egy hatalmas libertáriánus hálózat – amely sikeresen forradalmasította a világot

---

24 Vö. egy még erősebb megfogalmazással az osztrák közgazdaságtan egy későbbi követőjétől és a neoliberalizmus sikerének elemzőjétől: „A baloldal minden bizonnyal legjelentősebb önkritikája Kelet-Európából érkezett, ahol a szocialista politika kudarcai testközelből láthatók, és ahol a tervezés teljes elutasítását radikális értelmiségiek először hangoztatták. Kelet-Európában tehát, ahol a »konzervatív« azt jelenti, hogy a »központi tervezés védelmezője«, míg a »liberális« azt, hogy »a decentralizált piaci intézmények támogatója«. Ez az a hely, ahol megtalálható a tervezés eszméje ellen tiltakozó alulról jövő radikalizmus” (Lavoie 1985a: 235).

25 Lásd William J. Baroody iratai, LOC, bizalmas feljegyzés W. J. Baroody és mások számára G. W. Nutttertől: CESES-szeminárium, Firenze, 1966. szeptember 14–16., 1966. szeptember 29., 5–6. oldal.

26 G. W. Nutter, é. n. [1975], vázlat, 2. oldal, bizalmas feljegyzés. Lásd W. J. Baroody iratai, LOC, 80. doboz, 2. mappa.

27 Lásd W. J. Baroody iratai, LOC, bizalmas feljegyzés W. J. Baroody és mások számára G. W. Nutttertől: CESES-szeminárium, Firenze, 1966. szeptember 14–16., 1966. szept. 29.

– részeit. Friedman és Friedman (1998: 338) szerint például Mieli éppen azért hozta létre a CESES-t, hogy a szabadpiac eszméit terjessze. Ha azonban a CESES-t pusztán a hasonló célt szolgáló libertáriánus intézmények sorozatának tagjaként mutatják be – mint amilyen a Mont Pelerin Society, a Philadelphia Society, az American Enterprise Institute vagy a Volker Foundation –, homályban marad, hogy a transznacionális párbeszéd mindkét felet átalakította. Valójában nem egy sikeres libertáriánus összeesküvés része volt az, hogy egy csapással megdöntsék a kommunizmust és a keynesianizmust, hanem ez volt a neoliberalizmus azon hibrid diskurzusának a termőtalaja, amelyet az átfordítás mindkét oldalon zajló folyamata hozott létre, és melynek során a résztvevők által létrehozott tudást az egyik fél az Egyesült Államokban vetette be a deregulációért folytatott háborúban, a másik fél pedig a szocializmus megreformálásának háborújában Kelet-Európában. Ugyanakkor az átfordításnak és a mozgósításnak ezt a folyamatát a transznacionális hálózat egyenlőtlen struktúrája is jellemezte, amelyben a nyugati közgazdászok kötelező áthaladási pontokat formáltak, és a kelet-európai tudást modelljeik univerzális alkalmazhatóságát alátámasztó adatként vetették be. Mindazonáltal a neoliberalizmus e hibrid és dialogikus eredete – és nem pedig a nyugati monológ arroganciája és hatalma – ad magyarázatot a kapitalizmusba való radikális és gyors átmenetre Kelet-Európában a kommunizmus bukása után.

A PUSZTASÁG

Amikor az 1989-es forradalmak után nyugati tanácsadók érkeztek Kelet-Európába, azt jelentették, hogy a régióban a közgazdaságtan romokban hever. Egy feje tetejére állított világot találtak, ahol a gazdasági racionalitás szabályaira fittyet hánytak, és a szakértői tekintet az elsorvadt ipari növekedés, a torz ár- és ösztönzési struktúra, a hiány és a járadékvadászat óriási méretű pusztaságát fedezte fel. Mindebből arra a következtetésre jutottak, hogy radikális beavatkozásra van szükség a kommunizmus maradványainak eltávolításához, a tiszta lap megteremtéséhez és a gazdasági intézmények teljes újjáépítéséhez: „Mivel a párt volt az állam, az állam felülről omlott össze a párt bukásával, és hatalmas üresség képződött. Ez hatalmas lehetőséget jelent a pusztítás méretei miatt” (Åslund 1992: 16; lásd még Lipton és Sachs 1990).

A nyugati közgazdászok abban a hitben éltek, hogy új világgépet, tudást és gyakorlatot hoznak Kelet-Európa tiszta lapjára. Ahogy azonban tudjuk, a kelet-európai közgazdászok részt vettek a piacokról és a tervezésről folyó évtizedes kelet–nyugati párbeszédekben. Ezekben a transznacionális hálózatokban nyugati és kelet-európai közgazdászok érdekei között átfordítások és egységesítések zajlottak, melyek folyamán utóbbi az előbbi által rendelkezésre bocsátott erőforrásokat használta a szakmai hatalomért és

a politikai befolyásért folyó harcban, míg a nyugati közgazdászok a kelet-európai tudást „tényekként” és a szocializmus laboratóriumából nyert univerzális modelljeik megdöntésetlen bizonyítékaiként importálták az Egyesült Államokba. Azt állítjuk, hogy a neoliberalizmus gyors átvétele Kelet-Európában a kommunizmus bukása után csak újabb esete ennek az átfordításnak és érdekegységesítésnek. A nyugati közgazdászok diagnózisa a kelet-európai gazdaságok pusztaságáról például nem az ott talált gazdasági helyzetet tükrözte, hanem a kelet-európai reformerek és közgazdászok értékeléseit. Újabb esete volt ez annak, hogy a kelet-európai közgazdászok által létrehozott tudást egyszerűen a „tényekről” adott beszámolóknak tekintették. Legyünk világosak: nem azt vitatjuk, hogy ez a diagnózis helyes volt-e, vagy hogy pontosan tükrözte-e a gazdasági valóságot.²⁸ Csupán azt állítjuk, hogy e diagnózis társadalmi eredete, ahogya a „sokterápia” előírása is, nem a nyugati tanácsadók arroganciájában keresendő, hanem az azon kelet-európai reformerek és közgazdászok által kidolgozott diskurzusban, akik az ismétlődő reformkísérleteik során és nyugati libertáriánusokkal való transznacionális hálózati összeköttetések kontextusában kialakítottak egy képet a kaotikusan és nem hatékonyan működő szocialista gazdaságról, amely sokterápiára szorul. Ez a kép sem igaz nem volt, sem hamis, de bizonyára *részrehajló*, tekintve, hogy a társadalmi mező egy sajátos szegletéből származott és a reformokért folytatott küzdelem egy meghatározott szereplőjének a tapasztalatit tükrözte. És ez ráadásul befolyásos kép is volt: az itt idézett kelet-európai közgazdászok – Balcerowicz, Gajdar, Klaus, Kornai, Javlinszkij – nagy hatalmú politikai szereplők voltak az átmenet idején; tanácsadók, pénzügyminiszterek, miniszterelnökök.

Legalább három egymástól független tényező játszott szerepet e kép megteremtésében és abban, hogy ilyen radikális diagnózis és előírás született: 1. a „taszító” tényező, mely az ismételt reformkísérletek folyamatos küzdelméből fakadt; 2. a „vonzó” tényező, amely az „antipolitika” ellenzéki diskurzusának egyre növekvő vonzerejének volt köszönhető; és 3. az osztrák átfordítási stratégia, amely a központi tervezés viszonyait elfedett, torz és alárendelt piaci viszonyoknak tekintette, ezzel egyesítve a kelet-európai reformerek érdekeit a keynesianizmus nyugati kritikusaiéval.

Saját bevallásuk szerint a kelet-európai közgazdászok úgy érezték, hogy „belekényszerülnek” a neoliberalizmusba a reformokról a szocializmus alatt szerzett tapasztalataik

---

28 Sőt Jessoppal (1999: 396) szólva azt mondjuk, hogy „a gazdasági válságok több mindenről szólnak, mint az eleve létező strukturális korlátokkal való végső találkozásról. Egy diskurzusközi mezőben mutatkoznak meg és oldódnak fel [...], melyeken keresztül a társadalmi erők kinyilvánítják az identitásaikat és érdekeiket”.

eredményeként.²⁹ Jellemzően kudarcok sorozataként írják le ezt a tapasztalatot, amely világhosszá tette számukra, hogy az államszocialista gazdaság nem reformálható meg, és teljesen fel kell adni. Nincsen kétségünk afelől, hogy a reformkísérletekben való részvétel és az azt követő csalódás meghatározó szerepet játszott a kelet-európai közgazdászok sokterapeutává tételében. Ezt a tapasztalatot azonban annak fényében kell értelmeznünk, hogy a reformokért való küzdelem egyben a szakmai hatalomért való küzdelem is volt. Például a magyar, csehszlovák, lengyel és szovjet közgazdászok által az 1960-as és 1970-es években javasolt reformok legfőbbje a gazdaság decentralizálását és a vállalatok nagyobb önállóságát célozta, miközben a központi tervezést olyan közvetett gazdasági eszközökkel való szabályozásra akarta korlátozni, mint amilyen a pénzügyi támogatások és a hitelek (Šik 1972). Ha ezek az intézkedések teljességgel magvalósultak volna, az elveszte volna a gazdaság feletti hatalmat a politikailag képzett bürokratától, akik felülről lefelé közvetítették az utasításokat és felügyelték az állami vállalatok viselkedését, és átadta volna ezt az ellenőrzést a közgazdászoknak. A reformok részét képezte a közgazdászok ezreinek az alkalmazását igénylő törvényi szabályozás, akik képesek lettek volna értékelni a vállalatok gazdasági teljesítményét és kiszámolni az ezek „közvetett” szabályozásához szükséges kamatlábakat és támogatásokat. Nem csoda hát, hogy a bürokrata a keményvonalas párteberekkel szövetségbe erőteljesen szembeszálltak a reformokkal. A decentralizáló reformok mellékessé tették volna hozzáértésüket, és alárendelték volna őket a közgazdászoknak (Bockman 2000). E hatalmi konfrontációk eredményeként a reformok egy megjósolható folyamat során erejüket veszítették: először a reformerek reformtervezeteket fogalmaztak meg és megvalósították azokat; ezután a bürokrácia szabotálta ezeket a terveket, ami nem hatékony működéshez és veszteségekhez vezetett; azután következett az elmaradhatatlan politikai ellenállás a reformokkal szemben; és végül az ellenállás alkudozásba, javítgatásba és a reform – az erők politikai egyensúlyának megfelelő – módosításába fordult.

A kelet-európai közgazdászok a szakmai hatalomért folytatott küzdelem olasz-tótégelyében és a reform ciklusaiban dolgozták ki gazdasági eszméiket és – néhányak számára – radikális reformelképzeléseiket. Miután a szakmai hatalomra való törekvésüket megállították, két jellemző válasz érkezett a közgazdászoktól, és mindkettő megfelelt a szocialista gazdasági kalkulációról folytatott vitából örökölt egy-egy átfordítási stratégiának. A közgazdászok nagy csoportja a „formális azonosság” neoklasszikus átfordítási stratégiájához fordult, és egyre kifinomultabb matematikai modellek kidolgozására

---

29 Lásd például Leszek Balcerowicz „személyes gondolatait” (1995: 51–58, 341–343); vagy Václav Klaus összefoglalóját a reformok tanulságairól (1989: 31–52); vagy a reformgondolkodás erőteljes elítélését Kornai Jánostól (1995: 1–34, 1990: 58–77). Egy kevésbé egyértelmű értékeléshez, mely ugyanakkor elismeri, hogy a reformtapasztalat „átalakítókká” tette a reformereket, lásd Kovács (1992).

összpontosított. Ezeknek a közgazdászoknak sikerült lehatárolni felségterületüket, és ezzel elkerülni a bürokráciával való konfrontációt. A *szimuláció* területére nyújtottak be igényt, innen beszélve próbáltak párbeszédet kezdeményezni a gazdasági döntéshozókkal, és így befolyással lenni rájuk. E párbeszéd közös alapja a „tudományos-technikai forradalom” lett, amelyről a hatalom is elismerte, hogy új lehetőségeket és kihívásokat jelent a kommunizmus számára. A komputerizációt úgy mutatták be, mint amely a jövőben összebékíti a bürokraták és a közgazdászok nézőpontjait (Lange 1967; Richta et al. 1969).

Az osztrák átfordítási stratégia viszont frontálisan támadta a gazdasági döntéshozókat, és megkísérelte őket is a közgazdászok alá rendelni.³⁰ Ez jellemzően olyan közgazdászok választása volt, mint a cseh Václav Klaus, aki az 1960-as évek végén, mikor még mindig a szocialista gazdaságok megreformálásnak elkötelezett híve volt, részt vett a CESES találkozóin. Csakhogy később a reformciklus ellenállási szakaszának áldozata lett (amely 1969-ben Csehszlovákiában igen erőteljes volt), visszaminősítették, karrierjét pedig megakasztották. Következésképp nézetei az 1970-es és 1980-as években radikalizálódtak (Eyal 2000). Szemben matematikai közgazdász kollégáikkal, akik elemzésüket a gazdasági szféra szimulációira korlátozták, a radikálisabb reformerek a gazdasági elemzést különösen a politikai és bürokratikus intézményekre alkalmazták, mivel ezeket vélték a reform legfőbb akadályának (Balcerowicz 1995: 1–16, 341–344; Klaus és Tříška 1989; Kornai 1992). A csalódott és lefelé mobil reformerek elkezdték a politikai intézményeket is belefoglalni a gazdaság definíciójába és kiterjeszteni rájuk saját fennhatóságukat, annak érdekében, hogy megmutassák, az akadályok vagy a tehetetlenség, melyekkel reformjaik találkoztak, nem külső tényezők, hanem a gazdasági rendszer strukturális összetevői, amely rendszer maga is reformra szorul. Így alkalmazhatták az osztrák átfordítási stratégiát – olyan fogalmakba csomagolva, mint „elnyomott infláció”, „rejtett munkanélküliség” vagy „egyensúlytalanság” –, hogy a piaci mélyfolyamatok rendszerszintű torzulásaiként keretezzék át és csoportosítsák újra a bürokratikus tervezés jellegzetességeit, és így egységesítsék érdekeiket a bürokratikus hatékonyság hiányának nyugati kritikusaiéval, mint amilyenek a „közösségi döntések” közgazdászai:

„A reform-közgazdaságtan képes volt a gazdasági egyensúlytalanság (hiány), a centralizáció (monopóliumok) és a hierarchikus alkudozás, az üzleti ciklusok, az állami újraelosztás, a nem monetáris tranzakciók, az árnyékgazdaság stb. hiteles *in vivo* elemzését adni, vagyis a jelentős piaci torzulás olyan jelenségeit, melyeket

---

30 E csoport közgazdászai valóban döntő hatást tulajdonítanak Hayeknek és Misesnek, és az 1980-as években az osztrák gondolkodóknak szentelt eretnek „lakásszemináriumokat” és titkos olvasóköroket szerveztek (Balcerowicz 1995: 340–341; Csizmadia 1995; Klaus 1991; Komárek et al. 1994–95).

egyébként normál piacgazdaságokban csak kis méretekben, szinte csak *in vitro* lehetne vizsgálni” (Kovács 1992: 318–319).

Az „antipolitika” ellenzéki diskurzusának volt egy „vonzó” tényezője is. Az antipolitika korántsem volt „apolitika”. Előbbi mindenekelőtt a társadalmi mérnökösödés teleologikus és konstruktív racionalitásának elutasítását foglalta magába, és a radikálisan teleológiaiellenes intellektuális munka ezzel versengő modelljét javasolta. Az ellenzékiek érvelése szerint a társadalmi mérnökösödés minden kísérlete éppen az ellenkező célt éri el, mivel tönkreteszi a civil társadalom szövetségét, vagyis lerombolja az egyéni szabadságot, felelősséget és önmeghatározást. Ehelyett az értelmiségieknek nevelők és lelkipásztorok módjára kell tevékenykedniük, akik az önálló életvezetés érdekében művelik ezeket a tulajdonságokat (Eyal 2000: 60–67; Konrad 1984; Shore 1998). A radikális reformerek ezeket az eszméket saját kritikájukkal ötvözték, és a reformlogika teljes elutasításához jutottak. A „civil társadalom” fogalma így újabb szövetségesek toborzását szolgálta gazdasági, politikai és erkölcsi érdekeknek egységes kritikába való átfordításával. A radikális reformerek a „civil társadalommal” szemben egy olyan szocialista rendszert írtak le, amely egy darabból állt, koherens – bár torz – egészt alkotott, és nem lehetett egyszerűen ezen vagy azon aspektusát javítani a megváltoztatása érdekében. Radikális beavatkozásra volt szükség a szocialista állami intézmények lebontásához, de nem azzal a céllal, hogy ezután a társadalom újabb mérnökösödésére kerüljön sor. A reformereknek inkább a gazdaság és a civil társadalom természetes erőinek felszabadítását, az állampolgárok kezdeményezőkézségét és találékonyságát kell elősegíteniük (Balcerowicz 1995: 1–16, 341–344; Klaus és Tříška 1989; Kornai 1992).

Az értelmiségiek és a közgazdászok társadalmi szerepének ezen új víziója azonban azt is magában foglalta, hogy ezek az értelmiségiek 1989-ben az átmenet pillanatához „a nép” iránti mélységes gyanakvás béklyójával érkeztek, amelyről azt feltételezték, hogy egyáltalán nem olyan felelős vagy civil, mint ahogyan az kívánatos lenne. Erre a mélységes gyanakvásra magyarázatot ad az ellenzékiekkel való szövetségük és közös törekvésük a lelkipásztorként és erkölcsi vezetőként való tevékenykedésre. A radikális reformerek és az ellenzékiek már az 1970-es és 1980-as évek folyamán ellenezték a „gulyáskommunizmus” társadalmi szerződését, amely az ő szemükben gazdasági és erkölcsi értelemben a rezsim cinkosává tette a lakosságot (Pithart 1989/90). Ez a mélységes gyanakvás – és nem a nyugati tanácsadók arroganciája – ad igazán magyarázatot az általuk javasolt átalakítási stratégia sajátosságaira, vagyis a „sokkterápiára”. A sokkterápiára azért volt szerintük szükség, hogy ezzel adják világosan és félreérthetetlenül a lakosság és a gazdasági vállalkozások vezetői tudtára, hogy itt nem egy újabb „részleges reformról” van szó. Ez az elgondolás egyszerre volt a reformtapasztalatok tanulsága és származott a „racionális várakozások”

vagy a „kognitív disszonancia” elméletéből, ezzel átfordítva és egységesítve az érdekeket a keynesianizmust kritizáló néhány nyugati mozgalommal (Mankiw 1990). A pusztá reformok azért vallottak kudarcot, mert nem voltak eléggé radikálisak; nem voltak képesek felülírni a gazdasági szeplők hajlamát az önbeteljesítő jóslat alapján való cselekvésre, hogy tudniillik minden maradni fog a régiiben, és a hatalom hajlamos megszegni politikai ígéreteit (azaz a politikai ellenhatás elkerülhetetlen); és mert az eddigi reformmegvalósítások nem hoztak létre eléggé éles „kognitív disszonanciát”, amely meggyőzte volna a gazdasági szereplőket korábbi viselkedésük helytelenségéről (Balcerowicz 1995: 51–58, 320–321, 342–344; Klaus 1989: 45–48).

Most már tehát látjuk, mennyire téves azt hinni, hogy a „sokkterápiát” nyugati közgazdászok és az IMF erőszakolták a posztkommunista országokra. Az 1980-as évekre gyakorlatilag minden későbbi „átalakító” arra a következtetésre jutott, hogy a szocialista gazdaság csődöt mondott. A szocialista gazdaságot úgy írták le, mint ami nem más, mint a „lerombolt kapitalizmus” rendszere, amely „szélsőséges makrogazdasági egyensúlyhiánytól” szenved, és a „makrogazdasági katasztrófa” szélén áll. Nem volt vesztegetni való idő, de nem lehetett többé olyan reformokkal sem játszani, melyek csupán „a kapitalizmus utánezatai voltak egyre lazább korlátok között”. A szocializmus gazdasági problémáit csak úgy lehetett meghaladni, ha teljesen átalakítják piaci kapitalizmussá. Sőt, ezt az átalakulást definíció szerint nem lehet fokozatosan elérni, hanem a lehető leggyorsabban kell megvalósítani.

„Szükségszerű, hogy [az átmenetet] a »semmiből« kezdjük el, abból a helyzetből, ahol az árak félrevezető módon csak a költségeket fejezik ki, de nem tükrözik a felhasználó értékelését; a puha költségvetési korlátok helyzetéből [. . .]; abból a helyzetből, amelyben [. . .] a nyereségesség elvesztése nem lehet *memento mori* az érintett vállalkozásnak. És még sincs más lehetőség, mint hogy a struktúráról való döntéshozatalt áthelyezzük a vállalatok szintjére, méghozzá »azonnal«, anélkül, hogy megvárnánk az előfeltételek megteremtését. [. . .] Egyszerűen új irányba kell fordulnunk, teljes következetességgel. [. . .] Az első lépésnek a felismerés sokkjának kell lennie, hogy a régi módon nem haladhatunk tovább” (Ježek és Turek 1989: 66).³¹

A neoliberais stabilizáció és liberalizáció egyik napról a másikra történő megvalósítása Lengyelországban, Csehszlovákiában, Magyarországon és a Szovjetunióban 1989 és 1991 között tehát nem az ortodox nyugati doktrínának, „a Cambridge, Massachusetts állam

---

31 Lásd még Balcerowicz (1995: 51–58, 314–320, 341–343, 365), aki megjegyzi, hogy a „sokkterápia” kérdésében teljesen egyetértett az orosz közgazdászokkal, Kagalovszkijjal, Javlinszkijjal és Gajdarral.

szerinti átmenetnek”³² (Murrell 1995) való ünnepélyes meghajlás volt, hanem a kelet-európai gazdasági átalakítók úgy értelmezték, mint ami egyenesen következik a reformkorokban szerzett tanulságokból. Ha a radikális reformerek történeteivel és javaslaival a nyugati neoliberaisok egyetértettek, az – legalábbis egyelőre – nem azért volt, mert ez volt a gazdasági valóságról szóló igazság, és nem is azért, mert ezek tükrözték a nyugati hitelező intézmények kívánságait,³³ hanem az osztrák átfordítási stratégia miatt, amely a hidegháború alatti transznacionális párbeszéd során idővel egyesítette az érdekeket. Az új gazdasági döntéshozók vagy tanácsadók közül sokan, akik átmenettervezeteket írtak és megvalósították azokat, korábban részt vettek kelet–nyugati konferenciákon és akadémiai csereprogramokban. Oroszországban Gajdar miniszterelnök közgazdász csapatában többek között ott volt Pjotr O. Aven, Sztanyiszlav Satalin és Jevgenyij Jaszin, akik mindannyian dolgoztak nyugati közgazdászokkal a bécsi IASA-ban. A magyar kormány vezető gazdasági tanácsadói közül kettő, Kornai János és Nagy Tamás részt vett Mieli kelet–nyugati konferenciáin, noha a nyugati közgazdászok „diákjaiként” semmiképpen nem lehetne jellemezni őket. Ugyanez volt igaz Václav Klausra, a cseh pénzügyminiszterre és későbbi miniszterelnökre és legközelebbi munkatársaira, Tomáš Ježekre és Dušan Tříškára (privatizációs miniszter és pénzügyminiszter-helyettes), ahogy Lengyelország első pénzügyminiszterére, Leszek Balcerowiczra is.

Az 1989 után Kelet-Európába és a Szovjetunióba érkező amerikai közgazdászok és tanácsadók azonban nem voltak tisztában ezzel a párbeszéddel, és meglepve tapasztalták a neoliberalizmus körüli konszenzust. Ez azért volt, mert – ahogy láttuk – a párbeszédről való megfélemezést a hálózat maga idézte elő, és ez hozzájárult annak működéséhez. Így lehetővé vált az amerikai közgazdászok számára, hogy újfent „adatként” értelmezzék ezt a konszenzust, modelljeik helyességének és univerzalitásának további bizonyítékként.³⁴ A transznacionális párbeszéd feledésbe merült, és a megfigyelők egyszerűen a neolibe-

---

32 Murrell tanulmányának címe a Cambridgeben (Massachusetts) található Harvard Universityre és MIT-re utal – *a szerk.*

33 „Meg kell különböztetni a gazdasági program tartalmára vonatkozó külső hatásokat és a program belső támogatottságát érintő tényezőket. Lengyelország esetében utóbbi sokkal fontosabb volt, mint előbbi. Az IMF-fel, a multilaterális fejlesztési bankokkal és nyugati kormányokkal való tárgyalások során igen kevés nyomás volt a gazdasági stratégiára és annak lényegi részleteire vonatkozóan, mivel a lengyel program alapvetően összhangban volt ezeknek a szervezeteknek a céljaival” (Balcerowicz 1995: 320).

34 Wedel (2001) minisztériumokban dolgozó kelet-európai és orosz közgazdászokkal készített interjúkat, akik elmondták, hogy idejük nagy részét azzal töltötték, hogy információkat adtak külföldi szakértőknek, mivel ezek a szakértők nem sokat tudtak a belföldi helyzetről. Ezek után a külföldi

ralizmus nyugatról keletre való terjedését érzékelték. Konklúzióként szeretnénk elmesélni egy anekdotát, amelynek ironikus csattanója éles összefüggésbe állítja a transznacionális hálózatról, a neoliberalizmus belföldi támogatóinak létezéséről, az átfordításról és az érdekegységesítésről, valamint a neoliberalizmus „nyugatiként” való szükségszerű félreismeréséről szóló történet minden aspektusát.

1989-ben Gorbacsov elküldte főtanácsadóját Bécsbe az IIASA-hoz, hogy az intézet támogatását kérje egy amerikai közgazdászcsoporthoz megszervezéséhez – lehetőleg a Harvardról, a Yale-ről vagy a Princetonról –, hogy tanácsadóként működjenek a piaci társadalomba való átmenet kérdésében. Az oroszok nyilván azért fordultak az IIASA-hoz, mert számukra ez volt az egyik legfontosabb láncszem a hidegháború időszakában a matematikai közgazdaságtan körül szerveződött transznacionális kapcsolatokban. Gorbacsov utasításai azonban meghagyták, hogy az oroszokat nem érdeklik olyan közgazdászok, akik a szocialista gazdaságok tanulmányozására szakosodtak, hanem inkább olyanok, akik a piacgazdaságok működésének szakértői. A sors furcsa játéka folytán a Gorbacsov embereivel végül kapcsolatba lépő amerikai közgazdászok mind a Yale-ről érkeztek. Az oroszoknak ugyanis sürgős volt, a Princetonon és a Harvardon pedig még nem ért végett az egyetemi év. A Yale közgazdászai azonban nem voltak a szabadpiac szigorú védelmezői; voltak köztük demokrata kormányzatok korábbi tanácsadói, akik támogatták a gazdaságba való állami beavatkozást. Ezek a közgazdászok nem ismerték a szocialista gazdaságokat vagy az orosz gazdaságot, és az orosz közgazdászok tanulmányait és jelentéseit „adatként”, „a terepről származó” információként kezelték.

A Yale közgazdászai párban dolgoztak Gorbacsov tanácsadóival, akik olyan orosz közgazdászok voltak, mint Anatolij Csubajsz, Jevgenyij Jaszin, Grigorij A. Javlinszkij és Pjotr O. Aven. Gyakorlatilag mindannyian részesei voltak a reformokról és a gazdasági irányításról szóló korábbi küzdelmeknek, és 1989-re a fentebb leírt radikális reformerekké váltak. A Yale közgazdászai leírták, mennyire meglepte őket, hogy nincsenek nagy nézeteltérések az oroszokkal a találkozásokon. Egy amerikai közgazdász felkészült a „harcra”, de a találkozókat végül „szeretetteljes ünnepekként” jellemezte.³⁵

Mindazonáltal volt némi nézeteltérés. Ahogy sok más átmenetben lévő kelet-európai országban, a fő kérdés az volt, hogy a gazdaságot „sokkterápiával” gyorsan átalakítsák-e, vagy fokozatosabb eljárásmodot válasszanak. A történelmi ironia egy gyönyörű pillanatában az amerikai közgazdászok a fokozatosság mellett érveltek, míg az orosz

---

szakértők – az „adatok” alapján – ajánlásokat írtak, melyeket a minisztériumi közgazdászok értelmetlennek találtak, mivel már közismert dolgokat ismételtek.

35 Bizalmas interjú egy amerikai közgazdással 2001. április 24-én, aki részt vett az IIASA találkozóin.

reformerek többsége a sokkterápiát követelte.³⁶ Az osztrák átfordítási stratégia igazolja, hogy az oroszok a „sokkterápia” mellett voltak: a szocialista rendszert „torz” piacok alkották, az árak nem közvetítettek megbízható információt a gazdasági szereplők számára, az állami tulajdon pedig a monopólium egy formája volt, amely egyéni érdekekhez és járadékvadászathoz vezetett. Továbbá a rendszer „egy darabból állt” „a maga belső konzisztenciájában” (Schneider 1990: 41). A rendszer mély válságban volt, nem utolsósorban azért, mert a korábbi reformok inkonzisztensek és ellentmondásosak voltak, és soha nem vitték végig őket. Ez tehát azt jelentette, hogy sokkal alaposabb reformra volt szükség, egészen pontosan az állam teljes eltávolítására a gazdasági életből. És ezt felülről kell végrehajtani, lehetőleg a nyilvánosság megkérdezése nélkül, mivel „fájdalmas” lesz, és az egyszerű állampolgároktól nem várható, hogy támogassák a piaci reformokat: a szocialista rendszer ugyanis az „adminisztratív megoldások embereivé” mintsem „gazdasági szakemberekké” formálta őket, és ezért „populista” politikákat támogattak volna. Mindezen okokból nem volt más választás, csak a „vészintézkedések” és a „sokkterápia” (Yasin 1990: 20–21). Az oroszok elmagyarázták megdöbbenett amerikai kollégáiknak, hogy a reformok tapasztalataiból származó leckék bizony őket is érdekelhetnék, mert „a vezetés debürokratizálását és decentralizálását jelentő átmenet problémái általános jelentőségűek. Ezért Kelet-Európa bizonyos mértékig a megvalósítható megoldások azonosításának »próbaköve« lehet” (Aven, Shatalin és Schmidt-Bleek 1990: 7). Röviden tehát a sokkterápiát nemcsak a keleti gazdaságok megmentése érdekében javasolták, hanem azok a nyugati közgazdaságtani elméleteket támogató laboratóriumi kísérletekként is szolgáltak.

KONKLÚZIÓ

Ebben a tanulmányban megkíséreltük megvilágítani a neoliberalis gazdaságpolitikák gyors és lelkes elsajátításának okait a kommunizmus bukása utáni Kelet-Európában. Szemben azokkal a munkákkal, amelyek a neoliberalizmus sikerét a nemzetközi nyomásnak, a vak utánzásnak vagy a legitimációs szükségleteknek tulajdonítják, mi amellet érveltünk, hogy ez egy létező transznacionális hálózatnak és párbeszédnek volt köszönhető. Latour nyomán azt állítottuk, hogy a posztkommunista átmenettervezetek megfogalmazása az amerikai közgazdászok részvétele ellenére sem egy innováció nyugatról keletre való elterjedéseként elemzendő, hanem olyan átfordításként, amely a nyugati és a kelet-európai

---

36 Nordhaus (1990: 148) például a sokkterápia ellen érvelt: „Véleményem szerint egy ilyen megközelítésmód túlságosan kockázatos egy olyan nagy, zárt és hierarchikus gazdaság számára, mint amilyen a Szovjetunió. Közgazdászként egyszerűen nem tudom garantálni, hogy egy ilyen hirtelen átmenet nem vezetne a gazdaság súlyos összeomlásához.”

közgazdászok érdekeit hivatott egységesíteni és transznacionális kapcsolataikat megerősíteni. A transznacionális hálózatban lehetetlenség az aktív szerző szerepét az amerikai közgazdászoknak, a passzív befogadóét pedig a kelet-európaiaknak kiosztani. Ebben az esetben legalábbis a neoliberalizmus nem egy eleve létező elmélet vagy ideológia volt, amely nyugatról keletre terjedt, hanem egyet jelentett azzal a hálózattal, amely összekötötte az amerikai és a kelet-európai közgazdászokat, és azzal az átfordítási stratégiával, amely koordinálta az érdekeiket.

Azt állítottuk, hogy az új institucionalista szociológusok jól tennék, ha nemcsak az elterjedés folyamataira fordítanának figyelmet, hanem arra is, hogy az intézményi formák miként termelődnek újra, továbbá Latour nyomán hozzátesszük, hogy ez az eset lehetővé teszi az intézményi formák cselekvőhálózatként való elképzelését. A cselekvőhálózat működéséről való ismereteink lehetővé tették számunkra a párbeszéd és az érdek-egységesítés észlelését ott, ahol mások csak utánpótlást és rákényszerítést láttak. A szocialista kalkulációs vitával kezdtünk, és rámutattunk arra, hogy ez a vita központi jelentőségű diszkurzív eseményt hozott létre a neoliberalizmus történetében azáltal, hogy a szocializmust a közgazdaságtani tudás laboratóriumává tette. Arra is rámutattunk, hogy az osztrák és a matematikai közgazdászok két eltérő átfordítási stratégiát dolgoztak ki annak érdekében, hogy a laboratóriumban szerzett eredményeket a piac közgazdaságtanának vitáihoz kapcsolják. Ezután az amerikai és kelet-európai közgazdászok közötti kiterjedt hidegháborús párbeszédet dokumentáltuk, amely ezekre az átfordítási stratégiákra épült, és amely lehetővé tette az érdekek egységesítését, illetve a szövetségesek felhasználását hazai szakmai és politikai csaták megvívásában. Végül ezeknek a kapcsolatoknak és átfordítási stratégiáknak a jelentőségét dokumentáltuk abban is, amit eddig a nyugati neoliberalizmus diadalaként észleltek, vagyis az átmenettervezetek megírásában a kommunizmus bukása utáni Kelet-Európában.

Miközben a neoliberalizmus hibrid eredetét hangsúlyoztuk, elemzésünk tárgyává tettük a transznacionális cselekvőhálózatot szükségszerűen jellemző hatalmi viszonyokat is, melyek magyarázatot adnak a legtöbb megfigyelő által elfogadott látszatra, miszerint a neoliberális politikák amerikai közgazdászoktól származnak, és ők kényszerítették azokat Kelet-Európára. Megmutattuk, hogy maga a hálózat normál működésének részeként hozta létre ezt a látszatot. Az amerikai közgazdászok kötelező áthaladási pontokat foglaltak el a hálózatban, ami lehetővé tette számunkra, hogy vitapartnereik diskurzusát mozgósítsák és „adatként” mutassák be. Így a hálózat résztvevőinek érdekeit az az átfordítási stratégia egységesítette, amely a posztkommunista reformot fontos laboratóriumi kísérletté tette, amely érvényesíti a nyugati közgazdaságtani elméleteket.

Reméljük, hogy ez a szerény elemzés a jövőben kiterjeszhető a neoliberalizmus eredetéről és globális sikerének okairól szóló általánosabb vizsgálódássá. Eddig az erre

kísérletet tevő néhány munka a nagyobb makrogazdasági vagy politikai kontextusra összpontosított, mint például az 1970-es évek gazdasági válságára, a stagflációra és az olajár emelkedésére, a globális pénzügyi piacok megjelenésére és a konzervatív politikai erők győzelmére (Kelly 1997; Harvey 1989). Ezekre az eseményekre vagy úgy tekintettek, mint amelyek végleges bizonyítékai a keynesianizmus helytelenségének, vagy mint amelyek egyszerűen a nagy multinacionális tőke érdekeit valósítják meg. Reméljük, hogy tanulmányunk olyan további finomabb vizsgálatok elvégzésére fog ösztönözni, amelyek követik a közgazdászok, a politikai döntéshozók és a cégek által létrehozott hálózatokat, ahelyett, hogy túlságosan is gyorsan nagyobb okokra következtessenek. Miért is fontosak a finom részletek? Ez csak elméleti szörszálhasogatás, miközben a nagy kép a globalizációban-amerikanizációban keresendő? Szerintünk nem. Ha meg volnánk győződve arról, hogy a neoliberalizmus globális elterjedése egyszerűen amerikai közgazdászok és politikusok monológjának eredménye, akkor túl könnyűvé válna a feladat. Könnyű kísértésbe esni, és azt hinni, hogy létezik egy egyszerű válasz; hogy az ellenállás egyszerű célpontja: az IMF, a Világbank és a Fed³⁷ támadása; a helyi ápolása a globállal szemben; a hatalommal bírók absztrakt, univerzalizáló diskurzusainak kritizálása. E nézet szerint, ha meg tudnánk szabadulni e központi erőktől és a periférián élők képesek lennének meghatározni saját sorsukat, akkor elkerülhetnénk a neoliberalizmus veszélyeit. De ha az általunk itt bemutatott elemzés helytálló, a neoliberalizmussal szembeni ellenállás sokkal nehezebb ennél. A periféria ekkor semmiképp sem kínálhat a neoliberalizmust alkotó hálózatokon kívüli, elemzési és ellenállási szempontból biztos pontot.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmányhoz szükséges kutatás egy részét az International Research & Exchanges Board (IREX), a Davis Center for Russian Studies a Harvard Universityn, az Institute for European, Russian, and Eurasian Studies a George Washington Universityn és a Woodrow Wilson International Center for Scholars támogatta. Hálaadás vagyunk ezeknek az intézményeknek a nagyvonalú támogatásért. Szintén szeretnénk köszönetet mondani a Ford Alapítványnak és a Kongresszusi Könyvtárnak a dokumentumaikhoz való hozzáférés lehetőségéért. Sokan voltak azok, akik e tanulmány korábbi verzióit olvasták, fontos kommentárokat és kritikákat fogalmaztak meg, és nagylelkűen megosztották velünk tudásukat és véleményüket. Az alábbi személyeknek szeretnénk köszönetet mondani: Michael Bernstein, David Engerman, Peter Evans, Neil Fligstein, Sheila Jasanoff és a science studies

---

37 A Federal Reserve System (Fed) az Egyesült Államok jegybanki funkcióit ellátó intézmény – a szerk.

kutatósze­miná­riumá­nak résztvevői, Mar­tha Lam­pland, John Markoff, Róna-Tas Ákos, Yuval Yo­nay és Andrew Zimmerman, va­lamint az *American Journal of Sociology* fel­kért bíráló­i.

FÜGGELÉK

A táblázat azokat a magyar közgazdászokat sorolja fel, akik 1964 és 1969 között részt vettek a Ford Alapítvány csereprogramjaiban. A lista a Ford Alapítvány archívumának információi alapján készült, nem teljes (R2346, R2347).

1964/65	
Bognár József	Afro-Ázsiai Kutató Központ, ³⁸ igazgató; Kulturális Kapcsolatok Intézete, ³⁹ elnök
Bródy András	MTA Közgazdaságtudományi Intézet (matematikai közgazdaságtan)
Péter György	Központi Statisztikai Hivatal, igazgató
Sebestyén József	Agrárgazdasági Kutató Intézet (matematikai közgazdaságtan)
Zala Júlia	Központi Statisztikai Hivatal, főosztályvezető
1965/66	
Ács Lajos	Magyar Nemzeti Bank, főosztályvezető-helyettes
Bora Gyula	MKKE (gazdaságföldrajz)
Hoós János	MKKE (matematikai közgazdaságtan)
Krekó Béla	MKKE (matematikai közgazdaságtan); Egyetemi Számító Központ, igazgató
Nyilas József	MKKE, tanszékvezető (világgazdaságtan)
Ránki György	MTA Történettudományi Intézet, igazgatóhelyettes (gazdaságtörténet)
Simon Józsefné [Gelei Anna]	Központi Statisztikai Hivatal (tervezés, matematikai közgazdaságtan)
1966/67	
Berend T. Iván	MKKE (gazdaságtörténet)
Martos Béla	MKKE (matematikai közgazdaságtan)
Palánkai Tibor	MKKE (világgazdaságtan)

38 1965-ben alapult; 1973-tól MTA Világgazdasági Kutatóintézet; 2012-től MTA Világgazdasági Intézet – *a szerk.*

39 A mai Balassi Intézet jogelődje – *a szerk.*

40 Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem; a rendszerváltást követően Budapesti Közgazdaságtudományi (és Államigazgatási) Egyetem; 2004-től Budapesti Corvinus Egyetem – *a szerk.*

1967/68	
Kádár Béla	Afro-Ázsiai Kutató Központ (világgazdaságtan)
Kondor György	MTA Közgazdaságtudományi Intézet (matematikai közgazdaságtan)
Rába András	Konjunktúra- és Piackutató Intézet (világgazdaságtan)
Varga György	<i>Figyelő</i> , alapító-rovatvezető; <i>Gazdaság</i> , alapító-főszerkesztő
1968/69	
Márton Miklós	<i>Népszabadság</i> , gazdasági szakújságíró; <i>Gazdaság</i> , szerkesztő
Nagy Tibor	ELTE (pénzügyi jog)
Nyilas András	Gazdaságkutató Intézet, főosztályvezető
Rabár Ferenc	Információ Feldolgozási Laboratórium (INFELOR), igazgató

Megjegyzés: A listán szereplők akadémiai pozícióit az eredeti tanulmányhoz képest pontosítottuk. A hatvanas évek gazdasági reformjaiban a Ford-öszöndíjasok közül meghatározó szerepet töltött be: Bognár József, Péter György, Zala Júlia. A későbbiekben többen jelentős kormányzati és akadémiai pozíciókat töltöttek be: például Berend T. Iván (MKKE rektora, MTA elnöke), Hoós János (az Országos Tervhivatal elnöke, a KSH elnöke), Kádár Béla (Tervgazdasági Intézet igazgatója, nemzetközi gazdasági kapcsolatokért felelős miniszter), Rabár Ferenc (pénzügyminiszter), Ránki György (MTA Történettudományi Intézetének igazgatója), Zala Júlia (Gazdaságkutató Intézet alapító-igazgatója) – *a szerk.*

Fordította: Rapcsák Balázs

Az eredetivel egybevetette: Czirfusz Márton

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abbott, Andrew (1988): *The System of Professions: An Essay on the Division of Expert Labor*. Chicago University Press.
- Adler, Emanuel – Haas, Peter M. (1992): Conclusion: Epistemic Communities, World Order, and the Creation of a Reflective Research Program. In: *International Organization*, Vol. 46., No. 1.: 367–390.
- Aidenoff, Abraham (1970): Input-Output Data in the United Nations System of National Accounts. In: *Contributions to Input-Output Analysis: Proceedings of the Fourth International Conference on Input-Output Techniques, Geneva, January 8–12, 1968*. 2. kötet. Szerk.: Carter, Anne Pitts – Bródy, András. North-Holland Publishing Company: 349–368.
- Appadurai, Arjun (1996): *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. University of Minnesota Press.

- Arrow, Kenneth J. – Hurwicz, Leonid (1960): Decentralization and Computation in Resource-Allocation. In: *Essays in Economics and Econometrics in Honor of Harold Hotelling*. Szerk.: Pfouts, Ralph W. University of North Carolina Press: 34–104.
- Ashley, Richard K. (1983): The Eye of Power: The Politics of World Modeling. In: *International Organization*, Vol. 37., No. 3.: 495–535.
- Åslund, Anders (1992): *Post-Communist Economic Revolutions: How Big a Bang?* Center for Strategic and International Studies.
- Aven, Petr O. – Shatalin, Stanilaw S. – Schmidt-Bleek, Friedrich (1990): Introduction. In: *Economic Reform and Integration, Proceedings of 1–3 March 1990 Meeting*. Szerk.: Aven, Petr O. – Shatalin, Stanislaw S. – Schmidt-Bleek, Friedrich. IIASA: 1–7.
- Babb, Sarah L. (2001): *Managing Mexico: Economists from Nationalism to Neo-Liberalism*. Princeton University Press.
- Balas, Egon (2000): *Will to Freedom: A Perilous Journey through Fascism and Communism*. Syracuse University Press.
- Balcerowicz, Leszek (1995): *Socialism, Capitalism, Transformation*. CEU Press.
- Barghoorn, Frederick C. (1960): *The Soviet Cultural Offensive: The Role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy*. Princeton University Press.
- Bernstein, Michael A. (2001): *A Perilous Progress: Economists and Public Purpose in 20th Century America*. Princeton University Press.
- Blanchard, Oliver (1999): An Interview with János Kornai. In: *Macroeconomic Dynamics*, Vol. 3., No. 3.: 427–450.
- Bockman, Johanna K. (2000): *Economists and Social Change: Science, Professional Power, and Politics in Hungary, 1945–1995*. Doktori értekezés. University of California, San Diego, Department of Sociology.
- Boetkke, Peter J. (2000): *Socialism vs. the Market: The Socialist Calculation Debate*. Routledge.
- Byrnes, Robert (1976): *Soviet-American Academic Exchanges, 1958–1975*. Indiana University Press.
- Campbell, Robert W. (1963): Mathematics in Soviet Planning, and the Theory of Value. In: *Capitalism, Market Socialist, and Central Planning*. Szerk.: Leeman, Wayne A. Houghton Mifflin Company: 102–118.
- Centeno, Miguel (2001): Isomorphic Neo-liberalism and the Creation of Inevitability. A tanulmányt a Global Change, Institution Building, and the Role of Economists in Public Policy Making minikonferencián adta elő. Amsterdam, június 30.
- Chenery, Hollis B. (1970): Introduction. In: *Contributions to Input-Output Analysis: Proceedings of the Fourth International Conference on Input-Output Techniques, Geneva, January 8–12, 1968*. 2. kötet. Szerk.: Carter, Anne Pitts – Bródy, András. North-Holland Publishing Company: 1–6.

- Cockett, Richard (1995): *Thinking the Unthinkable: Think-Tanks and the Economic Counter-Revolution, 1931–1983*. Harper Collins Publishers.
- Csizmadia Ervin (1995): *A Magyar Demokratikus Ellenzék (1968–1988)*. 1. kötet. T-Twins.
- Cummings, Bruce (1998): Boundary Displacement: Area Studies and International Studies During and After the Cold War. In: *Universities and Empires: Money and Politics in the Social Sciences during the Cold War*. Szerk.: Simpson, Christopher. New Press: 159–188.
- Evangelista, Matthew (1999): *Unarmed Forces: The Transnational Movement to End the Cold War*. Cornell University Press.
- Eyal, Gil (2000): Anti-Politics and the Spirit of Capitalism: Dissidents, Monetarists and the Czech Transition to Capitalism. In: *Theory and Society*, Vol. 29., No. 1.: 49–92. [Magyarul (2014): Antipolitika és a kapitalizmus szelleme: Disszidensek, monetaristák és a cseh rendszerváltás. In: *Fordulat*, jelen lapszám.]
- Fisher, Harold H. (szerk.) (1959): *American Research on Russia*. Indiana University Press.
- Fleron, Frederic J. Jr. –Hoffman, Erik P. (1993): *Post-Communist Studies and Political Science*. Westview Press.
- Foucault, Michel (1972): *The Archeology of Knowledge*. Pantheon Books. [Magyarul (2001): *A tudás archeológiája*. Atlantisz.]
- Fourcade-Gourinchas, Marion (2000): The National Trajectories of Economic Knowledge: Discipline and Profession in the United States, Great Britain, and France. Doktori értekezés. Harvard University, Department of Sociology.
- Friedman, Milton (1981): *Market Mechanisms and Central Economic Planning*. Thomas Jefferson Center Foundation.
- Friedman, Milton – Rose D. Friedman (1998): *Two Lucky People: Memoirs*. University of Chicago Press.
- Galbraith, John Kenneth (1958): *Journey to Poland and Yugoslavia*. Harvard University Press.
- Gleason, Abbott (1995): *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*. Oxford University Press.
- Grosfeld, Irena (1992): Reform Economics and Western Economic Theory: Unexploited Opportunities. In: *Reform and Transformation in Eastern Europe*. Szerk.: Kovács, János Mátyás – Tardos, Márton. Routledge: 62–79.
- Guillen, Mauro F. (2001): Is Globalization Civilizing, Destructive or Feeble? A Critique of Five Key Debates in the Social Science Literature. In: *Annual Review of Sociology*, Vol. 27.: 235–260.
- Haas, Ernst B. (1990): *When Knowledge Is Power: Three Models of Change in International Organizations*. University of California Press.

- Haas, Peter M. (1992): Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination. In: *International Organization*, Vol. 46., No. 1.: 1–35.
- Hall, Peter A. (1993): Policy Paradigms, Social Learning, and the State: The Case of Economic Policymaking in Britain. In: *Comparative Politics*, Vol. 25., No. 3.: 275–296.
- Hartwell, R. M. (1995): *A History of the Mont Pelerin Society*. Liberty Fund.
- Harvey, David (1989): *The Condition of Post-Modernity*. Basil Blackwell.
- Hayek, Friedrich A. von (1935): *Collectivist Economic Planning*. George Routledge & Sons.
- Hayek, Friedrich A. von (1939): *Freedom and the Economic System*. Public Policy Pamphlet 29. University of Chicago Press.
- Hayek, Friedrich A. von (1948): *Individualism and Economic Order*. University of Chicago Press.
- Jepperson, Ronald L. (1991): Institutions, Institutional Effects, and Institutionalism. In: *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Szerk.: Powell, Walter W. – Dimaggio, Paul J. University of Chicago Press: 143–163.
- Jessop, Bob (1999): Narrating the Future of the National Economy and the National State: Remarks on Remapping Regulation and Reinventing Governance. In: *State/Culture: State Formation after the Cultural Turn*. Szerk.: Steinmetz, George. Cornell University Press: 378–405.
- Ježek, Tomas – Otakar Turek (1989): Structural Changes and the Economic Mechanism. In: *Czechoslovak Economic Digest*, No. 7.: 53–77.
- Keck, Margaret E. –Sikkink, Kathryn (szerk.) (1998): *Activists beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*. Cornell University Press.
- Kelley, John L. (1997): *Bringing the Market Back In: The Political Revitalization of Market Liberalism*. New York University Press.
- King, Lawrence P. (2001): *The Basic Features of Post-Communist Capitalism in Eastern Europe*. Praeger.
- Klaus, Václav (1989): The Imperatives of Long-term Prognoses and the Dominant Characteristics of the Economy at Present. In: *Czechoslovak Economic Digest*, No. 7.: 31–52.
- Klaus, Václav (1991): Creating a Capitalist Czechoslovakia: An Interview with Václav Klaus. In: *After the Velvet Revolution: Václav Havel and the New Leaders of Czechoslovakia Speak Out*. Szerk.: Whipple, Tim D. Freedom House: 149–156.
- Klaus, Vaclav – Dušan Tříška (1989): The Economic Center: The Restructuring and equilibrium. In: *Czechoslovak Economic Digest*, No. 1.: 34–56.
- Komárek, Martin et al. (1994–95): *GEN – 100 Čechů dneška*. 1–4. kötet. Fischer.

- Konrad, George (1984): *Antipolitics: An Essay*. Harcourt Brace Jovanovich. [Magyarul (1989): *Antipolitika. Az autonómia kísértése*. Codex.]
- Kornai, János (1990): *The Road to a Free Economy*. W. W. Norton.
- Kornai, János (1992): *The Socialist System*. Princeton University Press.
- Kornai, János (1995): Market Socialism Revisited. In: *Highways and Byways: Studies on Reform and Post-Communist Transition*. MIT Press: 1–34.
- Kovács, János Mátyás (1991): From Reformation to Transformation: Limits to Liberalism in Hungarian Economic Thought. In: *East European Politics and Societies*, Vol. 5., No. 1.: 41–72.
- Kovács, János Mátyás (1992): Compassionate Doubts about Reform Economics. In: *Reform and Transformation in Eastern Europe*. Szerk.: Kovács, János Mátyás – Tardos, Márton. Routledge: 299–333.
- Lange, Oskar (1938): On the Economic Theory of Socialism. In: *On the Economic Theory of Socialism*. Szerk.: Lippincott, Benjamin E. University of Minnesota Press: 55–143.
- Lange, Oskar (1967): The Computer and the Market. In: *Socialism, Capitalism and Economic Growth: Essays Presented to Maurice Dobb*. Szerk.: Feinstein, Charles Hilliard. Cambridge University Press: 158–161.
- Latour, Bruno (1987): *Science in Action*. Harvard University Press.
- Latour, Bruno (1993): *We Have Never Been Modern*. Harvard University Press.
- Lavoie, Don (1985a): *National Economic Planning: What Is Left?* Ballinger.
- Lavoie, Don (1985b): *Rivalry and Central Planning: The Socialist Calculation Debate Reconsidered*. Cambridge University Press.
- Leontief, Wassily (1963): The Decline and Rise of Soviet Economic Science. In: *Capitalism, Market Socialist, and Central Planning*. Szerk.: Leeman, Wayne A. Houghton Mifflin: 91–101.
- Leontief, Wassily et al. (1977): *The Future of the World Economy: A United Nations Study*. Oxford University Press.
- Lindbeck, Assar (1971): *The Political Economy of the New Left: An Outsider's View*. Harper & Row.
- Lipton, David – Sachs, Jeffrey (1990): Creating a Market Economy in Eastern Europe: The Case of Poland. In: *Brookings Papers on Economic Activity*, Vol. 21., No. 1.: 75–147.
- Mankiw, Gregory N. (1990): A Quick Refresher Course in Macroeconomics. In: *Journal of Economic Literature*, Vol. 28., No. 4.: 1645–1660.
- Markoff, Jonathan – Montecinos, Veronica (1993): The Ubiquitous Rise of Economists. In: *Journal of Public Policy*, Vol. 13., No. 1.: 37–68.

- Meyer, John W. – Boli, John – Thomas, George M. – Ramirez, Francisco O. (1997): World Society and the Nation-State. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 103., No. 1.: 144–187.
- Meyer, John W. – Rowan, Brian (1991): Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony. In: *The New Institutionalism in Organizational Analysis*, Szerk.: Powell, Walter W. – DiMaggio, Paul J. University of Chicago Press: 41–62.
- Mises, Ludwig von ([1920] 1935): Economic Calculation in the Socialist Commonwealth. In: *Collectivist Economic Planning*. Szerk.: Hayek, Friedrich A. von. George Routledge & Sons: 87–130.
- Morgan, Mary S. (1990): *The History of Economic Ideas*. Cambridge University Press.
- Morgan, Mary S. – Rutherford, Malcolm (1998): American Economics: The Character of the Transformation. In: *History of Political Economy*, Vol. 30., Supplement: 1–29.
- Murrell, Peter (1995): The Transition According to Cambridge, Mass. In: *Journal of Economic Literature*, Vol. 33., No. 1.: 164–178.
- Nederveen Pieterse, Jan (1992): *Globalization as Hybridization*. Publications Office Institute of Social Studies.
- Nordhaus, William D. (1990): Comments on the Paper by K. Kagalovsky and A. Khandruyev. In: *Economic Reform and Integration, Proceedings of 1–3 March 1990 Meeting*. Szerk.: Aven, Petr O. – Shatalin, Stanislaw S. – Schmidt-Bleek, Friedrich. IIASA: 145–155.
- Pithart, Petr (1989/90): Social and Economic Developments in Czechoslovakia in the 1980s, pt. 1. In: *East European Reporter*, Vol. 4., No. 1.: 42–45.
- Portes, Richard (1983): Central Planning and Monetarism: Fellow Travelers? In: *Marxism, Central Planning, and the Soviet Economy: Economic Essays in Honor of Alexander Erlich*. Szerk.: Desai, Padma. MIT Press: 149–165.
- Poundstone, William (1993): *Prisoners' Dilemma: John von Neumann, Game Theory, and the Puzzle of the Bomb*. Anchor Books.
- Powell, Walter W. – DiMaggio, Paul J. (szerk.) (1991): *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. University of Chicago Press.
- Prybyla, Jan S. (1969): *Comparative Economic Systems*. Meredith Corporation.
- Raynor, Gregory Kenneth (2000): Engineering Social Reform: The Rise of the Ford Foundation and Cold War Liberalism, 1908–1959. Doktori értekezés. New York University, Department of History.
- Reich, Robert (1991): *The Work of Nations*. Vintage Books.
- Richmond, Yale (1987): *U.S.-Soviet Cultural Exchanges, 1958–1986: Who Wins?* Westview Press.
- Richta, Radovan et al. (1969): *Civilization at the Crossroads: Social and Human Implication of the Scientific and Technological Revolution*. International Arts and Sciences Press.

- Robin, Ron (2001): *The Making of the Cold War Enemy: Culture and Politics in the Military-Intellectual Complex*. Princeton University Press.
- Schneider, Christoph M. (1990): Summary of Discussions. In: *Economic Reform and Integration, Proceedings of 1–3 March 1990 Meeting*. Szerk.: Aven, Petr O. – Shatalin, Stanislaw S. – Schmidt-Bleek, Friedrich. IIASA: 41–46.
- Shearmur, Jeremy (1996): *Hayek and After: Hayekian Liberalism as a Research Program*. Routledge.
- Shore, Marci (1998): Engineering in the Age of Innocence: A Genealogy of Discourse inside the Czechoslovak Writer's Union, 1949–67. In: *Eastern European Politics and Societies*, Vol. 12., No. 3.: 397–441.
- Šik, Ota (1972): *Czechoslovakia: The Bureaucratic Economy*. IAS Press.
- Stigler, George J. (1988): *Memoirs of an Unregulated Economist*. Basic Books.
- Such György – Tóth István János (1989): A magyar közgazdaságtudomány a Közgazdasági Szemle tudományometriai vizsgálatának tükrében. In: *Közgazdasági Szemle*, Vol. 36., No. 10.: 1163–1241.
- Sutton, Francis X. (1987): The Ford Foundation: The Early Years. In: *Daedalus*, Vol. 116., No. 1.: 41–91.
- Tilly, Charles (1999): Epilogue: Now Where? In: *State/Culture: State Formation after the Cultural Turn*. Szerk.: Steinmetz, George. Cornell University Press: 407–419.
- Turgeon, Lynn (1971): Economic Concepts: The Delicate Balance between Realism and Romance. In: *Planning and Market Relations: Proceedings of a Conference Held by the International Economic Association at Liblice, Czechoslovakia*. Szerk.: Kaser, Michael – Portes, Richard. Macmillan Press: 19–36.
- Wedel, Janine (2001): *Collision and Collusion*. St. Martin's Press.
- Weintraub, E. Roy (1985): *General Equilibrium Analysis: Studies in Appraisal*. Cambridge University Press.
- Wimmer, Andreas (2001): Globalizations *Avant la Lettre*: A Comparative View of Isomorphization and Heteromorphization in an Inter-Connecting World. In: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 43., No. 3.: 435–466.
- Yasin, Evgeny (1990): Modern Market Institutions and Problems of the Economic Reform in the USSR. In: *Economic Reform and Integration, Proceedings of 1–3 March 1990 Meeting*. Szerk.: Aven, Petr O. – Shatalin, Stanislaw S. – Schmidt-Bleek, F. IIASA: 11–21.
- Yonay, Yuval (1998): *The Struggle over the Soul of Economics: Institutional and Neoclassical Economists in America between the Wars*. Princeton University Press.

Zieleniec, Jozef (1990): Micro-Economic Categories in Different Economic Systems: The Firm. In: *Optimal Decisions in Markets and Planned Economies*. Szerk.: Quandt, Richard E. – Tříška, Dušan. Westview Press: 3–9.

Zucker, Lynne G. (1991): The Role of Institutionalization in Cultural Persistence. In: *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Szerk.: Powell, Walter W. – DiMaggio, Paul J. University of Chicago Press: 83–107.

Gagyí Ágnes

BEÁGYAZOTT KRITIKA

A FORDULAT ÉS REFORM KONTEXTUSA

A szöveg korábbi változata „Criticism Embedded. A case study of a moment of critical political economy in Hungary” címmel elhangzott a Critical Political Economy Research Network – European Sociological Association 2012. szeptember 20–21-i konferenciáján a barcelonai Pompeu Fabra Egyetemen.

Az alábbi írás egy esettanulmányt mutat be arról, hogy a tudástermelés tartalma, intézményes beágyazottsága és felhasználása hogyan változott a rendszerváltás éveitől azóta a törésvonalaknak a mentén, amelyeket Magyarország globális beágyazottságának alakulásában jelen lapszám bevezetőjében azonosítottunk. A történet a szocialista piacgazdaság kritikájában és a rendszerváltás folyamatában jelentős szerepet (és szimbolikus pozíciót) betöltő Pénzügykutatási Intézet és a hozzá kötődő ún. reformközgazdászoké.

A Pénzügykutatási Intézetben kidolgozott kritikai tudás elemei a rendszerváltás során beépültek a hatalom új intézményeibe. Ebben az értelemben az intézet története ahhoz a tágabb kérdéshez kapcsolódik, hogy milyen szerepe volt/lehetett a kritikai tudástermelésnek a rendszerváltás folyamatában. Ez a kérdés gyakran szolgál politikai és emlékezet-politikai harcok eszközként, amelyek a tudástermelés és -felhasználás rendszerszintű átalakulásának a kérdését az egyéni felelősség és morál szintjén jelenítik meg. A kérdés megfogalmazásában jelen elemzés eltávolodik azoktól a pólusoktól, amelyek a lokális értelmiség autonóm „felismerésének” vagy a külső gazdasági kényszerek pusztá hatásának tulajdonítják a rendszerváltás során kialakuló eszmerendszereket, és inkább azokhoz az elemzésekhez csatlakozik, amelyek a lokális cselekvők, a politikai/intellektuális lehetőségstruktúrák és a transznacionális struktúrák közti kapcsolódásokra figyelnek (például Szalai 1989; Böröcz 1992; Melegh 2006; Bockman és Eyal ([2002] 2014) ebben a lapszámban; Overbeek és Vliegthart 2007; Drahoukoupil 2008a).

A PÉNZÜGYKUTATÁSI INTÉZET

A Pénzügykutatási Intézetet 1968-ban alakították, ugyanabban az évben, amikor az új gazdasági mechanizmust bevezették Magyarországon. Az új gazdasági mechanizmus célja az volt, hogy piaci elemek bevezetésével javítsa a szocialista gazdaság hatékonyságát, felváltva a kötelező tervmutatókat a vállalatok közötti korlátozott verseny és árliberalizáció mechanizmusaira. A reform része volt az a törekvés, hogy a gazdaságpolitikai döntéseket tudományos alapra helyezzék. A reform előkészítésekor az 1960-as években ezért kiépítették a közgazdasági kutatások intézményes rendszerét, amelynek része volt a Pénzügyminisztérium kutatóintézeteként megalapított Pénzügykutatási Intézet.

A minisztériumok kutatóintézeteinek egyszerre kellett tudományos kutatómunkát végezniük és az apparátus munkáját segíteniük. Emellett a megalapításukkor arra is szolgáltak, hogy munkahelyet biztosítsanak azoknak a kádereknek, akik az új mechanizmussal járó leépítések miatt elvesztették minisztériumi állásukat. A Pénzügykutatási

Intézet munkatársai az 1970-es évek közepéig főleg ilyen káderek voltak, akiknek nem feltétlenül volt a kutatómunkához megfelelő képzettségük. 1973-ra a minisztérium vezetése elégedetlen lett az intézet kutatói tevékenységével. Ez egybeesett a „reformisták” és „keményvonalasok” vitájával az intézeten belül, amelyet a párt is kivizsgált, s amelynek eredményeképpen az intézetet a minisztérium és a pártszervezet kettős felügyelete alá rendelték. 1975-ben Faluvégi Lajos, aki 1973 óta volt pénzügyminiszter, úgy döntött, hogy az intézetet át kell szervezni. Az új igazgatót, Hagelmayer Istvánt, a Karl Marx Közgazdaságtudományi Egyetem pénzügytanprofesszorát bízta meg azzal, hogy töltsen fel az intézetet a gazdasági reform elméleti megalapozására képes új kutatókkal. Faluvégi a Pénzügyminisztériumban is fiatalítási hullámot indított el. Ennek eredményeképpen, miközben a többi minisztériumban a dolgozók legtöbbször az ötvenes éveikben jártak, 1976-ra a pénzügy-minisztériumi káderek átlagéletkora 29 év volt, és ez az 1980-as években tovább csökkent (Pogány 1998). Ezzel az újraszervezési hullámmal kerültek a Pénzügykutatói Intézetbe azok a kutatók, akik a szocialista gazdaságot kritikusan elemző *Fordulat és reform* (1987) mögött álló reformközgazdászokként váltak ismertté. Mielőtt azonban ennek a kritikának a tartalmával foglalkozhatnánk, a Pénzügykutatói Intézet pozícióját kell megértenünk.

A Pénzügyminisztérium és az intézet átszervezésére akkor került sor, amikor az 1968-as reformfolyamat megtorpant. Az új káderek felvétele és a kutatóintézet szakmai kompetenciájának erősítése is a reform második hullámának előkészítését szolgálta. A gazdaságpolitikai intézmények közül a Pénzügyminisztérium volt a reform egyik legerősebb bástyája, mivel a nemzetgazdaság egészét érintő kérdésekkel foglalkozott, és működését kevésbé befolyásolták az egyes gazdasági területek szereplőinek részérdekei, különösen azok az iparági lobbicsoportok, amelyek az 1968-as reform visszaszorításáért dolgoztak. Ezek a csoportok a nagyvállalatok és kormányzati szereplők koalíciójából álltak. Előbbiek a reformban foglalt nyereségességi követelmények elkerülésében, utóbbiak pedig a szabályokat kikerülő alkuk kialakításában, és ezen keresztül hatalmuk kiterjesztésében voltak érdekeltek. 1972-re ezek a csoportok sikerrel jártak a reformfolyamat megfékezésében. A hatékonysági mutatók rendszerszerű megkerülése nemzetgazdasági szinten hozzájárult ahhoz az energiapazarláshoz, a hatékonyság és innováció hiányához, amelyek később a szocialista gazdaság általános jellemzőiként lettek ismertek.

Az erre reagáló második reformhullám, ami az 1970-es évek végén kapott lendületet, két szférára koncentrált: a pénzügyi szabályozás erősítésére és a nagyvállalatok átalakítására. Ennek megfelelően a Pénzügykutatói Intézetben a kutatás és kritika két fő területe a monetarizmus és a nagyvállalatok szociológiájával foglalkozó institucionalizmus lett. Kutatómunkájuk mellett az intézet munkatársai a reform előkészítésén is dolgoztak. A kutatók nézetei és a reformmal kapcsolatos hivatalos álláspont néha természetes módon

konfliktusba került egymással. Ennek ellenére a szocialista gazdaság így kialakult kritikája mindig is szorosan összefüggött a kutatóintézet reformfolyamaton belül elfoglalt pozíciójával.

MONETARISTÁK A PÉNZÜGYKUTATÁSI INTÉZETBEN

A személyi cserék utolsó hullámával az 1970-es években olyan frissen diplomázott fiatalok kerültek az intézetbe, mint Surányi György, Asztalos László és Bokros Lajos. Ez a csoport, a „pénzügyes fiúk” hozták be az intézetbe a nyugati monetarizmust. Friedmanra és Hayekre hivatkozva amellet érveltek, hogy a gazdasági visszaesésből csak teljes liberalizációval és pénzügyi szigorral lehet kikerülni (például Rikardó 1988). Az, hogy ezt az álláspontot képviselték, nem jelentette azt, hogy a rendszer ellenségeinek titulálták volna őket. Épp ellenkezőleg, ebben az időszakban a minisztérium nagyon is számított a Pénzügykutatási Intézet szakértelmére a pénzügyi reform kialakításában, és nyomást is helyezett az intézetre, hogy a reform szempontjából releváns kutatásokat végezzen. Antal László, az intézet kutatási igazgatója, aki bár az intézményesekhez tartozott, a magyar pénzügyi rendszernek is szakértője volt, a „pénzügyes fiúkat” követendő példaként állította a többi kutató elé, ők pedig nemsokára részt is vettek a reform második hullámának kidolgozásában.

A „pénzügyes fiúk” munkássága nagyban beleillik abba a narratívába, amely szerint a szocializmus kritikája legitimálta a neoliberais nézeteket, és a neoliberais képzettségű szakértők segítették a komprádor szolgáltató szektort, azaz Drahoukupil (2008b) meghatározása szerint azokat a csoportokat, amelyek hazai szereplőkként operálva a transznacionális tőke érdekeit a helyi gazdasági és politikai érdekérvényesítés taktikai szintjére fordították le. Ezek a kutatók a komprádor szolgáltató szektorra jellemző karrierutakat jártak be, váltogatva a vezetői és tanácsadói beosztásokat az állami és az üzleti szférában. Surányi György már 1990-ben a Magyar Nemzeti Bank elnöke, Bokros Lajos pedig 1995-ben pénzügyminiszter lett. Az viszont, hogy a kutatóintézetben eltöltött éveik alatt és 1987 után bekerültek az adminisztráció munkájába, nem kizárólag a saját kritikai ágenciájuknak, és nem is csak a külföldi nyomásnak volt köszönhető. Hogy ezt további kontextusba helyezzük, meg kell vizsgálnunk az intézet másik fő kutatási irányának és résztvevőinek tevékenységét is.

INTÉZMÉNYI KRITIKA A PÉNZÜGYKUTATÁSI INTÉZETBEN

Az institucionalista kutatás a Pénzügykutató Intézetben az első átszervezési hullámmal kezdődött, nem sokkal a „pénzügyes fiúk” érkezése előtt. Antal László 1977-ben került az intézetbe, miután 1968 óta tanácsadóként dolgozott a minisztériumban. Az intézetben az apparátusban szerzett tapasztalatait felhasználva kezdte vizsgálni a reformfolyamat hiányosságait. 1979-ben jelent meg nagy hatású *Fejődés, kitérővel* című tanulmánya (Antal 1979), és az abban alkalmazott megközelítés megalapozta a Pénzügykutató Intézet intézményi közgazdászainak későbbi munkáját.

A tanulmány állítása szerint a reformfolyamat sikere vagy kudarca nem az „ár- és szabályozási rendszer formális elemeitől” – vagyis a monetáris szabályozástól, bár ezt a kifejezést ekkor még kerültkék a szocialista közgazdászok – és nem is a gazdaságpolitika egyes lépéseitől, hanem a gazdasági kormányzat és a vállalati szervezet közötti kapcsolatokról függ. Antal szerint a korábbi közvetlen utasításos rendszer alkuviszonyokat alakított ki a nagyvállalatok és a kormányzó szervek között, amelyeket az 1968-as reform változatlanul meghagyott. Ezeken a kapcsolatokon keresztül az elég nagy és fontos vállalatok ki tudták alkudni, hogy ne kelljen megfelelniük a reform decentralizációt, versenyt és nyereségességet ösztönző elvárásainak.

„Ezekből a gyakorlati tapasztalatokból az szűrhető le és igényel magyarázatot, hogy a decentralizált gazdasági mechanizmus kibontakozásának folyamata igen rövid idő alatt lelassult, majd a 70-es évek elején – tehát a világ gazdaságban bekövetkező fordulatot évekkal megelőzve – megtorpant. Később visszalépésekre is sor került. Az elvileg helyes, optimális ... stb. stb. általános szabályozókhoz fokozottan »rulírozó« egyedi beavatkozások tömege, testhezálló ügyintézés rendelődött. A fontosnak minősülő vállalatok felmentést kaptak a szabályozó módosítások számukra kedvezőtlen konzekvenciái alól stb. Így az általános érvényű szabályozók, árak önmagukban »igen jók« is lehetnek volna, csak éppen nem szabályoztak” (Antal 1979: 14).

Antal másik állítása, hogy az 1970-es évek második felében a reform által előírt szabályozást és ösztönzőket megkerülő egyedi alkuk fokozatosan a „szabályozók megosztásának” mechanizmusává formalizálódtak.

„A szabályozás és az ösztönzők könnyen változtatható és a vállalati törekvéseket szinte meghatározni látszó előírásai ehhez a kapcsolatrendszerhez képest nem jelentéktelen, de feltétlenül másodlagos szerepet töltenek be a vállalati érdekeltség,

érdekérvényesítés befolyásolásában. A tipikusan piaci döntésekben – még azokban az esetekben is, amikor az irányítószervek közvetlenül nem befolyásolják a vállalatokat – erősen hat a vállalati mérlegelésre az, hogy a tervezett döntés hogyan befolyásolja az irányítószervekkel szembeni alkupozíciójukat: kiváltja-e [...] a társadalmi politikai szervek ellenzését, továbbra is dokumentálható marad-e, hogy a belföldi termelés olcsóbb, mint a helyettesítő import, s mindezek alapján csökkennek-e ezáltal a központi fejlesztési források megszerzésének esélyei” (i. m.: 25).

„De ha a szabályozók lebontása már megkezdődött, akkor a helyzet tartóssá válásához hozzájárul a funkcionális szervek irányítási pozíciójuk megtartásához fűződő érdeke is. Amikor az egyedi eszközök határozzák meg a gazdálkodás feltételeit, akkor valós irányítószerepe csak annak van, aki ebben az elosztásban valamilyen formáltságban részt vesz, méginkább (sic!) ha irányítja azt” (i. m.: 97).

„A kialakult helyzetet végül is az jellemzi, hogy gondosan ügyelve a decentralizált irányítási rendszer játékszabályainak fenntartására, valójában egy nehézkes, a jövődelmezőségi mutatók nyelvére lefordított indirekt eszközökkel végrehajtott feladat és forráslebontási rendszer funkcionál, de a tervutasításos rendszer egyértelmű döntési hierarchiája nélkül, kibővített szereplőgárdával” (i. m.: 97–98).

Antal ebből azt a következtetést vonta le, hogy amíg a rendkívüli szabályozás lehetősége uralja a vállalatok döntéshozatali környezetét, „addig – szándékától, szemléletétől, meggyőződésétől függetlenül – a gazdasági döntés-előkészítés (sic!) valamennyi résztvevőjének igazodnia kell (és érdeke is igazodni) a kialakult játékszabályokhoz ahhoz a szerepkörhöz, amely az intézményesült szabályozóalkuban számára objektíve adódik” (i. m.: 106). Ennek megfelelően azt javasolta, hogy a szabályozói rendszer egyes elemeinek javíthatása helyett a gazdaságot és a szabályozást összekötő intézményi rendszer radikális átalakításának kellene nekilátni.

Szeretném felhívni a figyelmet Antal megközelítésének néhány jellegzetességére, mielőtt rátérnék a többi Pénzügykutató Intézetben folytatott kutatásra gyakorolt hatására. Egyrészt Antal az 1970-es évek válságát megelőző új gazdasági mechanizmus rendszerszintű problémáiról beszél. Kiemeli, hogy a negatív hatások már a válság előtt megjelentek, és hogy „a külpiaci változások az adott gazdasági struktúra, az adott műszaki fejlesztési szint, az adott gazdasági mechanizmus, az adott gazdaságpolitikai magatartás, a hatékonysággal kapcsolatos ismert problémák mellett jelentkeznek csupán kívülről jött befolyásolhatatlan adottságként” (i. m.: 69–70). Másrészt az új gazdasági mechanizmussal szembeni kritikáját nem köti ahhoz az érveléshez, amely szerint a válság a szocialista rendszer alsóbbrendűségét bizonyítaná a szabadpiaci rendszerhez képest. A radikális

piacosításként értelmezett reform és a Nyugat felé való nyitás szükségességét később gyakran a szocialista mechanizmusoknak tulajdonított válságra való hivatkozással támasztották alá. Ezt az érvelést a Pénzügykutatási Intézet reformközgazdászai is gyakran alkalmazták, néha politikai okokból el is túlozva a válság jelentette fenyegetést. Antal azonban egy olyan institucionalista kritikáját nyújtja a szocialista piacgazdaságnak, amely nem a kapitalizmus felsőbbrendűségéből indul ki.

Érdemes kitérni Antal megközelítéseinek elméleti következtetéseire is. Amikor a reformfolyamat korábbi korrekciós kísérleteit kritizálja, Antal egyrészt a „szabályozás illúziójáról”, másrészt az elkülönült reformlépések rövidlátó jellegéről beszél.

„Az ideális modellből és a konkrét célokat kiszolgáló ösztönzők szükség szerint változtatható rendszeréből kiinduló gazdaságirányítási felfogások ugyan homlokegyenest ellenkezőek, mégis valahol mélyen ugyanarra a hibára vezethetők vissza. A következetes központ és a mindenkor tervcéloknak megfelelően alakítható vállalati érdekek egyaránt egy – némi túlzással – társadalom- és politikamentes gazdaságképre és a gazdasági társadalmi folyamatokat elérendő állapotok sorozatára szétbomló gondolkodásmódra vezethetők vissza” (i. m.: 11–12). Ehelyett Antal a gazdasági mechanizmus olyan értelmezését ajánlja, amely nemcsak a gazdasági szabályozás rendszerét, de a döntéshozatal különböző szintjeit és a kormányzó szervek és a vállalatok közötti interakciókat és a „döntési lehetőségek döntési szintek közötti valóságos (tehát nem feltétlenül az érvényes jogi szabályozásnak megfelelő) megosztását, a vállalaton belüli irányítási-érdekeltségi feltételeket s mindezek háttérében az érdek- és hatalmi viszonyok meghatározott rendszerét” is magában foglalja (i. m.: 16).

Antal szerint a „gazdasági mechanizmus” így több mint a gazdaság szabályozása, mivel ez utóbbi az olyan tényezőkre korlátozódik, amelyeket a központból tudatosan lehet irányítani. A gazdasági szabályozás a gazdaságpolitikát meg tudja határozni, a gazdaságpolitika és a gazdasági mechanizmus között viszont interaktív kapcsolat áll fenn. A gazdaságpolitika megalkotása ugyanis már az érdekegyeztetés részét képezi, és így maga is a gazdasági mechanizmus terméke. A gazdaságpolitika, amely állítólag az egész társadalom érdekeit szolgálja, már maga is részérdekek konfliktusának és harmonizációjának eredménye. „A tervezés nem csak előre elgondolása egy folyamatnak és központi viselkedési szabálynak, hanem a gazdasági élet szereplői közötti viszonyt is kifejez, amennyiben az erőforrások elosztási mechanizmusának része” (i. m.: 22).

A fenti általános állításoknak nyilvánvalóan nem az a céljuk, hogy a gazdasági élet általános szabályait leírják, hanem annak tömör és absztrakt megnyilvánulásai, ahogy Antal az 1970-es évek Magyarországnak új gazdasági mechanizmusát értelmezte. Itt

most nincs terünk arra, hogy ezt összehasonlítsuk azzal a liberális kritikával, amely legtisztábban Kornai János *A hiány* című művében jelenik meg (1980), azt azonban érdemes kiemelni, hogy a gyakorlat szintjén Antal diagnózisa és a liberális kritika más megoldásokhoz vezet. Az állami beavatkozás okozta piactorzítás helyett Antal szerint a magyar gazdaság fő problémája a nagyvállalatok és a kormányzati szervek között kialakuló alkuviszonyokból fakad. Nem a szabad piac elméleti keretét alkalmazza a torzítások felméréséhez, hanem a gazdasági eredményeket meghatározó érdekviszonyok komplex terét vázolja fel. Ennek a térnek pedig az egyik fontos tulajdonsága a benne megjelenő hatalom mennyisége, ahogy ezt Antal magyarázatában nyilvánvalóvá tette, és amire még jelen írás is visszatér.

Antal László nem egyedül képviselte azt a nézetet, hogy a nagyvállalatok kulcsfontosságú szerepet töltenek be az új gazdasági mechanizmus dinamikájában. Miután 1971-ben megvédte a befektetési piac új fejlődésének ellentmondásaival foglalkozó diplomamunkáját, 1976-tól Szalai Erzsébet kutatások sorát vezette a hét legnagyobb feldolgozóipari vállalat beruházásairól. Az ezeket összegző könyvében a nagyvállalatok új gazdasági mechanizmusban betöltött szerepéről Antal nézeteihez nagyon hasonló következtésekre jutott (Szalai 1981).

Voszka Éva és Lengyel László 1978-ban a vállalati szervezet és a vállalatok növekedése közötti kapcsolatot vizsgálták. 1977-ben egy Lengyel László vezette munkacsoport egy többéves és széles körű kutatásba kezdett a Magyar Hajó- és Darugyárban, amelynek eredményét 1984-ben két kötetben publikálták (Csanádi et al. 1984). Az évtized végén Voszka Éva a kohó- és gépipari vállalatok szervezeti változásaival, 1982-től a gazdasági kormányzati szervek döntéshozatali mechanizmusának szociológiai elemzésével foglalkozott (Voszka 1984, 1988). Csanádi Mária az 1970-es évek végén szintén a vállalati méret, a nyereségesség és az állami támogatások eloszlása közötti kapcsolatot vizsgálta az 1968 és 1980 közötti időszakban (Csanádi 1980). Későbbi kutatásaiban az állami apparátus és a gazdasági döntéshozók viszonyának formális elméletét is megalkotta, amit 1995-ben publikált (Csanádi 1995, lásd még uő 2002, 2008).

Szalai Erzsébet is folytatta a csoportra jellemző, az intézményi viszonyokkal foglalkozó empirikus munkát, amelyet 1989-ben foglalt össze (Szalai 1989). *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek* című könyve, amely az 1970-es évek közepétől az 1980-as évek második harmadáig terjedő kutatási anyagból táplálkozik, a nagyvállalati érdekek és nyomásgyakorlás, illetve a reformtörekvések változó intenzitása közötti dinamikus kapcsolatot mutatja be. Ebben az elemzést a társadalmi érdekek és hatalmi viszonyok politikai nyelvére fordította le. Állítása szerint az 1968-as reformfolyamatnak az 1980-as évek második felében bekövetkező válságát az érdekharmozáció válságaként kell értelmeznünk: a mechanizmus nem volt képes integrálni a társadalomban megjelenő

részérdekeket, az integrációs folyamatot ugyanis szisztematikusan megzavarta a nagyvállalatok és a kormányzat között kialakult alkuviszony.

Az intézet tagjainak szakmai fejlődését és karrierjét itt nem tárgyalhatjuk tovább, az azonban ebből a felsorolásból is látható, hogy Antal elképzelései táptalajra találtak egy élénk intellektuális párbeszéd és empirikus kutatás jellemezte közösségben, amelyben nagy hangsúlyt kapott az érdekviszonyok szociológiai elemzése. A következő idézet, amelyben Csanádi Mária beszél saját intellektuális fejlődéséről a Pénzügykutatási Intézetben, jól mutatja a különbségeket a csoport nézetei és a szocialista piacgazdaság szabadpiaci alapú kritikája között.

„Én úgy találtam ki a témámat, hogy azt hiszem, Kollarikkal beszélgettem éppen valamiért – ő a Pénzügyminisztériumban volt –, és ő mondta, hogy érdemes a támogatásokkal foglalkozni, mert ez elég problematikus dolog. [...] Az alapvető probléma a szakértők szerint az volt a támogatásokkal, hogy torzítják az árat, torzítják a nyereséget, torzítják a magatartást, és ezért az egész piacot torzítják. Ezt próbáltam nézegetni a számok alapján. [...] amikor elkezdtem nézegetni a támogatások adatait, és rájöttem, hogy azok nem elégségesek, hanem el kell kezdeni interjúzni, hogy tulajdonképpen hogy is van ez az egész. Mert miután az árak mesterségesek, benne vannak a támogatások, egyáltalán nem érdemes úgy számolni a dolgokat, hogy milyen hatékonyságúak a vállalatok meg hogy mit torzítanak, hanem inkább meg kellene nézni, kik azok, akik a támogatást kapják. Tehát rájöttem arra, hogy nem az úgynevezett piacot kell nézni, ami abban az időben egyáltalán nem volt piaci, hanem az elosztást kell nézni, és az elosztáson belül azt, hogy kik azok, akik érdeket tudnak érvényesíteni, kik nem, kik azok, akik elosztanak, hogy eközben milyen kapcsolatok jönnek létre, mik az elosztási szempontok, stb. Ezek számomra nagyon fontos lépések voltak, ez volt a megalapozása annak, hogy úgy gondolom, végül megtaláltam a pártállami struktúrát – a függőségen és az érdekérvényesítési viszonyokon alapuló, kialakult struktúrát – és magatartásmotívumokat, amelyek a rendszert összetartották, illetve biztosították az újratermelését. És arra is csak így lehetett rájönni, hogy miből alakultak ki a rendszer csapdái” (Csanádi 2008: 293–296).

FORDULAT ÉS REFORM: A KRITIKA PILLANATA

Az 1970-es évek végére megindultak a reform második hullámának előkészületei, amelyben a Pénzügykutatási Intézet tagjai is részt vettek. 1982-ben létrejött egy szakértői

csoport, amelynek az volt a feladata, hogy javaslatokat tegyen a tulajdonviszonyok átalakítására. Az intézetből Antal László, Lengyel László, Kopátsy Sándor és Matolcsy György dolgozott ebben a csoportban. 1982-ben reformbizottságokat alakítottak ki, hogy azok kidolgozzák a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésének terveit különböző részterületeken. Az intézet tagjai különösen két ilyen bizottságban voltak aktívak. Asztalos László és Bokros Lajos a bankreformbizottságban dolgoztak, amelynek titkára Surányi György volt. Ez a bizottság a Nemzeti Bank vezetőinek tiltakozása ellenére egy kettős bankrendszer kialakítását javasolta, amely 1987-ben került bevezetésre. A másik bizottság a vállalatok szervezeti átalakításával foglalkozott, és a vállalati autonómia és a kormányzattól való függetlenség növelését, valamint a tulajdonviszonyok átalakítását javasolta. Ezt a bizottságot a Pénzügykutatási Intézet institucionalistái határozták meg, a munkában Antal László, Voszka Éva, Lengyel László és Matolcsy György vettek részt, a bizottság vezetője pedig Csillag István volt.

A késő 1970-es és korai 1980-as évek voltak a Pénzügykutatási Intézet legtermékenyebb évei. A kutatók kiváló feltételek mellett dolgozhattak, és remélhették, hogy munkájuk eredménye befolyással lehet a gazdaságpolitika alakulására is. A kutatásokban segítették őket az intézetben tartott viták és az államapparátusban szerzett tapasztalat. Erős munkakapcsolatot áptak a Pénzügyminisztérium átszervezésekor odakerült fiatal káderekkel is. A fiatal kádereket és kutatókat a munkakapcsolaton kívül a KISZ minisztériumi tagozata is összekötötte, amely teret és nyilvánosságot kínált arra, hogy a fiatal szakemberek a reformfolyamatról vitakozzanak. A Pénzügykutatási Intézet munkatársai emellett az egész országot bejárták, hogy a KISZ által szervezett vitaesteken előadják a diagnózisukat. Egy ilyen KISZ-es program keretében – amely a Kreatív Ifjúság nevet viselte – mutatta be többek között Matolcsy György, Lengyel László és Szalai Erzsébet a *Viták a gazdasági mechanizmus reformjáról* című anyagot 1981-ben.¹ Ez volt az első alkalom, hogy az intézet munkatársainak véleménye politikai hullámokat vert a miatt a javaslat miatt, hogy Magyarország távolodjon el a KGST-től. Az ügyet a pártban elsimították, mondván, hogy a dokumentum csak egy vitaanyag az ifjúsági szervezeten belül.

1985-re bebizonyosodott, hogy a Pénzügykutatási Intézet munkatársainak reményei a reformról szertefoszlottak: a vállalati lobbij újabb hulláma megerősödött a reformtervekkel szemben, a reform pedig, ami az alkudozás végén megszületett, az adott körülmények közötti gazdasági gyorsítást írta elő, intézményi átalakítás nélkül. Az intézet kutatói, monetaristák és institucionalisták egyaránt, úgy tartották, hogy ez a folyamat gazdasági katasztrófába vezet majd a súlyosan eladósodott országot.

---

1 A Pénzügyminisztérium KISZ kiadásában jelent meg 1981 novemberében. További részletekért lásd: *Fordulat és reform* (1987: 136–137).

Ekkorra már a Pénzügykutató Intézet munkatársai felvették a kapcsolatot a kialakulófélben lévő demokratikus ellenzékkel, néhány írásuk szamizdat folyóiratokban is megjelent, Antal László, Lengyel László és Szalai Erzsébet pedig részt vettek az 1985 nyarán rendezett monori találkozón. Antal, Lengyel és Szalai nem egyedülálló szakértőkként, hanem a Pénzügykutató Intézetnél végzett munkájukon alapuló csoportidentitás hordozóiként vettek részt a demokratikus ellenzék találkozóján mint „reformközgazdászok”.

A második reformhullám megakadása és a monori ellenzéki találkozó élménye arra ösztönözte az intézet közgazdászait, hogy írásban foglalják össze az ország helyzetéről alkotott álláspontjukat. Kollektív írásba kezdtek, amelyben szerzőként és véleményezőként nemcsak ők, hanem más kutatóintézetek és az államapparátus munkatársai is részt vettek. A végeredmény, a *Fordulat és reform* – amelyet Antal László, Csillag István, Lengyel László és Matolcsy György szerkesztett – nem tudományos műnek készült, hanem a szerzőknek a reform állásával kapcsolatos véleményét volt hivatott tükrözni. Ezzel megszilárdult a szakmai véleményét politikai állásfoglalásként hangoztató gazdasági szakember – a reformközgazdász – szerepe mint közéleti szereplőé, aki később a rendszerváltás egyik fontos figurájaként lett ismert.

A *Fordulat és reform* nem új tudományos eredményeket tartalmazott, hanem azokat a következtetéseket mutatta be, amelyekre a reform kidolgozásában részt vevő kutatók 1985-re jutottak. Magán hordozva a szerzők különböző nézeteit, a dokumentum egyaránt kiállt a monetáris szigor, illetve a vállalatok és az állam viszonyának és az újraelosztási mechanizmusok átalakításának szükségessége mellett. Politikai szempontból a legfontosabb következtetése az volt, hogy a részleges reformok nem tudják megmenteni az országot a gazdasági válságtól, a szükséges lépésekhez át kell alakítani az állami vezetést és a gazdasági vezetők között fennálló viszonyt. Ezt a következtetést az intézményi és a monetarista érvelés is alátámasztotta.

A *Fordulat és reform* politikai jelentősége nem az állítások újdonságából vagy radikális jellegéből következett, hanem a dokumentum pozíciójából. Az előkészítést belső viták kísérték arról, hogy a *Fordulat és reform* a párt vezetéséhez, vagy a nyilvánossághoz szóljon. A szerkesztők felkeresték a reformista pártvezetőket még azelőtt, hogy a dokumentum elkészült volna, egyrészt azért, hogy politikai védelmet kérjenek, másrészt abban reménykedve, hogy így a véleményük befolyást szerezhessen a párton belüli hatalmi harcokban. Emellett azonban a *Fordulat és reformot* ki is szívrogtatták, és hazai és nemzetközi nyilvánosságot is kapott.

A párt Gazdasági Bizottsága 1987 márciusában megvitatta a dokumentumot. Záró nyilatkozatában elfogadta a dokumentum értékelését az ország gazdasági helyzetéről, de kitarzott amellett, hogy az abban sürgetett reformok mellett szükség van a gazdaság felpörgetésére is. A nyilatkozat elutasította a monetáris szigor kizárólagosságáról

szóló érvelést, amely a gazdasági bizottság szerint túlságosan leegyszerűsíti a helyzetet, és hangsúlyozta, hogy a monetáris lépések mellett szükség van az állami irányításra és a pártra a gazdasági reform hatékony véghezviteléhez. A *Fordulat és reform* rövidített verziója – a gazdasági bizottság nyilatkozatával együtt – végül megjelenhetett a *Közgazdasági Szemlé*ben, a teljes verzió pedig még ugyanabban az évben megjelent a *Medvetánc* hasábjain is (Pogány 1998: 48–60).

1987 májusában az újonnan kinevezett pénzügyminiszter, Medgyessy Péter közölte a Pénzügykutatási Intézet vezetőjével, hogy az intézetet bezárják. Ennek pontos oka a mai napig ismeretlen, de sokan vélekedtek úgy, hogy a *Fordulat és reform* keltette politikai hullámok lehetnek a háttérben (Farkas 2008). Medgyessy az államapparátus 1985-ös reformban előírt racionalizálásával indokolta az intézet bezárását, a pénzügyminisztériumnak ugyanis példát kell mutatnia, ha pénzügyi okokból át kell alakítani az államigazgatást (Pogány 1998: 62). Az intézetben felhalmozódott szakértői tudástól azonban nem akart megszabadulni: a Pénzügykutatási Intézetnek azt a részét, amelyik a minisztérium számára hasznos munkát végzett, meg akarta tartani, és csak azoktól a munkatársaktól akart megválni, akik a pénzügypolitika szempontjából nem végeztek nélkülözhetetlen kutatásokat. Így az intézet monetaristáinak, Bokros Lajosnak, Asztalos Lászlónak és az ekkor már a Világbank tanácsadójaként dolgozó Surányi Györgynek, valamint Antal Lászlónak munkát ajánlott a minisztériumban, amit azok el is fogadtak. Az institutionalisták nagyobbik része Pénzügykutató Rt. néven kutató- és tanácsadó céget alapított és ott dolgozott tovább, Szalai Erzsébet és Csanádi Mária pedig másik kutatóintézeteknél találtak munkát.

De hogyan hatottak ezek a változások a kutatásra? Figyelembe véve, hogy az eredeti kérdésseltevésünk a kritika lehetőségeire és feltételeire vonatkozott, tekintsük át részletesebben a Pénzügykutatási Intézet bezárásának és kutatói szétszóródásának kontextusát.

A KRITIKAI PILLANAT KONTEXTUSA

Bár hivatalosan a reform egyik eleme, a pénzügyi racionalitás indokolta, hogy Medgyessy bezáratta az intézetet, a Pénzügykutatási Intézet felszámolása egybeesett azzal, hogy a vállalati lobbierő eluralkodott a reformtervek fölött. A gazdaság felpörgetésének új terve szembement a monetaristák érveivel és az intézményi reformjavaslatokkal is. Medgyessy felettese ekkor Grósz Károly volt, aki 1987 júliusától állt a kormány élén. Grósz az MSZMP konzervatív szárnyát képviselte, amely elfogadta, hogy a piaci nyitás szükséges, de annak a szocialista rendszer keretein belül és a párt irányítása alatt kell maradnia. Az ő miniszterelnöksége alatt vezették be a személyi jövedelemadó pénzügyi reformját, az

institucionalista pénzügykutatók által javasolt intézményi reform azonban szembement a nézeteivel, ami szerint a hatalmat a párton belül kell tartani (Matolcsy 1998: 352).

Medgyessy nemcsak a Pénzügykutatói Intézetben szüntette meg az institucionalista kutatást, de le is állította az intézményi reform folyamatát, amelyet még elődje, Hetényi István kezdett el a kutatóintézet szakértőinek segítségével. Matolcsy György, aki tagja volt annak a bizottságnak, amelyet Hetényi minisztersége alatt a nagyvállalatok szervezeti átalakításával bízta meg, érdekes kapcsolatot vél felfedezni Medgyessy reformblokkoló szerepe és aközött, hogy az intézet személyi állományát a minisztériumba átemelt monetaristákra csökkentették:

„Túlment a működésünk azon a ponton, amit Medgyessy még be tudott vállalni. [...] Az én munkám szakmai volt, de Medgyessy nem akarta követni azt a szervezeti-intézményi reformot, amit Hetényi követett. Ő kifejezetten a pénzügyi vonalra koncentrált, adórendszer, adóreform és más ilyen jellegű témákra, és nem kellett neki igazából az a vonal, amit Csillag, Lengyel meg én vittünk. Ez a szervezeti-intézményes dolog veszélyesebb vonal volt, valljuk be. Mert itt jelent meg az érdek, a politika, a hatalom. Azt hiszem, mindkét szándék benne volt a döntésben: a politikai büntetés és a megelőzés szándéka, és a személyes törekvés Medgyessy részéről, hogy neki legyen a minisztériumban egy kis csapata pénzügyesekből” (Matolcsy 1998: 353–354).

Ha figyelmesen olvassuk az intézet institucionalistáinak írásait, Matolcsy célzása az intézményi-szervezeti reformban rejlő érdekekre, politikára és hatalomra nem lesznek meglepőek. Azt is mondhatnánk, hogy az intézet bezárása igazolja az institucionalisták diagnózisát a vállalati-kormányzati kapcsolatok súlyáról a pártállam hatalmi struktúrájában, hiszen a reform visszaszorulásakor őket elhallgattatták, míg a monetaristákat nem. Az institucionalista kritika feltételeivel kapcsolatban azonban a történetnek további következményei vannak.

Nem sokkal az intézet bezárása után Lengyel László, Csillag István és Matolcsy György belevágtak egy új kutatócég, a Pénzügykutató Rt. megalapításába. A terv az volt, hogy az intézet munkatársai folytatják azt a kutatást, amit a minisztérium megbízásából elkezdtek, ehhez az anyagi feltételeket pedig az államapparátusnak és a magánszektornak nyújtott tanácsadásból teremtik majd elő. A cég üzleti tevékenysége azonban túlnőtt ezen. Amikor a Pénzügykutatói Intézetet 1987-ben a megszorításokra hivatkozva bezárták, annak éves költségvetésére 3 millió forintot költöttek az államkasszából. A Pénzügykutató Rt. viszont 1989-re 160 millió forinttal gazdálkodhatott (Polgár 1998: 394). Honnan jött ez a pénz?

Hogy megértsük a Pénzügykutató Rt. gyors piaci felemelkedését, figyelembe kell vennünk az alapítók korábbi pozícióit. Az 1985-ös reform előkészítése közben az államapparátus tagjai és a kutatóintézeti szakértők is nyújtottak tanácsokat vállalatvezetőknek. Matolcsy is említi, hogy 1982–83-ban kialakult egy ilyen gyakorlat (Matolcsy 1998: 347), míg egy másik intézményi kutató, Lamberger Galina szerint „a Pénzügykutató Intézetben 1984–85 táján el lehetett kezdeni maszekolni” (Lamberger 1998: 277). A káderek és szakértők nemcsak arra használták fel a reformfolyamatról megszerzett tudást, hogy a meglévő szabályokkal kapcsolatosan adjanak tanácsokat, de aktívan segítettek is annak a folyamatnak az elindítását, amit később „spontán privatizációnak” neveztek.

A spontán privatizáció arra a folyamatra vonatkozik, amely során az állami vállalat menedzserei több kisebb céget hoztak létre a vállalaton kívül, hogy kötvényeket kibocsátva és azokkal kereskedve több lépésben ezeket a magáncégekbe tereljék át a vállalat vagyonát. 1987 és 1990 között nagy mennyiségű állami tulajdon vándorolt így magánkézbe (lásd Stark 1990). Matolcsy György és Csillag István, ekkor a vállalatok újrászervezéséért felelős bizottság tagjai, az elsők között ismerték fel a spontán privatizáció lehetőségét.

„A Pénzügyminisztérium fiatal tisztviselői egy idő után – úgy látom, hogy 1982–1983 után – elkezdtek különböző területeken tanácsokat adni a vállalatoknak. Ebből a tanácsadó munkából született aztán például a spontán privatizáció, mert Csillag Istvánnal meg még másokkal 1985-ben kitaláltuk, hogy ha a párt és a kormány nem hajlandó holdingokat csinálni, akkor mi, persze pénzért, üzleti alapon, de átalakítunk néhány állami nagyvállalatot majdnem holdinggá. Ezt vagyonkezelő központnak hívtuk. A Medicor volt az első fecske, aztán a Budaflax a második. Azt mondtuk, hogy maguknak van tíz gyáregységük és van egy központjuk. A gyáregységeknek semmi befolyásuk nincs az ügyekre – majdnem úgy, mint az országban. A központban itt ül a vezérigazgató és mindent eldönthet. Most fordítsunk egy kicsit a dolgon, és a tíz gyáregység is kapjon mindenféle döntési jogosítványt, és felelős legyen, és ezt hívjuk vagyonkezelő központnak. Szóval Csillaggal megpróbáltuk ilyen aknamunkákkal fellazítani a nagyvállalati szervezetet, s ebből jött ki a spontán privatizáció, ami egy ideig szerintem nagyon pozitív folyamat volt. [...] Ez körülbelül 1986-ban indult, 1987-től már legális is volt, mert akkor jött a Sárközy-féle társasági törvény – korábban az 1875-ös kereskedelmi törvény alapján csináltuk, mert szerencsére Csillag a könyvtárban megtalálta ezt a régi vastag könyvet, és azt mondta, hogy ohó, apukám, ez a törvény még érvényben van. Senki nem hitte el neki, de amikor Sárközy azt mondta, hogy érvényben van, akkor úgy láttuk, hogy ennek alapján megcsinálhatjuk az első néhány aknamunkát. S aztán persze behozta a társasági törvényt, ami már sokkal jobb helyzetet eredményezett” (Matolcsy 1998: 347).

Matolcsy és Csillag ezt a vállalatvezetőkől és államigazgatási kapcsolatokból álló hálózatot vitték magukkal a Pénzügykutató Rt.-be is. Az új kutatócég sikeres indulását azonban a Pénzügyminisztérium felsőbb szintjeiről is biztosították. Matolcsy visszaemlékszik, hogy még mialatt ő a minisztériumban dolgozott, megkérte egy főosztályvezető barátját, írjon levelet az állami vállalatok vezetőinek, amiben arra kéri őket, hogy segítsék az intézet kutatóinak további munkáját (Matolcsy 1998: 354). Maga Medgyessy is megígérte, hogy ha az intézet munkatársai alapítanak egy kutatócéget, akkor több tanácsadói megbízást adnak nekik, mint amit még állami intézetként kaptak (Polgár 1998: 392). A kormányzat és az ipari vállalatok mellett a pénzügyi szférából is érkeztek megbízások, ez volt a bevétel harmadik forrása.

KÖVETKEZTETÉSEK: A PÉNZÜGYKUTATÁSI INTÉZET HIÁNYZÓ HAGYATÉKA

A Pénzügykutató Intézet institutionalistáinak legnagyobb része új életet kezdett az újonnan alapított kutatócégben, míg Szalai Erzsébet és Csanádi Mária, tartva attól, hogy az új cégben végzett kutatómunka függni fog az üzleti tanácsadástól, más állami kutatóintézetekben helyezkedtek el. Az intézményi kutatás túlélte az intézet bezárását az egykori tagok munkáiban: Voszka Éva és Várhegyi Éva továbbra is a privatizációról és a korrupcióról írtak a Pénzügykutató Rt. munkatársaiként, Csanádi Mária továbbfejlesztette elméletét a pártállam működéséről, Szalai Erzsébet pedig folytatta elitszociológiai kutatását a politikai és gazdasági elit szerepéről a rendszerváltásban, amelynek belső köreiből ő maga fokozatosan kiszorult (Szalai 1999). Ami viszont megszűnt a Pénzügykutató Intézet bezárásával, az a tudástermelésnek az az intézményesen pozicionált funkciója volt, ami a nyolcvanas évek institutionalista kritikáját formálta.

Ennek a pozíciónak az egyik lényeges sajátossága az volt, hogy a Pénzügykutató Intézetben mint a minisztériumhoz tartozó szervezetben, a kutatók által megfogalmazott kritikának esélye volt arra, hogy reális változásokat érjen el. Másodszor, mivel a kutatók a reform bástyájának számító minisztériumon belül dolgoztak a reform második hullámnak részletein, politikai szempontból legitim kritikát fogalmazhattak meg a vállalati-állami lobbihálózatokkal szemben. Harmadszor, mivel a reformfolyamatról volt szó, természetes volt, hogy a gazdasági kritikának politikai aspektusai is vannak. Ez a nyilvánvaló kapcsolat a közgazdasági szakértelem és a politikai álláspont között a rendszerváltás pozícióharcaiban később elhalványult.

Egy absztraktabb szinten nézve a kérdést, a Pénzügykutató Intézet pozíciója mint az ágazati minisztériumok fölött álló nemzetgazdasági reform egyik bástyájáé,

megengedte, sőt megkövetelte, hogy a kutatók a kutatás során rendszerszintű problémákat tárjanak fel és azok megoldásaira javaslatokat tegyenek. A kritikai tudástermelés számára ez a politikai érdeklődésnek és kompetenciának egy olyan hátterét biztosította, ami szertefoszlott, amikor az intézet kutatói a magáncégbe vándoroltak át.

Hátrahagyva ezt az intézményes szerepét, az intézet mint intellektuális műhely két részre bomlott: a minisztériumban dolgozó monetaristákra, akik sem szociológiai, sem politikai szempontból nem foglalkoztak a gazdasági és politikai hatalom koalícióival, és az új kutatócég dolgozóira, akik új munkahelyükön ezeknek a koalícióknak dolgozva jutottak bevételekhez. Így a rendszerváltásról szóló politikai viták legforróbb éveiben a gazdasági-politikai összefonódásokról szóló kritika éppen akkor vonódott ki a politika területéről, amikor ezek az összefonódások főszerephez jutottak a gazdasági rendszerváltás elvégzésében.

A Pénzügykutatási Intézet munkatársai által kifejlesztett intézményes kritika megjelent ugyan a kerekasztal-tárgyalásokon, de azok menetére nem gyakorolt komoly hatást. A tárgyalások során felmerült, hogy a privatizációban biztosítani kellene, hogy minden állampolgár egyenlően vehessen részt az állami tulajdon újraelosztásában, vagy hogy a munkás-önigazgatást el kellene fogadni a vállalatvezetés egyik formájaként (lásd Stark 1990). Szalai Erzsébet az 1985-ös monori találkozón és az 1989-es kerekasztal-tárgyalásokon is amellett érvelt, hogy a tulajdoni reform és a gazdaság decentralizációja kéz a kézben kell hogy járjon a demokratizálódással, és a munkásoknak részt kell venniük a vállalatok újraszervezésében. Bruszt László a Pénzügykutatási Intézet anyagaira hivatkozva szintén amellett állt ki a kerekasztal-tárgyalásokon, hogy a demokratikus részvétel nélküli piacositás társadalmi feszültségekhez és a rendszerváltás lehetséges kudarcához vezethet. Bruszt úgy tartotta, hogy társadalmi részvétel nélkül a vállalatvezetők és állami funkcionáriusok közötti hálózatokban felhalmozott politikai és gazdasági hatalom – az ő szóhasználata szerint az oligarchia – meg tudja majd őrizni domináns szerepét (Bruszt 1995). Egyik érvnek sem volt jelentős hatása a tárgyalásokra. Visszatekintve Szalai és Bruszt úgy látják, nem azért nem hallgattak rájuk, mert mások erősebb pozíciót szereztek a vitában, hanem azért, mert a kerekasztal-tárgyalások kontextusában a gazdasági kérdések megvitatása érdemben fel sem merülhetett (Szalai 2001; Bruszt és Stark 1995). Ahogy Bruszt fogalmaz:

„Alapjában véve a magyar kontextusban az igazi tárgyalások akkor kezdődhettek meg, amikor mindkét fél felfüggesztette igényét a társadalom képviseletére. Ám akkor kit képviseltek? Ahogy folytak a tárgyalások, a válasz egyre nyilvánvalóbbá vált: egy előrevetített versenyelvű politikai mezőny leendő pártjainak képviselői ültek az asztal körül. A bizonytalanság, kiszámíthatatlanság intézményesítésére irányuló tárgyalásokkal egyidejűleg megalkották a politika új játékszabályait, melyeket párt-politikának neveztek el. A magyar kerekasztal-tárgyalásokon egy új politikai osztály

született meg. [...] Az új játékszabályokat a leginkább érdekelték dolgozták ki – a választási versengés leendő győztesei és vesztesei. Így egyáltalán nem meglepő, hogy a magyar kerekasztal-tárgyalásokon semmilyen gazdasági egyezség nem született. A gazdasági tárgyalásokat elsorvasztotta a magyar kerekasztal azon strukturális sajátossága, hogy a benne részt vevő felek pártok voltak, nem pedig a tőke vagy a munka szervezetei, nem vállalati tömörülések, nem munkaadói képviselői szervek és nem szakszervezetek” (Bruszt és Stark 1995: 131–132).

Miközben a politikai tárgyalásokon csend övezte a Pénzügykutató Intézet institucionalistái által korábban felvetett kérdéseket, a vállalati-állami koalíciók a gyakorlatban nagyon is aktívak voltak. A kerekasztal-tárgyalások időszaka a spontán privatizáció aranykorával esett egybe. Ahogy Bruszt László írta 1989-ben:

„A mai magyar helyzet paradoxona az, hogy miközben fokozatosan halad előre a demokráciára való átmenet, egyre nő a különböző típusú korrupciós esetek száma is. [...] Miközben a politikai rendszerváltásról, ha vontatottan is, de már elindultak a tárgyalások az ellenzékkel, a gazdaság hatalmi rendszerében, s mindenekezt a tulajdonosi és rendelkezési jogok újraelosztásában még az oligarchia akarata és játékszabályai az irányadóak. Így válhat az apparatcsikból sok esetben entrepreneur (vállalkozó), s így lehetünk tanúi napjainkban egy új osztály, az »enter-pratcsikok« osztálya létrejöttének” (Bruszt 1995: 48–49).

Összefoglalva: a Pénzügykutató Intézetben a szocialista piacgazdaság institutionalista kritikájának egy sajátos formája jött létre a szocializmus utolsó évtizedeiben Magyarországon. Ez a kritika érintkezett, de nem volt azonos a szocialista piacgazdaság szabadpiaci alapú kritikájával, amely később a rendszerváltás és a sokkterápia legitimálásához is hozzájárult. Az elterjedt történet mögött, amely szerint a kutatóintézet reformközgazdaszai szembementek a rendszerrel, és ezért az intézet bezárásával kellett bűnhődniük, a tényezőknél egy másik rendszere húzódott meg. Az intézet bezárásával az abban felhalmozódott szakértelmet úgy osztották meg, hogy az institutionalista kritika éle elveszett. A reform megtorpanásának következményeképpen a monetaristákat felkérték, hogy vigyék véghez a reform „kevésbé veszélyes” pénzügyi részét, míg az institutionalisták a Pénzügykutató Rt.-ben azoknak a koalícióknak adtak már tanácsokat, amelyeket korábban a reform hátráltatásával vádoltak. Az a kevés institutionalista kutató, aki saját döntése révén nem csatlakozott a Pénzügykutató Rt.-hez és továbbra is a koalíciók kritikáját képviselte, már nem volt abban a helyzetben, hogy befolyással legyen a rendszerváltás folyamatára és annak hegemon értelmezésére.

Ha az egyes kutatók életútját a kritika ezen intézményi történetén keresztül vizsgáljuk, azt látjuk, hogy nem a kutatók személyes jóakarata és elkötelezettsége, és nem is érveik ereje adta a Pénzügykutatói Intézet kritikai potenciálját vagy tette a *Fordulat és reformot* veszélyessé a pártvezetők szemében. A második reformhullám kidolgozásának periódusában a kutatók intellektuális teljesítményének és az intézményes hatalmi viszonyok változásának egybeesése teremtette meg a kritika lehetőségét, hogy aztán más intézményi változások véget vessenek neki. Az utólagos értelmezés számára szinte úgy tűnik, mintha a Pénzügykutatói Intézet intézményi kontextusa a kritikai ágencia egyfajta tudattalanjaként működött volna, ami a tudatos reflexió számára nem feltétlenül transzparens módon a reformhullám periódusában a társadalmi érdekharmozáció intézményi akadályainak kritikája felé irányította, majd az átalakulás éveiben az állami-vállalati koalíciók szolgálatába állította ugyanazt az intellektuális eszközrendszert.

Ha következtetést kellene levonnunk a történetből, az a különböző hatalmi viszonyok között termelt tudás más gramscianus megközelítéseihez (Gramsci 1971; Gill 1993) hasonlóan az lenne, hogy a gondolkodás autonómiája nem elegendő feltétele a kritikának: a kritika a társadalmi hatalom blokkjai közti feszültségben, ezek egymáshoz képest való mozgásának a feltételei között jön létre. A saját, jelenbeli gondolkodásunkra ugyan ezeket a kérdéseket irányíthatjuk: milyen feltételek között születik? Lehet-e befolyásunk ezekre a feltételekre?

Fordította: Csurgó Dénes

HIVATKOZOTT IRODALOM

Antal László (1979): *Fejlődés, kitérővel: A magyar gazdasági mechanizmus a 70-es években.*

Kézirat. Pénzügykutatói Intézet.

Bockman, Johanna – Eyal, Gil ([2002] 2014): Kelet-Európa mint a közgazdaságtani tudás laboratóriuma: A neoliberalizmus transznacionális gyökerei. In: *Fordulat*, jelen lapszám.

Böröcz József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum: társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 2., No. 3.: 3–20.

Bruszt László (1995): A „funkcionális” korrupció alkonya. In: uő: *A centralizáció csapdája.* Savaria University Press: 41–49.

Burszt László – Stark, David (1995): A politikai játéktér újraformálása Magyarországon. A konfrontáció politikájától a kompetíció politikájáig. In: Bruszt László: *A centralizáció csapdája.* Savaria University Press: 87–152.

- Csanádi Mária (1980): A differenciált erőforrás-elosztás és a támogatások újratermelődésekének néhány összefüggése. In: *Pénzügykutató Intézet Tanulmányai*, No. 6.
- Csanádi Mária (1995): *Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Csanádi, Mária (2002): *Party-states and their Legacies in Post-communist Transformation*. Edward Elgar.
- Csanádi, Mária (2008): *Self-Consuming Evolutions: A Model on the Structure, Selfreproduction, Selfdestruction and Transformation of Party-states, tested on the Romanian, Hungarian and Chinese Cases*. (Kínaiul.) Central Party Committee Press.
- Csanádi Mária – Lamberger Galina – Lengyel László – Polgár Miklós – Szalai Erzsébet – Voszka Éva (1984): Egy nagyvállalat kapcsolatainak rendszere: Esettanulmányok a Magyar Hajó- és Darugyárról. In: *Pénzügykutató Intézet Tanulmányai*, No. 1–2.
- Drahokoupil, Jan (2008a): *Globalisation and the State in Central and Eastern Europe: The Politics of Foreign Direct Investment*. Routledge.
- Drahokoupil, Jan (2008b): The Rise of the Comprador Service Sector: The Politics of State Transformation in Central and Eastern Europe. In: *Polish Sociological Review*, Vol. 2., No. 162.: 175–189.
- Farkas Zoltán (2008): „A dolgok elrontásában világbajnokok vagyunk.” A gazdaságpolitika négy évtizede Antal László (1943–2008) szavaival. In: *Mozgó Világ*, Vol. 34., No. 11.: 119–128.
- Fordulat és reform (1987). In: *Medvetánc*, No. 2., Melléklet: 5–163.
- Gill, Stephen (szerk.) (1993): *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*. Cambridge University Press.
- Gramsci, Antonio (1971): *Selections from the Prison Notebooks*. International Publishers.
- Kornai János (1980): *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Lamberger Galina (1998): „Mi lányok inkább baráti társaságnak fogtuk fel a Pénzügykutató Intézetet...” Mihancsik Zsófia interjúja. In: *Lámpások az alagútban: Emlékek a Pénzügykutatóról*. Pénzügykutató Rt. – Perfekt Rt.: 271–291.
- Matolcsy György (1998): „Engem a nagy történelmi kihívások mindig elcsábítanak.” Mihancsik Zsófia interjúja. In: *Lámpások az alagútban: Emlékek a Pénzügykutatóról*. Pénzügykutató Rt. – Perfekt Rt.: 342–362.
- Melegh, Attila (2006): *On the East-West Slope: Globalisation, Nationalism, Racism, and Discourses on Eastern Europe*. CEU Press.
- Overbeek, Henk – Vliegthart, Arjan (2007): Corporate Governance Regulation in East Central Europe: the role of transnational forces. In: *The Transnational Politics*

- of Corporate Governance Regulation*. Szerk.: Overbeek, Henk – van Apeldoorn, Bastiaan – Nölke, Andreas. Routledge: 177–198.
- Pogány Ágnes (1998): A Pénzügykutató Intézet története. In: *Lámpások az alagútban: Emlékek a Pénzügykutatóról*. Pénzügykutató Rt. – Perfekt Rt.: 9–74.
- Polgár Miklós (1998): „A döntés mindenkit felháborított: először elhatároztuk, együtt maradunk...” Bossányi Katalin interjúja. In: *Lámpások az alagútban: Emlékek a Pénzügykutatóról*. Pénzügykutató Rt. – Perfekt Rt.: 384–395.
- Rikardó Dávid [Bokros Lajos] (1988): A Grósz-kormány gazdaságpolitikájának első fél éve. In: *Beszélő*, No. 23.
- Stark, David (1990): Privatization in Hungary: From Plan to Market or from Plan to Clan. In: *East European Politics and Societies*, Vol. 4., No. 3.: 364–366.
- Szalai Erzsébet (1981): *Kiemelt vállalat – beruházás – érdek*. Akadémiai Kiadó.
- Szalai Erzsébet (1989): *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szalai, Erzsébet (1999): *The Hungarian Economic Elite After the Political Transition*. Research Support Scheme. Interneten: <http://rss.archives.ceu.hu/archive/00001071/01/71.pdf> (Letöltve: 2014.05.27.).
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi új kapitalizmusban*. Aula.
- Voszka Éva (1984): *Érdek és kölcsönös függőség*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Voszka Éva (1988): *Reform és átszervezés a nyolcvanas években*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Éber Márk Áron és Gagyi Ágnes

OSZTÁLY ÉS TÁRSADALOM- SZERKEZET A MAGYAR SZOCIOLÓGIÁBAN

A tanulmány az alábbi megjelenés alatt álló szöveg átdolgozott és bővített változata: Éber Márk Áron – Gagyi Ágnes (megjelenés alatt): Class and Social Structure in Hungarian Sociology. In: *East European Politics and Societies*, Vol. 29, No. 1.

Az alábbi cikk a magyar szociológia struktúrakutatásainak 1963 utáni történetében követi azokat a dinamikákat, amelyek a magyar társadalom kettős – szovjet és nyugati – függési viszonyai között alakuló társadalomkutatási intézményrendszeren belül már az 1970-es években az osztályelemzés eltűnéséhez vezettek. A magyar struktúrakutatás gazdag hagyományának áttekintésében egyszerre figyelünk azokra az elemekre, amelyek egy későbbi osztályelemzés alapját nyújthatják, és azokra az intézményes és eszmetörténeti folyamatokra, amelyek az adott kutatási ötletek és paradigmák alakulását befolyásolták. A cikk korábbi változatát egy David Ost által szerkesztett tematikus lapszámba írtuk, amely arra kereste a választ, hogy a kapitalista szabadpiacba való posztszocialista betagozódás miért nem járt együtt a kapitalista osztályviszonyok elemzésével a posztszocialista országok szociológiájában. A tematikus szám felhívásában megfogalmazott hipotézissel szemben, miszerint az osztályelemzés eltűnése a szocialista megközelítésről a liberális megközelítésre való áttérésnek lenne köszönhető 1989 után, mi azt találtuk, hogy Magyarországon az osztályelemzés kilúgozása a társadalom szerkezetének elemzéséből egy korábbi és bonyolultabb folyamat eredménye.

Magyarország második világháború utáni szovjetizációjával a szociológia is tiltott tudománnyá vált. A társadalom szerkezetéről folytatott valamennyi diskurzusnak ahhoz a hivatalos sztálini társadalomképhez kellett igazodnia, amely szerint a szocialista társadalmat többé nem feszítik osztályellentétek, s az osztályok közötti különbségek folyamatosan csökkennek. Nem sokkal azután, hogy a pártvezetés 1963-tól újra engedélyezte a szociológia intézményesülését, megkezdődött a sztálini társadalomkép kritikája is. Az első kritikai hullám a szocializmusban is fennmaradó társadalmi egyenlőtlenségekre, a szocialista társadalom *rétegzettségére* hívta fel a figyelmet. A hetvenes évek első felében megjelenő második kritikai hullám a szocialista társadalom *osztályszerkezetét* olyan társadalmi viszonyrendszerként értelmezte, amely szisztematikusan termeli az egyenlőtlenségeket. A hatalom beavatkozása csakhamar elnémitotta és elfojtotta e kritikát (különösen ez utóbbi, osztályelemzésen alapuló bírálatot), és újra kötelezővé tette a *sztálini* marxizmus osztálykoncepcióját.

E fordulat eredményeként a hetvenes évek közepétől a szociológia visszamenekült a pozitivistá rétegződéskutatás védősáncai mögé. Ez a kutatási gyakorlat illeszkedett a kortárs nyugati kutatások főáramához, így a magyar struktúrakutatás a rendszerváltáskor anélkül kapcsolódhatott vissza a nyugati társadalomtudományos diskurzusba, hogy rákényszerült volna megközelítmódjának felülvizsgálatára. A kapitalista „átmenet” időszakában a magyar szociológusok végleg kitörölhették szótáraikból a sztálini osztálykategóriákat, és minden akadály nélkül elkötelezhették magukat a mellett a nyugati társadalomtudományi gyakorlat mellett, amelyet akkor főáramúnak láttak. Mindennek eredményeképpen a

kritikai osztályelemzés perspektívája marginalizálódott a posztoszocialista „átmenet” *hazai* szociológiai értelmezésében.

A következőkben az államszocializmus időszakában végzett társadalmi struktúrakutatások és a rendszerváltás utáni társadalomszerkezet-elemzés fő irányait tekintjük át mint olyan tudásformákat, amelyek egyszerre reflektálnak a magyarországi szocializmus globális folyamatokkal interakcióban alakuló viszonyaira, és viselik maguk is ezeknek a viszonyoknak a hatásait. Ennek során a magyar struktúrakutatás elmúlt ötvenéves történetének rekonstrukciójára támaszkodunk (Éber 2012). Az áttekintés során a magyarországi társadalmi viszonyokat a kapitalista világgazdaság által integrált globális gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok részeként kívánjuk megérteni. Az osztálypozíciót ezen a kereten belül a világméretű munkamegosztásban betöltött, és annak dinamikáiban folyamatosan alakuló pozícióként gondoljuk el, ami nem feltétlenül jelentkezik az ugyanarra a termelési pozícióra globálisan jellemző stabil fenomenológiai tulajdonságokban. Az osztályelemzés tehát elsősorban nem mint a termelési pozícióknak megfelelő fenomenológiai csoporttulajdonságok azonosítása érdekel minket, hanem mint olyan alapvető eszköz, amely a különböző társadalmi csoportok közti erőviszonyok alakulását az illető társadalmi csoportokat integráló termelési és újratermelési dinamikák felől értelmezi.

A magyar társadalomszerkezet megértésére vonatkozóan ennek a szemléletnek az alapvető hozadéka az, hogy a magyar társadalom csoportjai közti viszonyokat a világgazdaság által integrált globális termelésben, és nem csak a magyar állam határain belül értelmezzük. A mi célunk ebből következően nem kifejezetten a „magyar” osztályszerkezet leírása, hanem inkább a magyar társadalmi viszonyok elhelyezése abban a világméretű történeti interakcióban, amelynek részeként kialakulnak. Ebből a szempontból az elemzésünk nem épülhet közvetlenül a magyar társadalomszerkezetet mint „magyar” társadalomszerkezetet leíró elemzések átvételére. Ennek ellenére azonban, ahogy az alábbi áttekintésből is kiderül, a struktúrakutatás magyar hagyományán belül az osztályfogalmat használó és nem használó elemzések gazdag eredményeire támaszkodhat (lásd különösen Böröcz József, Melegh Attila, Szalai Erzsébet és Szelényi Iván vonatkozó munkáit).

A társadalomszerkezet elemzésének magyar hagyományában van egy jellegzetes elem, amelynek fenti perspektívában való értelmezését fontosnak tartottuk az egyes kutatási irányok bemutatásán túl is. Ez az elem a különböző kutatási hagyományokon áthúzódó „kettős szerkezet” koncepciója, amely a magyar társadalomszerkezetben két, egymástól idegen szerveződési elvet ismer fel, az egyiket jellemzően a „nyugati” típussal, a másikat pedig a „keletivel” azonosítja. Úgy látjuk, hogy a „kettős szerkezet” problematikája a magyar társadalomszerkezet globális viszonyokban való elhelyezésének egy olyan kulcskérdése, amely egyszerre ered a magyar társadalom világrendszer-integrációjának félperifériára jellemző formájából (a különböző termelési módok artikulációját lásd a jelen

lapszám bevezetőjében: Éber et al. 2014), és abból, hogy a hierarchikus globális erőviszonyoknak megfelelő epiztemológiai hierarchiák miatt ezeknek a nem tiszta formáknak az értelmezése a tiszta formák normatív modelljei felől történik. E probléma meghaladása elengedhetetlen ahhoz, hogy az elemzés a magyar társadalmi viszonyokra mint a globális viszonyok részére tekinthessen rá, ezért a struktúrákatatás 1963 utáni irányainak áttekintése után külön foglalkozunk vele.

A DOKTRINER SZTÁLINI TÁRSADALOMKÉP KRITIKÁI

Magyarország második világháború utáni szovjetizációjával a társadalomkutatás is ellehetetlenült. A szociológiát „burzsoa áltudományként” bélyegezték meg, műhelyeit betiltották, a társadalomszerkezet valamennyi ábrázolása számára kötelezővé tették a sztálini modell elfogadását. Eszerint a szocialista társadalmak két osztályból, ipari munkásosztályból és termelőszövetkezeti parasztságból, valamint egy rétegből, az értelmiségből állnak. Osztályok hivatalosan tehát továbbra is vannak, ám a köztük lévő viszony többé nem antagonisztikus, ellenkezőleg: a dolgozó osztályok szövetsége jellemzi. E felfogás szerint a termelővagyon túlnyomó többségének államosításával az osztályantagonizmus megszűnt, az osztálykülönbségek fokról fokra csökkennek, amíg végleg el nem tűnnek.

Az 1963-ban újjáalakuló magyar szociológia egyik első törekvése e hatalmi esz-közökkel fenntartott társadalomkép megkérdőjelezése volt. A kritika első hullámában Stanisław Ossowski ([1957] 1963) munkái nyomán Ferge Zsuzsa, illetve Hegedüs András mutattak rá a társadalmi egyenlőtlenségek hatvanas években is fennmaradó, múlni nem akaró voltára, a társadalom *rétegzettségére*. Hegedüs András felhívta a figyelmet arra, hogy a sztálini társadalomkép osztálymeghatározása a termelőeszközökhöz fűződő tulajdonviszonyra épül. Marx szerint a tőkés rendszerek osztályszerkezete alapvetően termelőeszközökkel rendelkezőkre (magántulajdonosokra-tőkésekre) és azokkal nem rendelkezőkre tagolódik. Hegedüs András (1964, 1966a, 1966b) rámutatott: ez a kritérium nem releváns az állami tulajdon és a központilag meghatározott tervgazdálkodás kontextusában, a sztálini társadalomkép ezért hamisan ábrázolja a társadalom szerkezetét. Hegedüs szerint ha osztályokról – a tulajdonformákra építő marxi értelemben – már nem beszélhetünk, a társadalmi egyenlőtlenségek fennmaradására azonban továbbra is megkérdőjelezhetetlen bizonyítékok vannak, akkor az egyenlőtlenségek többé nem a magántőke-tulajdonból származnak, hanem a termelési folyamatban, a társadalmi munkamegosztás rendszerében elfoglalt helyzetből. Bár érvelése meggyőző lehetett, Hegedüs András nem tudta minden kétséget kizáróan, empirikusan is igazolni sejtését. A részletes bizonyítást

Ferge Zsuzsa (1966, 1969) empirikus munkája végezte el: statisztikailag igazolta, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek jobban magyarázhatók a társadalmi munkamegosztásból levezetett rétegződéssel, mint a sztálini két osztály és egy réteg modellel.

A kritika első hulláma eredményes volt: a baráti osztályok sztálini modelljét felváltotta a rétegződés koncepciója, amely immár lehetővé tette, sőt ösztönözte a valóságos társadalmi egyenlőtlenségek *empirikus* elemzését. A társadalmi egyenlőtlenségeket e megközelítésben a termelés folyamatából, a társadalmi munkamegosztás rendjéből, az ebben elfoglalt sajátos pozíciók különbségeiből, a végzett munka eltérő jellegéből vezették le. (Ez magyarázza Ferge Zsuzsa terminusát, a munkajellegcsoportot is.)

A sztálini társadalomkép, valamint az első hullám kritikájaként a hetvenes évek elején újabb, immáron osztály alapú kritikai hullám érkezett. Ezt mindenekelőtt a kelet-európai revizionista marxizmus, valamint Milovan Gyilas (1956) 1958 „újosztály”-elmélete inspirálta. Kolosi Tamás (1974), illetve Konrád György és Szelényi Iván ([1978] 1989) a kritikai osztályelemzés útját keresve a sztálini modellben abszolutizált „tulajdonviszonyok” helyett a „termelési viszonyok” eredeti marxi kategóriáját tették tüzetesebb elemzés tárgyává. Milyen feltételek teszik lehetővé, hogy egyes csoportok elsajátítsák a társadalomban megtermelt termékek értékének többletét? – tették fel a kérdést. A válaszuk: az állami tulajdon és a központi tervezés mellett működő állami újraelosztás *ugyanúgy létrehozhat osztálykülönbségeket*, mint a magántulajdon és a piaci mechanizmusok.

Konrád György és Szelényi Iván ([1978] 1989) *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című munkájukban Gyilas nyomán azt állítják, hogy egy új értelmiségi osztály van kialakulóban az államszocializmusban, amely egyesíti a pártállami bürokráciát mint uralkodó bürokratikus rendet (annak eredeti, weberi *Stand*-értelmében) a technokráciával (javarészt közgazdász és műszaki szakértelmiséggel), valamint a humán értelmiséggel. Így együtt alkotják azt a formálódóban lévő új értelmiségi osztályt, amelynek kristályosodási magja a „teleologikus redisztribútorok” strukturális pozíciója, s amelynek igazolását, az emberarcú, humanisztikus szocializmus ideológiáját szintén e formálódóban lévő értelmiségi osztály teremti meg. A szerzők szerint ez az új értelmiségi osztály úton van afelé, hogy a közvetlen termelőkkel, a néppel szemben osztályhatalmat vívjon ki magának a dolgozó osztályok uralmára hivatkozó államszocializmusban. Mindez annak köszönhető, hogy a megtermelt termékek értékének többletét elsajátítva a termelési folyamat eredményeképpen szisztematikus előnyöket és kiváltságokat élveznek azokkal szemben, akik valóban megtermelik ezt az értéket.

Kolosi Tamás (1971, 1974) ezzel párhuzamosan szintén amellett érvelt, hogy az osztályszerkezet magyarázatának kulcsa a termelési folyamat és a termelési viszonyok történeti formálódásának elemzése, ezért nem elégedhetünk meg a szinkronikus különbségek pusztja leírását kínáló rétegződéskutatásokkal. A társadalom gazdasági alapszerkezetét,

az ebből következő érdekviszonyokat, valamint azokat a politikai viszonyokat kell feltárni, amelyek ezeket az érdekeket kifejezik. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága alá tartozó Társadalomtudományi Intézet munkatársaként Kolosi Tamás e kutatási programot nem vitte, nem vihette következetesen végig. A konzekvens kritikai osztályelemzésnek ez az útja Milovan Gyilasznak a pártállami bürokráciát új osztályként leleplező felfogásáig vitte volna. E botrányt (és annak rá háruló potenciális következményeit) azonban a fiatal Kolosi Tamás (1974) már nem vállalta.

A hetvenes évek közepén a sztálini doktrína kritikájának második, osztályalapon érvelő hullámát a politika elnémítja. A statisztikai adatokat visszakényszerítik a sztálini két osztály és egy réteg modellbe, s ezzel a marxizmus kritikai osztályelemzést a sztálini osztályfogalommal fojtják el. Az empirikus elemzéseknek ettől fogva újra „a baráti osztályok közeledését”, „társadalmi struktúránk fejlődését” kell kimutatniuk (vö. Illés és Kolosi 1975; Kolosi 1983).

A kritikai osztályelemzés személyi feltételei is ellehetetlenülnek. Konrád György nem folytathatja szociológusi karrierjét Magyarországon (szépíróként folytatja pályafutását). Szelényi Iván sem, ő azonban él a mindkettejüknek felajánlott egyszeri határátlépésre jogosító lehetőséggel. Kolosi Tamást egy párteljárás és egy frankfurti ösztöndíj téríti le útjáról. A hetvenes évek második felétől az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének munkatársaként igazodik az elvárásokhoz, elfogadja az osztályok közeledésének téziséit, és maga is felcseréli az osztályelemzést a rétegződéskoncepcióval (Kolosi 1987). Gerhard Lenski (1966) megfontolásaira támaszkodva kidolgozza a növekvő státusinkonzisztencia tételét, amely a társadalom rétegzöttsége és egyenlőtlenségei dacára viszonylag nyitottnak és átjárhatónak mutatja az államszocialista társadalmat.

Miután kénytelen elhagyni az országot, Szelényi Iván Ausztráliában, majd az Egyesült Államokban fut be fényes karriert. 1975-ös távozását követően 1982-ben kap magyar útlevelet és lehetőséget, hogy immár amerikai professzorként folytassa korábban megkezdett falukutatását. A vidéki Magyarország „szocialista vállalkozóiban” Szelényi Iván ([1988] 1992) a szocialista polgárosodás jelenségét ismeri fel. A termelés hivatalos, állami redisztribúció által integrált szektora mögött olyan profitorientált kis(áru)termelést talál, különösen a mezőgazdaságban, amely az évek során egyre nagyobb teret kap. Más hazai szociológusokhoz hasonlóan a magyar társadalom kettős szerkezetét ábrázoló modellt alkot (vö.: Kolosi 1974; Gábor és Galasi 1981; Hankiss 1984; Kemény 1992, 2010). Eszerint az állami és szövetkezeti tulajdonra alapozott, redisztributív integrált hivatalos szektor mellett profitorientált, részben magántulajdonon alapuló, kisléptékű tőkefelhalmozást lehetővé tevő kvázi-piaci szektor segíti a főleg nem (nagy)városi környezetben élő fizikai dolgozókat (mindenekelőtt az ún. „paraszt-munkásokat”). Ebből arra a következtetésre jut, hogy az államszocializmuson belüli piacosítás csökkenti a redisztributív szektorban létrehozott társadalmi egyenlőtlenségeket. Valószínűsíti továbbá, hogy ez az út egy szocialista

vegyes gazdaság kialakulásához vezet. A könyv amerikai megjelenése után egy évvel meginduló rendszerváltás azonban egészen más helyzetet teremtett.

RENDSZERVÁLTÁS ÉS STRUKTÚRAKUTATÁS

A hetvenes évek második felétől az osztályelemzés ellen ható pártnyomás a szakmát a rétegződésfelfogások felé terelte. (Ez alól csak nagyon kevesen tudták kivonni magukat, köztük például Szelényi Iván és Böröcz József, akik ezt jobbra egyesült államokbeli intézményes beágyazottságuknak köszönhatték.) A magyar szociológia visszamenekül a nyugati standardok szerint folytatott ideológiamentes(nek mondott) pozitivista rétegződéskutatás védősáncai mögé. Amikor közvetlenül a rendszerváltás után a hazai szociológia is rendezte sorait, a kutatási gyakorlat nem változik meg. A nyugati tudomány tendenciái sem teszik nélkülözhetlenné a korábbi elméleti pozíció felülvizsgálatát. A rendszerváltás idején a magyar szociológusok túlnyomó többsége az osztályt a sztálini marxizmus terhes ideológiai örökségének tekinti, amelynek jelentőségét empirikus és intellektuális kérdésfeltevéseikkel egyaránt tagadják. A poszt szocializmus immáron negyedszázados története alatt ez a beállítódás jószerivel változatlan maradt. Az itthon dolgozó kutatók körében a sztálini osztályfogalom terhe szinte teljesen elnyomta a kapitalizmusba irányuló átmenet osztályszempontú elemzését – és kritikáját.

Az átmenet éveiben a szociológiát négy olyan kérdés izgatja, amelyek egy lehetséges osztályelemzés szempontjából kulcsfontosságúak lehetnek: (1) Mi lesz az államszocialista elit sorsa a formálódó újkapitalizmusban? (2) E korábbi elit mennyiben tudott rendelkezési jogosítványokat szerezni a privatizált tulajdon felett? (3) Mi az államszocializmusban kialakult informális hálózatok szerepe az „átmenetben”? (4) Mi a jelentősége mindennek az új politikai és gazdasági szerkezet formálódásában? E problémák külön-külön jelentős figyelmet kaptak, ugyanakkor nem ágyazódtak olyan átfogó értelmezési keretekbe, amelyek a termelési viszonyok átalakulását és a hatalmi viszonyok átrendeződését egymás viszonylatában értelmezték volna. Az átmenet-átalakulás kérdését jellemzően a társadalomfejlődés nyugaton már megnyugtatóan megoldott alapvető kérdéseinek a részeként vetették fel. A nyugathoz való „felzárkózás” normatív értelmezési kerete egyrészt elterelte a figyelmet az e folyamat okozta társadalmi konfliktusokról, másrészt a nyugati modellekkel való egyenkénti összehasonlítás módszerének köszönhetően néhány kivételtől eltekintve a hazai kutatók a magyar társadalmon belül lezajló átalakulás leírását nem kapcsolták össze azokkal a szélesebb globális folyamatokkal, amelyek meghatározták e belső átalakulás körülményeit.

AZ „ÚJ ELIT”

Kik alkotják az új elitet a posztszocializmusban? Korai munkáiban Hankiss Elemér (1989a, 1989b) többek között egy „nagy koalíció” formálódásának és „hatalomátmentésének” a forgatókönyvét rajzolta fel (vö. Staniszkis 1991a, 1991b). Eszerint a régi elitiek – az állami és a pártbürokrácia közép- és felső rétegei, a nagy és középméretű vállalatok és szövetkezetek menedzserei, valamint a hazai közép- és nagyvállalkozók – „konvertálják” hatalmukat, és megszerzik az új kulcspozíciókat. E provokatív tézis indította vitához számos kutató csatlakozott a kiegészítés, illetve a pontosítás szándékával.

Szelényi Iván és Donald Treiman vezetésével átfogó adatfelvétel készült az elitiek metamorfózisának vizsgálatához. Szelényi Iván és Szelényi Szonja (1991, 1996) e kutatásba illeszkedő elemzése a régi gazdasági elit viszonylagos kontinuitását mutatja ki, ugyanakkor regisztrál olyan folyamatokat is, amelyek – főként a gazdaság decentralizációjának eredményeképpen – a korábbi gazdasági vezetés másod- és harmadvonalának egy részét is az elitbe emelik. A politikai és a kulturális elitben azonban a gazdasággal szemben nagyobb mérvű elitcserélődésre figyelnek fel. Az 1993-as adatfelvétel az új elitet az első választási ciklusban vizsgálja meg: a vezető politikai és intézményes pozíciókat ekkor döntően a korábbi értelmiségi ellenelittekből rekrutálódnak töltik be. A gazdasági elit viszonylagos változatlanúságára vonatkozó tapasztalataik egybevágóak Szalai Erzsébetnek (1989a) a régi és az új elitiek küzdelméről szóló prognózisával, valamint Kolosi Tamás (1991) előrejelzésével az „osztályvezető-helyettesek forradalmáról”. Mindkettő megjósolja a korábban második és harmadik vonalban szereplő fiatalabb vezetői nemzedék előretörését. Szelényi Iván ([1988] 1992) *Harmadik út?* címmel megjelent korábbi könyvének reményeit szertefosztatva az adatok azt mutatják, hogy a szocialista vállalkozók, a szocializmus második gazdaságának gyarapodó tagjai nem jelennek meg nagy számban az új gazdasági elitben. Böröcz József és Róna-Tas Ákos elemzései arra is rámutatnak, hogy az új üzleti elit tagjai jellemzően a privatizált állami szektorból származnak (Róna-Tas 1994; Böröcz és Róna-Tas 1995). Jóllehet a részvételük a második gazdaságban növelte az üzleti elitbe kerülési esélyeiket, a kizárólag a második gazdaságból indulók csak kivételesen tudtak a gazdasági elitpozíciókig emelkedni. A bekerülést valószínűsítő további tényezők: az 1948 előtti cégtulajdonos apa, illetve nagyapa, a felmenő 1948 előtti magas iskolai végzettsége, a kért képzettsége, az államszocializmusban betöltött igazgatói pozíció, valamint az 1989 előtti párttagság (Róna-Tas és Böröcz 1997).

Az államszocializmus piaci reformjairól végzett kutatásainak tapasztalata nyomán Szalai Erzsébet (1989a) egy szövetséget látott formálódni a nyolcvanas években felemelkedő fiatal technokrata reformerek és a késő államszocializmus nagyvállalati menedzserei között. A nyolcvanas évek második felére a fiatal technokraták és a vállalati

igazgatók (jobbára szintén közgazdászok) egyaránt a gazdaság liberalizálásában, a piaci reformokban, az állami tulajdon leépítésében, a magántulajdon kialakításában – vagyis a privatizációban – váltak érdekeltté. Szalai Erzsébet „Az új elit” című cikke e formálódó szövetséget látva figyelmeztet: ha ez a koalíció határozhatja meg a gazdasági átmenetet, az a szélesebb társadalmi érdekek súlyos sérülésével fog járni.

PRIVATIZÁCIÓ

Elitkutatásuk tapasztalatait továbbgondolva a kilencvenes évek közepén Szelényi Iván (1995, 1996) a „menedzserkapitalizmus” tézisével áll elő. Munkatársaival együtt részletebben kifejtett nézeteik szerint pontosan az történt, amitől Szalai Erzsébet óvott (Szelényi et al. 1996a, 1996b, 1998). A posztoszocialista átalakulás során az igazi küzdelem nem a tulajdonért, hanem a tulajdon feletti rendelkezési jogok megszerzéséért folyt. A privatizáció során – melyet olykor inkább decentralizációnak neveznek, hiszen ritkán jön létre tiszta és kezelhető magántulajdon – vállalatok, állami és magánbankok bonyolult kereszttulajdonlási hálózatai, „rekombináns tulajdona” jön létre (Stark 1992, 1994a, 1994b, 1996). Ilyen körülmények között a terhek jellemzően az állami költségvetés vállán maradnak (illetve rá hárulnak), míg az erőforrások és a profitábilisan működtethető tulajdonelemek részben vagy teljes egészében már magánhasznot termelnek (vö. Burawoy 2001). Szelényiéék diagnózisa szerint az új rendszer nem a nyugatról ismert kapitalista piacgazdaság, hanem egy sajátos posztkommunista menedzserkapitalizmus (Szelényi et al. 1996a, 1996b, 1998).

INFORMALITÁS

Tekintettel a (gazdasági) elit viszonylag sikeres reprodukciós és privatizációs stratégiájára, az átmenet kutatásában központi kérdéssé vált a késő kádári informális hálózatok továbbélése és működése az „átmenetben”.

Még mielőtt a kutatók a kilencvenes évek elején a gazdasági és politikai szereplők közti informális kapcsolatok felé fordultak volna, a hetvenes-nyolcvanas években a Pénzügyminisztérium alá tartozó Pénzügykutatási Intézetben már számos mélyreható empirikus vizsgálat készült a témáról. Ezek szerint a piaci szocializmus hatékonyságát nagyban korlátozta, hogy az állam és a nagyvállalatok kulcsszereplőinek hálózataiban megerősödött a nagyvállalati vezetők pozíciója, vagyis alku- és lobbierje. A probléma következményét politikai következményként kezelték, mint a társadalom egyes csoportjai általi érdekképviselet túlsúlyát a többi csoport érdekvérvényesítő erejéhez képest (Antal 1979; Szalai

1989b). A Pénzügyminisztérium 1987-ben bezárta kutatóintézetét, az intézet munkatársai azonban az új korszakra jellemző merész váltással magánvállalkozásként indították el a Pénzügykutató Rt.-t. A korábban az állami vállalatokról felhalmozott tudást nagyvállalati menedzsereknek kínálták fel: az intézet a privatizációs stratégiák „tanácsadójává” vált (lásd Gagyai Ágnes írását ebben a lapszámban).

Az informális hálózatoknak a posztszocialista átalakulásban játszott megkerülhetetlen szerepéről precíz empirikus szaktanulmányok, átfogó érvénnyel megírt teoretikus munkák és ironikus hangvételű írások sorában Böröcz József is beszámol (1990, 1992, 1995, 2000). Ahogyan 1989 után az állam formális redisztributív hatalma meggyengül, úgy erősödik meg az informális hálózatok hatása a gazdaságszerkezet átalakulásának zavarosában. Az informális kapcsolatok ereje a jövedelmek eloszlására is szignifikáns hatást gyakorol, különösen az értelmiség körében (vö. Böröcz és Southworth 1995, 1996). Egybevágóan ezzel Czakó Ágnes és Sik Endre (1987, 1994, 1995) kutatási tapasztalatai is a mezőgazdasági nagyüzemek vezetőinek reciprocitási hálózatairól és a hálózati tőke továbbéléséről, a formális és informális hálózatokból származó kapcsolati erőforrások útfüggőségéről, robusztusságáról és inerciájáról (Sik 2001a, 2001b, 2002, 2010). Csakúgy, mint Bodnár Judit és Böröcz József (1998) eredményei az informális kapcsolatok lakásszerzésben megnyilvánuló előnyeiről a késő államszocializmusban – és az után.

„POLITIKAI KAPITALIZMUS”

A kilencvenes évek végéhez közeledve számos kutató érvelt amellett, hogy a menedzserkapitalizmus és a rekombinációs tulajdon elméletei felett immár eljárt az idő (Csite és Kovách 1998, 1999; Vedres 2000; Voszka 2000; Szalai 2001). A privatizáció 1998-ra lényegében lezárult, a magántulajdon részben külföldi vállalatok, részben hazai magánszemélyek kezében összpontosult (Vedres 2000: 698). A politikai pártok és a politikai elitek különböző frakciói tartós szövetségi rendszerekbe rendeződtek pártközeli cégekkel és gazdasági elitcsoportokkal, akiknek a párt- és kampányfinanszírozásért cserébe állami megrendeléseket és versenyelőnyöket biztosítottak. A pártkötődést a gazdasági szereplők esetében a (párt)cégek igazgatótanácsaiba és felügyelőbizottságaiba ültetett politikusok és közvetítők biztosították (Kolosi és Szelenyi 2010). David Stark és Vedres Balázs (2012) e hálózatok kialakulását és formálódását az 1987-től kezdődő spontán privatizációtól követik nyomon. Diagnózisuk szerint a posztszocialista Magyarországon mind a pártok, mind a magáncégek versenyét a gazdasági-politikai összefonódások határozzák meg. Az egykori közvagyon privatizált tulajdonelemeiből keletkező hasznot az üzleti világban versengő cégek részben a pártok és kampányaik finanszírozására fordítják, amiért cserébe a politika állami

beavatkozással segíti gazdasági szövetségeseit. A politikai és gazdasági versenynek ezt a rendszerét, amelyet két („jobb”- és „baloldali”) domináns politikai-gazdasági blokk határoz meg, Vedresék a gazdaság és politika szétválasztásának liberális normatívája felől „politikai kapitalizmusnak” nevezik.

Mindeközben a kutatások növekvő egyenlőtlenségekről, szélesedő és mélyülő szegénységről, az erőforrások szisztematikus összekapcsolódásáról, a státusok kikristályosodásáról, a társadalom fokozódó bezárulásáról, a mobilitási pályák elvékonyodásáról tanúskodnak (Ferge 2005, 2006; Angelusz és Tardos 2006; Kolosi és Dencső 2006; Kolosi és Keller 2010).

A „KETTŐS TÁRSADALOM” PROBLÉMÁJA

Néhány kivételtől eltekintve (Böröcz 1992; Szalai 2001; Melegh 2005) a szociológiai struktúrakutatás hazai hagyománya a nemzetállami kereteken belüli folyamatokra és struktúrákra korlátozta figyelmét. (A „módszertani nacionalizmus” és a konténer-társadalom-felfogás kritikájához lásd Wimmer és Glick Schiller 2002; a „nyugat szolipszizmusának” magyar kritikáihoz Böröcz 2001; Kuczsi 1998; Gombár 1982.) A világrendszer-elemzés hagyománya, amelyre mi támaszkodunk, ezeket a belső folyamatokat a történetileg kifejlődő kapitalista világrendszer funkcionális részeként vizsgálja. Ebből a szempontból nézve a belső viszonyokat önmagukban vizsgáló elemzések abba a megújuló problematikába ütköznek, hogy összekapcsolt, egymással funkcionális integrációban működő globális viszonyok Magyarország határain belülre eső elemeit csak egymáshoz való viszonyukból, és nem a világrendszeren belüli funkcionális viszonyaikból próbálják megérteni (Éber 2011). Az így felfogott „magyar” viszonyrendszert úgy hasonlítják össze más pozíciók viszonyrendszerével, mintha a különböző pozíciók különböző funkciói – „állam”, „demokrácia”, „polgárság” – a világrendszer integrált egészének más-más funkcióiban ugyanazok a dolgok lehetnének. Az összehasonlításakor az e funkciókban talált különbségeket ez a megközelítés aztán kénytelen ismét a belső viszonyrendszerekkel magyarázni, s könnyen belecsúszik a globális hierarchiákat tükröző tudástermelésbeli hierarchiáknak abba a gesztusába, hogy a centrum társadalmait önmagukon belüli tulajdonságaik szerint minősítik „fejlettnek” és „civilizáltnak”, míg a centrumok fejlődésével összekapcsoltan a perifériákon kialakult tulajdonságokat a perifériák társadalmainak belső, „elmaradott” tulajdonságaival magyarázzák. A világrendszer-elemzés hagyománya részben a modernizációelmélet ilyen univerzális hierarchiáinak a kritikáiból, a (fél)periféria egyenlőtlen és függő fejlődésének a centrum fejlődésével egybekötött történeti rekonstrukciójából alakult ki (Emmanuel 1972; Frank [1964] 1969, 1966).

A „kettős társadalom” percepciói és koncepciói 1945 előtt a kapitalizálódás és polgárosodás ellentmondásos helyi viszonyaira vonatkoztak: a félperiféria tőkés világrendszerbe való bekapcsolódása során jellemzően kialakuló vékony polgári rétegre, központosított államhatalomra, az állami bürokráciába bekapcsolódó rendies maradványokra, az agrárium túlsúlyára az iparhoz képest (Arrighi 1990). A kortárs szemlélők ezeket a tulajdonságokat nem a centrum piaci fejlődésével funkcionális interakcióban kialakult tulajdonságokként, hanem a helyi viszonyok sajátosságaként érzékelték. A centrum fejlődését univerzális modellnek tekintve ezeknek a sajátosságoknak az egyidejű valóságát hajlamosak voltak egy „múltbeli” és „jövőbeli” szerkezetre osztani. A kiegyezést követő, majd a két háború közötti modernizáció ellentmondásos folyamatait látva Magyarországon a legnagyobb hatással Erdei Ferenc beszélt egy (lényegében kapitalista) „modern polgári” osztályszerkezet és egy (jellemzően feudális) „történeti-nemzeti” rendi társadalom egymás mellettségéről (Erdei 1976a, 1976b). Jóllehet e társadalomrajz és az ebből következő Erdei-olvasat hitelességével szemben az utóbbi másfél évtized kutatásai számos érvet felsoroltak (Bognár 2003, 2010), egy újonnan előkerült kézirat töredék pedig a „kettős szerkezet” koncepcióját alapvetően megsemmisítette (Erdei 2010; Halmos 2010), a „kettős struktúra” e képzelet évtizedekig óriási befolyást gyakorolt a hazai szociológiai gondolkodásra. (Egy gazdasági szempontú, hasonló megközelítéshez lásd Leopold [1914–1917] 1988).

1945 után a fejlődési különbségeknek ezt a belső tulajdonságokra korlátozódó magyarázatát nem csak a centrum társadalomfejlődését univerzalizáló modernizációs ideológiák erősítették, hanem a szocialista blokkban hivatalossá emelt marxista elemzés is. Bár Marx maga a termeléssel egybefüggően fejlődő társadalmi viszonyok alapvető elemzési keretének a világ gazdaságot tekintette, a „szocializmus egy országban” sztálini projektje a társadalmi viszonyok elemzését is „egy országra” korlátozta. Ezt a visszalépést az államszocializmus marxista és nem marxista kritikáinak az elsöprő többsége is átvette. (A marxista kritikákhoz lásd Trockij [1936] 1990; Mandel 1979; Gyilaszi [1956] 1958; Bettelheim 1974, 1977; magyarul Konrád és Szelényi [1978] 1989; Kolosi 1974.) Ezekben az elemzésekben az a konceptualizációs probléma, amely a félperifériás fejlődés sajátosságait ezeknek a társadalmaknak a *belső* viszonyaiból próbálja megérteni, áttevődött a „szocialista” vs. „kapitalista” társadalomtípusok elemzésére. Ez pedig megerősítette azt a kanonizációt, ami a világ gazdaság centrumországainak viszonyait azonosította „kapitalizmusként”, a kapitalista világrendszeren belüli államszocialista félperifériás felzárkózási kísérleteket és azok tulajdonságait (hiány, erőltetett iparosítás, a munkaerő belső fegyelmezése, állami centralizáció) pedig „szocializmusként” (vö. Frank [1964] 1969, 1966).

Ez a kánon a magyar struktúrakutatásban egy újabb „kettősség” felismeréseként gyűrűzött tovább. Az államszocialista felzárkózó kísérletek tipikus centralizáció-piacosítás hullámaival szembesülve (a dilemma kifejtését lásd Éber et al. 2014), különösen a magyar

második gazdaság „hullámhegyének” idején, a magyar struktúrakutatás újabb „kettősséget” azonosított. A piaci reformokkal oldott államszocializmus kutatói a kapitalista világ-gazdaságba ágyazott szocialista felzárkózási projekten belül megkülönböztettek egyfelől egy „szocialista”, hivatalos, állami tulajdonban lévő, jellemzően redistributíve integrált első gazdasági szektort, illetve ennek az államszocializmus struktúráját kifejező rendies társadalmát, másfelől pedig egy részben magántulajdonban lévő, kvázi-piaci mechanizmusok által integrált „piaci” szektort (a „második gazdaságot”) és annak osztályszerű szerkezetét. (Kolosi 1974, 1982; Gábor és Galasi 1981; Hankiss 1984; Szelényi [1988] 1992; Kemény 1992, 2010). Ezt a kettősséget fejezi ki ezeknek a modelleknek a grafikus megjelenítése is: az „L-modell” Kolosi Tamástól (1986), valamint a „kettős piramis” Szelényi Ivántól ([1986–1987] 1990).

A rendszerváltás után a nyugati típusú modernizáció és a keleties elmaradottság kettőssége visszatérő koncepciója maradt a tranzitológia irodalmának is (Habermas 1990; Sztompka 1993). A szovjet és tőkés kettős függés (Böröcz 1992) újra nyugati dominanciájú függéssé alakulásával Magyarországon az 1970-es évektől fokozatosan visszatért a magyar társadalom „kettősségének” mint a modernizáció univerzalizált nyugati modelljétől eltérőnek a gondolata (Melegh 2006, 2011). Az állami centralizáció, a hiányzó polgárság és a rendies jegyek immár nem egy egyidejű szerkezeti kettősség részeként jelentek meg, mint a „versengő modernitások” kontextusában megszülető első (szocialista) és második (piaci) gazdaság modelljeiben, hanem újra a modernizáció univerzalizált nyugati modelljétől való időbeli eltérésként. Ez az „időbeli” eltérés ezúttal úgy jelenik meg, mint a szocialista múlt és a nyugati típusú progresszió kettőssége, mint fejlett és fejletlen, előrehaladott és elmaradott (vagy megkésett), polgárosult és rendies és így tovább.

Az ország azonban a továbbiakban sem billent ki a *longue durée*-ben stabilan betöltött pozíciójából, az erre a pozícióra jellemző struktúrák a „posztszocializmusban” is jellegzetesek maradtak. A nyugatosodási reményekkel ellentétben a rendszerváltás utáni magyar fejlődést továbbra is a belső középosztály gyengesége és a gazdaság oligarchikus jellege határozta meg – mint minden más félperifériás fejlődést, ahol a helyi elitek csak az államra támaszkodva tudják saját pozícióikat a centrum tőkéseivel való versenyben fenntartani (Arrighi 1990). A félperiférián rendelkezésre álló két alapvető elitstratégia, a centrumra a közvetítő pozíciójában való rákapcsolódás, illetve a nemzeti tőke mozgásterét növelő protekcionista fejlesztés újra domináns logikájává vált a politikai-gazdasági elitblokkok szerveződésének. A kétfajta stratégiának megfelelő szimbolikus politikában újra megjelent a „nyugatosok” és „nemzetiek” tipikus kettőssége. (A különböző rezsimeken áthúzódó „nyugatos” és „nemzeti” kettősség párhuzamos áttekintését az újkori orosz fejlődésben lásd Krausz [1991: 10–29]; a magyar nyugatos vs. nemzeti stratégiák reformkori elágazásának világgazdasági kontextusához lásd Kozma [1996].)

A kilencvenes évektől máig a hazai politikai élet egy „liberális” és egy „nemzeti” táborra szakadt szét. Angelusz Róbert és Tardos Róbert (2005, 2006, 2010) kutatásai a politikai hovatartozás meghatározó tényezőjének a szimbolikus azonosulást és az informális kapcsolatokat találták – a társadalmi státus nem volt meghatározó tényező. A magyarországi politikában a „nyugatos” vs. „nemzeti” szimbólumrendszer a politikai-kulturális identitásképzés mindmáig legerősebben mozgósítható erőforrása. A „nemzeti elkötelezettség” vs. „európaiság”, „magyarság” vs. „nyugatosság”, „érzelmi azonosulás a nemzeti sorsközösséggel” vs. „absztrakt humanizmus és kozmopolitizmus” – röviden: „haza” vs. „haladás” –: e „megkettőző” látásmód ma is kényszerítő erővel nehezedik a társadalmi valóság tanulmányozóira. A magyar társadalom „kettős jellegére” („nyugatos” vs. „keleties”, „európai” vs. „ázsiai” jegyeire) vonatkozó utalások távolról sem kizárólag a szociológiában bukkannak fel, hanem a szociológia élő környezetét, a magyar közélet politikai „jobb-” és „baloldal” szerint polarizált diskurzusait alapjaiban határozzák meg.

Mivel mind a „nyugatos”, mind a „nemzeti” diskurzusok alapvetően elitstratégiákat fejtenek ki (ugyanazon függő helyzetben a felhalmozás két lehetséges elitstratégiáját), kérdés, hogy a rendszerváltás utáni fejlődésben az alávetett csoportok társadalmi sérelmei milyen szimbolikus kifejeződést találnak, milyen szimbolikus politikákhoz tudnak csatlakozni. Magyarországon 2014-re a nemzeti középtől jobbra álló politika erősödött meg, ami a társadalmi sérelmeket az eredetileg Csurka István által felvázolt neonacionalista keretben értelmezi. Ennek a politikának az előretörését az időbeli elmaradottság diskurzusai a szocializmus előtti múlt, az 1930-as évek visszatéréseként értelmezik. Az utóbbi évtizedben megerősödött azonban egy olyan kutatási hagyomány is, amely a helyi politikában kikristályosodó szimbólumrendszereket mint egyazon globális beágyazottság egyidejű elemeit vizsgálja. David Ost (2005) a lengyel Szolidaritás bázisának jobboldali fordulatát a vezetés liberális fordulatával kapcsolja össze, melynek következtében a rendszerváltás gazdasági hátrányai az eredeti szerveződésen belül artikulálhatatlannak váltak. Don Kalb (2011), Halmai Gábor (2011) és Bartha Eszter (2011) a magyar neonacionalizmus megerősödésének magyarázatát ugyancsak a rendszerváltás gazdasági hatásai és e hatások politikai artikulációja közti hiátusban keresik. Gille Zsuzsa jelen lapszámban közölt tanulmányában ([2010] 2014) arra mutat rá, hogy a Kelet- és Nyugat-Európa közti gazdasági hierarchiához 1990 után a szimbolikus elismerésnek egy olyan normatív európai diskurzusa társult, amely a liberális kozmopolitizmust minden esetben fölérendelte valamennyi olyan megnyilvánulásnak, amely az érdekvédelmet nemzeti keretben fogalmazta meg. A nemzeti értékek elismerésének megvonása a gazdasági alárendelés tapasztalatával társulva tálcán kínálta azt a következtetést, hogy a támadás „a nemzet”, „Magyarország” ellen irányul.

Úgy gondoljuk, a kelet-európai fejlődés „sajátosságainak” globális kontextusba helyezése nemcsak a globális hierarchiákat megisméltő-megerősítő elemzési gesztusok

elkerüléséhez elengedhetetlen, de a kortárs politikai fejlemények értelmezése, és bármilyen jövőbeli helyi emancipációs projekt szempontjából is kulcsfontosságú. E nézőpontból a társadalmi struktúra magyarországi kutatástörténetét olyan értékes és informatív tapasztalati anyagnak látjuk, amely további vizsgálatokra sarkall bennünket. Úgy tárja fel előttünk a tudástermelés mechanizmusait, mint amelyek maguk is a térség kettős függése által meghatározott korlátok és lehetőségek szerint alakulnak. A magyar társadalom szerkezetének félévszázados kutatástörténete ebből a perspektívából egy olyan intellektuális munka története, amelyet ugyanezen globális erőviszonyok szabta lokális mozgásterek formáltak. Ebben az összefüggésrendszerben értelmezzük az államszocializmus kritikus osztályelemzésétől a professzionális rétegződéskutatás felé fordulást és az osztályelemzési rendszerváltás után is fennmaradó elvetését – amelyet immár (tévesen) a sztálinista ortodoxiával azonosítanak. Nem célunk felmenteni, felmagasztalni, kárhoztatni vagy elítélni intellektuális elődeinket: a mi célunk megérteni azokat a szituációkat, amelyekben globális hierarchiák helyi artikulációiban helyi ágenciák és reflexiós eszközrendszerek kiformalódnak és a történelem aktív erőivé válnak. A struktúrakutatás korábbi pillanataira, ugyanúgy, mint a saját munkánkra, ennek a folyamatnak a részeként tekintünk.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2005): Választói tömbök rejtett hálózata. In: *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Szerk.: uők. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány: 65–159.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2006): Hálózatok a magyar társadalomban. In: *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Szerk.: Kovách Imre. Napvilág: 227–252.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2010): A törésvonalak átrendeződése, avagy egy divergenciaspirál megjelenése? In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 20., No. 1.: 4–25.
- Antal László (1979): *Fejlődés, kitérővel: A magyar gazdasági mechanizmus a 70-es években*. Pénzügykutatási Intézet Tanulmányai.
- Arrighi, Giovanni (1990): The Developmentalist Illusion. In: *Semiperipheral States in the World-Economy*. Szerk.: Martin, William G. Greenwood Press: 11–42.
- Bartha, Eszter (2011): „Because it Can’t Make Me Happy that Audi is Prospering”: Working Class Nationalism in Hungary after 1989. In: *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working-Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. Szerk.: Kalb, Don – Halmi, Gábor. Berghahn Books: 92–112.

- Bettelheim, Charles (1974): *Les luttes de classes en URSS – Première période. 1917–1923.* Maspero.
- Bettelheim, Charles (1977): *Les luttes de classes en URSS – Deuxième période. 1923–1930.* Maspero.
- Bodnár, Judit – Böröcz, József (1998): Housing Advantages for the Better Connected? Institutional Segmentation, Settlement Type and Social Network Effects in Hungary's Late State-Socialist Housing Inequalities. In: *Social Forces*, Vol. 76., No. 4.: 1275–1304.
- Bognár Bulcsu (2003): „Csak egy rettenetes nagy söprögetés segít”. Erdei Ferenc értelmezése a magyar társadalomfejlődésről a kéziratok szövegében. In: *Valóság*, Vol. 46., No. 8.: 57–79.
- Bognár Bulcsu (2010): A szociológus végső kudarca – a kéziratok munkája (1944). In: uő: *Erdei Ferenc szociológiája*. Loisir: 104–114.
- Bohle, Dorothee – Greskovits, Béla (2012): *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Cornell University Press.
- Böröcz József (1989): Két szék között. Motívumok egy társadalomképhez. In: *Valóság*, Vol. 32., No. 11.: 72–82.
- Böröcz József (1990): A kádárizmustól a parlagi kapitalizmusig. A fejlett informalizmus építésének időszerű kérdései. In: *Mozgó Világ*, Vol. 16., No. 8.: 61–66.
- Böröcz József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum. Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 2., No. 3.: 3–20.
- Böröcz József (1995): Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból. In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 4., No. 3.: 19–41.
- Böröcz József (2000): Kistársadalom – kiskapuk. In: *2000*, Vol. 12., No. 7–8.: 3–15.
- Böröcz, József (2001): Change Rules. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 106., No. 4.: 1152–1168.
- Böröcz, József (2012): Notes on the Geopolitical Economy of Post-State Socialism. In: *Socialism Vanquished, Socialism Challenged. Eastern Europe and China, 1989–2009*. Szerk.: Bandelj, Nina – Solinger, Dorothy J. Oxford University Press: 103–124.
- Böröcz, József – Róna-Tas, Ákos (1995): Small Leap Forward: Emergence of New Economic Elites. In: *Theory & Society*, Vol. 24., No. 5.: 751–781.
- Böröcz József – Southworth, Caleb (1995): Kapcsolatok és jövedelem. Magyarország, 1986–1987. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 5., No. 2.: 25–48.
- Böröcz, József – Southworth, Caleb (1996): Decomposing the Intellectuals' Class Power. Conversion of Cultural Capital to Income, Hungary, 1986. In: *Social Forces*, Vol. 74., No. 3.: 797–822.

- Burawoy, Michael (2001): Neoclassical Sociology: From the End of Communism to the End of Classes. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 106., No. 4.: 1099–1120.
- Csitsé András – Kovács Imre (1998): Gazdasági elit: útban az osztályhatalomhoz. In: *Társadalmi Szemle*, Vol. 53., No. 4.: 16–33.
- Csitsé András – Kovács Imre (1999): A posztoszocializmus vége: A magyarországi nagyvállalatok tulajdonosi szerkezete és hatékonysága 1997-ben. In: *Közgazdasági Szemle*, Vol. 46., No. 2.: 121–144.
- Czakó Ágnes – Sik Endre (1987): A „megszemélyesült” szervezeti csereügyletekről – a mezőgazdasági nagyüzemek példáján. In: *Közgazdasági Szemle*, Vol. 34., No. 12.: 1489–1495.
- Czakó Ágnes – Sik Endre (1994): Hálózati tőke a posztkommunista Magyarországon. In: *Mozgó Világ*, Vol. 20., No. 6.: 17–25.
- Czakó Ágnes – Sik Endre (1995): A hálózati tőke szerepe Magyarországon a rendszerváltás előtt és után. In: *2000*, Vol. 7., No. 3.: 3–12.
- Drahokoupil, Jan (2009): *Globalization and the State in Central and Eastern Europe: The politics of foreign direct investment*. Routledge.
- Éber Márk Áron (2011): Melyik kettő? Miért kettős? A magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 21., No. 3.: 4–22.
- Éber Márk Áron (2012): Megkülönböztetett különbségek: A „magyar társadalom” tagolódásának és tagolásának vizsgálatához (doktori értekezés). Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Program.
- Éber Márk Áron – Gagy Ágnes (megjelenés alatt): Class and Social Structure in Hungarian Sociology. In: *East European Politics and Societies*, Vol. 29., No. 1.
- Éber Márk Áron – Gagy Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba – Pinkasz András (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat*, jelen lapszám.
- Emmanuel, Arghiri (1972): *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*. Monthly Review Press.
- Erdei Ferenc (1976a): A magyar társadalom a két háború között I. In: *Valóság*, Vol. 19., No. 4.: 22–53.
- Erdei Ferenc (1976b): A magyar társadalom a két háború között II. In: *Valóság*, Vol. 19., No. 5.: 36–58.
- Erdei Ferenc (2010): A történelmi népi társadalom (IV. A paraszttársadalom). In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 20., No. 4.: 12–42.
- Ferge Sándorné (1966): Társadalmi rétegződés Magyarországon. In: *Valóság*, Vol. 9., No. 10.: 23–36.

- Ferge Zsuzsa (1969): *Társadalmunk rétegződése: elvek és tények*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Ferge Zsuzsa (2005): Ellenálló egyenlőtlenségek. A mai egyenlőtlenségek természetrajzához. In: *Esély*, Vol. 17., No. 4.: 3–38.
- Ferge Zsuzsa (2006): Struktúra és szegénység. In: *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Szerk.: Kovách Imre. Napvilág: 479–499.
- Frank, Andre Gunder ([1964] 1969): Dialectic, Not Dual Society. In: uő: *Latin-America: Underdevelopment or Revolution. Essays on the Development of Underdevelopment and the Immediate Enemy*. Monthly Review Press: 221–230.
- Frank, Andre Gunder (1966): The Development of Underdevelopment. In: *Monthly Review*, Vol. 67., No. 9.: 17–31.
- Gábor R. István – Galasi Péter (1981): *A „második” gazdaság: Tények és hipotézisek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Gagyi Ágnes (2014): Beágyazott kritika: A *Fordulat és reform* kontextusa. In: *Fordulat*, jelen lapszám.
- Gille Zsuzsa ([2010] 2014): Létezik-e globális posztoszocialista állapot? In: *Fordulat*, jelen lapszám.
- Gombár Csaba (1982): A társadalom szerkezete, a történelem, valamint a megértés nehézségei. In: *Elméletek és hipotézisek: Műhelytanulmányok. Rétegződés-modell vizsgálat I.* Szerk.: Várnai Györgyi. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete: 61–81.
- Greskovits, Béla – Bruszt, László (2009): Transnationalization, Social Integration, and Capitalist Diversity in the East and South. In: *Studies in Comparative International Development*, Vol. 44., No. 4.: 411–434.
- Gyilasz, Milovan ([1956] 1958): *Az új osztály*. (Ford.: Kovács János.) Kiadó nélkül.
- Habermas, Jürgen (1990): What Does Socialism Mean Today? The Rectifying Revolution and the Need for New Thinking on the Left. In: *New Left Review*, No. 1/183.: 3–22.
- Halmai, Gábor (2011): (Dis)possessed by the Spectre of Socialism: Nationalist Mobilization in „Transitional” Hungary. In: *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working-Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. Szerk.: Kalb, Don – Halmai, Gábor. Berghahn Books: 113–141.
- Halmos Károly (2010): A történelmi népi társadalom. A magyar társadalom a két háború között című tanulmány negyedik része. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 20., No. 4.: 4–11.
- Hankiss Elemér (1984): „Második társadalom”? In: *Valóság*, Vol. 27., No. 11.: 25–44.

- Hankiss Elemér (1989a): A „Nagy Koalíció”, avagy a hatalom konvertálása. In: *Valóság*, Vol. 32., No. 2.: 15–31.
- Hankiss Elemér (1989b): *Kelet-európai alternatívák*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Hegedüs András (1964): A szocialista társadalom strukturális modellje és a társadalmi rétegződés. In: *Valóság*, Vol. 7., No. 5.: 1–15.
- Hegedüs András (1966a): Társadalmi struktúra és munkamegosztás. In: *Valóság*, Vol. 9., No. 8.: 20–31.
- Hegedüs András (1966b): *A szocialista társadalom struktúrájáról*. Akadémiai Kiadó.
- Illés János – Kolosi Tamás (1975): Társadalmunk szerkezetének fejlődése. In: *Filozófiai Közlemények*, Vol. 12., No. 1.: 55–72.
- Jessop, Bob – Sum, Ngai-Ling (2006): *Beyond the Regulation Approach: Putting Capitalist Economies in their Place*. Edward Elgar Publishing.
- Kalb, Don (2011): Introduction: Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working-Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe. In: *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working-Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. Szerk.: Kalb, Don – Halmi, Gábor. Berghahn Books: 1–36.
- Kemény István (1992): *Szociológiai írások*. Replika Kör.
- Kemény István (2010): *Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról*. Belvedere Meridionale.
- Kolosi Tamás (1971): *A társadalmi struktúra marxista elméletéhez*. Kossuth.
- Kolosi Tamás (1974): *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Kossuth.
- Kolosi Tamás (1982): A strukturális viszonyok körvonalai. In: *Valóság*, Vol. 25., No. 11.: 1–17.
- Kolosi Tamás (1983): Társadalmunk szerkezetének fejlődése. In: uő: *Struktúra és egyenlőtlenség*. Kossuth: 92–126.
- Kolosi Tamás (1986): Strukturális csoportok és reform. In: *Valóság*, Vol. 29., No. 7.: 19–31.
- Kolosi Tamás (1987): *Tagolt társadalom: Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Gondolat Könyvkiadó.
- Kolosi Tamás (1991): A „reális” szocializmus összeomlásának társadalmi okai. In: *Valóság*, Vol. 34., No. 9.: 11–16.
- Kolosi Tamás – Dencső Blanka (2006): Osztálytársadalom? In: *Társadalmi riport 2006*. Szerk.: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György. TÁRKI: 19–41.
- Kolosi Tamás – Keller Tamás (2010): Kikristályosodó társadalm szerkezet. In: *Társadalmi riport 2010*. Szerk.: Kolosi Tamás – Tóth István György. TÁRKI: 105–138.
- Kolosi Tamás – Szelényi Iván (2010): *Hogyan legyünk milliárdosok? Avagy a neoliberais etika és a posztkommunista kapitalizmus szelleme*. Corvina.
- Konrád György – Szelényi Iván ([1978] 1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat.

- Kozma Ferenc (1996): Második kihívás: a reformkor kínálta nagy alkalom. In: *úó: Külgazdasági stratégia*. Aula: 440–453.
- Krausz Tamás (1991): *Pártviták és történettudomány. Viták az „orszországi történelmi fejlődés sajátosságairól”, különös tekintettel a 20-as évekre*. Akadémiai Kiadó.
- Kuczai Tibor (1998): Társadalomsakk. In: *Replika*, Vol. 9., No. 30.: 41–50.
- Lenski, Gerhard E. (1966): *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification*. McGraw-Hill.
- Leopold Lajos, ifj. ([1914–1917] 1988): Színlelt kapitalizmus. In: *Medvetánc*, Vol. 8., No. 2–3.: 321–355.
- Mandel, Ernest (1979): Why the Soviet Bureaucracy is not a Ruling Class. In: *Monthly Review*, Vol. 80., No. 3.: 63–86.
- Melegh, Attila (2006): *On the East/West Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. Central European University Press.
- Melegh, Attila (2011): Living to ourselves. Localizing global hierarchies in state socialist Hungary in the 1970s and 1980s. In: *Journal of Modern European History*, Vol. 9., No. 2.: 263–281.
- Ossowski, Stanisław ([1957] 1963): *Class Structure in the Social Consciousness*. Free Press of Glencoe.
- Ost, David (2005): *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Cornell University Press.
- Róna-Tas, Ákos (1994): The First Shall Be Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 100., No. 1.: 40–69.
- Róna-Tas Ákos – Böröcz József (1997): Folyamatosság és változás az államszocializmus utáni bolgár, cseh, lengyel és magyar üzleti elitben. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 7., No. 2.: 49–75.
- Sik Endre (2001a): Kapcsolatérzékeny útfüggőség. Magyar korrupció? In: *2000*, Vol. 13., No. 7–8.: 11–24.
- Sik Endre (2001b): Aczélhálóban. Adalék a kapcsolati tőke működésének megismeréséhez. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 11., No. 3.: 64–77.
- Sik Endre (2002): Mindennapi korrupcióink. In: *Szociológiai Figyelő*, új folyam, Vol. 6., No. 1–2.: 131–145.
- Sik, Endre (2010): Network Capital Dependent Path-Dependency. In: *Corvinus*, Vol. 1., No. 1.: 77–102.
- Staniszki, Jadwiga (1991a): *The Dynamics of Breakthrough*. University of California Press.
- Staniszki, Jadwiga (1991b): Political Capitalism in Poland. In: *East European Politics and Societies*, Vol. 5., No. 1.: 127–141.

- Stark, David (1996): Recombinant Property in East European Capitalism. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 101., No. 4.: 991–1027.
- Stark, David – Bruszt, László (1998): *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge University Press.
- Stark, David – Vedres, Balázs (2012): Political Holes in the Economy: The Business Network of Partisan Firms in Hungary. In: *American Sociological Review*, Vol. 77., No. 5.: 700–722.
- Szalai Erzsébet (1989a): Az új elit. In: *Beszélő*, Vol. 9., No. 27.: 65–74.
- Szalai Erzsébet (1989b): *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Aula.
- Szalai Erzsébet (2010): A rendszerváltás mérlege: A kelet-európai újkapitalizmus válsága – a magyar példa. In: *Köz-gazdaság*, Vol. 5., No. 4.: 137–164.
- Szelényi Iván ([1986–1987] 1990): A kelet-európai újosztály-stratégia és kora. In: *Új osztály, állam, politika*. Gondolat: 51–98.
- Szelényi Iván ([1988] 1992): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Közreműködött: Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Bill Martin. Akadémiai Kiadó.
- Szelényi Iván (1995): Menedzser-kapitalizmus. A gazdasági intézményrendszer és a társadalmi struktúra változásai a poszt-kommunista átalakulás során. In: *Magyar Lettre Internationale*, Vol. 5., No. 19.: 21–29.
- Szelényi Iván (1996): A posztkommunista társadalmak szerkezetének változásai. A menedzseri uralom elméletének újragondolása. In: *Magyar Tudomány*, Vol. 41., No. 4.: 385–402.
- Szelényi Iván – Eyal, Gil – Townsley, Eleanor (1996a): Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai I. In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 5., No. 2.: 7–29.
- Szelényi Iván – Eyal, Gil – Townsley, Eleanor (1996b): Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai II. In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 5., No. 3.: 7–32.
- Szelényi, Iván – Eyal, Gil – Townsley, Eleanor (1998): *Making Capitalism without Capitalists. Class Formations and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. Verso.
- Szelényi Iván – Szelényi Szonja (1991): Az elit cirkulációja? A társadalmi szerkezet változásai Közép-Európában a posztkommunizmusba való átmenet korában. In: *Kritika*, Vol. 20., No. 9.: 8–10.

- Szelényi Iván – Szelényi Szonja (1996): Elitcirkuláció vagy elitreprodukció. In: *Társadalmi riport 1996*. Szerk.: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György. TÁRKI: 475–500.
- Sztompka, Piotr (1993): Civilizational Incompetence: The Trap of Post-Communist Societies. In: *Zeitschrift für Soziologie*, Vol. 22., No. 2.: 85–95.
- Trockij, Lev Davidovics ([1936] 1990): *Az elárult forradalom*. Áramlat.
- Vedres Balázs (2000): A tulajdonosi hálózatok felbomlása: A rekombináns tulajdonformák szerepe és a hazai nagyvállalatok tulajdonszerkezetének jellemzői a kilencvenes évek végén. In: *Közgazdasági Szemle*, Vol. 47., No. 9.: 680–699.
- Voszka Éva (2000): Tulajdonosi szerkezet és vállalatirányítás a magyar nagyiparban. In: *Közgazdasági Szemle*, Vol. 47., No. 7–8.: 549–564.
- Wimmer, Andreas – Glick Schiller, Nina (2002): Methodological Nationalism and Beyond: Nation-state Building, Migration and the Social Sciences. In: *Global Networks*, Vol. 2., No. 4.: 301–334.

Nagy Kristóf

A SOROS ALAPÍTVÁNY KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁMOGATÁSAI MAGYARORSZÁGON

A NYOLCVANAS ÉVEK MÁSODIK
FELÉNEK TENDENCIÁI

A tanulmány a szerző szakdolgozatának átdolgozott változata: Nagy Kristóf (2013): A Soros Alapítvány hatása az 1980-as évek magyar művészetére. Szakdolgozat. ELTE BTK Művészettörténeti Intézet.

Az alábbi tanulmány a Soros Alapítvány 1984 és 1989 közötti tevékenységének a magyar képzőművészeti mező külső és belső viszonyaira gyakorolt hatását vizsgálja. Ezen belül arra keresi a választ, hogy a képzőművészeti támogatások formái és irányai milyen tágabb ideológiai és politikai kontextusba illeszkedtek. A Soros Alapítványnak az 1980-as évek második felében nyújtott támogatásai a művészeti rendszerváltozás részeként értékelhetőek: a kulturális hegemoniáért folytatott küzdelemben sikeresen formáltak meg és tettek dominánssá ellenhegemonikus művészeti gyakorlatokat. A késő kádári művészeti hegemoniával szemben először jelent meg a kortárs művészeti logika Magyarországon, mely a nyugati típusú művészeti világ kontextusába helyezte a lokális művészetet. Mindez új típusú függőségeket alakított ki, amelyekben a magyar és a kelet-európai művészet félperiférikus, alárendelt helyzetbe került a globális művészeti világ hatalmi struktúrájában, és így önmaga európaiságának állandó külső és belső bizonyítására kényszerült.

Soros György számára az 1980-as években nyílt meg annak a lehetősége, hogy jótékonyági tevékenységét Magyarországra is kiterjessze. Filantróp céljának, a popperi értelemben vett nyílt társadalom megteremtésének ideális terepe lehetett az enyhülő, de stabilan egypárti irányítás alatt álló Magyarország.¹ A Soros Foundation magyarországi terjeszkedése és az általa végzett demokráciánépszerűsítés azonban ekkor még nem politikai, hanem kulturális úton történt (Guilhot 2005: 15).

A Soros Foundation² 1984. május 28-án kötött szerződést a Magyar Tudományos Akadémiával (Nóvé 1999: 385–386), így jött létre az MTA–Soros Alapítvány, amelyre a továbbiakban Soros Alapítványként hivatkozom. Az alapítvány akadémiai keretek között, de alapvetően autonóm módon működött, ahol az MTA-nak vétőjoga volt a döntésekkel kapcsolatban. Ez a működési struktúra lehetőséget biztosíthatott annak a sorosi stratégiának, hogy a reformkommunista ágenseket (mint Kulcsár Kálmánt, az Akadémia főtitkárát) leválassa az államhatalomról, majd mindezek után létre tudja hozni az új hatalmi elitet (Soros 1991: 64). Ez a stratégia a gyakorlatban is érvényesült és működőképes volt.³

A Soros Alapítvány által alapított és az 1980-as évekbeli képzőművészeti tevékenységében kulcsszerepet játszó Képzőművészeti Dokumentációs Központ terve már 1984-ben

---

1 Soros az ötvenes években filozófiát végzett a London School of Economicson, ahol az ott tanító Popper nagy hatást gyakorolt rá.

2 A Soros Foundationt 1979-ben alapította meg Soros György Open Society Foundation néven, de a politikai konfliktusok elkerülése végett Soros Foundationként szerepelt a magyar dokumentumokban.

3 Dornbach-interjú 2013.

megszületett,⁴ a létrehozását lehetővé tevő dokumentumot végül egy évvel az Alapítvány létrejötte után, 1985. április 10-én írta alá Néray Katalin, a Műcsarnok igazgatója és Soros György⁵. Az állami irányítás a szerződést erős bizonytalansággal fogadta, az államapparátus egy egészen új kihívással szembesült, amit jól példáz Tóth Dezső kulturális miniszter-helyettes ingadozó levele is (Nóvé 1999: 463–465). A Műcsarnok a képzőművészeti tevékenységgel kapcsolatban ugyanolyan biztonságot és infrastrukturális háttérrel jelentett a Soros Alapítványnak, mint a tudományos tevékenységekkel kapcsolatban az MTA.

A KÉPZŐMŰVÉSZETI DOKUMENTÁCIÓS KÖZPONT

A Képzőművészeti Dokumentációs Központ létrehozását több előzetes terepfelmérés is megelőzte, melyek idején a Soros Alapítvány még csak az MTA-val kooperálva folyósított képzőművészeti támogatásokat. A Soros Alapítvány vagy közvetlenül Soros György által megrendelt előzetes felmérések közül kettő emelendő ki: Halda Alíz és Meda Mládek munkája.

Halda Alíz, a disszidens értelmiség egyik prominense a képzőművészet területéről készített összefoglaló felmérést, melyet 1985. április 2-án küldött el Soros Györgynek.⁶ Halda alapvetően nem törekedett saját javaslatok megfogalmazására, inkább minél szélesebb képet igyekezett adni a magyar művészek igényeiről. Ennek következtében a jelentése sem cselekvési terv, mint inkább panaszok és tervek keverékét tartalmazó helyzetkép volt.

Meda Mládek cseh származású, Amerikában élő műgyűjtő, aki főként a kelet-európai művészet gyűjtésével és népszerűsítésével foglalkozik. Soros Györgyöt valószínűleg a férjén, Jan Mládeken keresztül ismerhette meg, aki az IMF vezető tisztségviselője volt.⁷ Meda Mládek már jóval korábban, 1984. május 10-én írt Soros Györgynek egy összefoglaló leve-

---

4 A dokumentum elérhető: Akadémiai Levéltár, II. fondcsoport, 6. fond, Kulcsár Kálmán iratai 63. doboz: A pályázati eljárásról a Bizottság 1984. október 18-i ülésén döntött.

5 OSA Archívum, HU OSA 13-9-7: Agreement.

6 OSA Archívum, HU OSA 13-9-7: Halda Alíz: Jelentés a képzőművészet területén végzett „terepfelmérésről”.

7 Lásd *The New York Times* (1987); ezt az utat valószínűsíti Szekeres Andrea is (Szekeres-interjú 2012).

let,⁸ amelyben a terveit, elképzeléseit ismertette azzal kapcsolatban, hogy mit tehetne a Soros Alapítvány a képzőművészetek terén Kelet-Európában.⁹

MLádek nagyon erős elképzelésekkel bírt, egyenrangú pozícióból ír, a *mi* személyes névmást is gyakran használva. A levél központi témája, hogy hogyan lehetne a magyar művészetet bekapcsolni a nyugati művészeti világ vérkeringésébe. Láthatóan voltak ismeretei a magyar szcénáról; a legfontosabbnak a magyar művészet megismertetését és a hazai művészek „civilizálását” tekintette. Ennek érdekében egy galéria felállítását javasolta, amely magyar művészetet mutatna be és dokumentálna a Nyugat számára. Külön kiemeli a szakmai feldolgozás és dokumentálás fontosságát, továbbá a nyugati kapcsolatok építését, és azt, hogy a galériának erős kurátori vezetéssel kellene rendelkeznie.

Végül a megvalósult Dokumentációs Központot döntően MLádek tervei szerint alakították ki. A legfőbb hangsúlyt a művészet dokumentálása kapta, azaz magyar művészek műveinek szakmai feldolgozása és azokról reprodukciók készítése színes diák formájában. Ugyanakkor a központ önállósága és hatásköre szűkült MLádek reményeihez képest. Az eredeti, független és autonóm intézményről szóló elképzelés helyett a Műcsarnok részeként jött létre, azzal szimbiózisban működött. A központnak végül nem lett önálló, nagy hatalmú vezetője sem, a hatóköre pedig csak Magyarországra terjedt ki. A felek végül egy tízfős Tanácsadó Testület felállítását rögzítették, ám ennek tagjait ekkor még nem nevezték meg.

MLádeknek eredetileg a legfőbb célja az volt, hogy a központot minél előbb kelet-európaivá szélesítse, mivel így kerülhetett volna be a hatókörébe a számára igazán fontos cseh művészet is.¹⁰ Amikor Meda MLádek 1984. október 18-án többedmagával (jelen volt még Thomas Messer, a Guggenheim Múzeum igazgatója, Dieter Ronte, a Museum des 20. Jahrhunderts igazgatója, Néray Katalin, a Műcsarnok igazgatója és Lónyai Mária, az alapítvány munkatársa) tárgyalt Tóth Dezső miniszterhelyettessel a Dokumentációs Központ létrehozásáról, Tóth ki akarta húzatni a szerződésből a kelet-európai gyűjtőkörre és az anyagok oktatási használatára vonatkozó részeket (Nóvé 1999: 464). Bár formálisan nem járt sikerrel, hiszen a végső szerződésben a kitétel bent maradt mint elérendő cél,¹¹ a gyakorlatban végül mégsem valósult meg az elképzelés.

A Dokumentációs Központ fő feladata a Tanácsadó Testület főként magyar tagjai által összeállított, mintegy száz művész életművének dokumentálása volt, bár a Tanács-

---

8 Az ötlet megszületését Nóvé Béla 1984 augusztusára tette, de ez a levél egyértelműen bizonyítja, hogy ez már korábban megszületett (Nóvé 1999: 67).

9 OSA Archívum, HU OSA 13-9-7: Meda MLádek: Letter to George Soros.

10 Marosi-interjú 2013; Szekeres-interjú 2012.

11 OSA Archívum, HU OSA 13-9-7: Agreement.

adó Testület első ülésén még csak egy húsz-huszonöt tételes listát terveztek.¹² A központ tagjai maguk nem foglalkoztak a dokumentációk elkészítésével, hanem csak azok központi rendezésével, továbbá az irántuk érdeklődők – jórészt külföldiek és diákok – kiszolgálásával.¹³ A dokumentációs anyagokat a korszak fiatal művészettörténesei, illetve az egyes életművek szakértői készítették el, mint Gyetvai Ágnes, Ladányi József, Szőke Annamária, Simon Zsuzsa, Feuer Gábor, Kolozsváry Marianna, Tóth Ferenc, Pataki Gábor, P. Szabó Ernő, Udvari Ildikó, Geskó Judit, Laczkó Ibolya, S. Nagy Katalin (Mészöly 1991). A dokumentáció lassan haladt (Nóvé 1999: 71), 1990-ig összesen huszonkilenc életmű került feldolgozásra (Mészöly 1991). Ezen túl egy ponton a központ nyitottá tette a gyűjtést, és a művészek is szabadon küldhettek be a formai követelményeknek megfelelő dokumentációt.¹⁴

Az elkészült dokumentáció a művész és az életmű rövid ismertetéséből, a kiállítások jegyzékéből és a róluk szóló publikációk felsorolásából, továbbá húsz színes diából állt. Ez a dokumentálási mód a washingtoni National Gallery mintájára gyorsan áttekinthető, az adott művészt korábban nem ismerők számára is informatív, egyszerű, képorientált feldolgozásokat adott.¹⁵ Mindez a művészek közt gyorsan, határozottan válogató kurátorok igényeinek legjobb kielégítésére szolgált, noha ez a szerep ekkor még nem volt jelen a magyar képzőművészeti életben. Mindemellett a dokumentálás menete mégsem volt teljesen világos és eldöntött kérdés. Alapvetően két nézet került szembe egymással, az egyik a tudományos feldolgozás igénye, a másik pedig a rövidebb, áttekinthetőbb, piac- és kurátorbarát dokumentáció. Az előbbi elképzelést képviselte Szabó Júlia, aki akkor az MTA Művészettörténeti Kutatóintézet Adattárát is vezette,¹⁶ az utóbbit pedig inkább Hegyi Lóránd, az Új Szenzibilitás csoport korabeli ideológusa, a bécsi Museum des 20. Jahrhunderts későbbi igazgatója.¹⁷ Ezt a különbségtételt meg lehet húzni az intézmények szintjén is, az előbbi dokumentálási mód a washingtoni National Gallery Center for Advanced Study in the Visual Arts (CASVA) igényeit szolgálja ki, az utóbbi pedig inkább a műkereskedelemét.¹⁸

---

12 OSA Archívum, HU OSA 13-9-7: Advisory Council-Minutes. 1985.06.21.

13 Szekeres-interjú 2012.

14 Szekeres-interjú 2012.

15 Szekeres-interjú 2012.

16 Marosi-interjú 2013.

17 Mayer-interjú 2013.

18 Marosi-interjú 2013.

A Tanácsadó Testület második, 1985 novemberében Washingtonban tartott ülése után Szekeres Andrea és Szabó Júlia a helyszínen tanulmányozták a National Gallery dokumentálási rendszerét.¹⁹ Mindezek ellenére a dokumentáció másodpéldányainak washingtoni elhelyezése megszakadt, részben a kinti érdeklődés hiánya miatt, és végül összesen kilenc dokumentáció került a National Gallerybe.

DOKUMENTÁLT MŰVÉSZEK²⁰

1990-ig huszonkilenc dokumentáció készült el, ennyit említ az 1991-es Bulletin (Mészöly 1991). A művészetek életművek szerint négy fő irányba lehet sorolni. Természetesen ezek a csoportok pontatlanok, több életmű besorolására nem is megfelelőek. Az első csoport a klasszikus, 20. század eleji magyar avantgárd művészeit tartalmazza, akik közül csak Bálint Endre életműve került ekkor feldolgozásra. Másodjára a hatvanas években pályájuk csúcspontján lévő művészek (Ország, Vilt, Schaár, stb.) következtek (Németh 1991) – ez az a művészemzedék, amelyet legjobban a Németh Lajos kortárs művészeti szemlének való megfeleléssel lehet jellemezni (Hornyik 2005: 189). Harmadik körben az előző csoporttal mintegy azonos arányban szerepelnek a nyolcvanas évek közepén berobbanó Új Szenzibilitás művészei, akik közül többen már korábban is jelentős életművel bírtak (Birkás, Fehér, Nádler, stb.). Végül a legnagyobb létszámban a magyar neoavantgárd művészeit dokumentálták, akik nagyjából az anyag felét tették ki (Jovánovics György, Pauer Gyula, Hencze Tamás, stb.).

Jellemzően kortárs, a nyugati művészettel kompatibilis alkotók életműve került feldolgozásra, amelyek korábban – periférikus helyzetük miatt – még alig képezhették a művészettörténet tárgyát. Mindemellett érdemes arra is figyelni, hogy a magyar művészettörténet felől nézve az egyes művészek között igen nagy különbségek vannak. Ezt az okozhatta, hogy a Tanácsadó Testület magyar tagjainak az ízlése és értékrendje is sok mindenben különbözött. Mindemellett, ez a viszonylagos nyitottság a Soros-projekteknek egy olyan tulajdonsága volt, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy a Soros Alapítvány liberális értékrendje hegemónná, kánonformálónak váljon a művészeti mezőben (Guilhot 2007: 474).

---

19 Szekeres-interjú 2012; OSA Archívum, HU OSA 13-9-7: Jegyzőkönyv: Tanácsadó testület, 1985.11.18.

20 A '80-as években az alábbi művészek kerültek dokumentálásra: Bak Imre, Bálint Endre, Baranyay András, Birkás Ákos, Böröcz András, Böröcz András & Révész László, Deim Pál, Erdély Miklós, Fehér László, Gedő Ilka, Gulyás Gyula, Hajas Tibor, Halász Károly, Hencze Tamás, Jovánovics György, Károlyi Zsigmond, El Kazovszkij, Kelemen Károly, Nádler István, Ország Lili, Pauer Gyula, Révész L. László, Román György, Samu Géza, Schaár Erzsébet, Szirtes János, Vető János, Vető/Zuzu, Vilt Tibor.

Érdekes azt is megvizsgálni, hogy kik nem kerültek dokumentálásra az 1980-as években. Egyedül a külföldre emigrált művészek hiányoztak teljes létszámban. Kondor Béla hiánya minden bizonnyal annak a következménye, hogy az ő életműve viszonylag feldolgozott volt, 1984-ben rendezett a Nemzeti Galéria életmű-kiállítást a műveiből (Erdély 1983). Ugyancsak hiányoznak a 20. század első felének alkotói, miközben a CASVA egyik kívánsága az volt, hogy ennek a periódusnak a fontosabb művészeit is dokumentálják.²¹

A NEMZETKÖZI TANÁCSADÓ TESTÜLET

A Nemzetközi Tanácsadó Testület a Dokumentációs Központban folyó munka szakmai támogatására állt fel, és 1985-től 1988-ig működött. Központi célja volt, hogy minél inkább erősítse a magyar művészet nyugati kapcsolatait. A kezdeti tervek szerint kilencfős lett volna, és a négy magyar tag csak az állami intézmények vezetői közül kerülhetett volna ki (Nóvé 1999: 464). A szerződésben végül egy tízfős testületet rögzítettek, öt magyar és öt külföldi taggal. A testületbe a magyar művészettörténészek közül Beke László, Hegyi Lóránd, Kovalovszky Márta, Németh Lajos és Szabó Júlia kerültek be, közülük ekkor csak Németh Lajos és Kovalovszky töltöttek be vezetői pozíciót. Hegyi Lóránd kivételével minden tag alapvetően az időszak középgenerációját képviselte. A tagokat valószínűleg Néray Katalin javasolhatta,²² de Thomas Messer is meghallgatta őket a döntés előtt.²³ A hivatalos felkérés minden bizonnyal – hasonlóan Németh Lajoséhoz – Soros György és Néray Katalin közös levelével történt meg.²⁴

A magyar tagok összetétele jól illeszkedik a „Soros Network” általános működési rendjébe, amelynek a tagjai általában olyan személyek lettek, akik a korban jellemzően nem bírtak kimagasló hivatalos pozícióval, de intellektuálisan meghatározó hatást fejtettek ki (Guilhot 2007). A bizottság külföldi tagjai: J. Carter Brown, a washingtoni National Gallery igazgatója, Michael Compton, a londoni Tate Gallery kiállítási igazgatója, Thomas Messer, a New York-i Guggenheim Múzeum igazgatója (a Tanácsadó Testület elnöke), Meda Mládek művészettörténész Washingtonból és Dieter Ronte, a bécsi Museum des 20. Jahrhunderts igazgatója voltak (Soros Centers é. n.). A külföldi tagok meghívása talán Meda Mládek kon-

---

21 Marosi-interjú 2013; Művészettörténeti Intézet Adattára, MKI-C-I-182, 68. doboz: Steven Mansbach: Memorandum to file.

22 Mayer-interjú 2013.

23 Kovalovszky–Kovács-interjú 2013.

24 MTA Művészettörténeti Intézet Adattára, MKI-C-I-182, 68. doboz: Soros György – Néray Katalin: Levél Németh Lajosnak, 1985. május 25.

cepcióján alakult, a Thomas Messerrel való levelezését már említettem, de ugyanígy kapcsolatban állt Dieter Rontéval is. Ezen túl komoly szerepe lehetett a külföldi tagok meghívásában Néray Katalinnak és Németh Lajosnak. Az 1985. novemberi washingtoni ülésen két fővel bővült a testület. A magyar fél kérésére Bereczky Loránd, a Nemzeti Galéria igazgatója, az MSZMP KB képzőművészeti referense került be, míg ezt ellensúlyozandó Jean-Cristophe Amman, a baseli Kunsthalles igazgatója lett még a testület tagja.²⁵ Szekeres Andrea közlése szerint maga Bereczky is tisztában volt a helyzetének egyedi voltával, és nem vett részt a testület munkájában.²⁶

A magyar tagok pozícióját vizsgálva számot kell vetni a „kettős ügynökség”²⁷ dilemmájával. A tagok nem képviselheték tisztán a Soros Alapítvány, a magyar állam (amely mindnyájuk alkalmazója volt) vagy épp az ellenkultúra érdekeit, mivel a többiben is érdekelték voltak. Ez rávilágít arra, hogy az állam, az Alapítvány, vagy az ellenkultúra körei közé éles határvonalat húzni tévedés lenne, ezek ilyen élesen legfeljebb papíron váltak el (Guilhot 2005: 11–14). Természetesen az ilyen helyzetek nem a személyes tulajdonságokból, hanem a társadalmi struktúrákból fakadnak, azonban személyes síkon is megjelenhetnek, ahogy az történhetett Németh Lajos esetében is, aki állandóan kétkedéssel kezelte az Alapítvány működését.²⁸ Míg a magyar tagoknál inkább az a tendencia rajzolódik ki, hogy a leginkább tájékozott, a folyamatokat alakító művészettörténezséket hívtak meg, addig a külföldi tagoknál a presztízs is fontos szempont lehetett. Rontén és Mládeken kívül a többi tag nem volt tájékozott korábban a kelet-európai művészettel kapcsolatban,²⁹ ám mindnyájan befolyásos pozíciót foglaltak el. Minden bizonnyal a kelet-európai művészet egzotikumára iránti kíváncsiság miatt is vállalhatták el a tagságot. Ezt bizonyítja a Kossuth Rádióban 1985. július 23-án sugárzott, a három angolszász taggal készített interjú is, ahol – igen csak diplomatikusan – a kortárs kelet-európai művészet iránti felfedező kíváncsiságukat fejtik ki.³⁰ A magasan kvalifikált, és nagynevű intézményeket vezető nyugati tagok jelenléte az 1988-ig működő nemzetközi tanácsadó testületben egyfajta biztosítékot is jelent-

---

25 OSA Archívum, HU OSA 13-9-7: Jegyzőkönyv: Tanácsadó testület, 1985.11.18.

26 Szekeres-interjú 2012.

27 Az ügynök szót itt nem az állambiztonsági értelemben használom, hanem inkább a megbízó-ügynök dilemmára rímelve.

28 Beke-interjú 2013.

29 Műcsarnok Archívum, 1985, A Műcsarnokról általában: Leirat: Gondolat-Jel: Bolgár György interjúja.

30 Műcsarnok Archívum, 1985, A Műcsarnokról általában: Leirat: Gondolat-Jel: Bolgár György interjúja.

hetett az állami szervekkel való konfliktusok során. A hazai tagokkal ellentétben a magyar rendszertől való teljes függetlenségük egyfajta biztonságot nyújthatott az egész szervezet számára.

NYUGATRA IRÁNYULÓ KAPCSOLATOK

A Tanácsadó Testület közvetlen működésén túl is érdemes megvizsgálni azt, hogy a Soros Alapítvány korabeli képzőművészeti tevékenységének milyen kapcsolatai voltak a külföldi művészeti élettel. A Nemzetközi Tanácsadó Testület és a Dokumentációs Központ körül nemzetközi kapcsolatépítés is folyt, ami részben más keretek között, de sokszor intenzívebben 1990 után is folytatódott az SCCA Network (Soros Centers for Contemporary Arts) irányítása alatt. Mindemellett az itt kialakult kapcsolatok inkább megmaradtak személyes szinten, és nem váltak hosszú távon is ápolnt intézményi kapcsolatokká.³¹ A Tanácsadó Testület magyar tagjai kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszerének bővítésében fontos szerepet játszhatott ez az időszak is.³² Ezen a kapcsolatrendszeren keresztül alakult ki annak a terve, hogy elhozzák az *Expressiv: mitteleuropäische Kunst seit 1960* című bécsi kiállítást Budapestre is,³³ ám ez végül nem valósult meg.

A nemzetközi kapcsolatok építését politikai szempontok határozták meg. A Nyugat felé történő nyitás ekkor már lehetséges, de gyakran korlátozott volt. Ilyen körülmények között tudott a Soros Alapítvány és a Dokumentációs Központ is komoly nemzetközi kapcsolatokat kiépíteni. Ezek a kapcsolatok jellemzően nem a formális utakon alakultak ki, hanem gyakran személyes ismeretségek, kapcsolatok révén. Szekeres Andrea és Mayer Mariann is kiemelte, hogy a '80-as évek második felében gyakran többet foglalkoztak a Budapestre érkező külföldi művészettörténészek galériások segítségével, tájékoztatásával, körbevezetésével, mint a közvetlen munkafeladatokkal. Ezek a kapcsolatok gyakran Meda Mládek ajánlásán keresztül jöttek létre.³⁴

Mindemellett gyakoriak voltak a nyolcvanas években az angol nyelvű kiállítási katalógusok megjelenetésére adott támogatások,³⁵ néhány közülük kimondottan külföldi terjesztésre is készült (Néray 1987).

---

31 Szekeres-interjú 2012; Ronte-interjú 2013.

32 Beke-interjú 2013; Ronte-interjú 2013.

33 OSA Archívum, HU OSA 13-9-7: Dieter Ronte levele Néray Katalinhoz, 1986.10.10.

34 Mayer-interjú 2013, Szekeres-interjú 2012.

35 Mayer-interjú 2013.

Hasonló, a művészek nyugati normákhoz szoktatását segítő intézmény volt a Pollock–Krasner Alapítvány, amely a '80-as években a kelet-európai nyitás jegyében megjelent Magyarországon is. Ennek a központja is a Dokumentációs Központ volt, az ott dolgozók segítettek többek között a pályázatok elkészítésében, angolra fordításában.³⁶ Ennek következtében a korai időszakban több magyar művész is megkapta a Pollock–Krasner Alapítvány 7000–8000 USD értékű ösztöndíját, például az elsők között volt Sugár János.³⁷

A Nyugathoz fűződő hálózatokhoz képest más elbírálás alá estek azok a regionális, kelet-európai kapcsolatépítési kísérletek, melyeket nem a hivatalos kultúra kezdeményezett.³⁸ Ez lett volna már a nyolcvanas években is a Soros Alapítvány egyik kiemelt célja, nem csak a képzőművészet területén. A magyarországi államhatalom ezt a leghatározottabban megakadályozta. Chikán Bálint 1985-ös pályázatával kapcsolatban, melynek célja a környező országokban élő magyar művészek munkáinak dokumentálása volt, Kulcsár Kálmán megjegyezte, hogy ez érzékeny téma.³⁹ Ez ugyanúgy vonatkozhat a nemzetiségi kérdésre, ahogy az ellenkultúra kelet-európai kooperációjának a veszélyességére is. Ezzel szemben a rendszerváltás után a Soros Alapítvány egyik legfontosabb projektjeként megkezdtek az SCCA hálózat kelet-európai felépítését, budapesti központtal.⁴⁰

Össességében, amíg korlátozott keretek és nyilvánosság mellett, de a nyugat-európai kapcsolatok közül nem csak a rendszerhűek kerülhettek támogatásra, addig a regionális kapcsolatteremtés nem hivatalos útvonalakkal sokkal kevésbé voltak elfogadottak.

A nyugati kortárs művészet paradigmájának a rendszerhez nem, vagy csak részben kötődő szereplők általi elfogadtatását megkönnyíthette az is, hogy a kor értelmisége utópiákat táplált a *nyugati* lét iránt (Nicolchina 2009), ám ezt meg is nehezíthette a megerősödő regionális tudat (Melegh 2006: 42–47). Kiemelendő, hogy ezek az intenzív nemzetközi kapcsolatok állami asszisztenciával Kelet-Európán belül csak Magyarországon jöhetnek létre a nyolcvanas évek közepén, ami összhangba hozható Piotrowski hipotézisével a keleti blokk művészetének eltérő útjairól (Piotrowski 2009: 9–10).

---

36 Mayer-interjú 2013.

37 Szekeres-interjú 2012.

38 Szekeres-interjú 2012.

39 Akadémiai Levéltár, II. fondcsoport, 6. fond, Kulcsár Kálmán iratai 63. doboz: 869. pályázat – Chikán Bálint.

40 Soros Centers é. n.; Szekeres-interjú 2012.

KAPCSOLAT A MAGYAR KÉPZŐMŰVÉSZETI ÉLETTEL

Az 1980-as évek magyar művészeti élete több szempontból is diverzifikált volt. Az egyik alapvető elhatárolás az első és a második nyilvánosság megkülönböztetése volt. Azonban ez az elhatárolás kezdte érvényét veszteni az évtized második felében, amikor az állami tolerancia növekedését lehetett megfigyelni a képzőművészeti életben is. Ez nem jelentette az ellenzéki, rendszerellenes művészet támogatását, de valamiféle relatív szabadságot igen, azaz a korlátok már egyre inkább csak politikaiak, mintsem esztétikaiak voltak.

Mindeközben felbomlottak a korábbi szocialista művészet utópikus víziói is (Szoboszlai 2002: 308–309); így válhattak az állami intézményekben is elfogadottá az avantgárd és posztmodern művészetek. Ennek is köszönhetően kerülhetett sor 1986-ban az Eklektika '85 kiállításra a Magyar Nemzeti Galériában, melynek révén alapvetően az Új Szenzibilitás irányzat mutatkozott be.

Emellett állami cél volt a képzőművészeti ellenkultúra lehetőségeinek a korlátozása is, például a *képzőművészeti félvilág* távoltartása a Dokumentációs Központtól,⁴¹ hasonlóan a formálódó demokratikus ellenzék Soros Alapítványtól való távoltartásához is. Erre jó példát adnak Galántai György titkosszolgálati megfigyelési mappái, melyekben 1985-ben többször is felbukkan a Soros Alapítványtól kapott támogatás problémája (Galántai é. n.). Ennek ellenére egy-két kivételtől eltekintve az állami szervek nem tudták megakadályozni ezeknek a köröknek a támogatását.

A nyolcvanas évek hazai művészetének egyik intellektuális irányvonala az európai kultúrához való közeledés vágya (Hegyí 2002: 271–272). Ebből a szempontból fontos értéket jelenthetett a Soros Alapítványhoz való kapcsolódás, mely éppen ezt az ideát terjesztette. De legalább ilyen fontosak voltak az intézményi keretek is. A korban Magyarországon alig voltak a kortárs művészettel foglalkozó intézmények, illetve a létezők sem tartoztak a hivatalos kultúrához. Hiányoztak a kortárs művészet kereskedelmének intézményei is, így merülhetett fel többször is, hogy az Alapítványnak saját gyűjteményt, vagy akár saját műkereskedést is létre kellene hoznia.⁴² Az állami intézmények felkészületlenségük miatt nem lehettek igazán alkalmasak a kortárs művészettel való foglalkozásra, Meda Mládek negatívan ír a Peter Ludwig számára a Magyar Nemzeti Galériában rendezett minitárlat

---

41 A kifejezést Tóth Dezső kulturális miniszterhelyettes használja egy vonatkozó dokumentumban (Nóvé 1999: 465).

42 OSA Archívum, HU OSA 13-9-7: Halda Aliz: Jelentés a képzőművészet területén végzett „terep-felmérésről”; Beke-interjú 2013; Marosi-interjú 2013; Kovalovszky–Kovács-interjú 2013.

minőségéről.⁴³ Éppen a kortárs művészeti intézményrendszer hiánya miatt terjedhetett el a Dokumentációs Központ híre viszonylag gyorsan a szakmában.⁴⁴

Ennek a változásnak az egyik legfontosabb, és a Soros Alapítvány működése szempontjából is a legrelevánsabb példája Néray Katalin 1984-es kinevezése volt a Műcsarnok élére. Ezzel olyan művészek kaphattak kiállítási lehetőséget az egyik legreprezentatívabb kiállítóhelyen, akiknek addig erre nem volt lehetőségük,⁴⁵ és ennek köszönhetően kooperálhatott a Soros Alapítvány is a Műcsarnokkal.

Az évtizedben más nyugati intézmények is elkezdtek megjelenni a hazai képzőművészeti életben, például a Ludwig Múzeum (Szipőcs 2010), illetve a Knoll Galéria. Utóbbi először bécsi galériáján keresztül, majd pedig 1988–89-től Budapesten.⁴⁶ Ezek az intézmények egymás hatását erősíthették, mivel nem azonos funkciókat láttak el, ellenben közös céljuk volt a magyar képzőművészeti életnek egy hasonló irányban történő megváltoztatása.

Az intézményi kapcsolatoknál erősebbek lehetnek azok a személyes szálak, melyeken keresztül az Alapítvány és a Dokumentációs Központ kapcsolódhatott a hazai művészeti élethez.⁴⁷ A feldolgozott életműű művészek, a bedolgozó művészettörténészek, a Tanácsadó Testület tagjai és a Dokumentációs Központ munkatársainak kiterjedt kapcsolatrendszerei mind ezt bizonyítják. Ezek a hálózatok lehetnek a Soros Alapítvány arra irányuló eszközei, hogy kialakítson, illetve kineveljen egy új, az általa képviselt értékeket valló kulturális elitet. Az ellenkultúra vezetőinek a betagozódása az új kulturális elitbe természetes folyamat volt, amely nagy hatással bírt az új értékrendek kialakulására (Guilhot 2005). Ennek a folyamatnak a jelentőségével a továbbiakban még külön is foglalkozom.

HARC A KULTURÁLIS HEGEMÓNIAÉRT

A Soros Alapítvány és a késő kádári állam viszonyának a megértését segítheti, ha az elemzésbe bevezetjük a *hegemónia* fogalmát. A hegemónia azt a társadalmi hatalmi struktúrát jelöli, amely nem közvetlenül a politikán keresztül fejt ki a hatását, hanem más társadalmi síkokon is. Ez feltételezi azt, hogy a hatalommal való rendelkezéshez szükséges, de nem elégséges a politikai hatalom birtoklása, emellett elengedhetetlen a társadalmi, kulturális

---

43 OSA Archívum, HU OSA 13-9-7: Meda Mládek: Letter to George Soros.

44 Szekeres-interjú 2012.

45 Klaniczay-interjú 2013.

46 Austrian International Gallery (2007).

47 Szekeres-interjú 2012.

hegemónia létrehozása is. A hegemónia fogalma Antonio Gramscihoz,⁴⁸ míg a kortárs újrafelfedezése és aktualizálása Chantal Mouffe-hoz és Ernesto Laclauhoz (1992) köthető. Arra, hogy a képzőművészet milyen fontos terepe lehet a hegemóniáért folytatott küzdelemnek, Mouffe egy külön tanulmányában is rámutatott (2007).

A feltevésem az, hogy a nyolcvanas években a Soros Alapítvány és a többi nyugati tényező, illetve az állam között egyfajta harc bontakozott ki a kulturális hegemóniáért. Korábban elképzelhetetlen volt, hogy az ellenkultúra tagjai ki tudjanak lépni periférikus helyzetükből. Természetesen a hegemóniáért folytatott küzdelem sosem korlátozódik egy területre, és hasonló folyamatok zajlottak le a gazdasági életben is a teljes évtizeden keresztül, illetve az évtized utolsó éveiben a politikában is. A Soros Alapítvány legfőképpen az oktatás és a kultúra területén volt aktív a nyolcvanas évek derekától.

Kérdés, hogy miért engedte az állam a Soros Alapítvány megjelenését, ha az éppen az állam hegemonikus hatalmának megdöntésére törekedett a kultúra területén?

Véleményem szerint paradox helyzet állt elő az Alapítvány és az állam céljai közt. Egyrészt a Soros Alapítvány nagy összegeket áldozott a magyar kultúrára,⁴⁹ miközben a magyar állam fokozatosan kezdett visszahúzódní onnan. Ennek kényszerű okai közül a legfontosabb az ország nehéz finanszírozási helyzete volt. Ez a kezdeti kivonulás emlékeztet a nyolcvanas évekbeli állami szerepvállalás visszaszorulására, illetve részben párhuzamba állítható a korban a kultúrátámogatásokat ugyancsak radikálisan visszafogó nyugat-európai országok példájával is. Ebből a szempontból egyezett a két fél érdeke.

Másrészről viszont mindkét fél fenn akarta tartani, illetve ki akarta alakítani a saját kulturális hegemóniáját. A Soros Alapítvány a Magyarországon újdonságnak számító liberális-humanitárius utópia alapján képzelte átfórmálni azt, miközben a pártállam továbbra is fenn akarta tartani saját domináns szerepét, még ha e mögöl az ideológia egyre inkább ki is kopott.⁵⁰ Ebből a szempontból a két fél érdekei teljesen ellentmondtak egymásnak.

Ebben a kiélezett szituációban egyensúlyozott az állam és az Alapítvány 1984 és 1989 között, végül is együttműködő módon, hiszen a megállapodás nem került felbontás-

---

48 Lásd például Gramsci (1970: 333–335).

49 Kiemelendő, hogy az Alapítvány dollárban is finanszírozott programokat.

50 Az utópiát itt és máshol is alapvetően mannheimi értelemben használom. „Az utópiák is lét-transzcendensek, hiszen a cselekvés elé ezek is olyan elemeket tűznek ki útmutatóul, amelyeket az egyidejűleg megvalósuló lét nem tartalmaz; mégsem *ideológiák*, vagy legalábbis annyiban nem azok, amennyiben *ellenhatás* által saját elképzelésük irányába tudják transzformálni a fennálló történelmi *létvalóságot*” (Mannheim 1996: 225). A liberális-humanitárius utópiáról: i. m.: 250–260.

ra.⁵¹ Mindezek mellett több folyamatot is figyelembe kell venni, melyek megmagyarázhatják, hogy miért funkcionálhatott az együttműködés nagyobb konfliktusok nélkül. Egyrészt az állam folyamatosan veszít mindenható szerepéből; az évtized közepén sokkal erősebb volt a kontroll, mint az évtized végén. Ezzel együtt egyes, addig nyugatinak számító liberális értékek is elfogadottá váltak a késő kádári rezsim számára, mint például a kreativitás és az individualizmus. Ezek olyan értékek, melyek a Soros Alapítvány döntően popperi és hayeki alapokon nyugvó értékhierarchiájába jól illeszkednek.

A kultúra finanszírozása terén a Soros Alapítvány azonban jellemzően nem az állami támogatások helyettesítőjeként jelent meg. Ahogy más területeken, úgy a képzőművészetben is csak részben finanszírozott olyan tevékenységeket, melyek alapján az állam hatáskörébe tartoztak volna.⁵²

A hegemonia megteremtésének igénye nem csak a pénzügyi támogatások formájában jelent meg. Maga a dokumentációk készítése is egy hegemoniára törekvő program, amely az addig alapvetően állami feladatot veszi át. Két szempontból is hatalmi lépésnek nevezhetjük a dokumentálást: egyrészt az információk birtoklása szempontjából, másrészt pedig onnan nézve, hogy az információk rendezése és válogatása is hatalmi helyzetet jelent (Esanu 2012). Az Alapítványnak célja volt az új, általa felkarolt elit támogatása a művészetek terén is, amely képes lehet végigvezetni az országot az átmeneten (akár tágabban értelmezve a zártból a nyílt társadalomba való átmenetre gondolva) (Guilhot 2007: 465–467). Ezt az elitet jórészt az addigi ellenkultúra szereplői között találta meg, mivel a hegemoniaépítésben a kulturális, szimbolikus tőkének mindig kiemelt fontossága van (Guilhot 2005: 22).

Mindezek mellett a Soros Alapítvány köreiben együtt dolgozott a régi és az új kulturális elit. A kölcsönös és kényszeres kooperáció következtében a hatalmi viszonyok finom és folyamatos eltolódását lehet megfigyelni. Ennek is köszönhető, hogy 1989-ben Magyarországon a művészeti életben nem következett be radikális változás, hiszen az, más kelet-európai országokkal szemben, már a nyolcvanas években elkezdődött és nem is fejeződött be 1989-ben (Piotrowski 2009: 404). Ezért egy bársonyos forradalom, puha átmenet zajlott le, és az addig is jelenlévő szereplők és intézmények folytatták a tevékenységüket.

Ezzel együtt az új kulturális elitnek a hegemoniába való betagozódása saját magára nézve komoly veszélyeket is rejtett. A résztvevők kockáztatták azt a kritikai-politikai eszköztárukat, amely korábban számukra az intézményekkel és a hivatalos kultúrával,

---

51 A szerződés felbontásával a nyolcvanas években Soros György többször is fenyegetőzött (Dornbach-interjú 2013).

52 Ezzel szemben az oktatás vagy az egészségügy támogatása terén már döntő a helyettesítő jelleg.

politikával való szembehelyezkedés eszközeként szolgált (Guilhot 2005: 14). Mindez a művészeti mező esetében érintheti az új művészeti hegemonia kialakításában részt vevő művészeti szakembereket és képzőművészeket is. Ez a probléma megjelenik az 1990-es évek magyar művészeti diskurzusában is, felvetve, hogy az intézményesített működés hogyan veheti el a művészet kritikai potenciálját (Hornyik 2003: 34–35).

KULTURÁLIS KOLONIZÁCIÓ

Kelet-Európával kapcsolatban a posztoszocialista kontextusban kulturális kolonizációról beszélni nem kirívó dolog. Bizonyos helyeken, például El Liszickijnél már ennél sokkal korábban, az 1920-as években megjelenik egy ilyen típusú diskurzus (Forgács 1994: 318). A kortárs kelet-európai művészettörténeti szakirodalomban is gyakran felbukkan a posztoszocialista állapot és a kulturális kolonizáció kérdése, többek közt Piotr Piotrowskinál (2009, 2012) vagy Igor Zabelnél (2012).

ÁTALAKULÓ HATALMI VISZONYOK

Kelet-Európában a rendszerváltással az élet minden területén lebomlottak az addigi világok, és a nyugatias lét ideája váltotta fel őket. Ugyanakkor nem csak Magyarországon, hanem más kelet-európai országokban sem előzmény nélküli ez a változás. A hetvenes évek végétől elkezdett leomlani a nyugati és a keleti világ párhuzamos modernitásának képzete. Ezt a gondolatot mint egy modernizációs ideológiát lehet felfogni, mely párhuzamosan és egymással versenyezve volt jelen a nyugati és a szocialista országokban, és erősen dominálta a második világháború utáni gondolkodást (Melegh 2006: 42–43). Ennek jegyében a minél modernebb világ és a minél modernebb művészet létrehozása volt a cél, amely kölcsönösen konkurál a másik blokkal (Böröcz 1993).

Az 1980-as években létrejövő új helyzet, egész Kelet-Európában, de különösen Magyarországon a kelet–nyugati viszony újragondolását eredményezte. Az újonnan kialakuló gondolatrendszer már nem a Nyugat meghaladását, hanem a nyugati kapitalista világrend tanulságainak levonását és a szocializmusba való beépítését tűzte ki célul. Mindez kettős függést alakított ki a rendszerben, ahol egyszerre kellett megfelelni a szovjet birodalmi és a nyugati kapitalista elvárásoknak (Böröcz 1993). Ennek jó példája a Dokumentációs Központ működése, amely „egyszerre szolgált két úrnak”, együttműködött a késő kádári kultúrpolitikával, és kiszolgálta a Soros Alapítvány és a nyugat-európai, amerikai művészeti szakemberek igényeit is.

A helyzet megértését segítheti a Melegh Attila által bevezetett *lejtő* koncepciójának a vizsgálata. Melegh azt az elméletet fejt ki, hogy a nyolcvanas években az egymással rivalizáló modern birodalmi körök gondolatát a keleti blokk országai helyzetének megváltozásával a közgondolkodásban felváltotta egy Nyugat–Kelet-lejtő elképzelése. A lejtő egy civilizációs, gazdasági koncepció, amely Nyugatról lejt Kelet felé. A lejtő csúcán állnak a *civilizált* országok és népek, majd lefelé haladva találhatók az *elmaradottabb, barbár, féleurópai* országok (Melegh 2006: 189–191). Ez a lejtő nem ekkor jött létre, hanem csak újraéledt a felvilágosodás korának *elmaradott*, más Kelet-Európa-koncepciója (Wolff 2001). Ennek a lejtőnek Magyarország és a keleti blokk nem a legalján, hanem valahol a közepén helyezkedik el. Mindezek mellett minden szereplőnek az a célja, hogy minél feljebb kerüljön a lejtőn, azaz minél jobban hasonuljon a nyugati, civilizált, kapitalista modellhez.

A GYARMATOSÍTÓ DISKURZUSOK ÉS MŰKÖDÉSEK GYAKORLATA

Mindezek után meg kell vizsgálnunk, hogy a fent vázolt elméleti keret alkalmazható-e a Soros Alapítvány képzőművészeti működésére, és amennyiben igen, akkor az hogyan és hol mutatható ki.

A Soros Alapítvány tevékenységének célja a magyar és kelet-európai társadalom előremozdítása, a lejtőn való előrejuttatása volt. Ez azonban egyszerre jelenti azt is, hogy az Alapítvány filozófiájában elfogadta egyrészt a civilizációs lejtő létét, másrészt pedig a magyar társadalomnak a nyugatihoz képest alárendelt, félperiférikus helyzetét.

Mindez egy civilizációs folyamat keretében történt meg, melynek célja, hogy a magyar elitet hozzásegítse a nyugati viselkedés elsajátításához. Ennek jó példája az, amit Meda Mládek írt a magyar művészekről: meg kell őket tanítani jól angolul, és telefonnal kell őket ellátni. Mládek nézőpontjából kétséges, hogy ezek a lépések mennyire lesznek sikeresek, hiszen leírása szerint a magyar művészek alapvetően nem olyanok, mint a nyugat-európaiak: „[a magyar művészek] nem türelmesek, most azonnal akarják a sikert és az anyagi hasznot. Hirtelen szembesülnek a különböző lehetőségekkel, és képtelenek megragadni azokat [...] Agresszívek és zavarodottak” – írta róluk.⁵³ Érvétele összevág azzal, ahogyan a Nyugat az önmaga ellenpontjaként konstruált Keletet mint öröktől létező, történelmileg és biológiaiilag determinált tényezőt írja le (Zabel 2012: 90).

Mindemellett Mládek egy történelmi érvet is megnevezett a magyar művészek frusztráltságának okául: „A cseheknek [...] tradicionálisan erősebb hajlamuk volt az avantgárd művészet keresésére. Ez az oka annak, hogy a cseh művészeknek nagyobb az önbi-

---

53 OSA Archívum, HU OSA 13-9-7: Meda Mládek: Letter to George Soros. (A szerző saját fordítása.)

zalmuk és hogy a magyar művészek több segítségre szorulnak, mint a csehek.⁵⁴ Itt Mládek nem is a nyugati, hanem csak egy nyugatibb társadalommal veti össze a magyarokat. Ez az idézet jól példázza, hogy a keleti blokk országait nem feltétlenül kezelték már abban a korban sem együtt, és azt, hogy a lejtőn a különben egy blokkba sorolt országok más-más pozíciót foglalnak el egymáshoz képest is. Érdekes Mládeknek a magyar avantgárd művészet hiányát kinyilatkoztató érvelése, amellyel a kortárs magyar művészet elmaradottságának történelmi okait bizonyítja.⁵⁵

Egészen hasonló érveléssel találkozhatunk Steven Mansbach leveleiben is, ahol a dokumentáció készítésének lassúsága miatt panaszkodott.⁵⁶ Ebben a levélben egyrészt megkérdőjelezte a művészek kiválasztásának logikusságát: „Bár kértük, semmilyen indoklást nem adtak nekünk a dokumentált művészek kiválasztásával kapcsolatban”, és meg is magyarázza, hogy miért gondolja így: „[...] A kiválasztási folyamat úgy tűnhet, mint néhány magyar műkritikus személyes választásának eredménye; ami nem feltétlenül reflektál a tudományos szükségletekre és elvárásokra.” Azaz, a magyar művészettörténészek nem voltak képesek tudatos, tudományos alapon nyugvó döntést hozni, hanem véleménye szerint csak a saját partikuláris érdekeiket tartották szem előtt. A tudománytalanul dolgozó magyar művészettörténészek okozta kár csökkentésére Mansbach javaslatot is tett: „[...] a legjobb lenne, ha a munkacsoport kizárólag »nyugati« kutatókból és múzeumi dolgozókból állna, ezáltal biztosítva a politikai függetlenséget a (keleti) kormányzati befolyástól, mind pedig a nyugati kutatói és kuratóri igényekre való fogékonyságot”. Azaz a magyar művészettörténészek nem tudták politikailag függetlenül végezni a munkájukat, ellentétben a nyugati művészettörténészekkel, akiket ez a veszély nem fenyegetett. Különösen érdekes a levél utolsó félmondata, amelyből kiderül, hogy Mansbach olvasata szerint a Dokumentációs Központ működésének egyetlen célja az kell legyen, hogy minél jobb és gyorsabb információkat tudjon adni a nyugati szakembereknek. Mansbach érvei is a nyugati felsőbbrendűsége épülnek, egészen a dualitásokig kihegyezve. *A nyugati tudományos módszertan szembeállítódik a keleti irracionálissal és lustasággal, a nyugati függetlenség és pártatlanság pedig a keleti elfogultsággal.* Már a szóhasználata is erős értékhierarchiával bír, a keleten lévő néhány műkritikus áll szemben a nyugati kutatókkal és kurátorokkal.

Ez a diskurzus jól demonstrálja, hogy hogyan került a magyar művészet és művészettudomány az eleve elmaradott, civilizálatlan kategóriájába, amiből csak a nyugati szakemberek segítségével kerülhet ki.

---

54 OSA Archívum, HU OSA 13-9-7: Meda Mládek: Letter to George Soros. (A szerző saját fordítása.)

55 Mládek a cseh avantgárd, például Kupka jelentős gyűjtője.

56 Művészettörténeti Intézet Adattára, MKI-C-I-182, 68. doboz: Steven Mansbach: Memorandum to file. (A szerző saját fordítása.)

A központban történő dokumentálásnak mint tudományos módszertannak a vizsgálata is az eddigiekhez hasonló, hierarchikus viszonyokat mutat. Bár párhuzamot vonni módszertanilag veszélyes dolog, de a dokumentálás mint kutatás teljesen egybe-
vág azzal, amit Csepeli György, Örkény Antal és Kim Lane Scheppele 1998-ban leírnak (1998). A dokumentáció nyugati, angolszász mintára készül, mivel az az elfogadott, „tudományos” módszertan. Ennek a megvalósítása a hazai művészettörténészek feladata, de a szakmai felügyeletet az Egyesült Államokból Henry Millon látja el.⁵⁷ A magyar művészettörténészek, dokumentátorok tudományos segéderőként működnek, akiknek a megfelelő munkája nyomán a nyugati kutatóknak, kurátoroknak már csak bele kell néznie a mappákba, és megteheti a kelet-európai művészetre vonatkozó „nagy” megállapításait, vagy kiválaszthatja az általa eladhatónak ítélt alkotásokat. Így a Dokumentációs Központ mint tudományos adatbázis sokkal inkább szolgálta a külföldi kutatók gyors tájékoztatását, mint a hazai tudomány fejlődését. A Dokumentációs Központ felhasználói valóban a külföldi látogatók voltak, magyar kutatók jelenlétére egyik ott dolgozó interjúalanyom sem emlékezett.⁵⁸ Hasonlóan más, rendszerváltás körüli nemzetközi tudományos projektekhez, ebben az esetben is aszimmetrikus viszony alakult ki (Csepeli et al. 1998: 38–40).

Ez az aszimmetria az 1990-es években továbbra is létezett, de már részben budapesti központtal. Ekkorra a más országokban létrehozott Soros Kortárs Művészeti Központok vezetői Budapestre jártak adatbázis-kezelést tanulni, Budapestről érkezett hozzájuk Mészöly Suzanne meghatározni a működésük elveit, illetve Budapesten állították össze azt a bibliát, amely alapján a saját országuk művészeit dokumentálniuk kellett.⁵⁹ Így a függőségi viszonyok nem szűntek meg, csak Budapest immár egy köztes, kiemelt szerepet kapott a régióban.

Az új, menedzserizált működési struktúrákon túl egy egészen új nyelv jelent meg a Soros Alapítvány körül keletkező képzőművészeti dokumentumokban (Esanu 2009: 179–180). Így jelenik meg a *kurátor* vagy a *kortárs művészet* kifejezés, melyek jellemzően sohasem kerültek pontosan definiálásra, de már a használatuk által is jelzik, hogy a jelenkori művészet mely irányait – elsősorban a nyugat-európai és az amerikai – tekintik mértékadónak. Ezek a kifejezések és a hozzájuk társuló gondolkodásmód sokkal erősebben meg tud mutatkozni 1989-től, amikor az SCCA elkezd kiállításokat rendezni. Ezek az uta-

---

57 Mayer-interjú 2013.

58 Mayer-interjú 2013; Szekeres-interjú 2012.

59 Szekeres-interjú 2013.

kon a hazai képzőművészeti életre is nagy hatással van a Soros Alapítvány által bevezetett képzőművészeti nyelv.⁶⁰

Ennek a nyelvezetnek a bevezetése egyfajta normalizáló hatást is eredményezett. Az új nyelvi és ideológiai eszközökkel, továbbá az újonnan létrehozott intézményekkel lehetőség nyílt a képzőművészet határain kívülre rekeszteni a *kortárs művészet* fogalmába nem illő szereplőket, jelenségeket.⁶¹ Itt utalhatunk a *managed avant-garde* fogalmára, arra, hogy a művészet piacképessé tétele kényszerűen együtt járt bizonyos tartalmaknak a képzőművészeti mezőről történő kiszorulásával. Maga a *kortárs művészet* kifejezés is – amit a Soros Alapítvány kezdett el bevezetni Magyarországon – csak piaci keretek közt értelmezhető.⁶²

Természetesen az újonnan kialakuló függőségi viszony nem volt egyirányú, mivel a globális művészeti világnak is szüksége volt arra, hogy a keleti blokk országainak művészei beilleszkedjenek az általa kínált keretbe. Mivel a globális *artworld* alapvetően a kapitalista rendszer szerint működött már a nyolcvanas években is, ez betudható a kapitalizmus természetes terjeszkedési kényszerének (Marx 1955: 702, 711–712). Ennek fényében evidens lehetőséget jelenthetett a kelet-európai extenzív terjeszkedés, mely történelmi okoknál fogva az Európán kívüli művészethez képest sokkal könnyebben integrálható volt a művészeti világrendszerbe.⁶³

A nyugati fejlettség utolérésének utópiája nem csak a nyugati szereplőket jellemezte. A Dokumentációs Központ mint egy elitprojekt működött, amely a művészeti világ felvilágosult, nyugatos része számára jelentett lehetőséget. Az autodidakta, amatőr művészek nem kaphattak lehetőséget a támogatásra. Ezek a különbségek pozitív és negatív értékekkel telítődtek, és így hierarchikus helyzetekbe rendeződtek. A magyar támogatottak úgy érezhették, hogy *az európaiság iránti igény növekedése* zajlik a társadalomban, és ennek a kielégítésében, azaz önmaguk európaivá tételében segíthet a Soros Alapítvány az 1989 körül a fejletlenség színonimájává váló Kelet-Európában (Chari és Verdery 2009: 19). A magyar művészeknek az 1980-as években kritikátlan és optimista nyugat-képük volt, melyet még Mládek is túlzónak talált. „Számukra az USA a sikert, a pénz és a nyugati

---

60 Természetesen ennek a nyelvezetnek a kialakulását más hatások is befolyásolták. Részletesebben lásd Szakács (2011).

61 Erre jó példa az Oleg Kulik performanszait kísérő felháborodás a képzőművészeti életben.

62 Marosi-interjú 2013.

63 A globális művészeti világ a fenti okoknál fogva (terjeszkedési kényszer) nem kerülhette el a kortárs művészet kiterjesztését. Így a kelet-európai terjeszkedés felfogható úgy is mint egy utolsó kísérletet a kortárs művészet európai civilizáció belül tartására.

életstílust jelenti, amit anélkül csodálnak, hogy ismernék vagy értenék azt” – írta Soros Györgynek.⁶⁴

A hazai kulturális elit partner volt a nyugati minták célul való kitűzésében. Jellemzően osztották a Nyugat modernizáción keresztüli utolérésének a gondolatát, melyet többek között a korabeli fősodorbéli tranzitológia⁶⁵ is képviselt (Esanu 2009: 178). Németh Lajos 1991-ben a Dokumentációs Központ bulletinjében a magyar művészet történetét is mint újabb és újabb utolérési kísérletek sorozatát írja le (Németh 1990).

Céllá vált a nyugatias működés átlántálása nem csak a saját, de a teljes képzőművészeti mező működésébe is. Így jelentek meg a nyugati módszerek (kurátor által szervezett kiállítás), formák (közterületi művészet), témák (politikus-, identitásművészet) a kilencvenes évek elejének magyar művészetében, mert ezek azok a formák, amelyek a globális művészeti világhoz való illeszkedést biztosíthatták (Esanu 2009: 178).

Ennek a művészeti elmaradottságnak a gondolata magyarázza meg, hogy miért is lett az Alapítvány képzőművészeti profilja az 1980-as években a dokumentálás (az európai magyar művészet feltárása), az 1990-es években pedig a beavatkozás (a nyugati, kortárs művészeti tendenciák fejlesztése, létrehozása). A cél az volt, hogy létrehozzák Magyarországon azt a művészetet, mely demonstrálhatja a magyar művészet Európához való tartozását.

KONKLÚZIÓ

Jól látható, hogy az 1980-as években – bár nem működhetett teljesen autonóm módon – a Soros Alapítvány a képzőművészet terén alapvetően a saját koncepcióját tudta megvalósítani. Egészen új módszertan és működési rendszer jelent meg, amelyben egyre fontosabb szerepet játszott a kapcsolatok és az intézmények sikeres menedzselése. Ezt a nyugati kapcsolatok robbanásszerű erősödése is támogatta, miközben részben előfeltétele is volt annak. Ezzel együtt komoly hatással bírt a művészeti kánon korabeli kialakítására, illetve átfelművelésére. Ezeknek a megvalósításához és képviseléséhez az Alapítvány létrehozott egy új kulturális elitet, amely máig befolyásos, és jellemzően őrzi a sorosi–popperi elveket is.⁶⁶ Mindezen változásoknak a célja egy új, liberális, nyugatcentrikus kulturális hegemonia meg-

---

64 OSA Archivum, HU OSA 13-9-7: Meda Mládek: Letter to George Soros. (A szerző saját fordítása.)

65 Ez jellemzően a nyugati utolérésére, az utoléró forradalmak gondolatára épített tudományos beszédmód, ami domináns volt a korban, de sokszor még ma is. Lásd például Habermas (1990).

66 Kovalovszky Márta 1995-ben a velencei biennále nemzeti biztosa; Beke László 2000 és 2011 között az MTA Művészettörténeti Kutatóintézet igazgatója; Néray Katalin a Manifesta alapítója,

teremtése volt, amely leváltotta a késő kádári művészeti dominanciát. Ennek a folyamatnak a képzőművészeti hegemonia változása egy kicsi, de integráns részét képezte.

Mind a művészeti intézményrendszerekben, mind pedig a művészi témákban és attitűdökben, illetve a folyamatok művészettörténeti interpretációjában a nyugati, globális művészeti világhoz való kapcsolódást lehet megfigyelni. Ez az integráció a nyolcvanas években kezdődött, és ennek eredményeként a magyar képzőművészet, legalábbis annak az elitje bekapcsolódott a globális *artworld*-be. Ez a csatlakozás azonban nem eredményezett egyenlő pozíciókat, hanem a magyar képzőművészeti mező egyfajta alárendelt, félperiférikus helyzetbe került, és ennek megfelelően formálódott saját intézményrendszere is. Ennek következtében a nemzetközi művészeti világon belüli alá-fölé rendeltségek továbbra is léteznek és újratermelődnek (Piotrowski 2012: 45–46), ahogy a kulturális mező és annak az elitjei is (Csepeli et al. 1998).

A vizsgált időszakban megjelenő új mechanizmusokat az intézményrendszer és annak tagjai alapvetően magukévá tették, és ezek a koncepciók mindmáig mélyen átszövik a hazai művészeti világ működését, amely reprodukálja is azokat (Piotrowski 2012: 51–52). Mindennek következtében a függőségeknek és hatalmi viszonyoknak egy egészen új, sűrű szövésű hálójá alakult ki, amely a nyugatos képzőművészeti elitben ma már a természetesség igényével jelenik meg.

HIVATKOZOTT ARCHÍVUMOK

Akadémiai Levéltár

MTA (Magyar Tudományos Akadémia) Művészettörténeti Intézet Adattára

Műcsarnok Archívum

OSA (Open Society Archive)

Szent István Király Múzeum könyvtára

HIVATKOZOTT IRODALOM

Austrian International Gallery in the Hungarian Scene: The Knoll Gallery (2007). Interneten:

http://www.ligetgaleria.c3.hu/tk_knoll_en.html (Letöltve: 2014.05.18.).

Böröcz József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum: Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 2., No. 3.: 3–20.

2007-ig a Ludwig Múzeum igazgatója; Hegyi Lóránd a bécsi, nappolyi, majd a st.-étienne-i kortárs művészeti múzeum igazgatója.

- Böröcz József (1993): Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset. *Eszmélet*, Vol. 5., No. 18–19.: 74–88.
- Chari, Shara – Verdery, Katherine (2009): Thinking between the Posts: Postcolonialism, Postsocialism, and Ethnography after the Cold War. In: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 51., No. 1.: 6–34.
- Csepeli György – Örkény Antal – Scheppele, Kim Lane (1998): Kelet és Nyugat között: A kelet-európai társadalomtudomány szerzett immunhiányos betegségének tünetei. In: *Replika*, No. 33–34.: 35–48.
- Erdély Miklós (1983): „Kicsit úgy néztek ezeket a dolgokat, mint a tyúk a piros kukoricát...” Interneten: <http://www.muut.hu/?p=543> (Letöltve: 2013.04.06.).
- Esanu, Octavian (2009): *Transition in Post-Soviet Art: „Collective Actions” Before and After 1989*. PhD-disszertáció, Duke University. [A dolgozat átszerkesztett változata megjelent: Esanu, Octavian (2013): *Transition in Post-Soviet Art: The Collective Actions Group Before and After 1989*. Central European University Press.]
- Esanu, Octavian (2012): What was Contemporary Art? In: *ARTMargins*, Vol. 1., No. 1.: 5–28.
- Forgács Éva (1994): Kelet-Európa a divat. In: *Az ellopott pillanat*. Szerk.: Kovács Éva. Jelenkor Kiadó: 310–321.
- Galántai György Állambiztonsági megfigyelésének mappái, 1985 (é. n.). Interneten: <http://www.galantai.hu/festo/1985/85.html> (Letöltve: 2014.05.18.).
- Gramsci, Antonio (1970): *Filozófiai írások*. Kossuth Könyvkiadó.
- Guilhot, Nicolas (2005): *The Democracy Makers: Human Rights and the Politics of Global Order*. Columbia University Press.
- Guilhot, Nicolas (2007): Reforming the World: George Soros, Global Capitalism and the Philanthropic. In: *Critical Sociology*, Vol. 33., No. 3.: 447–477.
- Habermas, Jürgen (1990): What Does Socialism Mean Today? The Rectifying Revolution and the Need for New Thinking on the Left. In: *New Left Review*, No. 1/183. [Magyarul (1990): Mit jelent a szocializmus ma? A „helyrehozó” forradalom és a baloldali gondolkodás megújulásának szükségessége. In: *Világosság*, Vol. 23., No. 2.: 104–117.]
- Hegyí Lóránd (2002): Új helyzetben új identitás. In: *A második nyilvánosság: XX. századi magyar művészet*. Szerk.: Knoll, Hans. Enciklopédia: 270–305.
- Hornyik Sándor (2003): Avantgárd és popkultúra – Fejezetek a kilencvenes évek képzőművészetéből. In: *Gyönyörű ez a mai nap. A nyolcvanas és kilencvenes évek magyar művészete*. Szerk.: Aknai Katalin – Rényi András. MAOE: 31–61.
- Hornyik Sándor (2005): A Művészettörténet-tudomány apóriái. In: *Ars Hungarica*, Vol. 33., No. 1.: 185–192.

- Laclau, Ernesto – Mouffe, Chantal (1992): *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. Verso.
- Mannheim Károly (1996): *Ideológia és utópia*. Atlantisz.
- Marx Károly (1955): *A tőke, I. kötet*. Szikra.
- Melegh, Attila (2006): *On the East-West Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Eastern Europe*. Central European University Press.
- Mészöly, Suzanne (szerk.) (1991): *Modern and Contemporary Hungarian Art. Bulletin 1985–1990*. Soros Foundation Fine Art Documentation Center; Műcsarnok.
- Mouffe, Chantal (2007): Artistic Activism and Agonistic Spaces. In: *Art & Research*, Vol. 1., No. 2. Interneten: <http://www.artandresearch.org.uk/v1n2/mouffe.html> (Letöltve: 2012.12.30.).
- Németh, Lajos (1991): Introduction to Contemporary Hungarian Art. In: *Modern and Contemporary Hungarian Art. Bulletin 1985–1990*. Interneten: www.c3.hu/ican.artnet.org/ican/text8dc1.html?id_text=90 (Letöltve: 2013.04.13.).
- Néray Katalin (szerk.) (1987): *András Böröcz, László Révész, János Szirtes*. Műcsarnok.
- Nikolchina, Miglena (2009): The West as Intellectual Utopia. In: *Remembering Communism: Genres of Representation*. Szerk.: Todorova, Maria N. Social Science Research Council: 95–126.
- Nóvé Béla (1999): *Tény/Soros: a magyar Soros Alapítvány első tíz éve, 1984–1994*. Balassi Kiadó.
- Piotrowski, Piotr (2009): *In the Shadow of Yalta: Art and the Avant-garde in Eastern Europe, 1945–1989*. Reaktion.
- Piotrowski, Piotr (2012): *Art and Democracy in the Post-Communist Europe*. Reaktion.
- Popper, Karl R. (2001): *A nyitott társadalom és ellenségei*. Balassi Kiadó.
- Soros Centers for Contemporary Arts (SCCA) Network (é. n.). Interneten: <http://www.c3.hu/scca/index.html> (Letöltve: 2014.05.13.).
- Soros György (1991): *A lehetetlen megkísértése: A kelet-európai forradalmak és a Soros Alapítvány*. 2000 Egyesület.
- Szakács Eszter (2011): *Kurátori pozíciók Magyarországon a rendszerváltás után*. Szakdolgozat, ELTE BTK Művészettörténeti Intézet.
- Szipőcs Krisztina (2010): A budapesti Ludwig Múzeum – Kortárs Művészeti Múzeum története. In: *A gyűjtemény: Ludwig Múzeum – Kortárs Művészeti Múzeum*. Szerk.: Bencsik Barnabás – Szipőcs Krisztina. Ludwig Múzeum: 10–47.
- Szoboszlai János (2002): Egy generáció önarcképe. In: *A második nyilvánosság: XX. századi magyar művészet*. Szerk.: Knoll, Hans. Enciklopédia: 306–349.
- The New York Times* (1989): Jan Mladek, 77, Dies; Served Monetary Fund. 1989.08.10. Interneten: <http://www.nytimes.com/1989/08/10/obituaries/jan-mladek-77-dies-served-monetary-fund.html> (Letöltve: 2014.05.18.).

Wolff, Larry (2001): Hogyan találták fel Kelet-Európát? In: *Café Babel*, Vol. 11., No. 39–40.: 41–54.

Zabel, Igor (2012): *Contemporary Art Theory*. JRP/Ringier – Les presses du réel.

INTERJÚK

Beke László-interjú. Budapest, 2013. február 19.

Dornbach Alajos-interjú. Budapest, 2013. március 5.

Klaniczay Júlia-interjú. Budapest, 2013. február 20.

Kovalovszky Márta–Kovács Péter-interjú. Székesfehérvár, 2013. február 26.

Marosi Ernő-interjú. Budapest, 2013. március 11.

Mayer Mariann-interjú. Budapest, 2013. február 12.

Ronte, Dieter-interjú. Krems, 2013. március 19.

Szekeres Andrea-interjú. Budapest, 2012. december 1.

Gil Eyal

ANTIPOLITIKA ÉS A KAPITALIZMUS SZELLEME

DISSZIDENSEK, MONETARISTÁK
ÉS A CSEH RENDSZERVÁLTÁS

Eredeti tanulmány: Eyal, Gil (2000): Anti-Politics and the Spirit of Capitalism: Dissidents, Monetarism, and the Czech Transition to Capitalism. In: *Theory and Society*, Vol. 29., No. 1.: 49–92.

Copyright © 2000, Kluwer Academic Publishers.

A tanulmány a csehországi rendszerváltás két meghatározó csoportjának átmeneti – elsősre kontraintuitív – szövetségét vizsgálja. Az 1968-as prágai tavasz megtorlását követő időszak teremtette meg a két csoport létrejöttének feltételeit. Míg a humán értelmiségiek egy része az ideológia bekeményítése miatt a társadalomból való kivonulás, az antipolitika és az „igazságban élés” útját választották, addig a rendszerkritikus közgazdászok – ha nem is futottak be karriert, de – a szocialista intézményrendszeren belül maradtak, ahol többük a hetvenes években felfutó monetarista iskola tagjává vált. Előbbiek magukra az áldozathozataluk miatt mint morális tekintélyekre, „lelkipásztori hatalommal” rendelkezőkre gondoltak, akiknek kötelessége az embereket egy önszerveződő civil társadalom irányába terelni; utóbbiak a diszkrecionális kormányzati beavatkozásoktól félve a „távolról kormányzás” technikáit képviselték. A két csoport egyaránt a kapitalizmus szellemének hordozójává vált, megteremtve egy „kapitalisták nélküli tőkés társadalom” alapjait. Bár a két csoport hamar szétvált egymástól, rövid szövetségük alatt a társadalomtól elvárt áldozatvállalás és a távolról kormányzás monetarista technikája közösen tette lehetővé a neoliberais reformok átvitelének ideológiai támaszát.

Ez a tanulmány egy olyan problémát vizsgál, amely több szempontból is párhuzamba állítható Weber a „kapitalizmus szellemének” eredetéről szóló tézisével. Weber arra kívánt magyarázatot adni, hogy miért kíséri a kapitalista vállalkozók profitorientált magatartását egyfajta morális kötelezettség vagy „hivatástudat”, ami nagyrészt racionalizálja is viselkedésüket. A tanulmányban bemutatom, hogy csaknem egy évszázaddal később, és egy teljesen más kontextusban – a posztkommunista Csehországban – hasonló morális kötelezettség-tudat áll nem is annyira a nyereség-halmozás, mint inkább a kapitalista intézményrendszer kiépítésének háttérében. Amellett érvelek, hogy a cseh gazdaságpolitika, bár nyilvánvalóan gyakorlatias megfontolások által vezérelt, egyben sajátos aszketikus jelentéskomplexumok köré is szerveződik.

Mindamellet szeretném kiemelni a cseh rendszerváltásnak egy másik vetületét is, amely megmagyarázza a „kapitalizmus szellemének” kontraintuitív, nem magától értetődő jellegét. Arról van szó, hogy a cseh rendszerváltás nagyrészt kapitalista osztály nélkül kezdődött és ment végbe. Mielőtt megmagyaráznám ezt az észrevételemet, hadd hívjam fel a figyelmet ennek fontosságára: ha a magántulajdonosok meghatározó szerepet játszottak volna a kapitalista átmenetben, a morális kötelezettség-tudatot könnyen ideológiának lehetne bélyegezni, mivel a háttérben azonnal felfedezhető lenne a konkrét anyagi érdekük. A kapitalista osztály hiányában azonban nem magától értetődő, hogy miért öltötték magukra az „ajtónálló” szerepét ennek az ideológiának a hordozói, nyitva tartván az ajtót egy eljövendő osztály előtt. Konkrétabban az sem érthető, hogy miért volt egyáltalán szükség hivatástudatra ehhez a feladathoz.

A kapitalista osztály hiányának téziséát a közép-európai rendszerváltásokat vizsgáló kollaboratív kutatásaim során fogalmaztam meg (Eyal, Szelényi és Townsley 1998).¹ Röviden összefoglalva azt állítom, hogy a késő kommunista időszak politikai erőterében folytatott küzdelmek és szövetségek határozták meg a kommunizmus bukása után kialakuló kapitalizmus jellegét. Ahol a nómenklatúrának sikerült a „spontán privatizáció” során átalkulnia tulajdonos osztállyá, az eredmény egy „kapitalizmus nélküli kapitalista” típusú rendszer lett; vagyis egy viszonylag erős, tulajdonnal rendelkező társadalmi osztály, amely az erőtlennel, kezdetleges, sőt akár hiányzó kapitalista piaci intézményrendszerben tovább gazdagodik.² Másfelől, ahol a nómenklatúrát akadályozta egy független értelmiségi réteg, utóbbi elkezdett magára *Bildungsbürgertumként*, egyfajta „kulturális burzsoáziaként” tekinteni, amely felelős a kapitalista intézményrendszer felépítéséért. Ezekben az országokban a privatizáció óvatosabban haladt, és tipikusan diffúz tulajdonjogi formákat, illetve tényleges menedzseri felügyeletet teremtett. Az eredmény a „kapitalisták nélküli kapitalizmus” rendszere lett, fejlett tőke- és munkaerőpiacokkal, működő tőzsdével, a vállalati kormányzási rendszer csíráival; mindez az értelmiség mint „kulturális burzsoázia” irányításával, tulajdonos osztály nélkül alakult ki (Eyal, Szelényi és Townsley 1998: 56–62, 128–152). Ezek természetesen „ideáltipikus” esetek, és bár felvethetnénk, hogy Lengyelország, Magyarország és Csehország mind közel járt a „kapitalisták nélküli kapitalizmus” modelljéhez, nyilvánvaló különbségek figyelhetők meg közöttük.³ Mindazonáltal valószínűleg Csehország volt a

---

1 Közép-Európa alatt Lengyelországot, Magyarországot és Csehországot értem, ezen országok rendszerváltását megkülönböztetem a „kelet-európai” országok, történetesen Oroszország, Szlovákia, Bulgária stb. átmeneteitől.

2 Kiváló példa erre az „oligarchák” és a barter jellegű kereskedelem együttélése Oroszországban. Lásd Clarke (1992), illetve Burawoy és Krotov (1992).

3 Jóllehet ezek a különbségek nem akkorák, ahogy azt a szakirodalom általában sugallja, miszerint például Lengyelországban és Magyarországon a nómenklatúra ellopta az állami tulajdont és magát tette tulajdonos osztállyá (lásd Hankiss 1990; Tőkés 1996; Staniszki 1991). Ez az érvelés a következő okok miatt hibás: a) Közép-Európában mindenütt a régi politikai nómenklatúra a rendszerváltás vesztese volt. Azok a volt kommunisták, akik hasznot húztak a „spontán privatizációból”, többnyire középvezetők és technokraták voltak; b) Sikerességük egyenes arányban volt azzal, hogy mennyire erősödött meg a nómenklatúra reformista frakciója. Ez magyarázatot ad arra, hogy miért helytállóbb Hankiss a magyar körülményekről írt elemzése Staniszki írásához képest; c) Kétségtelen, hogy a nómenklatúra meg szeretne volna szerezni az állami tulajdont, ám Hankiss és Staniszki jellemzően figyelmen kívül hagyják azt a szerepet, amelyet mint ellenzékiek ők maguk is betöltöttek. Ugyanis ahol a késői kommunizmus időszakában erős volt az ellenzék, ott ez egyfajta média „örkutyaként” (*watchdog*) működött, és ez gátolta a „spontán privatizációt” (Eyal, Szelényi és Townsley 1998).

legkirívóbb példája ennek a rendszernek a továbbiakban részletesen bemutatott kuponos privatizáció miatt, melynek során az állami vagyont nem egyéni befektetőkre, hanem a befektetési alapokat birtokló jegybankra ruházták át. Következésképpen a cseh menedzserek jelentős *de facto* ellenőrzést gyakoroltak a privatizált vállalatok felett, ám kevés tulajdonosi joggal bírtak.⁴

Némiképp hosszasan tárgyaltam a „kapitalisták nélküli kapitalizmus” fogalmát, mert ez elengedhetetlen ahhoz, hogy megértsük az aszketikus kapitalista szellem fejlődésének nem magától értetődő jellegét Csehországban. Ennélfogva a tanulmány központi kérdése az, hogy a *kapitalista osztály hiányában kik a „kapitalizmus szellemének” hordozói Csehországban, valamint miért és hogyan fejlesztették ki a különös szigorra és fegyelemre való hajlandóságot.*

A TÉZIS

Az első kérdésre az a válaszom, hogy Csehországban a disszidens humán értelmiségiek és a „belső száműzetésbe” kényszerült technokraták közötti valószerűtlen koalíció vált a „kapitalizmus szellemének” történeti hordozójává. A válasz nem azért ellenkezik az intuícióval, mert a humán értelmiséget vagy a technokratákat jelöli meg a kapitalizmus szószólóiként. Erre már láttunk több példát is korábban. Ám az igen valószínűtlen volt, hogy mindezt együtt és *egyetértésben* tegyék. Első látásra úgy tűnik, hogy a disszidensek és a technokraták karrierje, életmódja és egzisztenciális választásai olyan radikálisan különböznek, hogy ez kizár mindennemű szövetséget közöttük. Egyfelől Václav Havel és börtöntársai, valamint a moralisták és művészeltek, másfelől Václav Klaus és a neoliberális közigazdászok, az „öltönyösök” és bankárok. Mi lehet bennük a közös?

A második kérdésre adott válaszom az, hogy a disszidensek és a technokraták hasonlóságát, illetve közös kötelességtudatukat az értelmiség társadalmi szerepéről vallott, illetve a társadalom irányítására vonatkozó elképzeléseik közötti hasonlóság (elektív affinitás) adja. Tehát ismétlem, ez a tézis nem magától értetődő eleme: a disszidensek és a technokraták nem a formálódóban lévő kapitalista osztály „organikus értelmiségeként” és nem is új magántulajdonosokként cselekedtek. A kapitalista szellem erényei iránt érzett

---

4 Ez elsősorban a cseh kommunista elit reformfrakciójának a gyengesége miatt alakulhatott így. Arról, hogy a kuponos privatizáció hogyan hatott a diffúz tulajdonosi rendszerre, lásd Martinsen (1995), illetve Kenway és Klvačová (1996) munkáit. Brom és Orenstein (1994), illetve Kotrba (1995) pedig azt elemezték, hogy a befektetési alapok milyen mértékben voltak képesek a menedzserek ellenőrzésére.

közös rajongásuk volt a szerves alkotóeleme a köztük – mint a posztkommunista cseh értelmiség két vezető frakciója között – kialakuló osztályszövetségnek.

Bizonyos fokig arra teszek kísérletet, hogy megértsük Konrád és Szelényi „az értelmiség útja az osztályhatalomhoz” elméletének hiányosságait, ugyanakkor felismeréseit is (Konrád és Szelényi 1979). Véleményem szerint elemzésük fő problémája, hogy a közös osztályérdekektől túl gyorsan jutnak el a kollektív tudat és cselekvés feltételezéséig. Más-hogy fogalmazva: amit ők kínálnak, az egyfajta „reprezentáció” a bourdieu-i értelemben (Bourdieu 1985), ami összhangban van az értelmiség mint „új osztály” más kortárs megközelítéseivel is, és ezért rámutatnak ugyan egy „osztályprojektre”, de figyelmen kívül hagyják, hogy ezek a reprezentációk részei voltak egy általánosabb klasszifikációs küzdelemnek.⁵ Az osztályformálódás és osztályszövetségek elemzésekor figyelembe kell vennünk mind a társadalmi térben létező objektív közelséget, mind pedig a klasszifikációs küzdelmek szubjektív mozzanatait, melyek során *identitások* termelődnek. Ebben az értelemben használom írásomban az „osztályszövetség” fogalmát. A következő oldalakon a cseh humán értelmiségre és technokratákra fogok koncentrálni, és azt állítom, hogy a köztük szövődő szövetség nem „objektív érdekekben”, hanem saját értelmiségi szerepükről vallott hasonló felfogásukban rejlett. Ugyanakkor azt is állítom, hogy ezt a fajta rokonságot meghatározta a pozíciójuk közötti közelség a társadalmi térben, mivel hasonlóképpen reagáltak az „új osztály” körül kialakuló osztályosodási küzdelmekre.⁶ Határozottan *tagadom*

---

5 Konrád és Szelényi állításának itt használt kritikáját Frentzel-Zagorska és Zagorski (1989) fogalmazták meg, majd Kennedy vitte tovább (1992). Ugyanakkor nem fogadom el a fenti kritikáknak azt a részét, miszerint Konrád és Szelényi állításai csak Magyarországra voltak érvényesek. Az „új osztály”-projekt a prágai tavaszhoz vezető úton is jelentős szerepet játszott, sőt meg is valósult, lásd Karabel (1995).

6 Úgy gondolom, ez a megközelítés alkalmas a magyar és a lengyel helyzet elemzésére is, további két finomítással: *a)* a cseh disszidensekkel ellentétben a magyar és a lengyel ellenzék két táborra, liberálisokra és nacionalistákra oszlott; illetve *b)* a cseh káderekkel ellentétben a magyar és a lengyel kommunisták szintén megosztottak voltak, keményvonalas és reformerfrakciókba tömörültek. Ez miért bonyolítja a helyzetet? A reformkommunista és a nacionalista disszidensek hajlamosak voltak összefogni, hogy közösen képviseljék és védelmezzék a „nemzet” érdekeit. Ez a koalíció mind a liberális disszidenseket, mind pedig a nem kommunista technokratákat kooptálta valamelyest, ennél-fogva egyfajta különleges nemzeti színezettel tekintettek magukra mint *Bildungsbürgertumra*. Erre a tényre a *Theory and Society* anonim bírálója hívta fel a figyelmemet. A cseh példa analitikus „tisztasága” tehát egy tényleges „kémiai” elemekre hullásnak, egy valódi polarizációs folyamatnak az eredménye, amely végeredményben Csehszlovákia felbomlásához vezetett. A nacionalisták/liberálisok, valamint a reformerek/keményvonalasok közötti nézeteltérések a cseh és szlovák elitek közti ellentétben kristályosodtak ki, ahol a szlovák fél egyesítette a nacionalista és a reformkommunista tábor (Eyal 1997).

azonban, hogy az értelmiség újfent „útban van az osztályhatalom felé”. A technokraták és a disszidensek közötti szövetség paradoxona – ahogy később látni fogjuk – éppen az, hogy egyesülnek egy önkorlátozó szerepben és egy olyan program/politika érdekében, amely majdhogyanem az „új osztály”-projekt egyenes tagadása.

Még egy gondolat, mielőtt fejest ugranék a tényleges elemzésbe. Van egy nyilvánvaló, de korántsem elhanyagolható kritika az érveléssel szemben, amivel foglalkoznom kell, hogy bizonyítsam olvasóim számára gondolatmenetem relevanciáját. Az ellenvetés úgy hangzik, hogy még a kapitalista osztály hiányában sem nagy rejtély, miért övezi oly nagy buzgalom, sőt kötelességtudat a kapitalista intézményrendszer kiépítését. Lehet, hogy pusztán arról van szó, hogy ha ma *bármelyik* ország meg akar felelni a nemzetközi hitelintézetek elvárásainak, vagy külföldi tőkét akar bevonni, akkor mindenképpen szükség van ilyesfajta meggyőződéses kötelességtudatra. A végeredmény szempontjából mellékes tehát, hogy kik viszik a prímet és milyen identitással. A globalizáció kényszerítő ereje azt diktálja, hogy bárki is irányítson, szükségszerűen a nemzetközi kapitalista osztály organikus értelmiségének részévé kell hogy váljon. Ha a függő változó konstans, hogyan is tudnánk az okot olyan jelenségekben megragadni, amelyek csak egy specifikus esethez kötődnek?

Ellent kell mondanom ennek az állításnak, mégpedig három okból. Először is, ez az érvelés a centrum és a gyanútlan periféria közötti „diffúziós” metaforára épül. Ez a metafora az angolszász, különösképpen a thatcheri és a reagani hagyomány felől magyarázza a neoliberalizmus társadalmi eredetét. Szociológiai szempontból ezt kifejezetten problémásnak tartom. Hibás azt feltételeznünk, hogy a neoliberalizmust a nyugat találta fel és kényszerítette a világ többi részére. Ehelyett azt javaslom, tekintsünk rá úgy, mint egy valóban globális *brikolázsra*, mely a világ számos részén történő folyamatok eredményeképp épült fel.⁷ Vegyünk egy példát, mert ez központi jelentőségű lesz a tanulmányom szempontjából: a neoliberális csomag egyik központi stratégiai eleme a civil társadalomról folyó diskurzus. Pontosabban a civil társadalom nevében, felhatalmazására és jólétének érdekében igazolunk bizonyos gazdasági intézkedéseket, valamint ostorozzuk az állami beavatkozást (Rose 1996). Ám ez a civiltársadalom-diskurzus nem kizárólag nyugati találmány. Bár nagy része az eredeti 18. századi nyugat-európai diskurzusból táplálkozik, újbóli felemelkedése a viszonylagos elfeledettségből a 20. század végén csak akkor érthető meg, ha figyelembe vesszük, hogy elsőként a késő kommunista közép-európai ellenzék köreiben kelt életre, és innét terjedt a nyugat felé. Lengyel, magyar és cseh értelmiségiek,

---

7 Ennek a gondolatnak a részletesebb kifejtéséhez lásd Bockman és Eyal 2002-es *Eastern Europe as a Laboratory for Economic Knowledge* című tanulmányát a jelen lapszámomban – *a szerk.*

később tárgyalandó okokból, újra bevezették a civil társadalom fogalmát és megtöltötték a mai neoliberális doktrína számos lényeges elemével.⁸

Másrészt nem értek egyet azzal, hogy a függő változó konstans. Lényeges különbségek vannak a posztkommunista országok között a tekintetben, hogy milyen mértékben, buzgalommal és szakértelemmel adaptálták a neoliberális csomagot, illetve mely elemeire fektettek kivételes hangsúlyt. A kelet- és a közép-európai rendszerváltások közti különbségekre utaló korábbi példa felhívja a figyelmünket arra, hogy a világgazdasági rendszer „kényszerei” és a mindenhol egyforma piacbarát retorika ellenére a helyi tényezők központi jelentőséggel bírnak a kialakuló kapitalizmus típusát illetően.

Végül azt állítom, hogy a vezető rétegek társadalmi jellemzői *nagyon is* lényegesek. Egy nemrég megjelent cikkében Steven Fish azt mutatja be, hogy a posztkommunista országokban a gazdasági reformok alakulását legpontosabban a kommunizmus utáni első választások jellemzőiből lehet előrevetíteni. Fish fő állítása szerint a sikeres és a sikertelen gazdaságokat leginkább az különbözteti meg, hogy a választások pillanatában rendelkezésre álltak-e olyan alternatív politikai vezetők – ahogy ő fogalmaz: az „átalakulás aktorai” –, akik képesek és hajlandók is voltak radikális gazdasági reformokat bevezetni (Fish 1998). Ez a megközelítés már messze túlmutat a központból sugárzó „intézmények” által vezérelt neoliberális ortodoxia elképzelésén. Sőt, két kérdéshez vezet, melyek egyaránt a *történetiséget* hangsúlyozzák: egyfelől – s ez lesz ennek a tanulmánynak a központi kérdése – hogyan alakultak ki ezek az ellenzéki elitek? Mik a társadalmi jellemzőik? Vissza lehet-e reformbarát viselkedésüket vezetni társadalmi jellemzőikre, életútjukra és világnézetükre? Másfelől a cikk végén érintőlegesen foglalkozom azzal a kérdéssel is, hogy miképpen álltak rendelkezésre ezek az ellenzéki elitek a megfelelő időben. Mik voltak azok a konkrét folyamatok, melyek során ezek az ellenzéki elitek összeforrottak egy a kommunista hatalommal szembeni alternatívává?

A TANULMÁNY FELÉPÍTÉSE

Tanulmányom elején bővebben is kifejtem, hogy Csehországban miként itatta át a kapitalista átmenetet a „kapitalizmus szelleme”. Bemutatom, hogy az aszketikus etikai megfontolások kiemelkedőek a kapitalista átmenet folyamatában, és a rituális áldozathozatal, megtisztulás és bűnbánat során testesülnek meg. A második részben azt szemléltetem,

---

8 Jó példa erre Benda et al. (1988); Keane (1985); Rakovski [Bence és Kis] (1978); illetve Skilling és Wilson (1991). A listát ki kell egészítenünk azokkal a nyugati, sok esetben emigráns „kulturális vállalkozókkal”, akik segítettek a fogalom meghonosításában. Lásd Arato (1981); Cohen és Arato (1992); Seligman (1992).

hogyan az „antipolitika” – a cseh disszidensek ideológiája – egyfajta „másvilági aszketizmus” volt abban az értelemben, hogy a disszidensek „hivatástudata” csakis az áldozathozatal által vált hitelessé. Továbbá úgy gondolom, hogy az „antipolitika” egyfajta „evilági” értelmet kapott a „civil társadalom” fogalmán keresztül. Ez tette lehetővé ugyanis a hivatás gyakorlását egy bizonyos konstruált morális közösség keretein belül. Végezetül rávilágítok arra, hogy ez a fajta disszidensek etika összefonódott a kapitalista szerveződés azon formájával, amit én „monetarizmusnak” nevezek. Ez az összefonódás alapozta meg a szövetséget azon disszidensek és monetarista közgazdászok között, akik 1997-ig a politikai hatalom birtoklói voltak Csehországban.

A POSZTKOMMUNISTA KAPITALIZMUS SZELLEME

Miként azt Weber óta tudjuk, a „kapitalizmus szelleme” arra utal, hogy a világi gazdasági tevékenységet mint „hivatást” vagy mint erkölcsi törekvést fogjuk fel. Az embernek *kötelessége* növelni tőkét, ezért a gazdasági tevékenységet a leginkább módszeres, józan és önmegtartóztató módon kell folytatni. A cseh reformerek hasonló igényeknek adtak hangot, két módosítással: egyrészt, az elhivatottság már nem az egyéni vállalkozóra, Franklin „ifjára” vonatkozik, hanem valamire, amit úgy nevezhetünk, „társadalom”. Másrészt, bár kétségkívül a szebb jövő indokolja az önmegtartóztató és áldozathozó magatartást, ugyanakkor mindez a *múlt* bűneiért való vezeklést is szolgálja. A „társadalom” többet költött, mint amennyit megengedhetett volna magának a szocializmus időszakában, most szükség van tehát arra, hogy áldozatot hozzon.

„Feléltük a jövőnket [...] Most áldozatot kell hoznunk, hogy kiegyenlítsük a számlát. Már most tetemes az összeg, amit törleszteniünk kell, de még ennél is nagyobb adósságok várnak ránk. Olyan nagy számláink lesznek, amekkora kölcsönt vettünk fel a jövőnk terhére. Ennek az adósságnak a mértéke egyenesen arányos azzal a hallgatással, amivel elfogadtuk a jövőnk kommunizmus általi kizsákmányolását” (Havel 1993).

A fent említett hivatástudatot két különböző módon lehet átadni. Egyrészt *példamutatással*. Ahhoz, hogy az áldozathozatal hiteles legyen, önkéntesnek kell lennie, nem pedig felülről a társadalomra kényszerítettnek. A kormány feladata tehát az, hogy példát mutasson. Mindenekelőtt a saját számláját kell kiegyenlítenie. Ezért például a cseh kormány büszkén és megelégedéssel hozta a társadalom tudomására, hogy az 1991/92-es pénzügyi évet költségvetési többlettel zárta. Még egy szerényebb fogadást is rendeztek, amely

során TV-kamerák előtt a többletet ünnepélyesen belefoglalták a következő évi költségvetésbe. Függetlenül attól, hogy mennyire tartjuk a költségvetés kiegyensúlyozottságát gazdaságilag racionális lépésnek, világos, hogy a televízió által egész Csehországban közvetített ünnepség az állampolgári ismeretek gyarapítását volt hivatott szolgálni. Az utca emberének küldtek üzenetet: „takarékoskodj, mindig tegyél félre egy keveset, ezt teszi a kormány is, és ez hordoz valódi erkölcsi értéket”.

A másik, még jellemzőbb módja a hivatástudat kommunikálásának a *vezeklés*. Az áldozathozatal az egyetlen módja annak, hogy az egyén és a társadalom bűnhődjön a kommunista múlt vétkeiért és megtisztítsa magát káros hatásaitól. Míg a kormánynak kötelessége erkölcsi példát mutatni, szintén aktívan kell küzdenie változatos gazdasági és egyéb eszközökkel a múlt romlottsága ellen. Látható tehát, hogy van egy lényeges különbség a cseh reformerek és a Weber által vázolt „kapitalizmus szelleme” között. Míg Adam Smith úgy gondolta, hogy a „cserére és cserekereskedelemre” való emberi hajlam eleve adott, azaz a civil társadalom mint nyersanyag természetes, tiszta és példamutatás alapján vezethető, a cseh reformerek minden bizonnyal azt feltételezték, hogy egy már alaposan szennyezett emberanyagot örököltek. A reformerek szemében a társadalom nem *tabula rasa*, amin a piaci mechanizmus elkezdi kifejteni civilizációs hatásait, hanem egy nagyon is romlott és megrontható médium, a kommunizmus terméke:

„Csehországban az elmúlt húsz évben a társadalom tág kerete (ami korábban összefogta a nemzetet) vagy széthullott, vagy teljességgel elvesztette a jelentőségét. Következésképpen a viselkedés minden társas normája eltűnt[. . .]” (Pithart 1989/90).

A cseh reformerek szemében a kommunista múlt alapjaiban gátolja a piaci kapitalizmus és a civil társadalom fejlődését. Nem annyira a túlzott szocialista iparosítás miatt, ami gátolta a hatékonyságot és szennyezte a környezetet, hanem mert a kommunista intézményrendszer megfertőzte az emberek tudatát és lelkét. Az állami újraelosztás okozta függőségi viszony lustává tette az állampolgárokat, a szocialista fogyasztás meggondolatlansága pedig hozzájárult ahhoz, hogy az egész társadalom többlet költsön a kellenénél a jövőre való tekintet nélkül. Az emberek a testüket is beszennyezték a túlzott evéssel, ivással és dohányzással (Pithart 1989/90).

Ebben a kontextusban kell tehát értelmeznünk a reformerek által folytatott gazdaságpolitikát, valamint annak „spirituális” és „morális” vonatkozásait. Az új gazdaságpolitika nem tekinthető pusztán a gazdaság egészséges működését helyreállító technikai lépések sorozatának, hanem egyben olyan aszketikus eljárásként is felfogható, amely a társadalom *megtisztulását* hivatott elősegíteni. Ez olykor a kollektív rituális áldozat alakját öltötte, amely során a társadalom megszabadult leginkább korrumpált tagjaitól, főleg az idősebb generációban, más esetekben az egyént ösztökélte arra, hogy megszabaduljon saját

személyisége legromlottabb vonásaitól. Csehország és egyben az egész közép-európai térség legnagyobb „tisztoztatására” rögtön a kommunizmus bukása után került sor: a dolgozók csaknem 10 százaléka vette igénybe a karkedvezményes nyugdíjazást, főleg „rokkantnyugdíj” formájában, és örökre elhagyta a munkaerőpiacot. Ez érthető gazdaságpolitikai lépés volt, hiszen a kommunista gazdaságok kétségkívül túlfoglalkoztatottak voltak, ugyanakkor szimbolikus értelemben a „leszerelés” üzenetét is hordozta: ezek az emberek, akik munkaképes éveik nagy részét a kommunizmus alatt éltek, többé nem alkalmasak a munkára, megbízhatatlanok, ezért nincs helyük az aktív társadalomban sem. A munkanélküliség viszont alkalmassá vált arra, hogy a purgatórium, mintegy köztes tér szerepét töltsön be, ahol az egyén megtagadhatja korábbi énjét, megtisztulhat „régivétkeiktől”, hogy aztán a társadalom felelősségteljes tagjaként térjen vissza. A magyarázat szerint az elbocsátást akár balszerencsének álcázott szerencsének is lehet tekinteni, hiszen az egyénnek lehetősége nyílik arra, hogy „átállítsa” magát és „humán tőkére” tegyen szert.

Az áldozathozatal, mely a társadalom megtisztulását hivatott elősegíteni, sokszor nyilvános rituális bűnbánat formájában jelentkezett. Nincs olyan nagy mértékű áldozathozatal és változás, amely megtisztíthatná a beszenyezett „szocialista embert”, hacsak szembe nem néz a múltjával. Ha a múltra nem emlékszünk, nem beszélünk róla és nem ismerjük be vétkeinket, az a jövőben is kísérteni fogja a társadalmat:

„Olyanok vagyunk, mint egy elhízott ember, aki elfelejti, hogy több tucat extra kilót szedett fel, amit nem bír a szíve, és végső soron megrövidíti az életét” (Šiklová 1992).

Csehországban ez a kapitalista átalakítási folyamat együtt járt a volt disszidens Václav Benda és Daniel Kroupa törekvéseivel, hogy nyilvánosságra hozzák az egykori titkos ügynökök listáját és átvizsgálják az állami hivatalnokok múltját. A törvényhozás valószínűleg itt volt a legbosszúsomjasabb egész Közép-Európában, legalábbis a volt kommunisták köztisztviselgektől való eltiltását illetően (Moran 1994). Mindazonáltal, a fő funkciója nem annyira jogi, mint – ahogy a folyamat megnevezésére használt fogalom jelzi – ideológiai volt. Lényeges, hogy a latinból átvett *lusztráció* kifejezést használták, amit Šiklová úgy definiál mint „áldozathozatal általi megtisztulás, tisztítás” (Šiklová 1996). Így tehát a lusztráció egyszerre utal a társadalom megtisztítására a kommunista „bűnbak” feláldozásán keresztül, illetve az egyén vezeklés és bűnbánat általi megtisztulására, amit, ha helyesen alkalmaz, akár újból képessé teheti őt közfeladatok ellátására. Ez a vezeklés az inkvizícióhoz hasonlóan nem a bűnösség megállapításául szolgált, hanem a lélek megmentéséül, megtisztításául. Mindennek nyilvánosnak kellett lennie, hogy a kollektív bűnösség üzenetét megfelelően tudja közvetíteni. Ennek az volt a funkciója, hogy hatást gyakoroljon a többi bűnösre, az átlagemberek többségére, akik azonosulni tudnak a bűnbánat színdarabjának

negatív hőisével és képessé válnak bevallani bűneiket legalább saját maguknak, és ezáltal feloldozást nyerhetnek.

„Minden bocsánatkérést bűnbánat, gyónás és vezeklés kell megelőzzön azok részéről, akik negyven éven keresztül szisztematikusan jelentettek másokról, és most még annyi bátorság sincs bennük, hogy beismerjék és bocsánatot kérjenek” (a korábban disszidens Zdenek Kessler, a cseh legfelsőbb bíróság elnökét idézi Komárek et al. [1994b]).

Ebben a részben azt kívántam bemutatni, hogy Csehországban a kapitalista átmenet átfogó rituális áldozathozattal, megtisztulással és vezekléssel járt együtt; a gazdasági program mellett egy morális program is felfedezhető. De mit is bizonyítanak ezek a rituálék? Mennyiben jelzik a „kapitalizmus szellemét”? Nem amellet érveltem az imént, hogy a cseh átlagember szükségképpen magáévá tette ezen rituálék üzenetét, és ennek megfelelően kezdett viselkedni. A fent leírtak nem az átlagember mindennapos cselekedeteit igazolták, hanem azt az eszmei légkört, ami a gazdaságpolitika kialakítását körülvette, vagyis a politikai osztály beszédmódját. Következésképpen úgy gondolom, hogy ezek a rituálék két egymáshoz illeszkedő értelemben utalnak a „kapitalizmus szellemére”. Először is, a „kapitalizmus szellemének” eszméje minden bizonnyal a cseh reformerek konkrét célkitűzései közé tartozott. Úgy tűnik, meg voltak győződve arról, hogy nem elég bevezetni a piaci mechanizmusokat vagy végigvinni a költségvetési megszorításokat, hanem a gazdasági reform sikerességéhez szükséges, hogy a „társadalom” magáévá tegye az áldozathozatal értékeit. A „kapitalizmus szellemének” második, az előzővel összefüggő alkalmazása a kormányzat konkrét szerepvállalásához kapcsolódik: a kormánynak elől kell járnia az erkölcsös viselkedés és az áldozathozatal terén; türelmes gyóntatónak kell lennie, aki finoman ösztönzi a bűnök kimondását; ugyanakkor szigorú nevelőnek is kell lennie, aki vezeklést ír elő, hogy megtisztítsa a közösség és az egyén lelkét. A cseh reformerek nem csupán a „kapitalizmus szellemének” előmozdítását vették tervbe, hanem azt is megértették, hogy ez tőlük is erkölcsös viselkedést követel meg. Tanulmányom következő részeiben arra vállalkozom, hogy feltárjam a cseh gazdasági racionalitás mögött húzódó – Weber szavaival élve – „irracionális ösztön” eredetét, és bemutassam, hogyan vált az dominánssá a cseh posztkommunista gazdasági életben.

A DISSZIDENSEK ÉS AZ ANTIPOLITIKA

KIK VOLTAK ŐK, ÉS HOGYAN VÁLTAK DISSZIDENSEKKÉ?

Václav Havel valószínűleg a leghíresebb, viszont távolról sem a legtipikusabb egykori cseh disszidens politikus. Valójában nem a híres „Színház a korláton”,⁹ hanem a Károly Egyetem, kiváltképpen annak Filozófiai és Jogi Kara szolgált a cseh disszidensközösség kiindulópontjával. Bár számos művész és néhány pap is volt közöttük, a legaktívabb disszidens ellenzékiek a humán értelmiség – filozófusok, történészek, jogászok, társadalomtudósok és újságírók – közül kerültek ki. Az 1. táblázatban látható, hogy ez kifejezetten igaz azokra, akik 1989 után a politika befolyásos szereplőivé váltak.

1. táblázat

Az első posztkommunista cseh kormány „disszidens” tagjainak karrierútjai

Név	Végzettség	Első állás	Elbocsátás éve	Következő állás	1990-ben betöltött pozíció
Eda Kriseová	Újságíró 1962	Szerkesztő, <i>Listy</i> (irodalmi folyóirat)	1970	Háztartásbeli	A köztársasági elnök PR-tanácsadója
Jaroslav Šabata	Pszichológus 1953	Egyetemi oktató, Masaryk Egyetem	1969	Fizikai munkás	Cseh tárca nélküli miniszter
Jiří Dientsbier	Filozófus 1960	Cseh rádió	1969	Fűtő	Szövetségi Külügyminiszter
Luboš Dobrovský	Szlavista 1960	Cseh rádió	1970	Raktáros	Szövetségi Hadügyminiszter
Michael Žantovský	Pszichológus 1973	Pszichiátriai kutatóintézet	1980	Szabadúszó fordító	A köztársasági elnök sajtófőnöke
Milan Uhde	Szlavista 1958	Szerkesztő, <i>Host do domu</i> (irodalmi folyóirat)	1971	Szabadúszó író	Cseh kultuszminiszter

9 Csehül Divadlo Na Zábradlí. 1958-ben alapított híres színház a prágai Korlát utcában: itt mutatták be Havel első darabjait – *a szerk.*

Név	Végzettség	Első állás	Elbocsátás éve	Következő állás	1990-ben betöltött pozíció
Pavel Rychetský	Jogász 1966	Egyetemi oktató, Károly Egyetem	1970	Fizikai munkás	Helyettes szövetségi miniszterelnök
Petr Pithart	Jogász 1962	Egyetemi oktató, Károly Egyetem	1969	Éjjeliőr	Cseh miniszterelnök
Petr Příhoda	Pszichiáter 1962	Intézeti pszichiáter	1970	Mentős pszichiáter	A cseh kormány sajtófőnöke

Vajon miért leginkább a humán értelmiség soraiból kerültek ki a disszidensek? Miképp azt az 1. táblázat is mutatja, ők voltak azok, akiket az 1968-as „prágai tavasz” után tömegesen elbocsátottak állásukból, mi több, eredeti szakmájukat sem tudták tovább folytatni.¹⁰ Ez szükségszerűen alakult így: a később bemutatandó közgazdászokkal és technokratákkal ellentétben – akik közül sokan szintén elvesztették állásukat – a humán értelmiségiek nem voltak felkészülve arra, hogy megküzdjenek az új helyzettel. A filozófusok fenomenológiai háttérrel nem dolgozhattak tovább nem marxista irányultságú filozófián; a szociológusok, akiknek tanszékeit bezárták, illetve az újságírók, akiket eltiltottak az írástól, hasonló helyzetbe kerültek. Ráadásul sokukat az üldöztetés részeként maga a rezsim kényszerített kétékezi munkára vagy lehetetlenné tette el a szakmában való elhelyezkedésüket. Nevük felkerült a „feketelistákra”, és elhelyezkedési esélyeik roppant alacsonyok voltak (Kusin 1978).

Mindezek ellenére azt sem szabad kizárunk, hogy sokak valóban saját elhatározásból kerültek értelmiségi szakmájukon kívülre. Václav Klaus, aki valószínűleg sok cseh átlagember véleményének adott hangot – de egyben igyekezett a saját magához hasonló technokraták életpályáját is igazolni –, felvetette, hogy a disszidensek tulajdonképpen maguk választották ezeket az „alantas” tevékenységeket, mivel értelmiségiként képtelenek voltak „normális” munkaköröket betölteni. „Sokan, akik a prágai tavasz után veszítették el állásukat, a korábbihoz képest rosszabb helyzetbe kerültek. Én azért úgy gondolom, hogy ez nem teljesen igaz. Sokan közülük olyan foglalkozást választottak, amiben megőrizhették szellemi integritásukat. Az olyan rugalmas időbeosztású állások, mint az éjszakai portás, fűtő és más hasonlók kiváló lehetőséget nyújthattak például arra, hogy az ember Heideggert olvasson. Én ezzel szemben mérhetetlenül unalmas és szokványos munkát választottam, tele kötöttségekkel” (Klaust idézi Komárek et al. 1994a). Az ilyen „komparatív mártírológiai” elmélekedések megvitatását minden bizonnyal a jövő történészeire

10 Tehát az 1. táblázat szerint „disszidens” az, aki gyors státusvesztésen ment keresztül 1968 vagy a Charta '77 aláírása után, és nem dolgozhatott tovább a szakterületén.

hagyhatjuk. Viszont annyiban fontosak számunkra is, hogy rávilágítanak egy lényeges különbségre disszidensek és monetaristák között: a disszidensek elvesztették pozíciójukat a kulturális területen, majd elkezdtek érvényesíteni egy olyan stratégiát, amivel vissza tudták szerezni ezeket a pozíciókat, miközben a hivatalos kereteken „kívül” maradtak. Éppen ez volt a „disszidálás” lényege: egyfajta válasz az értelmiség krízisére a prágai tavasz leverése után, ami Klaus megfogalmazása szerint a „szellemi integritás” megőrzésére összpontosult. A disszidensek az állásuk helyett a lelküket mentették. Saját magukkal akartak foglalkozni, nem pedig a rendszernek dolgozni – hogy mindezt mi végre teszik, azt eleinte valószínűleg maguk se tudták volna megmondani.

Fontos észrevennünk, hogy ez egzisztenciális választás volt, azaz olyan tudatalatti tényezők határozták meg, mint a vérmérséklet és az izlés. Emiatt lehet olyan határozottan állítani, hogy nagy valószínűséggel ez a társadalmi csoport – a humán értelmiség – fog így reagálni, mivel ez a nem tudatos viselkedés sokkal inkább a létfeltételekből és a társadalmi helyzetből ered, mint morális megfontolásokból. Éppen ezért – bár a legtöbb disszidens igyekszik úgy beállítani a „disszidálást” mint tisztán morális választást – az igazság éppen ennek az ellenkezője: izlésviláguk eleve hajlamossá tette őket arra, hogy életformaként fogják fel és fogadják el a disszidens létet. Ehhez a hajlamhoz csak utólag tették hozzá az erkölcsi igazolást. „Egy bizonyos ponton [...] mindenkinek hoznia kellett egy fájdalmas döntést: megalázkodással bizonyítani a rendszer iránti hűségét, vagy mindent elveszíteni [...] Saját példámra visszagondolva, amikor eljött a kritikus pillanat, és a „másik fél megkért”, hogy bizonyítsam a lojalitásom, egyszerűen túl gyorsan léptek, én pedig elvesztettem a fejem anélkül, hogy gondoltam volna a következményekre [...] és ez átlenyitett a ló túloldalára. Elveszted a munkád, és valahogy – érdekes módon – minden könnyebb lesz. A világot fehéren-feketén látod. Elkezded játszani a szereped a barikád túloldalán” (Urban 1991).¹¹

A túloldalon „rokonlelkek” vannak, akik hasonló döntéseikkel, hasonló társas tudatalattijukkal és hasonló habitusukkal ugyanehhez a világhoz tartoznak. A döntést tehát megerősíti, hogy létrejön a beavatottak viszonylag zárt köre. „A börtön utáni időszakban visszavonultunk a feleségemmel és a legközelebbi barátainkkal. Nem akartunk senkivel sem találkozni [...] Elszigetelten éltem, részben a társadalomtól függetlenül” (Kessler idézi Komárek et al. 1994b). Valóban kényelmes volt egy ilyen körhöz tartozni, ez összhangban

---

11 Ez az elemzés természetesen nagymértékben Bourdieu habitusfogalmára épül, lásd Bourdieu (1984). Az önkritikáról szóló diskurzus, amit nem tudok itt részletesen kifejteni, egy másik eleme ennek a habitusnak, és ezáltal a disszidálás eredetének. Az, hogy az 1950-es és 1960-as években a kommunista humán értelmiség megkérdőjelezte saját, sztálinizmus alatt hozott döntéseit, egyértelműen összefügg későbbi morális disszidálásra való hajlamukkal. Lásd Shore körültekintő elemzését (1998).

volt a humán értelmiségiek által kedvelt életmóddal, kiváltképpen azzal, hogy munkájukat csakis társaik minősíthetik. „A cenzúra éveiben sok ideje volt munkára és tanulásra. Otthon nem csöngött a telefon, mert a rendőrség kikapcsolta. Nem kellett és nem is lehetett utaznia, hiszen nem volt útlevele, és a szerkesztőségbe sem kellett bemennie dolgozni [...] nyugodtan koncentrálni az olyan könyvek írására, melyeket tudta, hogy csak azok fognak elolvasni, akik megszerzik a szamizdat és emigráns kiadványokat” (Komárek et al. 1994b; az idézetben szereplő személy az író Ivan Klíma).

Mindezt elméleti keretbe öntve azt állítom, hogy a disszidálást értelmezhetjük úgy is, mint bizonyos humán értelmiségiek 1968 válságára adott válaszát, egy olyan reakciót, amely az „önmagaság technikáinak” (*technology of the self*) formáját öltötte. Foucault ezzel a kifejezéssel az olyan módszerekre utal, melyekkel az egyének bizonyos kívánt állapotokat akarnak elérni – megbocsátást, hitelességet, tisztaságot. Ezek bizonyos előírt rituálékából állnak (mint például a gyónás), melyek segítségével az egyének megismerhetővé és irányíthatóvá tették magukat először saját maguk, majd mások számára (Foucault 1988).

AZ ÖNMAGASÁG DISSZIDENS TECHNIKÁI

Foucault szerint a nyugati civilizáció a korai kereszténységtől az önmagaság hermeneutikus-aszketikus technikáját örökölte meg. Az önmagaság korai keresztény technikái olyan eljárások voltak, melyek az egyén jobbítását egyenlővé tették azzal, hogy az egyén feltárja az igazságot önmagáról, ami viszont önmaga megtagadását követelte meg az egyéntől. A korai kolostorok gyakorlataiban az önvizsgálat a folyamatos verbalizálás parancsát jelentette, méghozzá a mester vigyázó szemei (illetve fülei) előtt, alapos vizsgálat alá vetve az egyén elméjének legkisebb rezdüléseit és legmélyebb mozzanatait egyaránt. Ez eredetileg nem a bűnök számbavételét szolgálta, hanem azt, hogy az egyén feltárja az igazságot önmagáról – megtudja, hogy mely gondolatok jók és vezetnek Istenhez, és melyek gonoszak és származnak a Sátántól. Az igazság feltárásának feltétele az egyén önmagáról való lemondása volt, a „magához való ragaszkodás” megtörése a fegyelmezés által (Foucault 1993).

Az „antipolitika” disszidens diskurzusa továbbra is fenntartja a nyugati aszketizmusra jellemző hermeneutikai struktúrát, ám középpontjában már nem a számba veendő és verbalizálendő gondolatok állnak többé, hanem cselekedetek (a beszédet is ideértve), melyeket „értelmük” és „hitelességük” alapján kell megítélni. Az Ördög valóban köztünk jár és megrontja az emberi lelkeket, miközben jelenléte nehezen észlelhető és alattomos, akárcsak a korai kereszténység idejében: „a totalitarizmussal szembeni ellenállás legjobb módja, ha egyszerűen kiűzzük a totalitarizmust saját lelkünkéből [...] a saját hazánkból és az egész emberiségéből” (Havel 1986). A totalitarizmus jelenléte az emberi lelkekben

eleinte jelentéktelen, nem igazán képes elérni az egyén legbelső lényéig. Megalapozásához a rituális kommunikáció néhány aktusa vezet, nevesül, mikor az egyén az alkalmazkodás jeleit igyekszik demonstrálni a külvilág felé. Havel egy zöldségest említ példaként, aki a kirakatába akasztotta a „Világ proletárjai, egyesüljetek!” feliratot. Az ezen a ponton kezdődő folyamat nem az ember gondolatait, hanem legfőképp tetteit rontja meg. A felirat kihelyezésével – érvel Havel – a zöldséges lemondott arról, hogy maga vállaljon felelősséget tetteinek és cselekedeteinek, sőt saját életének jelentéséért, átadva a jelentéssalkotás felelősségét a rendszernek. A felirat kihelyezésével úgy döntött, innentől „hazugságban fog élni”. Ehhez nem szükséges, hogy higgyen a hazugságban, elég, ha elfogadja az életét benne, ezzel „igazolva, beteljesítve és tovább építve a rendszert” (Havel 1985).

Havel elemzése széles körben elismert és elfogadott, jórészt ebből indulok ki, mikor a „disszidens diskurzusra” hivatkozom. Nem állítom, hogy a disszidensek mind magukévá tették Havel gondolatait. Nem az álláspontjuk volt közös, hanem egy olyan közös gondolati téren osztoztak, amit Havel nyitott meg. Ez egy „diffrakciós” vagy „problematizálási pont”, ami köré csoportosultak (Foucault 1972). Havel nem azért támadta a „poszttotalitárius szocializmust”, mert az elnyomó és igazságtalan, hanem azért, mert az egyéni cselekvést bizonytalanságok és ellentmondások zűrzavarában tartja. Az egyént egy ilyen rendszer megfosztja a „természetes világban” való értelmes létezésről egy művi-
leg összetakolt nyelv segítségével, melyben a szavak értelmüket veszítik és a gondolkodás lehetetlenné válik.¹² Az ember többé nem tudhatja, mi „igaz” és mi „hamis”, mi „rossz” és mi „jó”. Az egyéni cselekvés körülményeinek ilyenfajta problematizálása a disszidens diskurzus képviselőinek közös pontja, ez különbözteti meg őket a többi kritikus diskurzustól, elsősorban a „reformkommunistákétól”.¹³

Érdemes megfigyelni, mennyire hasonlít Havel érvelése Lutheréhez. Mindketten az intézményesített rituálék ellen láznak, melyek a köz- és magánélet között közvetítenek, és melyek lehetővé teszik a kettő szétválását. Kommunisták és buzgó katolikusok is vétkezhetnek magánéletükben, ám azonnali feloldozást nyerhetnek, ha a nyilvánosság előtt részt vesznek a megfelelő rituálékban. Ezt jelenti „hazugságban élni”, és Havel és Luther is ezért találják meg az „önmagaság technikájában” a választ, hiszen ezáltal képesek a hitelesség visszaszerzésére és a magán- és közélet újbóli integrálására. Az egyének

---

12 Hasonló következtetésre jut Petr Fidelius (Petr Pithart álneve) is (1992). A „természetes világ” fenomenológiai koncepciójának fontosságát a disszidensdiskurzusból Zdzisław Krasnodębski elemzi (1993).

13 Ugyanakkor még azok a disszidensek is, akik kritizálják Havel antipolitikáját és aktívabb „politikai” fellépést szorgalmaznak a rendszerrel szemben, ugyanúgy a szocializmus által létrehozott hamis, ideológiával átitatott valóság koncepcióját és annak az egyénekre gyakorolt megrontó hatását teszik meg kiindulópontjuknak. Lásd Kusy (1985).

saját kezdeményezésükre és önmaguk erejéből képesek olyan helyzetet teremteni, amelyben tetteik és szavaik jelentése és azok következményei világosak lesznek. Az elmozdulás onnan, hogy valaki „hazugságban él”, oda, hogy ehelyett „igazságban éljen”, tulajdonképpen „egzisztenciális választás”, ami Havel szerint nem igényli az egyéniség különösebb átalakítását, hiszen „az élet alapvető céljai és törekvései minden emberben természetes módon jelen vannak”. *Sola fide*. Könnyen megeshet, hogy „egy napon zöldségesünkben valami elpattan, és nem rakja ki többé a feliratot [...] Politikai gyűléseken pedig elkezd kimondani, amit gondol”. A zöldséges újra felelősséget vállal azért, amit mond és tesz. Mivel a rendszer jellegéből adódóan egymást kizárónak tartja az igazságot és a hazugságot, kiveti magából a zöldségest és ráerőlteti egzisztenciális választását (Havel 1985: 39–40).

Ezen a ponton azonban egy olyan értelmezési játékra nyílik lehetőség, ami Havel hermeneutikus technikájának alapjait kezdi ki, és amely nagyban hasonlít a kételyhez, ami Luther személyes megváltásba vetett hitét is fenyegette. Ahhoz – mondja Havel –, hogy hiteles személyiséggel és az önmagunkról szóló igazsággal rendelkezünk, bizonyos erőfeszítések szükségesek. Ez az erőfeszítés az egyén tetteinek és szavainak „hitelesség szempontjából” történő vizsgálatát jelenti – vajon tényleg komolyan gondoljuk-e, amit teszünk és mondunk, vagy szavaink és tetteink csak a rendszer érdekeit szolgálják. Hogy leszűkítse az önvizsgálat területét, Havel megkísérli „megalapozni” azt: emellett érvel, hogy az egyén természetes hajlama a vágyakozás „az emberiség jogos büszkesége és morális integritása iránt”. Mivel birtokában vagyunk a képességnek, hogy megkülönböztessük a jót a rossztól, az igazságot a hazugságtól, az egyénnek csupán a megfelelő „hitbeli aktus” kell meglépnie ahhoz, hogy az igazságban éljen. Ebből az következik, hogy a kommunizmus alatt a *disszidensek* az erkölcsös egyének, mivel egyedül ők azok, akik ténylegesen az igazságban élnek és felelősséget vállalnak szavaikért és tetteikért. Vagy másképpen fogalmazva: disszidensnek lenni egyfajta „hivatást” jelent, az életünk feletti felelősség önmagunkra vállalásának egyetlen módját, az egyetlen utat a hiteles élethez. Ahogy Jevtusenko, az orosz költő fogalmazott: „Úgy folytatam a pályafutásom, hogy nem folytatam azt”.

De mi van akkor, ha a „disszidens lét” lényege és legbelsőbb titka éppen az, hogy igazolja és támogatja a rendszert, méghozzá a disszidensek ellenállása révén? Havel szembenéz ezzel a lehetőséggel, amikor megkísérli megválaszolni azt a kérdést, hogy „kik azok a disszidensek?” Határozottan tagadja a „disszidensek” létezését, legalábbis abban az értelemben, ami szerint ez egyfajta „szakmát” vagy konkrét elfoglaltságot jelent. „A disszidensek egyszerűen olyan fizikusok, szociológusok, munkások, költők, vagy bárki mások, akik őszinte belső indítatásból cselekszenek, és emiatt folyamatos nyílt konfliktusban találják magukat a rendszerrel. Ez a konfliktus nem tudatos szándékból fakad részükről, hanem gondolkodásuk, viselkedésük és munkájuk belső jellegéből következik.” Disszidensnek

lenni egyfajta „egzisztenciális beállítódást” és nem valamiféle szakmát jelent. Épp ellenkezőleg, a „jól ismert »disszidensek« kiválasztott csoportjának intézményesítése tulajdonképpen tevékenységük legbelsőbb erkölcsi aspektusának tagadását jelenti” (Havel 1985: 57–60).¹⁴

Honnan tudhatjuk tehát, hogy valaki erkölcsös módon cselekszik? Hogyan bizonyosodhatunk meg róla, hogy valaki valóban felelősséget vállal szavaiért és tetteiért? Havel kísérlete a hermeneutikus technika megalapozására veszélybe került ezen a ponton, mivel kellemetlenül közel sodródott a „szerény munka” (*drobná práce*) cseh ideáljához: „őszinte és felelősségteljes munka az élet legkülönbözőbb területein, de a létező szocialista rendszer keretein belül, a nemzet jobbításának érdekében”. Túl sok cseh (és reformkommunista) hivatkozhatott volna erre az ideálra; a törvénytisztelő magatartás szinte minden megnyilvánulását lehetne az egyéni felelősségvállalás aktusaként értelmezni.¹⁵ A gond az, hogy az értelmezés elveszíti megalapozottságát: „nem létezik a viselkedésnek olyan modellje, nincs olyan univerzálisan érvényes módszer, amivel képesek lennének meghatározni azt a pontot, ahol a szerény munka megszűnik a »nemzet jobbításáért« tenni, és ehelyett »a nemzet megkárosítására« irányul. Világosnak tűnik ugyanakkor, hogy egy ilyenfajta átlenyúlés egyre fenyegetőbbé válik, és hogy a szerény munka egyre gyakrabban sérti meg azt a határt, amelyen túl a konfliktusok elkerülésével már a saját lényegét veszíti el” (Havel 1985: 34–35). Más szóval: nem elegendő, ha valaki elhivatott módon dolgozik és felelősséget vállal cselekedeteiért. Soha nem lehetünk biztosak abban, hogy nem a rendszert támogatjuk, és hogy nem a társadalom szétrombolásán munkálkodunk-e éppen. Akárcsak a protestánsok, a disszidensek is egy jelre vártak, afféle biztosítékra, ami garantálni tudja megváltásukat.

A probléma feloldása a legkevésbé sem volt újszerű. A disszidens, vagy a valóban erkölcsös egyén fő megkülönböztető jele az, hogy hajlandó *áldozatot hozni*, sőt a morális felelősségvállalás legfelsőbb fokától sem riad vissza – ami nem más mint saját élete feláldozása. A feláldozott élet a leghitelesebb élet. Csupán ezen a ponton lehetünk bizonyosak

---

14 Hejdánek, a protestáns filozófus szintén elutasította, hogy a disszidensek bármiféle „ellenzék” alkossanak, vagy hogy bármilyen, a hatalom gyakorlására irányuló politikai programot dolgozzanak a kommunizmus bukására készülve. Mind apolitikus emberjogi aktivisták voltak, céljuk egyedül a rezsim dogmáinak megkérdőjelezése volt (Hejdánek 1985).

15 A Charta '77 mozgalom egyes disszidens tagjai, például Václav Benda, fenntartásokkal kezelték az „igazságban élni” elitista haveli koncepcióját, és a *drobná práce* értékeit megfelelő alapnak tartották a rendszerrel szembeni ellenálláshoz (Benda et al. 1988).

abban, hogy valaki a hatalmat fenyegeti, nem pedig kiszolgálja annak érdekeit.¹⁶ Akárcsak Kálvin esetében, önmagunk feláldozása az „elhivatottság” nyilvánvaló jelévé válik, amit tovább erősít a tény, hogy így az egyén a „szentek közösségéhez” csatlakozik. Az áldozathozatal azonban nem csupán a megváltás biztosítékát jelenti a disszidensek számára, hanem morális tekintéllyel, egyfajta „lelkipásztori hatalommal” ruházta fel őket. Ezt a fogalmat Foucault a hatalom egy formájára használja, ami a keresztény lelkipásztor tekintélyéből eredeztethető, és amely a mai napig a nyugati társadalmak számos intézményére jellemző. Az engedelmességet nem az árak rendszere kényszeríti ki, vagy a tőkés, aki munkanélküliséggel fenyegethet, hanem a lelkipásztori hatalom, ami gondoskodik a nyájáról és ezért cserébe meghódolást követel. A lelkipásztor hatalmának legfőbb eredője az, hogy mint „jó pásztor”, hajlandó „feláldozni magát a nyáj túléléséért és üdvözüléséért”. Az önfeláldozás tekintélye által pedig ő maga is bizonyos áldozatokat követel meg a nyáj tagjaitól, legfőképp előírt rituálék formájában (mint a gyónás), amiken keresztül a nyáj minden tagja megismerhetővé válik számára. Az egyéni cselekvések felügyeletének és terelgetésének lelkipásztori művészete pedig éppen azon a tudáson alapul, amire a lelkipásztor a rituálék során tesz szert az emberi szívről és lelkiismeretről (Foucault 1982).

Az „áldozathozatal” fogalmát először Ján Patočka cseh filozófus emelte be a disszidens diskurzusba a 20. század morális válságát elemző tanulmányával (Patočka 1976/77).¹⁷ Patočka egyetért Heideggerrel abban, hogy a modernitás állapotában domináns helyzetben van a *techné*, ami nem más, mint a Létezés tudományosságán és technológián keresztüli megértése. A „nappal erői” (a felvilágosodás, haladás, magasabb életminőség) mind az élet nevében uralkodnak felettünk: „Hogyan uralkodik a nappal, az élet és a béke minden egyén teste és lelke fölött? A halál segítségével, az élet fenyegetettségével. A nappal szempontjából az egyén számára az élet a létező legnagyobb érték.” Éppen ezért az első világháború frontvonalai néhányak számára lehetőséget teremtettek „a béke erőinek” tagadására, hiszen ekkor az élet feláldozása mint a bátorság és hűség legmagasabb szintű kinyilvánítása jelent meg. Az áldozathozatal szembement a fejlődéssel, tagadta, hogy a cél valamiféle elvárt „jólét” lenne. Ugyanakkor a háború nem volt képes arra, hogy az emberiséget felszabadítsa a *techné* uralma alól. A halál, mint egyfajta „bék-

---

16 „Egyre nyilvánvalóbbnak tűnik, hogy egy magányos, látszólag tehetetlen ember, aki nem fél kimondani az igazságot és hajlandó képviselni azt teljes lényével és életével, készen állva arra, hogy magas árat fizessen ezért [...] bizony nagyobb erővel bír, mint névtelen szavazók ezrei” (Havel 1986: 156).

17 A Patočkára történő hivatkozások nem ritkák a disszidensdiskurzusban. Havel maga is Patočkát idézi az áldozathozatalról és felelősségről szóló fent idézett részletben. Az összes nagy disszidens filozófus – Hejdánék, Bělohradský, Palouš, Kohák – Patočka tanítványa volt, akik később már-már áhíttal hivatkoztak rá. Gondolataik és álláspontjuk összefoglalásáért lásd Chvatik (1992).

lyó, amelynek láttán az emberek lehunyják a szemüket”, továbbra is a társadalom alapját képezte mind a kommunizmusban, mind a kapitalizmusban. Patočka amellett érvel, hogy a 20. század második felében a *disszidens lét* vált az áldozathozatal új formájává. Ez a front szembehelyezkedik a nappal „demoralizáló”, terrort kifejtő és csalárd motívumaival. Ez a front leleplezi a nappal természetét, [...] azok, akik ki vannak téve az Erő nyomásának, szabadok, szabadabbak, mint azok, akik ezalatt a háttérben ülnek és azon rágódnak, hogy mikor kerül rájuk a sor. Emellett Patočka szerint a disszidensek közti szolidaritás, amelyre a „megrendültek és az áldozatot hozók közössége” épül, erkölcsi útmutatóként szolgál majd az egész emberiség számára:

„Azok szolidaritásvállalása, akik képesek felfogni, mi az élet és a halál lényege, és ennek folyományaként a történelemé is. Hogy a történelem nem egyéb, mint pusztán az élet konfliktusa, a csupasz és félelemmel átítatott életé, hogy az étellel a magaslaton, amely nem tervez az eljövendő hétköznapokra, hanem világosan lát, véget ér az élet és a »béke« hatalma. Csak aki ezt képes felfogni, aki képes a fordulatra, csak az nevezhető szellemi embernek.”

A disszidensek feladata nem a politikai vezetés megdöntése, hanem a társadalom többi részének rávezetése arra, hogy vállaljanak felelősséget saját életükért: „Ez a szolidaritás nem kínál pozitív programot, inkább figyelmeztet és tilalomfákat állít [...] Meg kell teremtenie és megteremtheti a szellemi önállóságot, szellemi erővé kell válnia, amely bizonyos korlátok közé kényszeríthetné a háborúban álló világot...” (Patočka 1976/77: 125). Az „antipolitika” kifejezés ezért azt jelzi, hogy a disszidensek lemondtak a politikai hatalomról a lelkipásztori hatalom érdekében. Az áldozathozatal beteljesítette az önmagasság disszidens technikáját, és lehetővé tette, hogy az kitörjön „a szentek közösségéből”. Egyfelől hermeneutikailag megalapozta a disszidens technika általános jellegét, ezáltal hozzájárulva annak rituálévá válásához, másfelől pedig megerősítette a disszidensek „spirituális hatalmát”, amit felhasználva utat mutathattak a többi egyénnek. A disszidensek tehát lelkipásztori pozíciójukból adódóan voltak „antipolitikusok”. Nem voltak érdekeltek politikai programok kidolgozásában, sokkal inkább „az emberek politikai gondolkodásának magasabb szintre emelését tűzték ki célul, valamint azt, hogy elősegítsék és bátorítsák az állampolgárok morális integritását és a hétköznapi emberek szellemi függetlenségét”¹⁸ (Hejdánek 1985: 147).

---

18 A „politikai programok” elutasítása a teleologikus értelmiségi szereppel szembeni állásfoglalásként értelmezhető. A lelkipásztori hatalom nem törekszik osztályhatalomra olyan módon, ahogy azt Konrád és Szelényi leírják (1979).

Ezen a ponton az olvasó részéről jogosan merülhet fel a kérdés, hogy vajon mi értelme ilyen komoly jelentőséget tulajdonítani ezeknek a végső soron üldözött és elszigetelt értelmiségiek által megfogalmazott gondolatoknak. Mi is a „lelkipásztori hatalom” tulajdonképpen? Van-e bizonyíték arra, hogy a disszidensek tekintély iránti igényét bárki is elismerte volna? Lényegesnek tartom ezért, hogy ezen a ponton megálljunk és tisztázzuk: a fenti érvelés nem azt mutatta be, hogy az átlagember miként tekintett a disszidensekre. Sőt, több jel is mutat arra, hogy a társadalom nagy része nem különösebben törődött a disszidensekkel és azok vélt morális felsőbbrendűségével (Holý 1996). *Elemzésem tárgya egy bizonyos követelés volt, az ilyen jellegű követelések beemelése a kulturális hatalom szintjére pedig – legitimáció ide vagy oda – soha nem tekinthető eleve adottnak, az elismerésüket mindig küzdelmek során kell kivívni. Csak miután e küzdelmeket megvívták és nyomait eltüntették, azután élvezhetik a győztesek követeléseik elismerését pusztán azok „legitimációjára” hivatkozva.* A disszidensek esetében, akik a hivatalos közegen kívül estek, ezek a küzdelmek az ortodox kulturális közeg ellen folytak, amit a „normalizáció” éve alatt jórészt „reformkommunista” értelmiségiek képviseltek; akik a disszidensekhez hasonló pozíciókat foglaltak el 1968 előtt, maguk is egyetértettek az 1968-as reformok szellemiségével, ám valamilyen oknál fogva nekik sikerült megtartani az állásukat 1968 után. Egyesek túlságosan jól ismertek voltak ahhoz, hogy elbocsássák őket, mások megtagadták korábbi nézeteiket, sokaknak pedig egyszerűen szerencsájuk volt. Pontosan ezen küzdelmek során nyerte el formáját fokozatosan az „antipolitika” eszméje. A disszidensek sajátos világnézete, melyben az önmagáság technikáinak ilyen kiemelt szerepük van, legalábbis részben annak az eredménye, hogy úgymond „kívülről” próbálták megfogalmazni határozott követeléseiket a reformkommunistákkal szemben.

Efféle küzdelmek egész sora bontakozott ki elsősorban a Charta '77 megalakulása körül. Most azonban csak egyet emelnék ki ezek közül érveim illusztrálása végett. A szünetáramlatok kitélepítése körül kialakult vitáról lesz szó. Ez az 1970-es évek végén indult, több mint harminc évvel az események után, melyek során hárommillió német nemzeti-ségű állampolgárt utasítottak ki otthonukból és telepítettek a határ túloldalára. A vita eleinte szamizdatokban és emigráns folyóiratokban zajlott, ám a disszidensek olyan sikeresek voltak a téma felszínén tartásában, hogy idővel a pártkiadványok is kénytelenek voltak vele foglalkozni. A hivatalos kulturális közeg egy idő után már nem hagyhatta figyelmen kívül a párhuzamos nyilvánosság történéseit. Ami magát a vitát illeti, egyik oldalon disszidens történések álltak, akik a kitélepítések értelmét, valamint erkölcsi megalapozottságát

kritizálták; a reformkommunista értelmiségiek a másik oldalon pedig igyekeztek praktikus okokkal igazolni a történeteket.¹⁹

A disszidens történészek fő érve az volt, hogy a kitelepítéseket a kollektív bűnös-ség védhetetlen elve alapján rendelték el. Következésképpen a kitelepítések nem csupán igazságtalanok voltak – vélték a disszidensek –, de hozzájárultak annak az erkölcsi légkör-nek a kialakulásához is, amelyben aztán az 1950-es évek koncepciós perei zajlottak. A kor-mány által bátorított fosztogatások továbbá aláásták a magántulajdon eszméjét, ezt pedig ügyesen használták ki a kommunisták, akik éppen ezeken a területeken építették ki támo-gatói bázisukat.²⁰ A németekkel szembeni fellépés továbbá felszámolta az emberi jogok maradványait, és annak is magyarázatául szolgál, hogy a csehek miért tagadták meg az „európai értékeket”. A reformkommunisták ezzel szemben a kitelepítésekre tragikus szük-ségszerúségként tekintettek. Elutasították azt a felfogást, miszerint ezek az események vezettek a koncepciós perekhez, és rámutattak, hogy a koncepciós perek a sztálinizmus részeként egész Kelet-Európára jellemzőek voltak.

A vita téje azonban nem csupán az volt, hogy az ortodox történelemszemléle-tet kikezdő kritikus hangok érvényre jussanak. A disszidens lét alapvető értelme volt a tét: „A cseh disszidensek erkölcsi kötelessége megváltoztatni a kilakoltatásokkal kapcsola-tos uralkodó nézeteket, mivel a kormányzat ellen folytatott küzdelmük éppen azon alap-vető emberi jogok követelésére összpontosított, amelyeket a szudétánemetektől meg-vontak” (Erazim Kohákot idézi Abrams 1995: 251). Az az érv, miszerint hasonló események „máshol is megtörténtek”, szintén nem elégítette ki a disszidenseket. Épp ellenkezőleg,

---

19 Érvélesem ezen része Bradley F. Abrams tanulmányán (1995) alapszik. A disszidensek közül Pithart, Příhoda, Hejdánek és Erazim Kohák vettek részt a vitában. A reformkommunista oldalt hivatalos és nem hivatalos történészek képviselték, úgymint Milan Hubel, Jaroslav Opat, Radomir Luža, Václav Kural vagy Jan Kren.

20 A következő idézet Ján Mlynárik azon írásából származik, amelyik az egész vitát kirobbantotta: „A kitelepítések és azok következményei azt bizonyították a lakosság számára, hogy nem kell tisztelni a tulajdon szentségét, azt az értéket, ami generációk hosszú során keresztül jött létre és vált elfoga-dottá. Ezek az események megtanították a nemzetet lopni. A szocialista tulajdon esetében tapasztalható eltulajdonítás gyökerei nem a szocializmus kezdeteinél keresendők, hanem a németek tulaj-donának gátlástalan szétlopásánál”. Ebből a részletből már érzékelhető, miként alakul majd át az antipolitika egyfajta állampolgári neveléssé a kapitalizmusban. A kommunizmus büntetés volt, amit a kitelepítések eredendő bűne vont maga után. A feláldozáshoz meg kell gyónnunk a kitelepítések bűnét. Kizárólag ez a gyónás képes arra, hogy a csehek feloldozást nyerjenek és visszaállítsák a kapi-talista értékeket, mint amilyen a magántulajdon védelme. A reformkommunisták elleni küzdelmek ilyenképpen rávilágítanak arra, hogy a disszidensek miként kezdték el magukévá tenni ezt a szerepet és később miként váltak neoliberalissokká a monetaristák hatására.

pont arra a kérdésre keresték a választ, hogy a csehek vajon miért a „keletet” választották a „nyugat” helyett. A vita tétje jól láthatóan a disszidensek által maguknak követelt lelkipásztori hatalom volt. A cseh nemzet gyóntatóiként léptek fel, akik a nemzet erkölcsi romlottságának újabb és újabb bizonyítékait tárták fel, ám ezeket nem egy ideológia felelősségének tekintették (ami vésszesen közel sodorta volna őket a hivatalos közeghez), hanem egészen a kitelepítések „eredendő bűnéig” vezették azokat vissza. Mindez jól szemlélteti kritikájuk kifejezetten morális jellegét, amiben kiemelt szerep jutott az áldozathozatal jelenségének. A disszidensek a szamizdat folyóiratok olvasóközönségéhez juttatták el nézeteiket, ez a közönség pedig egyre nagyobb mértékben állt a rendszer kiszolgálóiból. Így a disszidensek bizonyos mértékig képesek voltak a közeg szemében megfosztani a reformkommunizmust legitimitációjától, ezzel előkészítve a terepet a kulturális hatalmi pozíciók 1989 utáni visszaszerzéséhez. Havel egyik első elnöki beszédében bocsánatot kért a németektől a kitelepítések miatt. Egy ilyen bocsánatkérés vallomások egész sorát volt hivatott elindítani: előbb azok részéről, akik a németek kitelepítése után a helyükre költöztek, majd a példa erején keresztül azoktól is, akik részt vettek a kommunizmus bűneiben. A társadalom, amely beismeri saját „bűnösségét”, egyben elfogadja a disszidensek lelkipásztori hatalmát is.

A DISSZIDENS ETIKA „EVILÁGI” OLDALA: A CIVIL TÁRSADALOMRÓL SZÓLÓ DISKURZUS

Miután elveszítették pozíciójukat a hivatalos kulturális közegben, a disszidensek „kívülről” indítottak harcot annak visszaszerzéséért. Ez az alapállás nagyban magyarázza kritikájuk morális jellegét és igényüket a lelkipásztori hatalom gyakorlására. Az áldozathozatal mindenestre túlságosan is kockázatos alapot jelentett ehhez, különösen azért, mert a disszidenseket kiszolgáltatta a hatalom és a reformkommunista értelmiségiek egy másik fegyverének – a közömbösségnek. Ezen a vonalon a disszidensek már 1978 májusában komoly kihívásokkal néztek szembe. Ahogy Václav Benda megjegyezte, a rendszer felismerte, hogy a nyílt szembenállással és a disszidensek börtönbe zárásával az ő játékszabályainak megfelelően jár el, hiszen így lehetőséget kínál nekik önmaguk feláldozására. Emiatt a rendszer felhagyott a disszidensek nyílt üldözésével, és helyette az agyonhallgatás taktikáját választotta. A disszidensek számára ez a hallgatás jelentette a legnagyobb veszélyt (Benda 1991).

A hivatalos nyilvánosságtól elszigetelt és a hatalom közönyétől sújtott disszidensek csak a tekintélyüket elismerő alternatív kulturális közeg létrehozásán keresztül tarthatták meg lelkipásztori hatalmukat. Alapvetően Benda fölvetése volt, hogy a disszidensek vegyenek részt egy „párhuzamos struktúra felépítésében, amely, ha korlátozott mértékben is, de képes a létező rendszerből hiányzó jótékony és szükséges funkciók pótlására”. Ennek keretén belül többek között párhuzamos törvényességnek, „második kultúrának”, alternatív oktatásnak és párhuzamos információs hálózatnak kell létrejönnie. Más szóval létre kell hozni egy „párhuzamos poliszt”, ami a disszidensek morális elköteleződésének és küldetésének kézzelfogható megtestesülése lenne. Benda ezzel felkínált egy lehetőséget arra, hogy a disszidensek kivívhassák követeléseik elismerését, éspedig nem az áldozathozatal „absztrakt erkölcsi póza”, hanem „civil tevékenységek” és egy új erkölcsi közösség építése által. Talán nem túlzás azt állítani, hogy egy „új Jeruzsálem” felépítéséről volt szó, amit politikusok helyett lelkipásztorok vezetnek majd:

„Nem az a kérdés tehát, hogy morális alapokon állva kell-e eljárnunk, hanem az, hogy hogyan leszünk képesek ezt az álláspontot újra inspirálóvá és hosszú távon is mozgósító erejűvé tenni” (Benda 1991).

Az eredmény a disszidensetika szekularizálódása volt. Ettől a ponttól kezdve a „hivatal” már nem csupán a hitelesség elérését szolgálta önmagunk alakítása és fejlesztése által, hanem egymással és egymást közvetlenül befolyásolva kellett dolgozni egy erkölcsi közösség létrehozásáért. Kezdetben ezt jelentette a „civil társadalom” a disszidensdiskurzusban. A civil társadalom bárkinek lehetőséget kínált önmaga jobbítására, amennyiben hajlandó volt megvallani bűneit, és lelkiismeretesen részt venni a párhuzamos struktúrák lelkipásztorok irányítása alatt zajló, és végső soron az egész társadalom megjavítását célzó kiépítésében. Ennek közvetlen eredménye volt, hogy a disszidensek ténylegesen lelkipásztorként kezdtek el gondolkodni, azaz nem csak a maguk cselekedeteit felügyelték annak érdekében, hogy erkölcsösen járjanak el, hanem mások tetteire is ügyelni kezdtek, azt figyelve, hogy miképp befolyásolhatják azt. Másképp fogalmazva: amikor a disszidensek megkezdték a civil társadalom víziójának kidolgozását, megpróbálták újdonsült kulturális tekintélyükből politikai fegyvert kovácsolni. Megkísérelték meggyőzni a rendszer kiszolgálóit a rendszer irracionalitásáról és erkölcstelenségéről. A „civil társadalmat” állították a szocialista állammal szembe, vagyis az uralom olyan elképzelését hirdették, amelyben felelősségteljes egyének képesek erkölcsös és hiteles módon cselekedni, azaz képesek „igazságban élni”.

Ez volt a „civil társadalom” második jelentése a disszidensdiskurzusban: „kormányozhatóság” (Foucault fogalmával élve), a politikai racionalitás egy formája, ami felhasználta a lelkipásztori hatalmat. Olyan gondolkodás ez, ami – lehetőleg „megfelelő távolságból”

– az egyén és a népesség formálására irányul, méghozzá nem utasítások által, hanem az egyének természetéről szerzett tudást hasznosítva és az intézményeket is ennek megfelelően felosztva. Ahogy Foucault kifejtette, a 16. század politikai diskurzusaiban a kormányzás nem pusztán politikai struktúrát vagy az állam igazgatását jelentette, hanem azokat az eszközöket és módszereket értették alatta, melyek lehetővé tették az egyének vagy csoportok tevékenységének irányítását (Foucault 1991).

Jó példa erre a megváltozott politikai racionalitásra Havel kritikája a cseh büntető-törvénykönyv 202. cikkelyével szemben. Havel felidézi egy esetet, amikor egészen dulakodásig fajult a helyzet közte és egy kocsmá főpincére között, és afölött lamentál, hogy a 202. cikkely értelmében akár meg is büntethették volna „rendzavarásért”. Ez a cikkely a „kormányzás egy bizonyos módját” testesíti meg, amit a cári Oroszországtól örökölt a cseh jogrendszer, és ami az állampolgárok folyamatos kontroll alatt tartását célozza. A rendszer olyan túl tágan értelmezhető törvényeket hoz létre, amelyek gyakorlatilag bármilyen viselkedést büntethetővé tesznek, és a hatalom szeszélyei szerint használhatóak politikai elnyomásra vagy kicsinyes személyes bosszúkra (Havel 1994).²¹ A rendszer elnyomó jellegének kritikája mellett Havel érvelésében nem nehéz felfedezni a megvetést a hatalomgyakorlás ezen irracionális módjával szemben, ami lehetetlenné teszi, hogy az egyén önmaga fölött uralkodjék. Ahelyett, hogy az egyéni felelősséget erősítené, „az egyéni büszkeség feladását követeli meg és rákényszeríti az embereket, hogy elfogadják a hivatalos erkölcsi parancsolatot, miszerint »ne próbáld meg eloltani a tüzet, ami nem téged éget«. Itt Havel mint lelkipásztor nyilatkozik meg: a központi hatalom ahelyett, hogy a nyájáról gondoskodna, „a társadalmat meghunyászkodó csordának tekinti, amelynek egyetlen feladata, hogy hálás legyen azért, amije van”.

En a kritika nem pusztán a rendszer elnyomó gyakorlatait veszi célba, hanem a kormányzás azon általánosabb módját is, amely lehetővé teszi ilyen gyakorlatok kialakulását. A kormányzásnak ez a formája nem csupán bátorítja a hatalommal való visszaélést, de aktívan züllesztzi az állampolgárok erkölcsi érzékét, és végső soron a nemzet erkölcsi szövetének szertefoszlásához vezet. Ennek megfelelően a disszidensek ugyanolyan vehemensen támadták a rendszer paternalista és fogyasztásra ösztönző erőfeszítéseit, mint az elnyomás különféle formáit vagy a hivatalos ideológia álnokságait. Ahelyett, hogy az egyéni érdemeket díjazná, a paternalista rendszer a „parazitákat” jutalmazza, akik az elosztást felügyelik és hiányt termelnek. Ez a helyzet „a tisztességes embereket a következő választás elé állítja: vagy lemondanak arról, hogy felelősségteljesen és őszinte módon

---

21 Benda hasonlóképpen fogalmaz, mikor a kommunista rendszer módszereit tudatosan esetlegesként és önkényesként írja le: „... a szabály az, hogy *nincsenek előre rögzített szabályok*: nem lehet kiszámítani, hogy mikor és miért kezdenek üldözni, ez pedig növeli a veszélyérzetet és erősíti a gyanakvást, a rosszindulatot és a kétségbeesést” (Benda 1986).

viselkedjenek, vagy alacsonyabb életszínvonalra kell berendezkedniük". Ez a kormányzás olyan módja, ami „szándékosan kihasználja az ember természetes hajlamát a lustaságra, egoizmusra és közönyre, ezzel megrontja állampolgárait és megalkuvásra kényszeríti őket”²² (Pithart 1989/90).

Nyilvánvalónak tűnik, hogy a kritika alapját az egyének kormányzásának egy alternatív felfogása adja, ami pedig nem más, mint a „civil társadalom”. A politikai intézmények és az egyéni erkölcs közti bonyolult összefüggések hangsúlyozása miatt ez a pozíció feltételezi, hogy a két szféra között kialakítható valamiféle finom egyensúly, amelyben az intézmények és az egyéni erkölcs támogatják egymást. Az egyéni felelősségvállalás egyszerre a rendszer megfelelő gyakorlatainak gyümölcse és egy működő intézményrendszer fenntartásának záloga. Ez volt az oka annak, hogy a disszidensek lecsaptak a helsinki záróokmány rendelkezéseire, és megkezdtek a harcot az emberi jogok kivívásáért. Nem mintha azt gondolták volna, hogy így képesek lesznek megdönteni a rendszert; nem is az motíválta őket, hogy a rendszer tűréshatárát feszegessék – mindez „egyszerű politika” lett volna. Ha jól odafigyelünk arra, amit a disszidensek ekkoriban hangoztattak, könnyű megérteni, hogy az ő küzdelmük célja éppen a felelősség és a joguralom közti összefüggések bemutatása volt; vagy ahogy ők fogalmaztak, egy alternatív törvényesség kimunkálása. Adatokat gyűjtöttek azokról, akiket ártatlanul üldöztek; megszerezték számos bírósági eljárás jegyzőkönyvét, és nagy odafigyeléssel kritizálták az igazságszolgáltatási szervek érvelését; kiálltak az emberi jogok védelme mellett; de ugyanilyen hangsúlyt fektettek az állampolgárok felelősségére és kötelességeikre is. Fontos újra hangsúlyoznunk: mindezek hátterében nem a rendszer megdöntésének célja állt, hanem egy párhuzamos polisz alapjainak lerakása, „a társadalom önszerveződésének” megvédése és elősegítése. Ez az önszerveződés éles ellentétben állt az állami tervezés által kikényszerített „mechanikus” renddel. A társadalmi önszerveződés a társadalmi érdekek szabad játékából és a különböző valóságok összeütközéséből nőtt ki, bizonyos viselkedési alapszabályok betartása mellett. Ezért a jogállamiság mint általános és univerzális (ennélfogva legtöbbször procedurális) szabályok rendszere képezte a „civil társadalom” alapját. Nem pusztán azért, mert biztosította a „fair playt”, hanem azért is, mert a kormányzás egy formájaként arra tanította az embereket, hogy legyenek felelősségteljesek. Ez a kormányzás disszidens művészetének magja: az egyéni felelősségvállalás és a joguralom szinergiája. Az önmagunkról szóló igaz tudás megszerzésének egyéni technikája a felelős állampolgári viselkedés és egyben a kormányozhatóság alapját is képezte.

A disszidensek ezzel a víziójukkal tulajdonképpen visszatértek a politikához az „antipolitikán” keresztül, mivel a rendszer működtetőit szembesítették a hatalomgyakorlás egy magasabb rendű és ésszerűbb módjával. Ettől a ponttól fogva nem utasították el a

---

22 Ivan Klíma ezt nevezte „az igazi materialisták összeesküvésének.” Bővebben lásd Klíma (1985).

politikát, de még az államot sem, hanem inkább újrafogalmazták annak szerepét: az állam feladata ebben a felfogásban a társadalmi önszerveződés körülményeinek biztosítása lett, amit elsősorban példamutatással, örködéssel és jogkövetéssel ér el. „Az állam túlságosan is fontos társadalmi intézmény ahhoz, hogy egyszerű élőködőként tekintsünk rá, amit fokozatosan ki kell zárni a társadalom életéből [...] Az államra, vagy nevezzük akárhogy, mindig is szükség lesz valamilyen formában, hiszen az a társadalom egy kifejeződési formája, a hosszú és rövid távú érdekek közötti demokratikus egyensúlyozás eszköze és törvényes képviselője.” Csupán azért van szükség párhuzamos struktúrák kialakítására, mert a szocialista vezetők csúfos kudarcot vallottak ezen feladatok ellátásában (Dientsbier 1991).

Ahogy azt már korábban jeleztem, a disszidensek nem a 18. századi elképzeléseknek megfelelően gondolkodtak a „civil társadalomról”. Az új civiltársadalom-fogalom két szempontból is eltér az „eredetitől”: először is nem természetes adottság, hanem valami, amit fel kell építeni, meg kell védeni, és amit fejleszteni kell. Alapját az emberek autonómia iránti természetes vágya képezi, ami viszont meglehetősen törekeny jelenség, és kizárólag megfelelően kialakított körülmények közt képes erőre kapni.²³ Másodsorban – ám az előbbiekhöz kapcsolódóan – a disszidensek jóval nagyobb hangsúlyt helyeztek a kormányzás lelkipásztori jellegére: az állampolgári nevelés szerepét hangsúlyozták ahelyett, hogy olyan technikai eszközöket kerestek volna, amelyek lehetőséget teremtenek az autonómia iránti vágy természetes szárbá szökkenéséhez. Ez a pozíció nyilvánvalóan összefüggésben volt a disszidensek szakmai háttérével és az önmagaság általuk kifejlesztett technikájával. Ami azonban közös volt a disszidensekben és a skót felvilágosodásban, az a kormányozhatóság problémájának középpontba helyezése: a kérdés mindkét csoport számára az volt, hogy miként lehet létrehozni egy olyan környezetet, amelyben az egyének felelősségteljesen képesek alakítani saját cselekedeteiket. Az 1980-as évek legelejétől fogva ez a probléma alapozta meg a kommunista rendszerrel szembeni kritikájukat és azokat a vádakat, melyek szerint a rendszer működése irracionális, és eleve kizárja az „egyének önuralmára” épülő kormányzást. Ami azonban még mindig hiányzott a disszidensek kezéből, az nem más, mint a kormányzás technológiája. Ezek olyan eszközök, amelyek az egyének és a népesség távolból való alakítását, az „állampolgáriság” mint elérendő cél felé terelését teszik lehetővé. A következő fejezetben amellettt érvelek, hogy a „monetarizmus” a kormányzásnak éppen egy ilyen technikáját kínálta.

---

23 Ebből a szempontból a civil társadalom disszidens eszméje nagyban hasonlít a neoliberaisok kormányásfelfogásához. Bővebben lásd Burchell (1996).

A MONETARIZMUS ÉS A TECHNOKRATÁK

KIK VOLTAK A TECHNOKRATÁK, ÉS HOGYAN LETTEK MONETARISTÁK?

Az 1992-es választások után a legfontosabb politikai pozíciókat a Cseh Köztársaságban technokraták egy összetartó csoportja töltötte be, amelynek néhány tagja már az 1990–91-es kormánynak is tagja volt. Ahogy a 2. táblázatból láthatjuk, ők töltötték be a miniszterelnöki pozíciót, irányították a legfontosabb gazdasági tárcákat, valamint az Állami Bankot (SB)²⁴ és az állam Kereskedelmi Bankját (KB). Mind közgazdászok voltak, vagy legalábbis pénzügyi szakértők. Heten cseh intézményekben szereztek közgazdász képzést, négyen pedig külföldön is tanultak közgazdaságtant. Mind úgy hivatkoznak erre az időszakra, mint ami alapvetően meghatározta világlátásukat.²⁵ Karrierjük egy pontján mindannyian dolgoztak vagy az SB-ben, vagy a Csehszlovák Tudományos Akadémia (ČSAV) közgazdasági kutatóintézteiben.²⁶

2. táblázat

Az 1992-es cseh kormány „monetarista” tagjainak karrierútjai

Név	Végzettség	Első állás	Második állás	Harmadik állás	Negyedik állás	1992-ben betöltött pozíció
Václav Klaus	Közgazdász 1964	Tudományos munkatárs EiČSAV 1965–70	Tisztviselő, SB 1971–82	Közgazdász, SB 1982–87	PIČSAV 1987–89	Miniszterelnök
Karel Dyba	Közgazdász 1968	Tudományos munkatárs EiČSAV 1972–84	Tudományos munkatárs PIČSAV 1985–90	n/a	n/a	Gazdaságfejlesztési miniszter

24 Az Állami Bank (csehül Státní Banka Československá) a csehszlovák jegybank volt 1950–92 között – a szerk.

25 Lásd *Kdo je kdo* (1991).

26 A Csehszlovák Tudományos Akadémiának (ČSAV) két közgazdasági kutatóintézte volt: az EiČSAV (a ČSAV Közgazdaságtudományi Intézete) és a PIČSAV (a ČSAV Prognosztikai Intézete).

Név	Végzettség	Első állás	Második állás	Harmadik állás	Negyedik állás	1992-ben betöltött pozíció
Dušan Třiška	Közgazdász 1973	Nincs információ	Tudományos munkatárs EIČSAV 1979–90	n/a	n/a	Pénzügyminiszter-helyettes
Vladimír Dlouhý	Közgazdász 1977	Külföldi tanulmányok 1977–83	Egyetemi oktató, Közgazdaságtudományi Egyetem 1983–89	Tudományos munkatárs PIČSAV 1989	n/a	Ipari és kereskedelmi miniszter
Jan Stráský	Közgazdász 1970	Közgazdász, SB 1970–90	n/a	n/a	n/a	Egészségügyi miniszter
Richard Salzmann	Jogász 1952	Tisztviselő, SB 1954–68	Központi iroda, SB 1969–90	n/a	n/a	KB-elnök
Jozef Tošovský	Közgazdász 1973	Több pozíció 1973–84	Közgazdász, SB londoni kirendeltség 1984–85	Tanácsadó, SB 1985–89	n/a	SB-elnök
Tomáš Ježek	Közgazdász 1962	Tudományos munkatárs EIČSAV 1964–84	Vezető elemző, PIČSAV	n/a	n/a	Privatizációs ügyekért felelős miniszter

Jelmagyarázat: n/a: nincs adat.

Tošovský és Dlouhý kivételével a legtöbbjük karrierje csak lassan haladt előre. Átlagosan 24 évvel 1989 előtt diplomáztak, de ez idő alatt alig néhányan értek el magasabb pozíciót, mint a ČSAV tudományos munkatársa vagy az SB közgazdásza. Hogy miért? A válasz ismét az, hogy vagy lefokozták őket, vagy akadályozták előmenetelüket 1968-as szerepváltásuk miatt. Václav Klaus, aki az 1960-as évek elején még ígéretes karrier elé nézett mint elméleti közgazdász, 1970-ben az Akadémia „normalizálása” során elvesztette állását, miután nyíltan propagálta a nyugati típusú közgazdaságtant. Egyszerű hivatalnokként volt kénytelen csatlakozni az SB-hez, és csak lassan kerülhetett följebb a ranglétrán. Richard Salzmann, aki már az ötvenes években is hátrányt szenvedett burzsoá származása miatt, az 1968-as bankreformprogram kidolgozása miatt fokozták le újra. Dyba, Ježek, Stráský és Třiška akadémiai előrehaladását szintén akadályozták, és az 1980-as évek közepéig gyakorlatilag ugyanabban a pozícióban maradtak, mint amibe a normalizálás idején kerültek.

Ezeket az embereket így nem kooptálta a rendszer, 1968 után nem jutottak előrébb karrierjükben. Azonban azt sem lehet mondani róluk, hogy disszidensek lettek volna, hiszen nem választották a disszidens életforma bizonytalan morális létezését, de még különösebben rebellisnek sem voltak mondhatók. Strásý kivételével nem is ismerték a disszidenseket, nemhogy csatlakoztak volna hozzájuk. És végezetül, bár a rezsimnek dolgoztak, „reformkommunistának” sem nevezhetnék őket, hiszen mindannyiukat a nyugati közgazdaságtan érdekelte, az Állami Bankban pedig az 1980-as évek elején külön szemináriumokat szerveztek, ahol „nem marxista közgazdaságtannal” foglalkoztak. A legjobban a „belső száműzetés” írja le ezeknek az embereknek a helyzetét. Az 1968-as válságra nagyjából hasonlóan reagáltak, mint a disszidensek, de a visszavonulásuk mérsékelt volt. A magánszférájukba vonultak vissza, elfogadva egyfajta alkut a vezetéssel („békén hagyunk titeket és ti is békén hagytok minket”). A nyugati közgazdaságtan iránti érdeklődésük egybevágott ezzel az életformával: a vezetés tolerálta ezt az érdeklődést, ami kívülesett a politika világán, hiszen nem a rezsim megreformálására irányult, és nem volt párbeszéd vagy vita a szóban forgó csoport és a rendszer közgazdászai között. Sőt, a találkozóik jó része kvázi titkos volt. Hayek műveivel – amelyekből Ježek kettőt is lefordított – lakásszemináriumokon ismerkedtek, így előre kizárva minden kapcsolatot a kormánnyal. Egy erősen összekovácsolódott csoport jött így létre, „lelkek szövetsége, akik megértették egymást”, és nem kommunikáltak a reformközgazdászokkal (Klaust idézi Komárek et al. 1994a).²⁷

A csoport választását, a „belső száműzetést” tehát a társadalmi térben való kedvezőtlen elhelyezkedésük is kondicionálta, az előmenetelben ugyanis akadályoztatva voltak. De ez a „választott életmód” oda vezetett, hogy a csoport tagjai elfogadtak egy heterodox ideológiát, ami eleve elzárta a kapcsolat lehetőségét a „reformkommunistákkal”. A belső száműzetés így kialakított identitása megerősítette választott életmódjukat, és hozzájárult ahhoz, hogy a karrierjükben nem haladtak előbbre. Csak 1985-ben kezdték felvenni a kapcsolatot a „reformkommunista” közgazdászokkal, de ekkor már ők számítottak az erősebb félnek részben kohéziójuk miatt, és részben azért, mert a rendszer gazdasági válsága ekkorra már igazán súlyos volt. Ebben az évben Dyba, Dlouhý, Ježek és Tříska az újonnan alakult Prognosztikai Intézetbe kerültek. Ez az intézet, amelyet a szociáldemokraták felé hajló reformkommunista közgazdász, Valtr Komárek vezetett, a közgazdaságtan területével foglalkozott, a feladata pedig a piaci reform valamilyen formájának kidolgozása volt. 1988-ban az előbb említett négyesnek sikerült Klaust is az intézetbe hoznia. Amikor a Polgári Fórum megalakult, a Prognosztikai Intézet munkatársai alkották annak

---

27 A reformkommunisták és a belső disszidens szakemberek közötti gyenge kötések megkülönböztetik a cseh esetet mind a szlovák, mind a magyar esettől, és sokban magyarázzák az 1989 utáni közpolitikai különbségeket (Tőkés 1996; Grzymala-Busse 1998).

gazdasági csoportját. Klaus és Dyba a Fórum ismert tagjai lettek, Klaust és Dlouhýt pedig később pénzügy- és gazdasági miniszternek nevezték ki.

A MONETARISTA KORMÁNYZÁS TECHNOLÓGIÁJA

Václav Klaus volt a közgazdászok e csoportjának az elismert vezetője, részint elhivatottsága és tapasztalata miatt, de azért is, mert kiváló elméleti közgazdász volt.²⁸ Třiska és Ježek egyaránt úgy beszélnek róla, mint aki komoly hatással volt az életükre. Klausra saját állítása szerint Milton Friedman és Hayek voltak a legnagyobb hatással külföldi tanulmányai során; a csoportjára pedig szerinte leginkább az volt a jellemző, hogy mindig a külföldi tankönyveket bújták, és kritikusan álltak a „harmadik út” gondolatához. Azzal különböztették meg magukat a reformkommunista közgazdászoktól, hogy ragaszkodtak a nyugati monetarista közgazdaságtanhoz, és nem hittek a részletes reformtervekben. Ők „egyszerű, általános és kötött szabályokat” akartak, „vagy makroegyensúlyt, a piac minőségének és erejének növelését és racionális makrogazdasági politikát. Hisznek a monetáris közgazdaságtan bizonyos általános elveiben, amelyek különböző intézményi berendezkedésekben is érvényesek, emellett kiállnak a közpénzügyek ortodox megközelítése mellett” (Klaus 1989).

De mi ez a „monetarizmus”, ami ennek a csoportnak a világméretű formálta? A „monetarizmus” alatt általában azt a gazdaságméletet értjük, amely a főáramú keynesianizmus kihívója volt a korai 1970-es években. Klaus is ebben a kontextusban hivatkozik rá mint szemléletformáló irányzatra. Ezenkívül a „monetarizmus” gyűjtőfogalma a neokonzervatív forradalom gazdaságpolitikai intézkedéseit, illetve a világgazdaságot ellenőrző intézmények ajánlásait is jelölheti.²⁹ Azonban Klaus viszonya ezekhez az ajánlásokhoz már bonyolultabb. Sokan a cseh gazdaság elemzői közül megkérdőjelezik, hogy Klaus „valóban” monetarista volt-e, mint ahogy azt magáról állítja. Gazdaságpolitikájának néhány eleme ugyanis – különösen a munkanélküliség nagyon alacsony szinten tartása – ellentmond a neoliberais tanoknak (Orenstein 1994; Rutland 1992/93). Klaus a maga részéről ezekre a találgatásokra úgy reagált, hogy véleménye szerint az IMF gazdaságpolitikai ajánlásai között voltak szakmailag megalapozatlanok. Ezért úgy tűnik, választanunk kell, hogy a megfigyelők (IMF-ortodoxiát visszahangzó) véleményét fogadjuk-e el,

28 Salzmann fogalmazott így Komárek et al. könyvében (1994a).

29 A legjellemzőbb ilyen ajánlások a következők: 1. az infláció kordában tartása, akár a munkanélküliség növelése árán is; 2. szigorú költségvetési politika, amelyet „a pénzmennyiség egyenes növelése” határoz meg és irányít; 3. a kötött szabályok előnyben részesítése a diszkrecionális hatálommal szemben; 4. rugalmas árfolyamrendszer bevezetése, amely elősegíti a nemzetközi versenyben való részvételt. Lásd még Frieden (1991) és Mankiw (1990).

mely szerint Klaus monetarizmusa csak ámítás, és kevés köze van valódi gazdaságpolitikájához, vagy Klaus saját önkategorizálását, amely szerint ő a monetáris klasszikusok egyetlen hű értelmezője.

Én azonban úgy gondolom, hogy van még egy lehetőség azon kívül is, hogy beszállunk a végső soron a doktrínáról, vagyis a szövegértelmezés monopóliumáról szóló küzdelembe. Az értelmezés és az értelmezésért folyó harc megkerülhetetlen elemei ennek a folyamatnak, és így lehetetlen lenne igazságot tenni a két fél között. Ehelyett hasznosabb elemzési stratégia lehet, ha a monetarizmusra nem doktrínaként, hanem *technológiaként*, vagyis a gyakorlati érvelés és cselekvés területeként gondolunk, amely viszonylag független mind a felhasználástól és az absztrakciótól, mind a közpolitikától és az elmélettől. Amikor a monetarizmust doktrínaként kezelik, az elemzők figyelme mindig az elmélet és a közpolitikai megvalósítás közötti különbségekre összpontosul, amelyeket ekkor vagy „kudarcnak” vagy pragmatikus (esetleg éppenséggel „cinikus”) módosításoknak tekintenek. Például az alacsony munkanélküliségre Csehországban annak jelként tekintenek, hogy Klaus csak szavakban monetarista, és gazdaságpolitikáját valójában a befolyásos érdekcsoportok igényeinek való megfelelés motiválja. Ezek a magyarázatok azonban nem veszik figyelembe az ilyen „elhajlások” lehetőségének körülményeit, valamint az ezek mögött meghúzódó érveket és technikai eszközöket. Ha a monetarizmust technológiaként elemezzük, az pontosan azt jelenti, hogy a „gyakorlatiasságot” mint a gondolkodás és cselekvés strukturált formáját, mint „gyakorlati racionalitást” vizsgáljuk, ami közvetít elmélet és közpolitika között.³⁰ Ebből a szempontból nem a teljes foglalkoztatás a problémás, hanem az azt általában követő infláció.

Miből áll ez a monetarista technológia? Hadd javasoljak egy definíciót, amely a monetarista technológia általános és kevésbé érdekes jellemzőitől (amelyeket más típusoknál is megtalálunk) az igazán egyedi és megkülönböztető tulajdonságok felé halad. *Az első és legáltalánosabb jellemző, hogy e technológia célja a gazdasági élet kormányzása.* Hogy ezt értsük, emlékeztetnünk kell magunkat, hogy a „gazdaság” kifejezés maga nem olyan régóta jelenti a „társadalom egy szféráját”. A fogalom a korai 18. században például még mindig a kormányzás egy gazdálkodó módjára vonatkozott, annak egy módjára, hogy hogyan kell helyesen rendezni a dolgokat. Ez a jelentés megmaradt abban, amikor azt mondjuk, hogy valaki valamivel „jól gazdálkodik”, vagyis szabályosan, mértékletesen és racionálisan kezel valamit. Így amikor a monetarizmusra nem a gazdaság elmélete-

---

30 A „gyakorlati racionalitás” vagy *techné* középpontba állítása Foucault egyik legfontosabb hozzájárulása a szociológiaelmélethez (Foucault 1987).

ként, hanem a kormányzás technológiájaként tekintünk, csupán visszatérünk a szó eredeti jelentéstartalmához (Miller és Rose 1990).³¹

A második jellemző, hogy a monetarizmus a kormányzás egy liberális formája. A „gazdaság” modern kori, a társadalom egy szférájára vonatkozó jelentése a liberalizmussal kezdődött, hiszen a liberalizmus kezdte a kormányzás tárgyát a társadalom egy speciális szférájaként értelmezni. A liberalizmus továbbá kiállt amellett, hogy ez a szféra természetétől fogva hajlamos a rendre, és ezért a kormányzásnak ezt a természetes hajlamot kell kiaknáznia (Foucault 1991). Ez a „távolról” kormányzás technikája, amely anélkül működik, hogy be kellene avatkozni vagy át kellene venni az irányítást a kormányzott felett.

A harmadik, amely valamelyest módosítja az előző pontot: a monetarizmus a kormányzás neoliberais módja, amennyiben konstrukcionista attitűddel áll a kormányzás tárgyához. Ahhoz, hogy képes legyen a távolból is működni, a neoliberalizmus először létre akarja hozni a társadalmi cselekvés önszerveződő szféráit és képessé akarja tenni az egyéneket, hogy független, felelősségteljes cselekvőkként viselkedjenek (Burchell 1996).

A negyedik jellemző a monetarizáció folyamata, ami megkülönbözteti a monetarizmust más neoliberais kormányzási technológiáktól. A monetarizmus a társadalmi cselekvés önszerveződő szféráit hozza létre és irányítja őket távolról azáltal, hogy monetáris reprezentációkat szab a társadalmi valóságra, amelyet így kiszámíthatóvá, megismerhetővé, kormányozhatóvá és önszabályozóvá tesz. Ez *nem* azt jelenti, hogy ezáltal az önszabályozás vagy az egyensúly *valóban* elérhető, de ezek a reprezentációk lehetővé teszik, hogy a kormányzás monetáris módja liberális maradjon, vagyis a távolból és óvatosan fejtsse ki hatását, erősítse az önszabályozást, és amennyire csak lehet, elkerülje a nagymértékű közvetlen beavatkozást. Mint minden más reprezentáció – térképek, diagramok, statisztikák, jelentések és egyebek –, a monetáris reprezentációk is lehetővé teszik, hogy a személyek és a népesség egészének ügyeit „a távolból” szabályozzák, mert távoli jelenségeket tud mobilizálni és ezeket a „kalkuláció központjainak” közelébe hozni (Latour 1987). A népességet vagy az egyéneket reprezentáló monetáris eszközök (például a „pénzállomány” vagy a „humán tőke”) azzal az előnnyel járnak, hogy pontos számításokra alkalmasak és kihasználják a piacok önszabályozásra való hajlamát.

Ezt a monetarizálást jól példázza a cseh esetben a kuponos privatizáció. Ha a monetarizmusra mint doktrínára gondolunk, a kuponos privatizáció valóban heterodox megoldásnak tűnhet, mert nem képes jól azonosítható tulajdonosokat létrehozni. Ha azonban mint technológiára gondolunk rá, akkor a kuponos privatizáció egy tiszta

---

31 Bár a monetaristák sokat hangoztatják a szabadságot, ami valójában foglalkoztatja őket, az a kormányzás. A fő kérdésük az, hogyan lehet egy olyan rendszert létrehozni, amely „stabil és mentes a felelőtlen kormányzati beavatkozástól”, és a válaszuk az, hogy „a pénz feletti ellenőrzés hatásos eszköz lehet a gazdaság ellenőrzéséhez és formálásához” (Friedman 1962: 38–39).

alkalmazási terület. Ahelyett, hogy tőkét vonzottak volna, amely meg tudja vásárolni a korábbi állami vállalatokat, vagy ahelyett, hogy megszüntették volna a monopóliumokat a nagy konszernek feldarabolásával, ahogy a reformkommunisták javasolták, Klaus és társait az érdekelte, hogy megteremtsek a vállalatok részvényeinek *piacát*. Hogy miért? Azért, mert így megfoszthatták az államot a közvetlen beavatkozás képességétől, és biztosíthatták, hogy csak „távolról” tudjon cselekedni. Emellett a korábbi állami cégeket a bankokon keresztül a pénzügyi szféra irányításának vetették alá. A kuponos privatizáció melletti választás nem magyarázható meg pusztán gazdasági kritériumok vagy a kormány profit-számításai alapján, hiszen sok vállalat pontos árát még nem is találta meg a piac, a tulajdonosokról nem is beszélve (Ježek és Turek 1989; Róna-Tas 1996).

Az ötödik jellemző: a monetarizáció kétféleképpen teszi a személyes döntéseket távolról kormányozhatóvá: a) lehetővé teszi, hogy a kormányzó az információt, és ne magát a cselekvést befolyásolja; b) lehetővé teszi, hogy a kormányzó a kockázatok valószínűségét, és ne a konkrét személyeket befolyásolja. A monetarizáció önszerveződő szférákat teremt, amelyek távolról kormányozhatók, mert a pénz, az ár és a piacok potenciálisan egyértelmű információkat nyújtanak, így a döntéseket statisztikailag előrejelezhetővé teszik. A kormányzás művészete így monetarista szempontból annak a garantálásából áll, hogy az ilyen információk „átláthatóak” legyenek, vagyis nemcsak hogy elérhetőek a közös nyilvánosságban, de a jelentésük is egyértelmű. Ez a cél diktálja azt, hogy a monetáris hatóságot egy sor szigorú és megszeghetetlen, alkotmányra emlékeztető szabály korlátozza, mint a költségvetési egyensúly és a pénzállomány rögzített, lassú növekedése. Miért? Nem azért, mert nem szabad „beavatkozni” a gazdaságba, hanem mert az ilyen diszkrecionális lépések *torzítják az információt*. Míg keynesiánus szempontból az inflációs célok kítűzése, a pénzmennyiség növelése, a deficitfinanszírozás és a többi hasonló intézkedés a gazdaságba való „beavatkozásoknak”, vagyis olyan eszközöknek számítanak, amelyekkel stabilizálni lehet egy lerobbanásra hajlamos érzékeny gépezetet, addig monetarista szempontból ezek a kormányzás kockázatos formái, mert torzítják az információt és „rossz jeleket” küldenek, ami szisztematikus hibákat okoz a várakozásokban (Klaus és Tříška 1989; Thygesen 1984; Friedman 1962; Mankiw 1990).

Ez magyarázza azt, miért irtóznak annyira a monetaristák az inflációtól: nemcsak torzítja az árakat és megakadályozza a racionális döntéshozatalt a vállalatok szintjén, de eleve kizárja a gazdaság racionális kormányzását. Ha nincs rögzített szabály a pénzállomány növekedésére, akkor még ha a döntéshozók alacsony inflációs célokat jelöltek is ki, az egyének azt várják, hogy a döntéshozók nem tartják be az ígéretüket, hiszen történt már ilyen korábban is. Ezek az inflációs várakozások önbeteljesítő jóslattá válnak, amelyek szisztematikus torzítják az információt. Így a diszkrecionális döntések csak „perverz

hatásokhoz” vezetnek, mint amilyen az elszabaduló infláció.³² Érdeemes megemlíteni, hogy Klaus irányítása alatt Csehországban alacsonyabban tartották az inflációt, mint a szomszédos országokban, még ha ez azt is jelentette, hogy a cseh gazdaság lemaradt a növekedésben (Švejnar 1995).

Hasonló érveket lehet felhozni a vállalati csőddel kapcsolatban: itt szintén igaz, hogy ha a monetarizmust gazdasági elméletként kezeljük, nehéz megértenünk, miért ódzkodott Klaus annyira attól, hogy bevezesse a csődtörvényt. A törvény 1991-ben került a parlament elé, de mivel a kormány hátráltatta annak elfogadását, végül csak 1995-ben került bevezetésre. Azzal sem magyarázunk meg semmit, ha azzal vádoljuk vagy azért csodáljuk Klaust, mert „gyakorlatiasan” viselkedett. Ha viszont a monetarizmusra mint technológiára gondolunk, akkor nyilvánvaló, hogy a vállalati csődeljárás – legalábbis az átmenetnek ezen a pontján – ellentmond a monetarizációnak, és így fel kellett függeszteni. A probléma az volt, ami mostanára Oroszországban szinte rutinná vált: a cégek elkerülhetik a csődöt, vagy életben maradhatnak egy csőd után azáltal, hogy a nem monetarizált csere, vagyis a barter eszközhöz nyúlnak. Ez a cseh esetben is a tranzakciók átláthatatlanságához vezethetett volna, amivel elveszett volna a távolról kormányzás képessége. Így „technológiai” alapon nézve a csődtörvénynek várnia kellett, amíg minden cég pénzügyi ellenőrzés alá került, vagyis amíg be nem fejeződött a kuponos privatizáció (Rutland 1992/93; Burawoy és Krotov 1992).³³ Amint az információ átláthatóvá és egyértelművé válik, a „távolból irányítás” előtt hatalmas tér nyílik, ahogy ezt ma a vállalati ellenőrzés területén láthatjuk (Fliegstein 1990).

De a távolból irányítás technikái nemcsak a vállalatokra jellemzőek, a monetarizmus pedig nem csak a szűken értelmezett gazdasági kormányzásra alkalmas. Éppen ellenkezőleg, ez a *társas élet* gazdasági kormányzásának módszere, amennyiben a „társadalmi problémák” széles körének tudunk monetáris reprezentációt adni, például a bűnmegelőzés, a bevándorlás, a családtervezés, amelyeket így „szervezett pénzügyi piacok” fognak irányítani és stabilizálni (Thygesen 1984; Gordon 1991).³⁴ Ahhoz viszont, hogy a társadalmi élet gazdasági kormányzásának ez a formája elképzelhető legyen, a monetarizmusnak túl kellett lépnie egy belső akadályon, nevezetesen az egyéni racionalitás problémáján. A kormányzás liberális technológiáit, amelyek az egyéni autonómián és választásokon keresz-

---

32 Ez Robert E. Lucas, Jr. elemzésén alapul, lásd Mankiw (1990).

33 Ezentúl a rendszerváltás korai szakaszában a vállalati csőd nem lehet a hatékonyság olyan csatlakoztatatlan szűrője, mint amilyen a monetarizáció lezárulása után lehetne (Ježek és Turek 1989: 10).

34 Gordon példaként említi Gary Becker javaslatát, hogy a jogrendet kezeljük úgy mint a „jogkövető magatartás kínálatát”, hogy ki tudjuk számítani a „bűnözés azon mennyiségét, amit a társadalom még tolerálni tud” (Gordon 1991: 33).

tül akarnak irányítani, bizonyos szinten korlátozza az egyének racionális döntéshozatalra való képessége. Ebből következően ezek a technológiák együtt járnak a civil társadalom viszonylag kizáró felfogásával, amelyben szigorú határ választja el az ésszerű egyéneket, cselekedeteket és életszférákat a nem ésszerűektől.³⁵ Alternatívaként szóba jöhetnek még olyan fegyelmező mechanizmusok, amelyek normalizálják az egyéneket. A monetarizáció azonban ezt az akadályt úgyesen átlépi azzal, hogy úgymond véletlenszerűvé teszi a racionalitást.³⁶ Ehelyett, hogy felosztanánk az egyéneket racionális és nem racionális csoportokra, az embereket a népesség bizonyos alegységeiben egy bizonyos hozzárendelt statisztikai valószínűséggel racionálisnak tekinthetjük. Ha ezeket a valószínűségeket aztán piaci árakra fordítjuk le, elérhető egy olyan egyensúly, ahol a racionalitást maximalizáltuk. Pontosan ezt teszik a biztosítási és hitelezési technológiák, és erre utaltam, amikor azt írtam, hogy a monetarizmus kockázati valószínűségeket kormányoz a konkrét emberek helyett. Ez fontos, hiszen a kockázati technológiák egy olyan „utópikus” eszmét jelentenek, amelyben a pénz alapjául szolgál a „társadalmi” „gazdaságiként” való globális újraértelmezésének, és amelyben a civil társadalomba való bevonódás korlátai jelentéktelenek, hiszen a konkrét személyeket monetarizált tulajdonságok halmazára, preferenciákra, várakozásokra és egyebekre tudjuk bontani.³⁷ Így, bár a monetarista technológiáknak ez az oldala Csehországban még nem olyan fejlett, a felkínált utópikus eszmerendszer segít megérteni, mi vonzotta egymáshoz a monetaristákat és a disszidens értelmiségieket. A disszidenseket vonzotta az a lehetőség, hogy a civil társadalom a monetarista technológiák által befogadóvá válhat, a monetaristák pedig elismerték, hogy a társadalmi élet gazdasági kormányzása akadozna, ha nem járna együtt egy felelős egyéneket teremtő lelkipásztori misszióval,³⁸ amelyet Csehországban nem lehetett a disszidens értelmiségiek nélkül véghezvinni.

---

35 „A szabadság csak felelősségteljes egyének számára elfogadható cél. Nem hiszünk az elmebajosok, sem a gyermekek szabadságában. Elkerülhetetlenül szükséges választóvonalat húzni a felelősségteljes egyének és a társadalom többi tagja közt, ami mindazonáltal jelzi [...], hogy a paternalizmus elkerülhetetlen azokkal szemben, akiket nem tartunk felelősségteljes embereknek” (Friedman 1962: 33).

36 Ez az olyan neoklasszikus közgazdasági elméletekre igaz, mint a „racionális várakozások” elmélete (Mankiw 1990; van Zijp és Visser 1994).

37 Az egyéneket kijavító fegyelmező technikák és a kockázatokat minimalizáló aktuáriusi technológiák közötti különbségről lásd bővebben Castel (1991); Simon (1987, 1988).

38 Én nem követem Castel vagy Simon érvelését, miszerint a neoliberalizmus a fegyelmező társadalomból a kockázati társadalomba való átmenetet jelentené. Ehelyett amellet érvelek, hogy a

VONZÁSOK ÉS VÁLASZTÁSOK – A MONETARISTA ÉS DISSZIDENS DISKURZUS KAPCSOLATA

Mi is pontosan, ami közös volt a monetaristákban és a disszidensekben? Amint azt be fogom mutatni, a két csoport hasonlóan gondolkodott arról, hogyan kell irányítani a társadalmat és hogy mi az értelmiség szerepe. Amellett érvelek, hogy mindkét közös pont a két csoport „disszidens” és „belső száműzött” identitásának homológiájából fakadt.

A Kasszandra-komplexus: Ahogy az olvasók azt tudják, Kasszandra trójai királylányt hasztalan jövődöleési képességgel átkozták meg: látta a jövőt, de soha senki nem hitte el a jövődöleseit. Az „új osztály”-projekt bukása után a disszidensek és a monetaristák nem vágytak már a teleologikus értelmiség szerepére, a prófétáéra, aki látja a jövőt és tervet készít, pontosan azért, mert tisztában voltak a nem szándékolt „perverz” hatásokkal, amelyek az ilyen próféciákkal együtt járnak. Kasszandrához hasonlóan csak szerencsétlenségről tudtak volna jövődölni, így inkább csöndben maradtak. Így állt elő az a paradox helyzet a cseh történelemben, hogy az értelmiségiek és technokraták jelenleg valószínűleg több hivatalos pozíciót töltenek be, mint valaha, de mindeközben nagyon szkeptikusan gondolkodnak saját hatalmi pozíciójukról, és arról is, hogy mennyiben képesek egyáltalán befolyásolni az eseményeket. A disszidensek ízlésvilágának megfelelt sokat vitatott távozások a politikából, amire vágytak ugyanis, az nem múltó világi, hanem pásztori hatalom volt. A monetaristák egyedülálló döntéshozatali pozícióját korlátozta a saját magukról mint a rendszerváltás technikusaírói alkotott kép és a technológia, ami rendelkezésükre állt. Mindkét csoport „totalitáriusnak” tartotta és elutasította azt az elképzelést, hogy az értelmiségiek tudása a társadalmi tervezés alapja lehetne, az előrejelzés bizonytalanságában pedig a „perverz hatások” forrását látta (Klaus és Třiska 1989: 41). Ahogy korábban is említettem, a monetaristák szerint bármilyen kísérlet egy inflációs cél felállítására a saját dugájába dől, mert a gazdaság szereplői nem fogják elhinni, hogy a tervező tartja a szavát. Ezért a monetaristák meglehetősen szkeptikusak az „előrejelzésekkel”, „iparpolitikával” és hasonlókkal szemben. A disszidensek mint lelkipásztorok szintén azt állítják, hogy ismerik a jövőt vagy a legjobb oda vezető utat. Megtanulták, hogy minden kísérlet egy morális társadalom megtervezésére szükségképpen annak az ellenkezőjét fogja elhozni, mert az emancipáció egy belső folyamat, amit nem lehet felülről előírni.

Az állampolgári nevelés feladata: teleologikus értelmiség helyett a cseh disszidensek és monetaristák a saját szerepüket pásztorokként és „civilizátorokként” képzelték el.

---

neoliberalizmust egy olyan politikai racionalitásként kell felfognunk, amely egyesíti a fegyelmező, az aktuáriusi és a lelkipásztori technikákat. Ehhez hasonlóan érvel O'Malley is (1996).

A példaképük nem József Egyiptomban, hanem Mózes a sivatagban. Ahogy Mózes, ők is azt tűzték ki célul, hogy a rabszolgákat szabad individuumokká tegyék azáltal, hogy törvényeket adnak nekik és megtanítják őket törvénytisztelő polgároknak lenni, akiket finom intéssel, és nem csak erőszakkal lehet kormányozni. Ez mindkét csoport számára azt jelentette, hogy el kell fordítani az embereket az anyagias értékektől, a konzumerizmustól, el Gósen húsos fazekaitól³⁹ egy spirituális és egyben aszketikus civilizáció felé. Ahogy Mózes, úgy a disszidensek és a monetaristák is magukra vették a pásztor szerepét és elmondták az embereknek, hogy a civilizációba vezető út az áldozat sivatagán és az új törvények elfogadásán át vezet:

„Amit az elmúlt 40 évben átéltünk, az nem volt más, mint egy gigantikus kísérlet, amelyben a társadalmat már nem az általános, mindenkire érvényes törvény irányította [...] Megtagadtuk legfontosabb polgári értékeinket, amelyek ezeréves fejlődés eredményeként jöttek létre, és amelyeket intézmények, viselkedési szabályok és a piaci szabályok testesítettek meg [...] Sok szokásunkon változtatnunk kell majd, és alá kell írunk azt, amit a szakértők „új társadalmi szerződésnek” neveznek, ami nagyon más lesz, mint amit a múltban ismertük [...] Úgy gondolom, hogy a radikális gazdasági reform veszélyben van [...] veszélyeztetni, hogy nem vagyunk elég bátrak, eltökéltek és felkészültek, hogy véget vessünk a régi, kényelmes társadalmi szerződésnek” (Václav Klaus idézi Holý 1996).

A monetaristák általában a piac szerepét hangsúlyozzák, ami „személytelen” nevelőként nagyobb felelősségre tanít,⁴⁰ míg a disszidensek több értéket tulajdonítottak a morális nevelésnek, a gyónásnak és a pásztori gyakorlatnak. Mindazonáltal mindkét csoportnál ugyanolyan nagy hangsúlyt kapott a „kormányzás” a „parancsuralommal” szemben.

Igazságban élni: A disszidensek és a technokraták is olyan körülményeket akartak létrehozni, amelyek között az egyének önmagukat kormányozzák. Másképpen fogalmazva, megteremtik annak a körülményeit, hogy az emberek „az igazságban élhessenek”. Az emberek jelentőségteljes döntéseket hoznak majd arról, hogyan cselekszenek, ha azokat viszonyítani tudják valamihez, és ha az a valami az élet minden területén érvényes. Havel számára ez a viszonyítási alap az igazság, moralitás vagy hitelesség volt, amit folyamatos

---

39 Mózes könyvében Gósen annak a helynek a neve, ahol Egyiptomban a zsidók éltek, és amelyet elhagytak, hogy Mózes vezetésével megtalálják a Kánaánt – *a szerk.*

40 A piac akár udvariasságra is taníthat: „Bárki, aki járt nyugaton, elmondhatja, hogy az akarat, a másokkal való törődés és a mások szükségleteinek tiszteletben tartása ott igazán megszokott. Ez pontosan azért, és nem annak ellenére van így, mert ott már több mint kétszáz éve a piac uralkodik és a „láthatatlan kéz” erre tanította a polgárokat” (Holý 1996).

küzdelem árán lehet csak megőrizni. A monetaristák számára ez viszont egy technikai problémát jelentett, amire a monetarizáció adta az adekvát megoldást. Az ő üzenetük ez volt: ha hagyod a piacokat működni, ha mindennek ismered a megfelelő árát, vagyis a piac „racionális” árstruktúrárt teremtett, akkor az igazságban élsz. Az igazságban élsz, hiszen a tetteidet természetesen (a piac által) kialakult jelek (árak) irányítják, amelyek valóban tükrözik (pénzbeli) értéküket. Ezek segítségével képes vagy jelentőségteljes döntéseket hozni, racionálisan kiszámítani a tetteidet és felelősen viselkedni. Ha azonban, ahogy a szocializmusban, nem monetizálsz vagy hozod egyensúlyba a költségvetésed (ami vég-eredményében ugyanazt jelenti), akkor „hazugságban” élsz, ami egyben inflációt is eredményez. Havel számára hazugságban élni azt jelentette, hogy az ember elvesztette a viszonyítási alapját, a moralitását, és így nem esett egybe a közösségi és magánidentitás. Ehhez hasonlóan a szocialista újraelosztás is azt jelentette, hogy hazugságban élnek az emberek, mert minimalizálta a pénz, az univerzális mérőeszköz szerepét, így a kereslet és a kínálat nem esett egybe. Az újraelosztó nem tudta megmondani, hogy a gazdaság termelékeny vagy sem, nyereséges vagy sem, racionális vagy sem.⁴¹ Ez az egyik fő oka annak, hogy a cseh disszidensek, akik közül páran még az 1980-as évek közepén is szociáldemokraták voltak, hirtelen ráéreztek a monetáris szigor ízére. Ők is felfedezték, hogy a pénz a pásztori hatalom technikai megfelelője:

„...ahogy múlik az idő, a pénz szerepe jelentősen csökken. Ha a pénz meg tudta volna őrizni – mint univerzális fizetőeszköz – a szerepét, a helyzet nem vált volna ilyen aggasztóvá. Egy olyan helyzetben az egyes embereknek egy idő után sokkal több lett volna, mint másoknak [...] ezzel szemben most sok ember birtokol olyan hatalmat, amivel hivatalosan nem rendelkezhetne. Sajnos ezt a fajta hatalmat nem a pénz eszköze működteti. A mostani egy közvetlen, rejtett és kontrollálhatatlan hatalom. Annak eredményeként, hogy a hatalom pár befolyásos ember kezében összpontosul, csaknem lehetetlen kideríteni, mi is folyik valójában a társadalomban” (Pithart 1989/90).

Figyeljük meg, milyen minőségben jelenik meg itt a pénz. A pénz indirekt módon és nyilvánosan közvetíti a társadalmi kapcsolatokat, különösen a hatalomgyakorlás terén, így lehetővé teszi a hatalom korlátozását is. Ezenkívül a pénz arra is jó eszköz, hogy számon tartsuk, „mi folyik valójában a társadalomban”, megteremtve a felelős egyéni cselekvés-fel-tételeit. A pénz erkölcsös, a társadalmi tevékenységek univerzális mérőeszköze, ami garan-

---

41 „Az a gazdaság, amelyben irracionális árak vannak, irracionálisan viselkedik, és senki nem tudja megmondani, mi segít rajta és mi árt neki a leginkább” (Klaus 1991).

tálja, hogy minden méltányos módon történjen. Vagyis röviden: feltéve, hogy a megfelelő pénzügyi gyakorlatok uralkodnak, a pénz képes civilizálni a társadalmat.

Távolról cselekvés: a cseh disszidensek egy olyan társadalmat képzeltek el, amelyet „pásztori hatalommal” lehet irányítani, vagyis nem parancsokkal vagy elnyomással, hanem távolról vezetve, kormányozva. Amennyiben a társadalom „civil” lesz, képes lesz önmagát egy természetes rend szerint megszervezni. A disszidensek úgy képzelték, hogy ők csak segítenek majd ebben az önszerveződő folyamatban, példát mutatnak, tanácsot nyújtanak, nevelik a polgárokat. A monetaristák is osztoztak a disszidensek vonzalmában a társadalmi önszerveződés iránt, és vallották, hogy el kell kerülni az ezekbe való beavatkozást, de ők ismerték is annak a technológiáját, hogy hogyan lehet ezeket az önszerveződő folyamatokat irányítani a távolból. A disszidensek állampolgári nevelése és a monetaristák technológiája találkozott és erősítette egymást az olyan gazdaságpolitikai lépésekben, mint a kuponos privatizáció. A döntést, hogy így, és ne közvetlen értékesítéssel adják el az állami javakat, egyszerre hajtotta a monetaristák pénzügyi kormányzás iránti elköteleződése és a disszidensek egyenlőség és részvétel iránti aggodalma. Éppen ezért úgy értékelték, hogy a kuponos privatizációnak számos egymást erősítő hatása van: megteremti a tömeges részvételt és a „piacgazdaságot támogatók stabil bázisát”, megtanítja az embereket a tisztességes versenyben való részvételre, „a keresletet és kínálatot tükröző részvényárakat alakít ki, amivel hozzájárul a tőkepiacok megteremtéséhez”, leépíti az állami ellenőrzést és megszünteti a politikai korrupciót (Ježek és Turek 1989: 11; Laštovička et al. 1995: 199–209). Röviden, ez a módszer a monetáris reprezentáció bevezetésével egyszerre vonta pénzügyi ellenőrzés alá a vállalati szektort, és alapvetően szolgálta az állampolgárok nevelését azzal, hogy lelkesítette a cseheket és lehetőséget adott nekik, hogy vállalkozó szellemű felelős állampolgárok legyenek.

Jogállamiság: Végezetül, a disszidensek és a monetaristák abban is egyetértettek, hogy a legjobb, ha az emberek viselkedését a jogállamiság elvei alapján irányítják. Ahogy Havel panaszkolta, jogállamiság nélkül lehetetlen volt felelős egyének lenni, mert az ember nem tudhatta, mikor és hogyan szegi meg a törvényt. Az állampolgári felelősség megkívánta, hogy a hatalom gyakorlása ne legyen önkényes, hanem valamilyen eljárást kövessen. Ehhez hasonlóan a monetaristák is előnyben részesítették az alkotmányokat és a kötött szabályokat, legyen szó akár a pénzkínálat növekedésének lassításáról, akár a kiegyensúlyozott költségvetésről (Ježek és Turek 1989: 5). Nekik azonban nem volt elég erejük, sem a parlamentben, sem a társadalomban, hogy ilyen alkotmányos szabályokat bevezessenek. Végző soron ugyanis az egyenlet másik fele is igaz: a jog uralmát lehetetlen bevezetni az állampolgári felelősséget érző egyének nélkül, akik betartanák azt. Így a monetaristáknak szükségük volt a disszidensek lelkipásztori hatalmára, hogy legitimálják az új rendet és megértessék az emberekkel a felelősség erényeit.

KÖVETKEZTETÉSEK

Ahogy azt korábban már leírtam, az elektív affinitás elemzésével azt akartam bemutatni, hogy a disszidensek és a monetaristák közötti szövetséget a két csoport identitása közötti homológia tette lehetővé, ami pedig a társadalmi térben elfoglalt hasonló pozíciójukból származott. Azt is elismertem, hogy ez az elemzés nem képes a szövetséget mint *tényt* megmagyarázni. Végző soron az affinitás dacára számos vitapont és érdekellentét terhelte a két csoport viszonyát. Éppen ezért a koalíció tiszavirág-életűnek bizonyult, és 1992-re Klausnak Havel kivételével az összes egykori disszidenst sikerült ellenzékbe szorítania. Összegzőképpen rátérek a tényleges folyamatra, ami a monetaristák és disszidensek szövetségét összekovácsolta, mert, bár ez megérne egy külön tanulmányt, meg kell válaszolnom a két utolsó kérdést: Milyen értelemben volt ez a rövid életű szövetség jelentős, és milyen szerepet játszottak létrejöttében a fent említett affinitások?

Ami az első kérdést illeti, az, hogy a disszidensek meghívták a monetaristákat a rendszer és az ellenzék közötti kerekasztal-tárgyalásokra, nagyon fontosnak bizonyult mindkét csoport jövője és a csehszlovák politika szempontjából. A kerekasztal-tárgyalások kulcsfontosságú pillanatnak bizonyultak, amikor a politikai hatalom szabad préda volt. Magyarországgal és Lengyelországgal ellentétben Csehországban a legfontosabb dolog, ami meghatározta a résztvevők politikai lehetőségeit, a disszidensektől való távolság volt.⁴² Azok a kommunista tisztviselők például, akik ki tudtak egyezni a disszidensekkel, mint Marián Čalfa, még sokáig fontos pozícióban maradtak, míg mások, akik nem találták meg a közös hangot az ellenzékkel, mint Ladislav Adamec, gyorsan eltűntek a politika színteréről. A monetaristák kifejezetten kényes helyzetben voltak, hiszen nem voltak disszidensek, sőt egyesek tagjai is voltak a kommunista pártnak. Azzal, hogy a disszidensek szeplőtlen múltjával azonosították magukat, a monetaristáknak sikerült olyan szimbolikus tőkére szert tenniük, ami belépőül szolgált a posztszocialista elit soraiba.⁴³

---

42 Ez azért volt így, mert nem volt egy erős reformfrakció, amelyik megszervezhette volna a tárgyalásokat, amelyeket így végül Havel két barátja szervezett meg. A delegáció ennek köszönhetően szinte teljes egészében disszidensekből állt, nem úgy, mint Magyarországon vagy Lengyelországban. Klaus viszont már az első két találkozón jelen volt. A kerekasztalokról bővebben lásd Wiktor Osiatynski, Sajó András és Miloš Calda írásait a Jon Elster által szerkesztett kötetben (Elster 1996: 21–68, 69–98, 135–177).

43 A politikus tőkéje tehát nem egyéb holmi hitellelvinél, amelynek értéke a közvéleménytől, a belé vetett hittől és bizalomtól függ. Ezért olyan védtelen a politikus minden gyanúsítással és rágalommal szemben, amely csökkentheti a belé vetett bizalmat, és ráirányíthatja a figyelmet azokra a (régii és jelenlegi) cselekedeteire és kijelentéseire, amelyek kivált alkalmasak arra, hogy megkérdőjelezzék a politikus jelenlegi cselekedeteit vagy kijelentéseit (Bourdieu 1991: 191–192, 1987: 114).

Miért akarták a disszidensek a monetaristákat bevonni a tárgyalásokba? Ha összehasonlítjuk a cseh tárgyalásokat a szlovákkal, jobban megértjük, hogyan segítette elő a két csoport rokon identitása a technokraták közéleti aktivizálódását, illetve a disszidensek neoliberais fordulatát. A szlovák disszidensek kis csoportja főleg katolikus nacionalistákból tevődött össze, akik a neoliberálisok helyett a reformkommunistákra tekintettek természetes szövetségesként. Sőt, a szlovákok pont azért vonták be a reformista közgazdászokat a tárgyalásokba, hogy velük ellensúlyozzák a cseh monetaristákat (Eyal 1997).⁴⁴ Ezt a lehetőséget a cseh disszidensek elutasították, az ő identitásukat a reformkommunistákkal szembeni küzdelem formálta, így nem bíztak bennük, és erősen dolgoztak azon, hogy megkülönböztessék magukat tőlük. Így a párhuzamos utak, melyeket a disszidensek és a monetaristák bejártak, előkészítették azt, hogy természetes szövetségesként ismerjék el egymást. Bár később voltak köztük feszültségek, egyesítette őket a közös küldetéstudat, amelyet a reformkommunisták először nem értettek meg, később viszont túlságosan is megértettek, az ugyanis az ő szimbolikus ellehetetlenülésüket jelezte: ez a küldetés a társadalom régi bűnöktől való megtisztítása volt, amihez áldozatra és bűnbánatra volt szükség.

Ebben az értelemben beszélek a disszidensek és a monetaristák közötti szövetségről, mint „osztályszövetségről”. Ezek a csoportok nem próbálták föléleszteni az „új osztály”-projektet, épp ennek az ellenkezőjét tették, és a „civil társadalom” új egyetemességének nyelvén beszéltek, amely hibákkal terhes ugyan, de nem abban az értelemben, ahogy Alvin Gouldner gondolta (Kennedy 1992; Gouldner 1979). Abban az értelemben viszont osztályszövetségről beszélhetünk, hogy azt osztályon belüli és osztályok közötti küzdelmek alakították. Küzdelmek a reformkommunistákkal és a nem igazán civil posztkommunista társadalommal. Semmi nem bizonyítja jobban az osztályszövetségben dolgozó kapcsolatot mint a „kapitalizmus szellemének” aszketikus rituáléiról való egyetértés. Amint ezt már a szudétánémetek kitelepítéséről szóló vita is előrevetítette, a közös rituálék finom változásokat vezettek be a „civil társadalom” fogalmának univerzalizmusában: nemcsak arra nem lehetett többé számítani, hogy az megszervezi önmagát, hanem arra is fel kellett készülni, hogy a civil társadalmat meg kell védeni saját magától. A „sivatag generációja” magától nem lesz hajlandó felállalni az őt az ígéret földjére eljuttató áldozatot, ezért el kell vele fogadtatni ezt a terhet. A disszidensek pásztori hatalma és a monetaristák „távolról irányítása” a *lusztráció* szigorúbb gesztusává alakult át. Ennek ára azonban a szlovák és cseh posztkommunista elitek közötti végzetes konfliktus volt, ami Csehszlovákia széteséséhez vezetett.

---

44 A cseh reformkommunista Valtr Komarek, akit a szlovákok kulcsfontosságnak tartottak a hosszú távú céljaik szempontjából, csak a tárgyalások nyolcadik és kilencedik fordulójánál csatlakozott a szlovákok nyomására, hogy ne csak a disszidensek akarata érvényesüljön (Caldá 1996: 147, 155, 173).

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ezt a tanulmányt PhD-hallgatóként írtam a UCLA-n, ahol Szelényi Iván volt a témavezetőm. Vele és Eleanor Townsleyvel egy könyv társszerzőiként is együtt dolgoztunk ebben az időszakban. A rendelkezésemre álló néhány sor nem elég annak kifejezésére, hogy Szelényi Iván mennyire döntő hatással volt gondolkodásomra és a cikkben kifejtett nézeteimre. Hálával tartozom neki nagylelkű és további munkára ösztönző iránymutatásaiért. Emellett szeretnék köszönetet mondani a Szelényi által szervezett workshopok résztvevőinek is: Fodor Évának, Eric Hanleynek, Larry Kingnek, Matt McKeevernek és Eleanor Townsleynek. E tanulmány nagy része az általuk teremtett aktív intellektuális közegben született. A *Theory and Society* által felkért anonim bírálóm kiválóan azonosította a kézirat gyenge pontjait, és nagyon hasznos tanácsokat adott azok átdolgozására. Bármely fennmaradó hibáért kizárólag engem terhel a felelősség. Emellett sokan mások olvasták át a tanulmány kéziratot változatait vagy hallgatták meg az azokból készített prezentációimat. A támogató megjegyzésekért és az előremutató bírálatokért hála illeti Robert Bellahot, Berend T. Ivánt, Victoria Bonnellt, Jan Buncakot, Michael Burawoyt, Charles Camicot, Rebecca Emighet, Danny Eshetet, Michael Mannt, Róna-Tas Ákost, William Royt, Ann Swidlert, Loïc Wacquantot és Eric Olin Wrightot.

Fordította: Csurgó Dénes, Fejős Anna, Sidó Zoltán
Az eredetivel egybevetette: Szabó Imre

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abrams, Bradley F. (1995): *Morality, Wisdom and Revision: The Czech Opposition in the 1970's and the Expulsion of the Sudeten Germans*. In: *East European Politics and Society*, Vol. 9., No. 2.: 234–255.
- Arato, Andrew (1981): *Civil Society Against the State – Poland 1980–1981*. In: *Telos*, No. 47.: 23–47.
- Benda, Václav (1986): *The Rule of no Fixed Rules*. In: *East European Reporter*, Vol. 2., No. 2.: 15–17.
- Benda, Václav (1991): *The Parallel Polis*. In: *Civic Freedom in Central Europe*. Szerk.: Skilling, Gordon – Wilson, Paul. Macmillan: 35–41.
- Benda, Václav et al. (1988): *Parallel Polis, or An Independent Society in Central and Eastern Europe – An Inquiry*. In: *Social Research*, Vol. 55., No. 1–2.: 211–260.

- Bourdieu, Pierre (1984): *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre (1985): The Social Space and the Genesis of Groups. In: *Theory and Society*, Vol. 14., No. 6.: 723–744.
- Bourdieu, Pierre (1991): Political Representation: Elements for a Theory of the Political Field. In: uő: *Language and Symbolic Power*. Harvard University Press: 171–202.
- Brom, Karel – Orenstein, Mitchell (1994): The Privatized Sector in the Czech Republic: Government and Bank Control in a Transitional Economy. In: *Europe-Asia Studies*, Vol. 46., No. 6.: 893–928.
- Burawoy, Michael – Krotov, Pavel (1992): The Soviet Transition from Socialism to Capitalism: Worker Control and Economic Bargaining in the Wood Industry. In: *American Sociological Review*, Vol. 57., No. 1.: 16–38.
- Burchell, Graham (1996): Liberal Government – Old and New. In: *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-Liberalism, and Rationalities of Government*. Szerk.: Barry, Andrew – Osborne, Thomas – Rose, Nikolas. University of Chicago Press: 19–36.
- Calda, Miloš (1996): The Roundtable Talks in Czechoslovakia. In: *The Roundtable Talks and the Breakdown of Communism*. Szerk.: Elster, Jon. University of Chicago Press: 135–178.
- Castel, Robert (1991): From Dangerousness to Risk. In: *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. Szerk.: Burchell, Graham – Gordon, Colin – Miller, Peter. University of Chicago Press: 281–298.
- Chvatik, Ivan (1992): The Solidarity of the Shaken. In: *Telos*, No. 94.: 163–166.
- Clarke, Simon (1992): Privatization and the Development of Capitalism in Russia. In: *New Left Review*, No. 1/196.: 3–27.
- Cohen, Jean – Arato, Andrew (1991): *Civil Society and Political Theory*. MIT Press.
- Dientsbier, Jiří (1991): Response to Vaclav Benda's The Parallel Polis. In: *Civic Freedom in Central Europe*. Szerk.: Skilling, Gordon – Wilson, Paul. Macmillan: 57–59.
- Elster, Jon (szerk.) (1996): *The Roundtable Talks and the Breakdown of Communism*. University of Chicago Press.
- Eyal, Gil (1997): The Breakup of Czechoslovakia: A Sociological Explanation. Doktori értekezés. Department of Sociology, UCLA.
- Eyal, Gil – Szelényi, Iván – Townsley, Eleanor (1998): *Making Capitalism without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. Verso.
- Fidelius, Petr [Pithart, Petr] (1992): The Mirror of Communist Discourse. In: *Good-bye, Samizdat. Twenty Years of Czechoslovak Underground Writing*. Szerk.: Goetz-Stankiewicz, Marketa. Northwestern University Press: 193–204.

- Fish, Steven M. (1998): The Determinants of Economic Reform in the Post-Communist World. In: *East European Politics and Society*, Vol. 12., No. 1.: 31–48.
- Fligstein, Neil (1990): *The Transformation of Corporate Control*. Harvard University Press.
- Foucault, Michel (1972): *The Archaeology of Knowledge*. Pantheon Books. [Magyarul (2001): *A tudás archeológiája*. Atlantisz.]
- Foucault, Michel (1982): The Subject and Power. In: uó: *Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Szerk.: Dreyfus, Hubert – Rabinow, Paul. Chicago University Press: 206–228. [Magyarul (1997): A szubjektum és a hatalom. In: *Testes könyv*. 2. kötet. Szerk.: Kiss Attila Atilla – Kovács Sándor – Odorics Ferenc. Ictus – JATE Irodalomelméleti Csoport: 287–292.]
- Foucault, Michel (1987): Questions of Method. In: *After Philosophy – End or Transformation?* Szerk.: Baynes, Kenneth – Bohman, James – McCarthy, Thomas. MIT Press: 73–94.
- Foucault, Michel (1988): Technologies of the Self. In: *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault*. Szerk.: Martin, Luther H. – Gutman, Huck – Hutton, Patrick H. University of Massachusetts Press: 16–49. [Magyarul (2000): Az önmagáság technikái. In: *Nyelv a végtelenhez: tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Szerk.: Sutyák Tibor. Latin Betűk: 345–371.]
- Foucault, Michel (1991): Governmentality. In: *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. Szerk.: Burchell, Graham – Gordon, Colin – Miller, Peter. University of Chicago Press: 87–104. [Magyarul (1998): A kormányozhatóság. In: *A fantasztikus könyvtár: Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*. Pallas Stúdió – Attraktor Kft.: 106–123.]
- Foucault, Michel (1993): About the Beginning of the Hermeneutics of the Self. In: *Political Theory*, Vol. 21., No. 2.: 198–227.
- Frentzel-Zagorska, Janina – Zagorski, Krzysztof (1989): East European Intellectuals on the Road to Dissent. In: *Politics and Society*, Vol. 17., No. 1.: 89–113.
- Frieden, Jeffery A. (1991): Capital Politics: Creditors and the International Political Economy. In: *International Political Economy*. Szerk.: Frieden, Jeffery A. – Lake, David A. St. Martin's Press: 296–312.
- Friedman, Milton (1962): *Capitalism and Freedom*. University of Chicago Press. [Magyarul (1996): *Kapitalizmus és szabadság*. Akadémiai Kiadó.]
- Gordon, Colin (1991): Governmental Rationality: An Introduction. In: *The Foucault Effect*. Szerk.: Burchell, Graham – Gordon, Colin – Miller, Peter. University of Chicago Press: 1–51.
- Gouldner, Alvin (1979): *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. The Seabury Press.

- Grzymala-Busse, Anna (1998): Reform Efforts in the Czech and Slovak Communist Parties and their Successors, 1988–1993. In: *East European Politics and Society*, Vol. 12., No. 3.: 442–471.
- Hankiss, Elemér (1990): *East European Alternatives*. Clarendon Press. [Magyarul (1989): *Kelet-európai alternatívák*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.]
- Havel, Václav (1985): The Power of the Powerless. In: *The Power of the Powerless*. Szerk.: Keane, John. Hutchinson: 23–96.
- Havel, Václav (1986): Politics and Conscience. In: *Vaclav Havel or Living in Truth*. Szerk.: Vladislav, Jan. Faber and Faber: 136–150.
- Havel, Václav (1993): *Summer Meditations*. Vintage Books.
- Havel, Václav (1994): Article 202. In: *Chronicles from Prague*. Szerk.: Miller, John – Miller, Kristen. Chronicle Books: 1–16.
- Hejdánek, Ladislav (1985): Prospects for Democracy and Socialism in Eastern Europe. In: *The Power of the Powerless*. Szerk.: Keane, John. Hutchinson: 141–151.
- Ježek, Tomáš – Turek, Otakar (1989): The Role of the Economic Center. In: *Czechoslovak Economic Digest*, No. 2.: 3–12.
- Karabel, Jerome (1995): The Revolt of the Intellectuals: The Prague Spring and the Politics of Reform Communism. In: *Research in Social Movements, Conflict and Change*, No. 18.: 93–143.
- Kdo je kdo, 91/92: Česká republika, federální orgány ČSFR* (1991). Kdo je Kdo.
- Keane, John (szerk.) (1985): *The Power of the Powerless*. Hutchinson.
- Kennedy, Michael (1992): The Intelligentsia in the Constitution of Civil Societies and Post-Communist Regimes in Hungary and Poland. In: *Theory and Society*, Vol. 21., No. 1.: 29–76.
- Kenway, Peter – Klvačová, Eva (1996): The Web of Cross-Ownership among Czech Financial Intermediaries. In: *Europe-Asia Studies*, Vol. 48., No. 5.: 797–809.
- Klaus, Václav – Tříška, Dušan (1989): The Economic Center: The Restructuring and Equilibrium. In: *Czechoslovak Economic Digest*, No. 1.: 34–56.
- Klaus, Václav (1989): Socialist Economies, Economic Reforms and Economists: Reflections of a Czechoslovak Economist. In: *Communist Economies*, Vol. 1., No. 1.: 89–96.
- Klaus, Václav (1991): An Interview with Vaclav Klaus. In: *After the Velvet Revolution. Vaclav Havel and the New Leaders of Czechoslovakia Speak Out*. Szerk.: Whipple, Tim D. Freedom House: 149–156.
- Klíma, Ivan (1985): *My Merry Mornings*. Readers International. [Magyarul (1997): *Szerelmes nappalok és éjszakák: válogatott elbeszélések*. Európa Könyvkiadó.]
- Komárek, Martin et al. (1994a): *100 Čechů dneška*. 1. kötet. Fischer.
- Komárek, Martin et al. (1994b): *100 Čechů dneška*. 2. kötet. Fischer.

- Konrád, György – Szelényi, Iván (1979): *The Intellectuals on the Road to Class Power*. Harcourt-Brace. [Magyarul (1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat.]
- Kotrba, Josef (1995): Privatization Process in the Czech Republic: Players and Winners. In: *The Czech Republic and Economic Transition in Eastern Europe*. Szerk.: Švejnar, Jan. Academic Press: 159–198.
- Krasnodębski, Zdzisław (1993): Longing for Community – Phenomenological Philosophy of Politics and the Dilemmas of European Culture. In: *International Sociology*, Vol. 8., No. 3.: 339–353.
- Kusin, Vladimir (1978): *From Dubcek to Charter 77. A Study of Normalization in Czecho-slovakia 1968–1978*. QPress.
- Kusy, Miroslav (1985): Chartism and Real Socialism. In: *The Power of the Powerless*. Szerk.: Keane, John. Hutchinson: 152–177.
- Holý, Ladislav (1996): *The Little Czech and the Great Czech Nation*. Cambridge University Press.
- Laštovička, Radek – Marcinčin, Anton – Mejstřík, Michal (1995): Corporate Governance and Share Prices in Voucher Privatized Companies. In: *The Czech Republic and Economic Transition in Eastern Europe*. Szerk.: Švejnar, Jan. Academic Press: 199–209.
- Latour, Bruno (1987): *Science in Action*. Open University Press.
- Mankiw, Gregory N. (1990): A Quick Refresher Course in Macroeconomics. In: *Journal of Economic Literature*, Vol. 28., No. 4.: 1645–1660.
- Martinsen, Kare Dahl (1995): From Impotence to Omnipotence: The State and Economic Transition, 1989–1994. In: *Bohemia*, Vol. 36., No. 2.: 330–361.
- Miller, Peter – Rose, Nikolas (1990): Governing Economic Life. In: *Economy and Society*, Vol. 19., No. 1.: 1–31.
- Moran, John P. (1994): The Communist Torturers of Eastern Europe: Prosecute and Punish or Forgive and Forget? In: *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 27., No. 1.: 95–109.
- O'Malley, Pat (1996): Risk and Responsibility. In: *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-Liberalism and Rationalities of Government*. Szerk.: Barry, Andrew – Osborne, Thomas – Rose, Nikolas. University of Chicago Press: 189–207.
- Orenstein, Mitchell (1994): The Political Success of Neo-Liberalism in the Czech Republic. In: *CERGE-EI Working Paper Series*, No. 68.
- Patočka, Jan (1976/77): Wars of the 20th Century and the 20th Century as War. In: *Telos*, No. 30.: 116–126. [Magyarul (1992): A 20. század háborúi – a 20. század mint háború. In: *2000*, Vol. 4., No. 9: 11–15.]

- Pithart, Petr (1989/90): Social and Economic Developments in Czechoslovakia in the 1980's. In: *East European Reporter*, Vol. 4., No. 1.: 42–45.
- Rakovski, Marc [Bence György – Kis János] (1978): *Towards an East European Marxism*. St. Martin's Press.
- Róna-Tas, Ákos (1996): The Czech New Wave: The Third Wave of Privatization and the Role of the State in the Czech Republic. *Kiadatlan kézirat*.
- Rose, Nikolas (1996): Governing Advanced Liberal Democracies. In: *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-Liberalism and Rationalities of Government*. Szerk.: Barry, Andrew – Osborne, Thomas – Rose, Nikolas. University of Chicago Press: 37–64.
- Rutland, Peter (1992/93): Thatcherism, Czech Style: Transition to Capitalism in the Czech Republic. In: *Telos*, No. 94.: 103–124.
- Seligman, Adam B. (1992): *The Idea of Civil Society*. Free Press.
- Shore, Marci (1998): Engineering in the Age of Innocence: A Genealogy of Discourse Inside the Czechoslovak Writer's Union, 1949–1967. In: *East European Politics & Societies*, Vol. 12., No. 3.: 397–441.
- Šiklová, Jiřina (1992): Dilemmas of Transition: A View from Prague. In: *Peace Review*, Vol. 4., No. 4.: 24–28.
- Šiklová, Jiřina (1996): Lustration, or the Czech Way of Screening. In: *East European Constitutional Review*, Vol. 5., No. 1.: 57–62.
- Simon, Jonathan (1987): The Emergence of a Risk Society: Insurance, Law and the State. In: *Socialist Review*, No. 95.: 61–89.
- Simon, Jonathan (1988): The Ideological Effects of Actuarial Practices. In: *Law and Society Review*, Vol. 22., No. 4.: 722–800.
- Skilling, Gordon – Wilson, Paul (szerk.) (1991): *Civic Freedom in Central Europe*. Macmillan.
- Staniszakis, Jadwiga (1991): Political Capitalism in Poland. In: *East European Politics and Societies*, Vol. 5., No. 1.: 127–141.
- Švejnar, Jan (1995): Introduction and Overview. In: *The Czech Republic and Economic Transition in Eastern Europe*. Szerk.: Švejnar, Jan. Academic Press: 7–8.
- Thygesen, Niels (1984): Milton Friedman. In: *Contemporary Economists in Perspective*. Szerk.: Spiegel, Henry W. – Samuels, Warren J. JAI Press: 240–243.
- Tóké, Rudolf L. (1996): *Hungary's Negotiated Revolution: Economic Reform, Social Change and Political Succession*. Cambridge University Press. [Magyarul (1998): *A kialakított forradalom: gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957–1990*. Kossuth.]
- Urban, Jan (1991): The Politics and Power of Humiliation. In: *After the Velvet Revolution. Vaclav Havel and the New Leaders of Czechoslovakia Speak Out*. Szerk.: Whipple, Tim D. Freedom House: 267–304.

van Zijp, Rudy – Visser, Hans (1994): Mathematical Formalization and the Domain of Economics. In: *Hayek, Co-ordination and Evolution*. Szerk.: Birner, Jack – van Zijp, Rudy. Routledge: 64–93.

Gille Zsuzsa

LÉTEZIK-E GLOBÁLIS POSZTSZOCIALISTA ÁLLAPOT?

Eredeti tanulmány: Gille, Zsuzsa (2010): Is There a Global Postsocialist Condition? In: *Global Society*,
Vol. 24, No. 1.: 9–30.
Copyright © 2010, Taylor & Francis.

A tanulmány egy olyan viszonyrendszerekre épülő megközelítés alkalmazását szorgalmazza a társadalomtudományokban, amelyben a második világ egyaránt kötődik az első és a harmadik világhoz is. Más modernizációs és globalizációs megközelítésekkel szemben, amelyek az első és a második világ között egyirányú kapcsolatrendszert feltételeznek, jelen cikk szerint e „világok” kölcsönösen meghatározottak. A globalizációs, posztkoloniális és posztszocialista elméletek párbeszéde révén a cikk új, globális kontextusba helyezi a posztszocialista állapotot. A viszonyrendszerekben való gondolkodás nem csupán a posztszocialista világállapot megértésére, hanem annak politikai lehetőségeire is hatással van. A cikk elsősorban magyarországi kutatási eredményekre támaszkodva kínálja Nancy Fraser posztszocialista állapotról alkotott koncepciójának konstruktív kritikáját, bemutatva azt, ahogy a régióbeli osztály- és identitáspolitikák az államszocializmus idején, majd azt követően stratégiailag összefonódtak. Az empirikus eredmények alapján a tanulmány amellett érvel, hogy az államszocializmus és a posztszocializmus történelmének interakciója az elismeréspolitikai új, nyugati projektjeivel – a kozmopolitizmussal, a multikulturalizmussal, a globális civil társadalommal és a poszt-nacionalizmussal – a nemzeti közbeszéd gyengülését eredményezték, ez pedig Kelet-Európában antidemokratikus eredményekhez vezetett, és hozzájárult a szélsőjobboldal számára kedvező környezet kialakulásához.

AZ 1989-HEZ VEZETŐ GLOBÁLIS OKOK

Az európai államszocializmusok húsz évvel ezelőtti összeomlásának többféle értelmezése létezik. Az azonosított okok között a központi tervezés túlterjeszkedésétől kezdve az azt követő kemény devizában történő eladósodottságon át az ökológiai rombolás is megtalálható, abban azonban általános az egyetértés, hogy a nyugat szerepe meghatározó volt. Ez éppúgy igaz az Egyesült Államok republikánusaira, akik határozottan léptek fel a fegyverkezési versenyben („Gorbacsov úr, rombolja le ezt a falat!”), miként a baloldarra, akik létrehozták a nyugat-európai békemozgalmakat (Singer 2001).² Miközben azon

---

A tanulmány írója szeretné kifejezni háláját Martha Lamplandnek, Michael Rothbergnek, Richard S. Esbenschade-nek, valamint mindenkinek, aki konstruktív kritikával segítette munkáját. Köszönet illeti még az International Research and Exchanges Boardot és a University of Illinois, Urbana-Champaignt a kutatásokhoz nyújtott támogatásért, amely nélkül nem születhetett volna meg a tanulmány.

1 Ronald Reagannek, az Egyesült Államok korabeli elnökének 1987-ben Nyugat-Berlinben megfogalmazott követelése.

2 Figyelemre méltó kivételek: Kenney (2002), illetve Ungváry és Tabajdi (2008), akik az 1980-as évekre visszamenőleg foglalkoznak a kelet-európai béke- és más aktivisták szerepével.

sajnálkozom, hogy a belső ellenzék szerepét dokumentáló kutatások sem számosságukat, sem bizonyító erejüket tekintve valószínűleg sosem jelentenek majd valós kihívást a nyugat öngazoló narratívái számára, a tanulmánynak egyáltalán nem célja letagadni a rendszerváltás idején érvényesülő külső hatásokat, hanem inkább egyrésről ennek a globális kontextusnak, másrésről pedig a kelet-európai társadalmi struktúráknak, politikai szubjektumoknak és történelemnek a dialektikáját kívánja elemezni. Egy olyan nézőpontot szeretnék kidolgozni, amely képes rámutatni, hogyan alakította egymást a nyugat és a kelet történelme. Ezen relacionális megközelítés alkalmazása során kritikailag fogom megvizsgálni az ún. poszt szocialista állapot kortárs elméleteit (Fraser és Honneth 2003; Fraser 1997), elsősorban a saját magyarországi kutatásom eredményeinek segítségével bemutattva, ahogy a régió osztály- és identitáspolitikái az államszocializmus idején, majd azt követően stratégiai szinten összefonódtak. Befejezésül pedig rámutatok a nyugat kozmopolita, globális civil társadalommal kapcsolatos, és poszt nemzeti projektjeinek nem szándékolt következményeire.

Miközben általánosan elismertté vált az a tény, hogy a kelet- és közép-európai kommunista rezsimek bukását külső hatások is befolyásolták, a bukás aktuális elméleti értelmezései eltértek egymástól. Mindig is létezett egyfajta implicit összehasonlítás a létező szocializmusról való elméleti fogalomalkotás és politikai értékelés során. Akár az államszocializmus ténylegesen létező formája és a kapitalizmus ideáltípusa között, akár az előbbi és a kapitalizmus ténylegesen létező formája között voltak párhuzamot (Nove 1980),³ ezek az implicit összehasonlítások egyszerre informálták a kutatókat az államszocializmus bukásának mikéntjéről és miértjéről, valamint Kelet-Európa várható jövőbeli elhelyezkedéséről a világban.

Azok a kutatók, akik amellet érveltek, hogy a szocializmus a kapitalista világrendszer szerves részét képezte, hajlamosabbak voltak vitatni bármiféle poszt szocialista átmenet eszméjét, mivel állításuk szerint a korábbi államszocialista országok eddig is azon világrendszeren belül voltak, maradtak és fognak maradni, amely világrendszer több évszázada, vagy akár 5000 éve létezik. Andre Gunder Frank például nem csak a termelési mód fogalmának elsődlegességét, de használhatóságát is elutasítja, ekként a szocialista világrend összeomlásának globális szintű magyarázatát nyújtja (Frank 1992; Frank 1991):

„Egyszerűen nem helyes tehát azt feltételezni vagy állítani, hogy Kelet-Európa vagy akár a Szovjetunió egy elkülönült »rendszernek« lettek volna a részei, amely önmagából eredően omlott össze. Éppen ellenkezőleg, a bukás oka ugyanazon világ gazdasági rendszerben való részvételük, amelyben mindenki más is részt vesz. Nem is lett volna más választásuk!” (Frank 1992: 42)

---

3 Nove (1980) ezt a zűrzavar (*muddle*) és a modell (*model*) összehasonlításának nevezi.

Gunder Frank a szocializmus bukásának okát a világgazdasági válságban látja, amelyre a nyugat gyors gazdasági integrációval és a válságból eredő kiigazítás költségeinek növekvő áthárításával válaszolt, miközben a kelet piacosítással reagált. Előrejelzése szerint Kelet-Európa egyre inkább a harmadik világhoz válik hasonlóvá, amiről azt gyanítja, hogy az a nyugat „szakértői tanácsadásának” valódi célja lehetett (Frank 1992: 43). Még a több világrendszer létét elismerő és a kapitalista termelési mód koncepciója mellett kitaró Immanuel Wallerstein is egyetért azzal, hogy 1989 azon utópikus pillanatai, amelyek Kelet-Európát „a Nyugat jólétéhez és hatalmához” látszottak közelebb vinni, valójában „Dél-Amerika cudar valóságához vagy valami még rosszabbhoz” vezettek (Arrighi et al. 2001: 43). Az ilyen előrejelzésekkel – miként gyakran magukkal a világrendszer-elméletekkel is – az a probléma, hogy nem veszik figyelembe a társadalmak belső változatoságát. Lehetne például azzal is érvelni, hogy sok kelet-európai országban önmagában is megtalálhatóak a belső centrumterületek, perifériák és félperifériák.

Böröcz József az államszocializmus bukásának jelentőségével foglalkozó elméletében bizonyos szempontból a világrendszer-elmélettel konzisztens módon érvel amellett, hogy előbbi „a félperiférikus államszocializmus mint makrotársadalmi projekt végét jelöli” (Böröcz 1992: 97). Ez azonban számára nem jelenti azt, hogy a helyi, nemzeti vagy regionális történelmek és intézmények lényegtelenek lennének az államszocializmusból kilépő országok jelenlegi helyzetét tekintve vagy a születendő gazdasági és politikai berendezkedés szempontjából. Az átmenetre a központilag tervezett gazdaságokra jellemző tulajdonvákuummal való megbirkózás meglévő formáinak felhasználásával került sor, így elkerülhetlenné vált az államtalanítás (a privatizáció és a nyugati tőke általi felvásárlás) informális jellege is. Az ilyen szándékú erőfeszítéseknek alapul szolgáló folyamatok megfelelően nyomon követhetők Böröcz szociáliskapitalizmus-koncepciójában: a kapitalizmus egy olyan formájában, amely sokkal inkább a társadalmi tőkére, semmint a gazdasági tőkére épülne (Böröcz 1993).⁴

A világrendszer-elmélet hagyományán kívül eső kutatók is szükségesnek érezték a szocialista és posztoszocialista tanulmányok más, területi megközelítésű – főképp Latin-Amerikával foglalkozó – irányzatokkal való összevetését. Míg az antropológusok és szociológusok hajlamosak ezeket az összehasonlításokat a „fejlődés” és a „fejlődés utániség”

---

4 Ez a fogalom nem egyezik meg Jadwiga Staniszkis (1991) politikaikapitalizmus-koncepciójával, amely egy hibrid társadalmi konstrukció, melynek funkciója, hogy a termelési tényezőket a régi (állami) szektorból az új (magán-) szektorba csoportosítsa át. Ezt a folyamatot a pártállam kezdeményezte és irányította: a pártállam elhelyezte nomenklatúráját a frissen létrejövő magánvállalatok menedzseri pozícióiban, valamint rejtett módon az állami vállalatok felől a létrejövő magánvállalatok felé csoportosította át erőforrásait és támogatásait. Eszerint tehát a politikai kapitalizmus az eredeti tőkefelhalmozás második hullámát hozta létre Kelet-Európában.

elméleti keretében elhelyezni, addig a politológusok demokratizálódási elméleteik vizsgálatának egy újabb terepeként tekintenek a poszt szocialista államokra. Előbbiek főleg az osztály alapú vizsgálatokra fókuszáltak, de emellett a világpiac és a nemzetek feletti intézmények szerepét is elismerték. Egy kiváló korai példa minderre Carole Nagengast etnográfija, mely szerint a lengyel mezőgazdaság az államszocializmus időszaka alatt megmaradt protokapitalistának, 1989-et követően pedig visszatért az alulfejlődés (*underdevelopment*) kapitalista útjához (Nagengast 1991). Adam Przeworski Latin-Amerika és Kelet-Európa piaci és demokratikus átmeneteit összehasonlítva arra a következtetésre jutott, hogy elképzelhető: valójában ezek a területek nem is annyira különböznek egymástól, és utóbbi hamarosan meg fogja találni a helyét délen az analógia mind politikai, mind gazdasági értelmében. Ettől a kimenettől szerinte Nyugat-Európa földrajzi közelsége sem lesz képes eltéríteni (Przeworski 1991).

Sok Kelet-Európával foglalkozó kutató azonban – talán részben a területi specializációjuk szakmai elértéktelenedésétől tartva – megkérdőjelezte a korábbi második és harmadik világ demokratizálódási folyamatainak az összehasonlíthatóságát, nem pusztán a helyi jellegzetességek, hanem a szocialista múlt tartós jövőbeli jelentősége mellett érvelve (Bunce 1995; Bunce 1999; Stark 1992). Közülük néhányan felelevenítették és új tartalommal töltötték meg az útfüggőség fogalmát, nem csak az átmenetet összehasonlító módszertannal kutatókkal folytatott – olykor igen heves – vitáikban, hanem a nyugati gazdasági tanácsadókkal szemben is, akik Kelet-Európát *tabula rasa*ként kezelték, ahol csupán új intézményeket és tulajdonviszonyokat kellett létrehozni a működőképesség elérése érdekében (Stark 1992). Azok, akik még az útfüggőség fogalmát is túlságosan korlátozóknak találták, etnográfiai esettanulmányokat kezdtek alkalmazni a külső és belső aktorok, valamint az újonnan kialakuló lokális-globális kapcsolatok közötti dinamikák megvilágítására.⁵

Az államszocializmus bukásának globális kontextusáról való elméletalkotás egy másik lehetséges útja volt párhuzamot állítani az előbbi, valamint a fordista–keynesiánus kapitalizmusból a posztfordizmusba való átmenet között. Katherine Verdery (2009; 2002) és Elizabeth Dunn (2004) szerint a kapitalista világ gazdaságnak az a változása – amelyet David Harvey (1990) és mások rugalmas felhalmozási rezsimnek neveznek – ítélte kudarcra a központi tervezést. Lehet emellett érvelni, hogy mind a nyugati kapitalizmus fordista–keynesiánus rendszerét, mind pedig a szocialista tervgazdaságot a tömegtermelés és a relatíve sablonszerű termékek tömegfogyasztása jellemezte, valamint hogy mindkét rendszer a nagy állam-nagy munkaerőpiac-nagy tőke (a szocialista államok esetében nagy, monopolhelyzetű állami vállalatok) triumvirátusán nyugodott. Azaz nem a központi tervezés belső működése és túlbujánzása rombolta szét az államszocializmust (Ticktin 1992;

---

5 Ahelyett, hogy sorra venném őket, csak a két legnagyobb hatású szerkesztett kötetet említem: Burawoy és Verdery (1999), illetve Hann (2002).

Kornai 1990a, 1990b), hanem az a tény, hogy e gazdasági rendszer nem volt kellőképpen elszigetelve a nyugattól, és nem volt képes illeszkedni az új „gazdaságosabb és spórolósbab” rugalmas felhalmozási rezsimhez.

Ez az analógia már előrevetíti az államszocializmus bukásának, mint a globalizáció szükséges velejárójának a felfogását. Néhányan a globalizációnak abból a meghatározásából indultak ki, amely szerint a világot egyre jobban átszövik a kommunikációs és kapcsolatrendszerek, egy központilag kontrollált társadalom tehát egyszerűen képtelen megbirkózni az új médiatechnológiákkal, amelyek nem pusztán lehetőséget adtak az államszocialista országok polgárainak a cenzúramentes médiatermékekhez való hozzáféréshez, hanem a nyugati fogyasztás képeit terjesztették az egyre szélesebb, és ennek nyomán egyre inkább kísértésbe eső közönség soraiban. Manuel Castells (1996) hálózati társadalomról szóló munkája és a globális civil társadalommal foglalkozó kutatások (Lipschutz és Mayer 1996; Kaldor 2003; Keck és Sikkink 1998) mind hivatkoznak erre a lehetséges kapcsolatra.

A globalizációnak egy szociológiailag sokkal inkább pontos értelmezése szintúgy alkalmazható volt a posztszocialista átmenetre. Amennyiben a központi tervezés a fejlesztési projektekre jellemző jelentős hasonlóságokat mutat – jöllehet annak inkább az import-helyettesítő modelljével, nem pedig az exportorientálttal –, a neoliberais kapitalizmus elméletalkotói könnyen magyarázhatták a kommunizmus bukását a Philip McMichael által globalizációs projektnek nevezett változással: a nemzetek feletti intézmények hegemoniája, a pénzügyi szféra uralma a gazdaságpolitikák felett, általánosságban pedig a világcpi résekre orientált termelés projektje a nyugat utolérése helyett (McMichael 1996).⁶

Ezekben a foratókönyvekben a struktúra, különösen a nemzetek feletti és globális szinten elhelyezkedő struktúra, elsőbbséget élvezett a változásokat előidéző aktorokkal szemben. A feljük való óvatos nyitás jeleit mutatják azon értelmezések, amelyek a környezetvédelmi mozgalmak kommunizmus bukásában játszott kulcsszerepét hangsúlyozták (Harper 2006; Redclift 1989; DeBardeleben 1991; Lipschutz 1996; Schwartz 2006; Gille 2007; Vári és Tamás 1993; Tickle és Welsh 1998). Egyesek ezt a szerepet nem a globális civil társadalom vagy a nemzetközi érdekképviseleti hálózatok kontextusában látják, hanem inkább a reflexív modernitás, a kockázattársadalom és az ökológiai modernizáció felé történő globális elmozdulásban. Ezekben a narratívákban komoly szerepet játszik az 1986-os csernobili nukleáris katasztrófa, amely megingatta az emberek kormányaikba

---

6 A központi tervezés és a fejlesztési projektek ezen összehasonlítása részben a modernizációs elmélet Kelet-Európára való alkalmazhatóságáról folytatott korábbi viták folyománya, részben pedig annak a kérdésnek a továbbélése, hogy vajon az államszocializmus a modernitás egy jellegzetes variációját, vagy egy premodern társadalmi szerveződést testesített-e meg. Lásd még: Bahro (1978); Fehér et al. (1983); Carlo (1974); Castoriadis (1978/79).

vetett bizalmát, miszerint azok képesek megvédeni őket (Harper 2006). Ez a továbbiakban megnyitotta a modernitás új formáját, amelyet Ulrich Beck (1992) reflexív modernitásként vagy kockázattársadalomként jelölt meg (Rinkevičius 2000a; Yanitsky 2000). A reflexív modernitás a tudományos és technikai fejlődés által elérni kívánt természet feletti totális uralom jó, lehetséges, illetve ökológiailag elfogadható mivoltát érintő erősödő kérélyekre és egzisztenciális szorongásra hivatkozik. Magyarországon a Duna szabályozása ellen fellépő mozgalom, valamint a litvánok Ignalina Atomerőmű elleni küzdelme a közép- és kelet-európai kisebb-nagyobb környezetvédelmi mozgalom közé tartozik, amelyek – a legtöbb elemző szerint – álcázva magukba foglaltak, illetve becsatornáztak egy sokkal általánosabb és kiterjedtebb rendszerellenességet. Néhány mozgalom egészen gyorsan nacionalista felhangot nyert, amely az ökonacionalizmus melletti elköteleződéshez vezetett (Dawson 1996; Barcena et al. 1997). E mozgalmak jellemzése során felvetődhet, hogy a zöld eszméket vajon tényleg csupán a rendszer relatíve veszélytelen kritizálására használták-e (a környezet mint közvetítő [*nature as proxy*] paradigma). Ez azonban nem tántoríthat el minket attól, hogy elismerjük a környezetvédelmi követelések és az 1989-es összeomlás közötti rendkívüli összhangot (Gille 2009; Rinkevičius 2000b; Gille 2007).⁷

Befejezésül hozzátenném: néhány kutató amellet érvelt, hogy a másként gondolkodók és az ellenzékiek munkássága, valamint a „gyengék fegyvereivel” történő ellenállás a posztmodern politikák első megnyilvánulásai voltak az 1980-as években. A késő szocialista *establishment*-ellenes civil kezdeményezések – a félig önálló gazdálkodástól kezdve a vállalkozói szemléleten keresztül az egészen nyilvánvaló értelmiségi elégedetlenségig – a töredezettséggel, az erősen helyi jellegűvel, valamint a nagy narratívák elutasításával írhatóak körül. Kenney (2002) „forradalmi álarcosbálnak” nevezett koncepciója is rámutat a késő szocialista ellenzéki mozgalmak többértelműségére, valamint az ironia és a látvány stratégiai használatára. Üdvözléses, hogy e kutatók elismerik a kelet-európai tevékenységeknek a szocializmus összeomlásában játszott szerepét, érdemes azonban figyelembe venni, hogy sok mozgalom vagy társadalmi „nemmozgalom” (Bayat 2002) inkább elkötelezett volt a felvilágosodás irányába, mintsem hogy el akart volna szakadni tőle. Ennek oka nem pusztán az Igazságba (ezzel kapcsolatban Václav Havel [1986] „igazságban élni” elképzelése paradigmatis) vagy az Értelem hatalmába és felszabadító potenciáljába (egyértelmű kiállítás a tudomány erősebb szerepéért akár az ökológiai, akár a gazdaságmenedzsment terén) vetett erős hit, hanem az a tény is, hogy morális politikájuk továbbra is egy egységes, liberális szubjektumon nyugodott, akinek elsődleges célja az életben saját

---

7 A környezetileg indukált rendszerösszeomlás és a nyugati társadalom természettel való viszonyának egy eltérő analógiáját nyújtják azok, akik az ökológiai modernizációs tézist Kelet-Európára alkalmazzák: lásd Rinkevičius (2000) és Gille (2007).

maga fejlesztése és a hitelesség (lásd alább). Éppen ezért helytelen 1989-et posztmodern politikaként értelmezni.

Miközben e különféle gazdasági, társadalmi és kulturális körülmények egyre inkább elfogadottakká váltak a kutatásokban, annak kérdése, hogy a kelet-európai szocializmus és összeomlása mennyiben járult hozzá a globális kontextus változásához, néhány közel-múltbeli kivételt leszámítva senkit még csak nem is foglalkoztatott. *A világ* és Kelet-Európa közötti hatásmechanizmus továbbra is egyirányú maradt – mindig a nyugat vagy a globális kontextus hat Kelet-Európára. Röviden hadd vázoljam, milyen kutatási kérdések merülhetnek fel, ha megfordítjuk a hatásmechanizmus irányát. A létező szocialista tábornak a nyugat-európai jóléti államok kialakulására és tartósságára gyakorolt hatása széles körben ismert, azonban további kutatások elvégzésére lenne szükség. Visszatérve a központi tervezés és a fordista–keynesiánus elmélet hasonlóságaira: a posztfordizmus okozta-e az államszocializmus összeomlását (Verdery 1996), vagy a szocialista tervgazdálkodás megsohasodó gazdasági problémái gyorsították meg a keynesiánus útról való letérést (Verdery 2002)? Verdery (2009) megemlíti még néhány további érdekes összefüggést is, mint például az államszocializmus és Dél-Afrika apartheid rendszere közötti kapcsolatot, Johanna Bockman és Gil Eyal pedig azt az érdekesnek tűnő érvelést vetik fel, mely szerint a neoliberalizmust Kelet-Európában *in vivo* fejlesztették ki és tesztelték le. Bockman a későbbiekben egészen odáig merészkedik, hogy azt állítja: a neoliberalizmusnak baloldali gyökerei voltak (Bockman és Eyal 2002 [fordítását lásd a jelen lapszámban – *a szerk.*]; Bockman 2007).⁸

Amennyiben a vizsgálatot a korábbi, valamint a fennálló gyarmatokra és birodalmakra is kiterjesztenénk, a következő sürgető kérdések igényelnének választ:

- a) Mi volt a nyugat (beleértve a nyugati baloldalt) szerepe a szovjet kolonializmus fenntartásában (Račevskis 2006)?
- b) Mi volt a Szovjetunió szerepe a nyugat neokolonializmusában?
- c) Milyen volt az 1917-es szovjet forradalom hatása az antikoloniális küzdelmekre és a posztkoloniális elméletalkotásra (Mignolo 2000)?
- d) Mely régi, belső gyarmatok éltek túl és milyen újak teremtődnek meg Kelet-Európában és Euráziában, és mely orosz és nyugati érdekek találkozása legitimálta belső gyarmatosítást (például Csecsenföld esetében)?
- e) Melyek a Szovjetunió és a Nyugat kolonializmusa közötti folytatóságok?

---

8 Némileg eltérő módon Lynne Haney azt mutatja be, ahogy az államszocializmus idején az ellenzékkel szimpatizáló szociológusok azon indokkal kritizálták a jóléti intézkedéseket, hogy azok csak erősítik a már meglévő egyenlőtlenségeket, illetve hogy ugyanezen statisztikákat és érvelést használta a Világbank a szociális háló teljes kiküszöbölésére való felhívásában (Haney 2002).

- f) Vajon az 1917-es októberi forradalom váltotta ki az antikoloniális küzdelmeket és a posztkoloniális szemléletmódot? Vagy az európai gyarmati rendszer összeomlása váltotta ki a szovjet uralom bukását?

A nyugati kapitalizmus és a kelet-európai államszocializmus egy másik, meglehetősen ígéretesnek tűnő megközelítése a tudomány, technológia és társadalom összefonódását kutatók (STS, azaz *science and technology studies*) munkássága nyomán bontakozik ki. Amikor a tényleges hatalmi gyakorlatokra fókuszálunk, beleértve bizonyos technológiákat, a makroökonómiai tervezést és mikroökonómiai menedzsmentet is (amelyek közül a taylorizmus kapta a legtöbb figyelmet), nem csak a kapitalizmus és a szocializmus közötti, egy adott országon belüli időbeli folytonosság, hanem a vasfüggönyön átjáró szakértők közötti párbeszéd és kölcsönösség is láthatóvá válik (Lampland 1995).

Véleményem szerint egyelőre kevésbé fontos elrendezni valamennyi ok-okozati kapcsolatot vagy irányultsági viszonyt, mint felismerni egyáltalán, hogy ezeket az összetett kapcsolatokat miért éri meg tanulmányozni. Nem azért fektetek nagy hangsúlyt arra, hogy bemutassam az ilyesfajta viszonyrendszereket, mert a totalitás felülről lefelé tekintő ábrázolásait részesítem előnyben a partikuláris, alulról felfelé irányuló képekkel szemben. Éppen ellenkezőleg; a kelet és nyugat között fennálló kapcsolódási pontok bemutatása révén mind a kutatásunkban, mind pedig a politikai tevékenységünkben kivonhatjuk a középpontból és relativizálhatjuk a nyugatot (Chakrabarty 2000). Így pedig lehetőségünk lesz arra, hogy árnyaltabb képet kaphassunk a mindeddig monolit entitásokként kezelt keletről és nyugatról, valamint hogy társadalmilag és elméletileg is nagyobb jelentőséget adjunk a peremről érkező nézőpontoknak.

1989 HATÁSA A GLOBÁLIS POLITIKÁRA

A következőkben a figyelmemet egy olyan inspiráló gondolat kísérlet irányába fordítom, amely az államszocializmus bukását próbálja egy globális politikai kontextusban értelmezni. Ahhoz a mindenki által osztott nézethez hasonlóan, miszerint a neoliberalizmus nem csak a szocializmus bukásának egyik oka, de egyúttal a belőle kivezető „föltrebb ajánlatos” útirány is volt, abban is konszenzusos álláspont alakult ki, hogy az osztályokra alapuló politika a Szovjetunió és szatellitállamainak bukását követően még az eddiginél is kevésbé védhető. Ez az érv sokféle formában és változó kifinomultsággal jelentkezett, de ezek összefoglalásából vagy elemzéséből jelen keretek között nem sok haszon származna. A céljaimhoz legközelebb azok a gondolat kísérletek vezetnek, amelyek a progresszív politikákat igyekeznek bizonyos formában továbbéltetni, ugyanakkor szembenéznek

a társadalomelmélet nyelvi, illetve kulturális fordulatával – ezen belül a posztkoloniális elméletekkel –, nem pedig megfelekezni igyekeznek róla.

Az államszocializmus összeomlását követő pár évben Nancy Fraser amerikai politikai filozófus egy újfajta posztszocialista politika kialakítása mellett érvelt (Fraser 1997). Iris Young és Charles Taylor nyomán, akik egyszerre hívtak fel egy az elismerésen alapuló politikára, valamint a hagyományos baloldal (újra)elosztáson alapuló politikájától való elmozdulásra, Fraser a kétfajta politika integrálása mellett érvel (Young 1990; Taylor 2005). Az (újra)elosztás egy ideáltipikus politikája az osztálypolitika – ez azt az igazságosságra való törekvést takarja, ami úgymond nagyobb szeletet adna a tortából, s ami esetenként gazdasági szerkezetváltást is kíván. Ezzel szemben az elismerés politikája státusz alapú, és abban az értelemben, hogy a faji, etnikai, gender- és vallási identitásokon és nemi irányultságon alapuló diszkrimináció megszüntetését követeli meg, lényegében identitáspolitikának is mondható. Egy egyszerű és némileg nyers megkülönböztetés szerint az előbbi politika materiális megoldásokat von maga után, az utóbbi viszont inkább kulturális, szimbolikus és törvényi jellegű megoldásokra koncentrál. Széles körű egyetértés van abban, hogy a nyugati demokráciákban jelentkező követelések az elismerés politikájának irányába mozdultak el, arról azonban már megoszlik a témával foglalkozók véleménye, hogy ez inkább egy felszabadító jellegű, vagy lényegében konzervatív változás. Egy másik része a vitának részben definíciós kérdések, részben pedig az említett dichotómia operacionalizálása körül folyik. Az elismerésre érdemes különbségek és az elismerést „végző” kiléte is nézeteltéréseket váltott ki. Sem hely, sem szükség nincs arra, hogy ezeket a vitákat felelevenítsem: ehelyett az előbbieken felvázolt eltolódáshoz kapcsolódóan a posztszocialista Kelet-Európára szeretném irányítani a figyelmet, amelyet a vitához hozzászólók eddig meglehetősen elhanyagoltak. Nem azért teszek így, mert a korábbi második világ ki lett hagyva a kérdés taglalásából – ahogy ez egyébként a korszakváltásokról író tudósok esetében lenni szokott –, hanem azért, mert maga Fraser emelte be a vitába explicit módon, még ha felületesen is, Kelet-Európát (Fraser 2001: 200–202).

Frasernek a posztszocialista állapot meghatározására irányuló próbálkozása nemcsak hogy globális kontextusba helyezte a létező szocializmus lezárultát, de lehetőséget teremtett az előbbi utóbbinak történő alárendelésére. Ebből könnyű levonni azt az általa valószínűleg nem szándékolt feltételezést, amely szerint nem szükséges megérteni, hogy ebből az új globális szintből mekkora rész az, amely a korábbi második világból származik, sem pedig azt – bár ez egy sokkal könnyebb projektnek tűnik –, hogy ez az új globális keretrendszer hogyan is néz ki a posztszocialista Európa nézőpontjából. Azáltal, hogy Fraser kiáll egy posztszocialista állapot létezése mellett, azt is állítja, hogy a kelet-európai államszocializmus egyben az (újra)elosztás politikáját intézményesítette. A központi tervezésnek az újraelosztó állam uralta és kelet-európai társadalomtudósok (Konrád és

Szelényi 1979; Fehér et al. 1983) által leírt modellje, valamint a fordista tömegtermelésre építő keynesiánus jóléti kapitalizmus közötti előzőleg kifejtett analógia egyértelműen befolyásolta Fraser gondolatmenetét. Megállapítja ugyan, hogy a posztfordizmus és a globalizáció mely elemei segítették elő az elismerés politikájának felemelkedését – ezeket a fejleményeket tárgyasulásnak, áthelyeződésnek és téves keretezésnek (*reification, displacement, misframing*) nevezi –, mégsem ad ehhez hasonló elemzési szempontokat a kelet-európai államszocializmus összeomlásának értelmezéséhez. Így tehát bizonyítékok híján bár, de azzal a feltételezéssel kell beélnünk, hogy ez az elmozdulás a posztszocialista társadalmakra egyaránt vonatkozik. A hagyományosan a baloldali osztály alapú politikálással azonosított elosztásra irányuló politikai program, amely láthatóan jól teljesített a keynesiánus–fordista keretek között, nem csak a nyugaton már jól ismert okok miatt hiteltelenedik el, hanem a keleti államszocializmus hiányosságai és diktatórikus tendenciái miatt is. Fraser szerint tehát elsősorban egy olyan posztszocialista politikára van szükségünk, amely képes választ adni eme globális posztszocialista állapot kihívásaira. Meglátásom szerint azonban ez az elképzelés túlzottan leegyszerűsítő. Bár Fraser elismeri, hogy az osztálypolitika egyaránt folyománya és táptalaja is az elismerési politikáknak – kikacsintva ezzel E. P. Thompsonra –, ez a felismerés mégis háttérbe szorul a ténylegesen létező szocializmus kizárólagosan elosztásra koncentráló értelmezése miatt.

Ha megnézzük a Kelet-Európáról rendelkezésre álló empirikus kutatási anyagot, valamint a másként gondolkodó értelmiségiek 1980-as évekbeli politikai filozófiai műveit, látni fogjuk, hogy az alkalmazott szocializmusnak volt egy nagyon erős identitáspolitikai összetevője, és hogy az itteni rezsimek összeomlásakor ez a politika legalább annyira elbukott, amennyire az (újra)elosztás. Ha nem ismerjük fel, hogy a politika e két típusa egyszer már összefonódott egy baloldali politikai vízió képében, és ezzel kapcsolatban nem látjuk be, hogy a posztszocialista állapot nem egyszerűen az osztály alapútól az identitáspolitika felé való elmozdulást jelenti, akkor szükségszerűen a korábbi baloldali programok hibáit fogjuk megismételni.

Amennyire nem lehetséges a létező szocializmust egyértelműen egy újraelosztási politikai projektként beállítani, ugyanannyira nem mondhatjuk azt sem, hogy a posztszocialista Kelet-Európa háttérbe helyezte volna az elosztási politikákat. A továbbiakban emellett érvellek, hogy az elmozdulás nem annyira az elosztási politika irányából ment végbe az elismerési politika irányába, hanem inkább ennek a kettőnek az új mintázatai és az ezeket összekombináló új aktorok kapcsán következett be. Ehhez először azt vizsgálom meg, hogy ezt a két igazságosságparadigmát hogyan használták fel 1989 előtt és azt követően.

ALKALMAZOTT SZOCIALIZMUS MINT IDENTITÁSPOLITIKA

Rögtön az elején meg szeretném mutatni, hogy az elismerési politika valóban működött az államszocializmusban, ráadásul elég következetes módon. Először is, a pártnak megvolt a maga hivatalos elismeréspolitikája, amin belül az etnopolitika nem az egyetlen vagy éppen a legfontosabb terület volt. A *homo sovieticus* megteremtése volt a legnyilvánvalóbb megjelenési formája, valamint korábban elnyomott identitások (munkáslét) felértékelése, illetve más identitások elnyomása. Ez utóbbi nem csak a korábban uralkodó társadalmi csoportok létezését vagy legalábbis egyenlő jogokkal rendelkező állampolgárként való létezését vonta kétségbe; az arisztokrácia és a burzsoázia mellett a parasztok, az értelmiségiek, a kisebbségek és a nők is többé-kevésbé ki voltak zárva a nyilvánosság tereiből. Verdery (2009) szerint az osztályidegeneket dehumanizáló ilyesféle magatartás „osztályrasszizmusnak” nevezhető. Mindez azért fontos, mert annak belátására vezet minket, hogy a kérdéses országok etnikai és vallási egysége ellenére – ami miatt egyébként a szocialista országokban nem volt szükség kifejezetten egy különleges kommunista etnopolitikára – a kommunista osztálypolitika alapvető természeténél fogva továbbra is az identitáspolitikán nyugodott, igaz annak egy igencsak különös és korábban másutt nem tapasztalt verzióján. Az e hivatalos identitáspolitikát alakító különbségek és hasonlóságok típusai kétségtelenül megváltoztak az idők során, továbbá térben is eltérő formákat öltöttek, de tény, hogy a hegemonia és a mások feletti ellenőrzés fenntartása érdekében az állampártoknak mindenütt különbségeket kellett létrehozniuk és felmutatniuk, ahogy ezt jól dokumentálja a témával foglalkozó irodalom is.

A nem hivatalos vagy ellenzéki követelések is sokkal inkább identitásalapon működtek, semmint elosztási szempontok szerint. Sőt a torta nagyobb szeletére való igények kifejezését határozottan kerülték a gazdasági egyenlőtlenségekkel kapcsolatos mindenfajta okfejtés teljes kisajátíttósága miatt, éppen ezért a magasabb bérek vagy minőségibb juttatások követelését a munkaadótól vagy éppen a helyi tanácstól nem az osztály- vagy gazdasági alapon történő hozzájárulás, hanem a státusz (anyaság, proletárgyökek stb.) vagy a politikai lojalitás (különféle szervezetekben való tagság) köntösébe burkolták.

Közép-európai másként gondolkodó értelmiségiek maguk emelték új filozófiai magasságokba az elismerés politikáját. Érdekes módon az ő verziójuk közelebb állt az elismerés taylori koncepciójához – az autenticitáshoz és személyes etikához való szorosabb kötődése miatt. A vízióiknak ez a morális természete arra az állásfoglalásra ösztönözte őket, hogy az egyének az elnyomó hatalommal szembeni felsőbbrendűségét kimondják, ebből pedig egyéni pozíciójukban is erőt merítsenek. Mind a magyar Konrád György, mind a lengyel Adam Michnik és a cseh Václav Havel (1986) megegyeztek abban, hogy ennek a személyes politikának az egyik legfőbb jellemvonása a saját politikai nézeteink

másokra erőltetésétől való önmegtartóztatás kell, hogy legyen, különösen akkor, ha ez erőszakot szülne. Konrád és Michnik különös hangsúlyt helyeztek arra, hogy nem az állam-hatalom átvétele a cél.

„A Szolidaritásnak [azaz a független lengyel szakszervezetnek] soha nem volt elképzelése az ideális társadalomról. Elsősorban élni akar és élni hagyni [...] ez nem hasonlít azoknak a gondolkodásához, akik doktriner célok elérését hajszolják. A Szolidaritás etikája az erő alkalmazásának konzekvens elutasítása révén szoros rokonságban áll a Gandhi és Martin Luther King által szorgalmazott erőszakmentesség gondolatával. Itt azonban mégsem egy, a békemozgalmakat képviselni kívánó etikáról van szó [...] A Szolidaritás aktivistái tudatosan és mindenáron elutasítják a doktriner következetességet [...] Számomra a Szolidaritás soha nem volt a hatalomért folytatott harc eszköze” (Michnik 1985).

Konrád (1984) hasonlóan érvelt: „[...] a mi feladatunk nem a hatalom megragadása, hanem annak folyamatos korlátozása, eloszlatása és demisztifikálása”. Ezen túlmenően, mivel a politika médiuma a hatalom, az antipolitika médiuma pedig a kételkedés, egy valódi politikai alternatívának ideológiakritikusnak kell lennie, és messzire el kell kerülnie a másokra erőltetendő társadalmi víziók megálmodását. Ez az elismeréspolitikai a különféle etnikai és vallási identitások erősítése helyett Havel (1986) szavaival élve az egyének emberségén és igazságban létezésének alapvető jogán alapult.

Húsz év után visszatekintve egyszerre láthatjuk ennek az önkorlátozó pozíciónak az előnyeit és a hátrányait is. A pozitív oldalon megemlítendő, hogy mindazok a rendszerváltások, amelyekben ezek az értelmiségiek lényegi szerepet játszottak, minimális vagy épp semennyi vérontással sem jártak.⁹ Negatívumként viszont az hozható fel, hogy mivel vonakodtak ideológiai előírásokat vagy társadalmi modelleket felvázolni, alkalmasint mások – akik inkább rendelkeztek politikai vagy éppen menedzseri vénával, ugyanakkor kevesebb erkölcsi aggállyal – töltötték be a vezető pozíciókat. Még mélyebbre ásva, Eyal (2000) [fordítását lásd a jelen lapszámban – *a szerk.*] elegáns okfejtése nyomán azt is megállapíthatjuk, hogy Weber kapitalizmusszelleméhez hasonlóan ennek az antipolitikának is megvolt a maga aszketikus, monetarista irányultsága – ami később lényeges tényezője lett a neoliberais reformoknak.

---

9 Attól függően, hogy hogyan tekintünk a rendszerváltás és etnikai tisztogatás kapcsolatára a volt Jugoszláviában, ez az állítás valóban vitatható és heves nézeteltérések forrása is lehet. Nem tudok belemenni jelen pillanatban, de alább meg fogom említeni röviden azt a politikai kihívást, amelybe a jugoszláv háború sodorta a nyugatot.

AZ ELISMERÉS POLITIKÁJA ÉS A RENDSZERVÁLTOZÁS

Nem csupán a szocializmus időszakának elismeréspolitikáját, hanem az 1989 utánit is meg kell vizsgálnunk, amennyiben a posztszocialista állapotot teljes valójában akarjuk kiértékelni. A névleg lezajlott rendszerváltozás utáni események nem az igazságban létezős vagy az antipolitika életformájának folytatását vagy alkalmazását hozták magukkal, hanem ezeknek a kísérleteknek a politika előre meghatározott formái irányába való terelgetését, amely formák a nyugati identitáspolitikákat is magukba foglalták. Érdeemes a figyelmünket két alapvető diszkrepanciára fordítani: az egyik a politikai részvételre helyezett hangsúly, a másik pedig a legitim identitások „vékonysága” iránti elvárás.

Nagy Imre újratemetésének¹⁰ 20. évfordulóján (2009. június 16.) egy csoport progresszív liberális értelmiségi újra összeült annál a kerekasztalnál, ahol a magyarországi egy pártrendszerből való átmenetet tárgyalták meg, hogy kiértékeljék a rendszerváltás sikerességét. A megbeszélés egyik témája egy újonnan készített dokumentumfilm volt, amely a magyar fiatalok rendszerváltásról meglevő ismereteinek meglétével vagy épp hiányával foglalkozott.¹¹ Az eredmények bizonyos értelemben borítékolhatók voltak. Bár az 1989-es történelmi pillanatokról készült egyes fotókat felismerték, azoknak a jelentősége már gyakran ismeretlen volt az egyetemista huszonévesek számára. Ezen túlmenően, ahogy azt a legtöbben elmondták, mindezek az események nem tartoztak a családi körben megtárgyalt események közé, sem megtörténtük idején, sem azóta. Míg a közönség nagy része hozta az elvárt érzelmi reakciókat és borzalommal eltelve hüledezett a diákok tudatlansága és közömbössége láttán, a kerekasztal-tárgyalások némely korábbi résztvevője ezzel nem értett egyet: „Számomra a rendszerváltás egyik legnagyobb sikere éppen az, hogy ezek a fiatalok nem sokat tudnak az 1989-es eseményekről és nem is érdeklődnek irántuk” – jelezte Pető Iván, aki a rendszerkritikus értelmiségiek pártját, a Szabad Demokraták Szövetségét képviselte akkoriban. Mivel a kerekasztal-tárgyalások, illetve különféle intézményi és szimbolikus lépések leszámoltak a kommunizmussal és megteremtették egy új politikai és gazdasági környezet lehetőségét, nincs már szükség arra, hogy a következő generációnak bemagolandó ismeretanyagként kéne újra meg újra átismételnie és memorizálnia, hogy ki, mit, mikor és hol tett, ahogy azt korábban a kommunizmus idején elvárták.

---

10 Nagy Imre (1896–1958) volt a miniszterelnök az 1956-os magyarországi antisztálinista forradalom idején. A forradalom bukása után börtönbe került és kivégezték. 1989-es újratemetése szimbolikusan jelezte a kommunista időszak lezárását.

11 A rendezőt, Kopper Juditot egy kínai fiatalokról készített dokumentumfilm inspirálta, amelyben a Tienanmen téri eseményekről való ismereteiket firtatták, szintén 20 évvel később. A dokumentumfilm címe *Én és a rendszerváltás*.

Pető számára éppen hogy az a teljesen normális, hogyha anélkül vagyunk képesek élni az életünket, hogy folyamatosan a politikára és 1989-re kellene hivatkozni: ez éppen hogy a sikeres rendszerváltás szimbóluma.

Hogy is felejthetnének el Havel szavait, aki maga volt a politikai aktivizmus legfőbb letéteményese 1989 előtt és után: „Az álmom az, hogy egy kis, unalmas európai országban élhessek” (Lucas 2008). Milan Kundera *A lét elviselhetetlen könnyűsége* című könyvének (1984) főszereplője még ennél is tovább megy, és konkrét undorát fejezi ki a tömegtüntetésekkel kapcsolatban, még akkor is, ha azok nyugaton zajlanak, és akár még a tartalmukkal is egyetért.

Ezzel egyáltalán nem azt akarom mondani, hogy ezek az értelmiségiek elégedettek lennének azzal, ahogyan a dolgok végül lezajlottak. Ezzel együtt még a mai visszaemlékezéseikből is kítűnik az, hogy mennyire vágytak a normalitásra. Ugyanakkor ezzel a rendszerkritikus értelmiség nem volt egyedül: így éreztek a közemberek is, ahogy azt számos antropológiai és szociológiai tanulmány kimutatja. Míg a normalitás mint erőteljes toposz különféle forrásokból táplálkozott, helytelen lenne a jelentését kizárólag a hiányállapotok megszüntetésére leszűkíteni. Az államszocializmus alatt a társadalom a mobilizáció folyamatosságát élte át. A teljes körű állampolgári mobilizáltság, azaz a valódi készenlét, a soha nem lankadó őrködés, az erőltetett aktivizmus nem ért véget a sztálinizmussal. A diktatúra ún. puha évtizedeiben is még mindig túl volt politizálva az emberek élete, abban az értelemben, hogy mindig késznek kellett lenni arra, hogy politikai szempontból értékeljük a cselekvéseinket, ízlésünket és gondolatainkat, valamint megfejtjük a mások viselkedése mögött meghúzódó politikai jelentéseket is. Ebben az értelemben az államszocialista uralom nagyon is hasonlított a foucault-i értelemben vett vallomástevő társadalomra, így tehát kiforgatott identitáspolitiká révén működött. Ha a mindennapi, alapvető működés ilyen nagy erőfeszítéseket igényel, akár a hiány, akár a bürokratikus semmittevés miatt, az egyének kimerítőnek érzik a politika velük szemben támasztott követelményeit. Ez pedig a mindennapos béke és nyugalom, a rutin és a kiszámíthatóság, magyarul a normalitás felértékelődésével jár együtt.

A normalitás elsősorban a politikamentes (azaz ideológiamentes) élet lehetőségét jelentette, azt, hogy ne kelljen újra meg újra a hivatalos dogmának megfelelő politikai korrektséget gyakorolni. Mindent elsöprő volt egy apolitikus térre irányuló vágy, ahol a politika által átítatottól eltérő életformák is megjelenhetnének – olyan életformák, amelyek nyugaton általában a privát szféra körébe utaltatnak. Ez a vágy részben kielégíthető volt a „szabadság kis köreinek”¹² megteremtésével, ami azonban a kreatív energiák hatalmas tartalékait igényelte (Weiner 1988; Yurchak 2006). A kései szocializmus művészeti,

---

12 A szövegben szereplő eredeti kifejezést (*corners of freedom*) Bibó István hasonló értelmű magyar kifejezésével rokonítottam – a *ford*.

béke-, környezeti- és emberi jogi mozgalmi, amelyekre a *civil kezdeményezés* címke talán túllontúl elhamarkodott lenne, nem csak – illetve sokak számára nem is elsősorban – politikai tartalmuk miatt tűntek vonzóknak, hanem az eltérő életmód és a közösségiség új formái miatt, amit lehetővé tettek. Ezen mozgalmak némelyike alulról szerveződött, vagy bázisdemokratikus alapokon nyugodott konszenzusos döntéshozatali rendszerrel, amely éles ellentétben állt a pártbeli döntéshozatal demokratikus centralizmuson nyugvó elveivel, de túlhaladta a nyugati, politikai részvétel és választások közötti egyenlőségtételt is. Padraic Kenney (2002) meggyőzően bizonyítja, hogy ezek a kísérletek voltak a demokratikus gyakorlatok első lefektetett alapkövei, és e nélkül a kulturális know-how nélkül 1989 kudarcba fulladt volna. Ennek fényében Jürgen Habermas – aki pedig mégiscsak a konszenzusos deliberáció és az életvilág szabadságának fő szószólója – értékelése az 1989-es forradalmakról, miszerint „csaknem teljes mértékben hiányoznak belőlük az innovatív, a jövőbe mutató eszmék” (Habermas 1990: 5), alapvető értetlenségről, a deliberatív demokrácia dogmatikus értelmezéséről és a kelet-európai elismeréspolitikára felszabadító, vagy akár forradalmi potenciáljának el nem ismeréséről tesz tanúbizonyságot.¹³

A POSZTSZOCIALISTA ELISMERÉSPOLITIKA

Nancy Fraser és más baloldali szerzők is kifejtették – még ha kevésbé ítélező módon is – azt a véleményüket, hogy 1989 egy kihagyott lehetőség volt az új progresszív politikák számára. Elemzésükből azonban hiányzik a Nyugat azon szerepének a felismerése, amelynek során az 1989-es események főszereplőit „megszelídítették”, és betelítették őket az utcákról a civil szervezetek egyre kényelmesebb irodáiba (Lipschutz 1996; Mendelson és Glenn 2002; Wedel 1998; Olivo 2001). A politika ilyen értelemben vett professzionalizálásának legerőteljesebb befolyásolási szándéka az amerikai külügyminisztérium (Lipschutz 1996), valamint az Európai Közösség (a mai EU) részéről jelentkezett. Amíg Habermas néhanapján hiányérzetéről ad számot az EU-val kapcsolatban, nem tűnik irreálisnak, hogy az általa szorgalmazott európai civil nyilvánosság megteremtésének projektjét éppen ez a nemzetállamok feletti szervezet sajátította ki. Amikor a posztszocialista országok európeerei azzal vágnak vissza az euroszeptikusoknak, hogy az EU csupán egy keret, egy üres intézményi héj, amelyet, ha részt veszünk benne, tartalommal lehet feltölteni és a saját igényeinknek megfelelővé alakítani, éppen Habermas meggyőződését hangsúlyozzák, miszerint procedurális normativitásra van szükség a szubsztantívval szemben. Nem szükséges most belemenni ennek a pozíciónak a kritikájába: sokan bemutatták

---

13 Habermas az elismerés politikájának Charles Taylor-i általános programjáról írott kritikáját lásd Habermas (1993).

már azt a folyamatot, ahogy a szubsztantív, többek között kulturális kritériumok beszívá-
rognak a procedurális normákba. Ehelyett inkább azt vizsgálom meg, hogy hogyan látják
a posztszocialista országok állampolgárai a számukra előírt részvétel kérdését.

A részvételi fejlődés posztkolonialis kritikájának talaján azt fejtem ki, hogy a
posztszocialista Kelet-Európában valóban megfigyelhető a részvétel bizonyos mértékű
„zsarnoksága” (Cooke és Kothari 2001; Kapoor 2005). Először is, a kötelező politikai korrek-
tség a legtöbb kelet-európai számára kísértetiesen visszhangozza a kommunista múltat.¹⁴
Másodsor, a részvételnek anyagi szempontból igen magasak a költségei (idő, képzett-
ség, pénz), ebből kifolyólag sokak számára meglehetősen üres marad. Harmadszor, ahogy
azt a multikulturalizmus esetében is látni fogjuk, a posztszocialista állampolgároknak nem
a nyugat-európai gyakorlatokhoz, hanem a nyugat-európai eszményképhez kellene fel-
zárkózniuk. Elvégre Nyugat-Európa sem részvételi projekteken keresztül ért el hihetetlen
gazdagságot vagy épített fel demokratikus intézményeket, és az EU-t sem részvételi ide-
álok működtetik manapság, ahogy az az EU-állampolgárok által érzett, régóta megfigyel-
hető „demokratikus deficitből” kikövetkeztethető. Ez a részvételi modell Kelet-Európában
nem várt antidemokratikus következményekkel járt. Steven Sampson (2002) leírása szerint
a posztszocialista társadalmakat a civil szervezetek és az EU projektjei révén „projekttársad-
almakként” próbálják fejleszteni. Diagnózisa szerint a társadalom ezáltal nyugati színvo-
nonon fizetett és a nyugati adományozók felé elszámolási kötelezettséggel bíró szakértői
gárdára, valamint a projektek logikáját és céljait a saját, mindennapos problémáitól távo-
lónak tartó, ezáltal az előbbieket megérteni nem is kívánó közvéleményre szakad szét.¹⁵
A tömegek tehát magukra maradnak olyan saját, organikus értelmiségi réteg híján, amely
a nemzetközi körökben képviselni tudná őket. Máris láthatjuk, hogyan keletkezik a társada-
lom ilyesfajta „lefejezése” révén az a vákuum, amelyet érzelmi és szimbolikus politikával a
szélsőjobboldal tud megtölteni (erről bővebben később).

Az előírt részvétel kérdésének még egy fontos jellemzőjét szeretném megem-
líteni. A globális Dél részvételi fejlődése és a korábbi második világ EU által vezetett
demokratizációja és piacosodása egyaránt a hatalom egyfajta performatív koncepciójá-
ban gyökerezik. A részvételi modellek célja elsősorban az, hogy a nem nyugatiakat részvé-
telre bírja: projektek indulnak el, amelyek teljesítését házi feladatként kérik aztán számon.
Összességében ezeket az az elvárás mozgatja, hogyha rögtön (ideáltipikus) nyugatiként
viselkednek, akkor egyúttal demokraták és posztnacionalisták is lesznek, és magukévá

---

14 A Chicago Cultural Studies Group (1992) szerzői kollektíva ismerte fel, hogy mennyire ellentétes
volt a keleti antipolitika és az USA-beli *cultural studies* szakirodalma: míg az előbbi depolitizálni akarta
a civil társadalmat, addig az utóbbi pont hogy politikát akart belevinni.

15 Sampson elemzése a posztszocialista elit új strukturálódásáról ennél lényegesen kidolgozott-
tabb, mint ahogy most bemutatom.

fogják tenni a liberális multikulturalizmust.¹⁶ Amint Habermas (1999) védelmébe vette a szerbiai NATO-bombázásokat, úgy árulta el a nyugati hegemonia performatív működésébe vetett hitét is. „A nyugatiak interpretálása szerint a koszovói háború maga lehetett volna az az ugrás, ami a szuverén államokra építő klasszikus nemzetközijog-koncepcióból a globális civil társadalom kozmopolita jogfelfogásába repített volna.” Ezek alapján, bár ezt a kozmopolita világtársadalmat, ahol „bármely állampolgár megvédhető lenne saját államának önkényes cselekedetei ellen”, még nem sikerült kialakítani, éppen azzal tudnánk világra jöttét leginkább elősegíteni, ha úgy teszünk, mintha máris létezne. A valóságban azonban, mivel pillanatnyilag a nemzetközi erőteret továbbra is nemzetállamok alkotják, amelyek közül némelyik jóval erősebb, mint a többiek, a „militarista pacifizmus”¹⁷ csak a kelet nyugattal szembeni áldozati szerepét erősíti meg, ezzel újratermelve egyfajta geopolitikai elismeréspolitikát, amely viszont már nem igazán segíti elő a kozmopolita vagy posztnemzeti globális közösség kialakulását. Bruno Latour még ennél is tovább megy, és arra figyelmeztet, hogy Beck kozmopolita politikája

„[...] épp ott kezdődik, ahol alkalmasint (és igencsak időszerűen) be is kellene fejeződnie. Elképzelhető, és nyugati szemmel (esetemben Burgundiából nézve) akár kívánatos is, hogy a távoli jövőben egy olyan közös világban éljünk, amelyet a természetesség elve alapján definiálunk. De úgy viselkedni, mintha ez a berendezkedés máris működné, és az elérése már nem is igényelne további tárgyalásokat, mindenképpen a további háborúskodások irányába taszít minket” (Latour 2004: 458).

Összességében az EU demokratizálási projektje, mint a pusztán hit által megvalósuló kozmopolitizmus és poszt nacionalizmus letéteményese, két szempontból is jelentősen eltér a késő szocialista alternatív politikáktól. Először is, a normalitással (azaz a politika-mentes létezéssel) szemben igenis elvárja és felértékeli a politikai részvételt (persze csak ha nyugati értelemben történik); másodsor pedig erős performatív jellege miatt azt az autenticitás elismerésétől távol eső benyomást kelti, miszerint másvalakinek kell mutatkoznunk ahhoz, hogy legitim résztvevőként fogadjanak el minket.

A késő szocialista alternatív identitáspolitika és a jelenlegi nyugati elismeréspolitikai közötti másik alapvető különbség az identitás Craig Calhoun (2002, 2005) szavaival

---

16 Az EU mindig különálló projektek révén segít elő tevékenységeket, akár a civil társadalom építéséről van szó, akár vidékfejlesztésről vagy környezeti kármentesítésről. Mindaddig, amíg az ezeken a területeken történő változások nagy részét EU-s programokból és alapokból finanszírozzák, nem pedig saját, belső forrásokból, a tény, hogy a szocialista országok mára már EU-tagok lettek, nem változtatja meg ezt a projektársadalom-jelleget.

17 Ulrich Becket idézi Žižek (é. n.).

jellemzett „vékonyága”. Ezek a vékony identitások a legképlékenyebbek, ezek vannak leginkább kivéve a deliberációs folyamatoknak, ezek gyökereznek legkevésbé a múltban, és ezek esetében a legvalószínűbb, hogy egy hivatalos folyamattal összefüggésben, nem pedig valami mélyen átértzett és megélt tartalom hatására jöttek létre. Velük szemben a „vaskos” identitások, még ha nem is szükségszerűen csak a múltban gyökereznek, ki tudják fejteni egy kollektív hovatartozás átértzett, megélt, önmagunkba beépített tapasztalatát. Kulcsfontosságú példája ennek a nacionalizmus.¹⁸ Habermas, a kozmopolitizmus és poszt-nacionalizmus több más képviselője (Kaldor 2003; Beck 2004, 2006), valamint az EU hivatalos krédója is azt szorgalmazza, hogy az elismerés politikájával nem felhagyni kell, hanem az azonosulási alapokat kell a vékony identitásokra áthelyezni, amelyek mindenki által elismert procedurális normák és absztrakt alapelvek köré szerveződnek. A két lehetőség összeegyeztethetlensége leglátványosabban a volt Jugoszlávia esetében áll fenn. Boszniában a háború befejezése utáni egyik legjelentősebb konfliktus az ismételt „nacionalista” politikusokra és homogén adminisztratív övezetekre szavazó helyiek és a „nemzetközi közösség” nézeteltérése; utóbbiak a védnökségük alatt álló területeken etnikailag és vallásilag is plurális államot szorgalmaznak, ezáltal olyan embereket kényszerítnek az egymás mellett élésre, akik nem sokkal korábban még halálos ellenségek voltak (Hayden 2002). A Kelet-Európával szembeni elvárás, hogy multikulturálissá és poszt-nemzetivé váljon, hogy a nacionalizmus és etnicitás kategóriáit fluidnak és képlékenynek ismerje el – olyasvalaminek, amiért semmiképp sem érdemes vért ontani –, nemcsak hogy nem növelte a nyugat népszerűségét, de akár úgy is lehet érvelni, hogy egyfajta viszontválaszként pont azt az identitáspolitikát termelte újra, amelyet az EU és a nyugati közgondolkodók többsége olyan retrográdnak és veszélyesnek tart. Will Kymlicka (2000) ezzel kapcsolatban arra figyelmeztet, hogy a vaskos identitásokból fakadó igények arra váró és azzal magyarázott elutasítása, hogy ezek a liberalizmus súlya alatt egyszer majd úgyis „elsorvadnak”, gyakorlatilag csak további igazolást ad az esszencialista és kirekesztő identitáspolitikáknak. Kymlicka egyike azon kevés józan hangnak, amely szerint Kelet-Európa egyáltalán nincs lemaradva a nyugattal szemben az etnonacionális identitás politikaivá formálását tekintve, hiszen az utóbbi is távol jár még a saját kinyilatkoztatott multikulturális eszményeinek megvalósításától (Todorova 2005; Hayden 2002), a nyugati beszéd és a nyugati cselekvés között észlelt diszkrépancia pedig csak megerősíti a nyugatiak képmutatásáról egyébként is meglevő benyomásokat.

AZ ELOSZTÁSI ÉS ELISMERÉSI POLITIKÁK

---

18 Természetesen a helyi identitások is ugyanolyan „vaskosak” tudnak lenni, de mivel jelen írásban a léptéknek nincs különösebb szerepe, ezért ezt az aspektust a következőkben nem tárgyalom.

KÖZELMÚLTBELI INTEGRÁLÓDÁSA

AZ EU

Az eddigiek kifejtése alapján könnyen arra a helytelen következtetésre lehetne jutni, hogy az EU-nak elsősorban az identitáspolitikák területén van jelentősége, amennyiben megfelelnek arról, hogy a részvételiség, a multikulturalizmus, a kozmopolitizmus és a poszt nacionalizmus pusztán az egész Európára kiterjedő újraelosztási program kulturális, szimbolikus oldala. A nyugat-európai tagállamok hagyományos elkötelezettsége a jóléti kapitalizmus és az EU kollektív közpolitikáinak irányába – különösen az egyenlőtlenségeket csökkenteni hivatott intézkedések felé – jól összeegyeztethető az (újra)elosztási politikákkal. Másrészt az Unió fő gazdasági célkitűzése mindig is a közös piac problémamentes működtetése volt, amely Kelet-Európában 1989 után a külkereskedelmi liberalizáció és a privatizáció formájában jelentkezett. Ezenkívül a neoliberais programokat elősegítő külső erők is egyre inkább teret hódítottak, részben az erősödő világgpiaci verseny, részben pedig a Világkereskedelmi Szervezet (World Trade Organization, WTO), illetve az Egyesült Államok deregulációs elvárásai hatására.

A továbbiakban azt szeretném bemutatni, hogy ezt a két célt hogyan próbálják összeegyeztetni az EU közös agrárpolitikája esetében, és hogy mi az elismeréspolitikai szerepe az ebből következő konfliktus kezelésében. Az élelmiszerekre és termelőkre fogok összpontosítani, mivel az ő esetük nyújtja az új társadalmi képzetek (Taylor 2005) legvitatottabb és mégis legnagyobb hatású példáját, amely egyszerre közvetít a geopolitikához köthető újraelosztási és elismerési igényeket is. Az EU-n belül a szabad kereskedelmen alapuló neoliberális globalizáció feltételei között csupán korlátozottan lehet védekezni a piaci nyomásokkal szemben. Ha valamennyire mégis lehetséges, akkor a legtöbb esetben ez kizárólag a veszélyben érzett nemzeti vagy kulturális létfeltételek alapján történik. A tradicionális élelmiszer-ipari termékek az 1980-as, 1990-es évektől kezdődően egyre erősödő versenyhelyzetnek voltak kitéve az olcsó importárúk vagy az alacsonyabb minőségű utánpótlások miatt, ezért az EU például a bordói bor vagy a parmezán sajt esetében egy sor védőszabályozást vezetett be. Az oltalom alatt álló eredetmegjelölés, valamint az oltalom alatt álló földrajzi jelzés¹⁹ jogi kategóriái ezeknek a kvázi márkaneveknek a használatát azokra tartják fenn, amikor bizonyítható az adott termék földrajzi származása és eleget tesz a szigorúan meghatározott gyártási eljárásokkal kapcsolatos elvárásoknak, amely utóbbiak egyes régiók kulturális tudását és hagyományait hivatottak megtes-

---

19 Angolul PDO, ill. PGI a két kategória, előbbi a Protected Designations of Origin, utóbbi a Protected Geographical Indications név rövidítése – *a ford.*

tesíteni, például a „hagyományos különleges termék”²⁰ garancia révén. A legtöbb esetben a földrajzi eredet egy régióra vagy egy városra vonatkozik, de legkevesbé sem egy nemzetre vagy nemzetállamra.

Ezek a közpolitikai intézkedések nem csak tárgyiasítanak és áruba bocsátanak bizonyos kultúrákat, de a kultúrának ugyanazzal a vékony fogalmával dolgoznak, amelyet Habermas és a kozmopolita civil társadalom szószólói kedvezőnek gondolnak. Bár elsősre jó szándékú humanitárius gesztusnak tűnhet megvédeni a helyi és regionális élelmiszer-ipari szereplőket a globális piaci versenyben történő lefelé licitálással szemben, mind ez ideig ezek a politikák inkább arra szolgáltak, hogy a nyugat- és kelet-európai termelők közötti amúgy is meglevő különbségeket csak még tovább erősítsék. Egy kisebb probléma ennek kapcsán, hogy olyan kisméretű országok, mint például Magyarország, hátrányba kerülnek, amikor a nemzeti sajátosságok helyett az élelmiszer-kultúra regionális vagy helyi sajátosságait kellene felmutatniuk. Miközben olasz (Parma) vagy francia (Bordeaux) régiók nevei különösen ismerősen csengenek az európai fogyasztók fülében, a paprikák sajátos kínálatát nyújtó Szeged nem mond nekik semmit. Az európai fogyasztók előbb fogják felismerni a *magyar* paprikát, semmint a *szegedit*. A nemzetállam azonban ilyesfajta védett megjelöléseknek nem lehet a területi egysége, mert ez egyrészt igazságtalan előnynek tűnhetne a többi tagállamhoz képest, másrészt pedig egy lépés lenne egy nemzeti kultúra, hagyomány vagy identitás elismerésének az irányába, amely egyébiránt túl vaskosnak, ezáltal pedig veszélyesnek tűnhetne, ahogy arról már korábban beszéltem.²¹

Az ilyesfajta eredetmegjelölések esetében sokkal lényegesebb problémának látom azonban azt, hogy egy sor minőségi, higiéniai, környezeti és állattartási előírás betartását várják el, amelyek szerint egy termék elismertetéséhez nemcsak hogy a regionális hagyományokat kell megtestesítenie, de különféle szabályozások egyre növekvő listájának is meg kell felelnie. Ez szintén azt eredményezi, hogy a korábban megélt vaskos identitást felpuhítva marad az eljárásokkal és hivatalos normákkal való azonosulás. Továbbá, mivel Kelet-Európában nem sok termelő engedheti meg magának, hogy ezeknek az elvárásoknak megfeleljen, ezek az eljárási előírások ismét csak az iparosított, tömeges élelmiszer-ipari termelést részesítik előnyben, amely viszont kiszolgáltatja a kistermelőket néhány fel-

---

20 Angolul TSG, a Traditional Specialty Guaranteed név rövidítése – *a ford.*

21 Ez még a tokaji bor esetében is gondot okoz, ahol pedig a védelem egy olyan régiónak jár, amelynek már-már márkanévyszerű elismertsége van. A hagyományos tokaji termelőknek a legnagyobb problémát éppen az okozza, hogy a Tokaji név mindig is a magyar termékre vonatkozott, de mivel Tokajra ebben az értelemben egy földrajzi régióként tekintenek, amely átnyúlik az országhatáron, ezért 2007 óta a szlovák borászatok is piacra dobhatják saját termékeiket a most már PDO státust élvező Tokaji néven.

vásárlónak és nyugati nagyáruházláncnak. Ha ezt párhuzamba állítjuk azzal, hogy minden előírások és védelmek rendszere a piacnak csak egy aprócska szegmensére vonatkozik, a maradékban pedig a minél alacsonyabb árak dinamikájával lehet versenylőnyhöz jutni, világosan látszik ismét az EU identitáspolitikájának kódösztő hatása. Az üzenet tehát az, hogyha sikeres akarsz lenni, maradhatsz magyar, de a valóságban a magyarság csupán a nyugatiak által kitalált sztenderdekhez viszonyítva értékelhető, egy igencsak áruvá tett formában. Ez az a folyamat, amelyet Wilk (2005) más kontextusban ugyan, de a helyi különbségi rendszerekről a globálisakra való áttérésként jellemez. Az EU látszólagos törekvése a kulturális identitások megőrzésére, illetve az ezzel egyidejű igyekezet a globális kozmopolita civil társadalom elérésére elfedik az ilyenformán létrejövő strukturális egyenlőtlenségeket.

Összességében tehát az erőforrások jelentős újraelosztása és a világhoz való hozzáférés átrendezése Kelet-Európában 1989 és napjaink között – vagyis az elosztás politikája – egy egyedülálló elismerési politika segítségével ment végbe. Eszerint nem érdekek vagy társadalmi csoportok tűnnek védendőnek, hanem a vékony és nem nemzeti identitások. Ebből a szempontból egyetértek Latourral (2004), aki számára egy progresszív politikai program fő kérdése nem az, hogy a partikularizmust vagy az univerzalizmust kellene-e követni, ami alatt azt érti, hogy az egyén kulturális és etnikai háttéréhez kötődve vagy attól függetlenül kellene a célokat megvalósítani, hanem az, hogy hogyan tegyünk különbségeket rossz és jó kötődések között.²²

A MAGYARORSZÁGI SZÉLSŐJOBBDAL

Kozmopolita gondolkodású emberek, valamint az EU hivatalnokai világosan a „rossz kötődések” közé számítják a nacionalizmust, ahogy az az eddigi érveléséből is kitűnik. A jobboldal, és különösen a szélsőjobboldal megerősödése Magyarországon Fraser helyzetelemzését látszik megerősíteni, amennyiben az elosztási kérdésekről az elismerési kérdésekre helyeződik át a hangsúly. Nem véletlen, hogy az olyan szlogenek, mint hogy „Magyarország a magyaroké” – amely 2009-ben három képviselői helyhez juttatta a szélsőjobboldali Jobbikot az európai parlamenti választásokon –, alapvetően egy esszencialista és kirekesztő identitáspolitikát tükröznek.

---

22 Fraser úgy oldja fel ezt a kérdést, hogyha egy különbség el nem ismerése vagy félreismerése megakadályozza a viselőjét a részvételben, akkor mégiscsak érdemes az elismerésre. Lásd Fraser (1997); Fraser és Honneth (2003).

Szerintem azonban a magyar jobboldal nem csak a nacionalista érzelmekkel való kokettálással szerzett támogatottságot, hanem az (újra)elosztási kérdésekben való állásfoglalásaival is. Ha megnézzük, hogy a posztszocialista Magyarországon a politikai spektrum melyik oldala ágál következetesen a privatizáció és a külkereskedelmi liberalizáció ellen, valamint hogy kik kritizálják a neoliberalizmust általában, akkor kétségtelenül a jobboldalon kell keresnünk a választ. A Jobbik követeléseinek alábbi listáját minden bizonnyal támogatná bármely neoliberalizmus-ellenes aktivista és hagyományos szocialista politikus, feltéve, hogy a „magyar” szót a „helyi” szóra cserélnék ki a megfelelő helyeken:

- (1) „A magyar termőföldet magyar kézben kell tartani – 2011 után is.²³ (...) 2011-től olyan államok polgáraival kellene versenyeznünk a magyar termőföldért, amelyek ötször akkora nemzeti jövedelemmel rendelkeznek, mint Magyarország. Ezt nem lehet másképp nevezni, mint gyarmatosítás.”
- (2) „A magyar gazdáknak ugyanannyi mezőgazdasági támogatást kell kapniuk az Uniótól, mint nyugati versenytársaiknak! Nem 2013-tól, hanem haladéktalanul!”
- (3) „A magyar piacot meg kell védeni az ideáramló hatalmas mennyiségű külföldi élelmiszertől.”
- (4) „A privatizált téveszkekből létrejött, manapság már »városi üzletemberek« kezében lévő iparszerű mezőgazdasági nagyüzemek helyett az emberléptékű, a magyar családokat eltartó, a falvakat megtartó gazdaságokat kell támogatnia a magyar államnak és az Uniónak egyaránt” (Morvai 2009).

Mindez kétségtelenül nem az a szabadpiac-imádó, Világbanknak mindent teljesítő, államot leépíteni kívánó jobboldaliság, ami mondjuk az Egyesült Államok republikánusaira jellemző. Sokkal inkább egy az újraelosztásra és gazdasági szerkezetváltásra irányuló radikális felhívás, amely a neoliberalis globalizáció veszteséinek az érdekét tartja szem előtt. Azaz egy elosztási politika.

Az okok megértéséhez, amiért a szélsőjobboldal ilyen politikákba ártja magát, a keletet és a nyugatot egy dinamikus, viszonyrendszerbe ágyazott nézőpontból kell megvizsgálunk. Először is, ahogy azt már korábban bemutattam, az EU az újraelosztás kérdéseit a kulturális különbségek elismerésének függvényében kezeli, ezáltal viszont kulturális különbségnek álcázza a strukturális egyenlőtlenségeket. Ez a retorikai fogás azonban arra sarkallja a politikai szereplőket, hogy gazdasági követeléseiket maguk is az identitás köntösébe bújtassák, ahelyett, hogy anyagi szükségletekről beszélnének. Másodszor

---

23 Magyarország EU-csatlakozási szerződésében a szabott feltételeknek megfelelően 2011-től a külföldiek számára is lehetővé kell tenni a termőföldvásárlást.

viszont ezeknek az identitásoknak elég vékonynak kell lenniük ahhoz, hogy lebonthatók és redukálhatók lehessenek arra a szintre, amikor csupán eljárási normáknak való megfelelést jelentenek. Az osztálykövetelések politikailag korrekt, vékony, kulturális igényekké való alakítása mindazonáltal speciális know-how-t és a projektársadalomban eltöltött éveket igényel. Mindazok, akik nem beszélik ezt a nyelvezetet, egyszer csak arra lesznek majd figyelmesek, hogy saját identitásukat áruulóként és antieuropéerként bélyegzik meg, s ezáltal kirekesztődnek abból az európai nyilvánosságból, amely pedig elvileg mégiscsak az állampolgárok aktív részvételére épülne.

Széles körben ismeretes, hogy a neoliberális globalizáció destabilizálja a nemzeti és a helyi gazdaságokat, ezáltal viszont megnöveli a nacionalista ideológiák iránti fogékonyságot (Arrighi et al. 2001; Kaldor 2003; Fraser és Honneth 2003). Amiről azonban nem szokott szó esni ennek kapcsán, az az, hogy azok a diszkurzív eszközök, amelyek épp hogy a kirekesztettek szóra bírását célozzák egy kozmopolita nyilvánosságon keresztül, szintén destabilizálják a nemzeti közösségeket mint diszkurzív közösségeket. A nemzeten való felülemelkedésre vonatkozó felhívás a leggyakrabban használt interpretációs keret az adott csoportok lecsendesítésére, ez viszont csak megerősíti a nemzeti szélsőjobb-oldal megtámogatottságérzetre épülő érvrendszerét. A neoliberális (újra)elosztási politika és ennek az újfajta globális elismerési politikának a dialektikája a kirekesztettség olyan új formáját hozza létre, amely például a Jobbik képviselőjét arra az állításra sarkallja, hogy „palesztinok vagyunk a saját hazánkban”.

David Ost (2005) a lengyel Szolidaritás szocializmus utáni történetének megírása során kifejti, hogy ez a dinamika hogyan jelenik meg a nemzeti politikai szinten. 1989 után az osztálypolitika, beleértve a Szolidaritás független szakszervezetiségét is, a liberálisok ellentáborába sorolódott, ami ebben az esetben különösen egyszerű volt, hiszen a Szolidaritás egyszerre épített egy sajátos katolikus identitáspolitikára, valamint egy erős munkásosztályi öntudatra. Az identitáspolitikát, jelen esetben pedig a kirekesztő nacionalizmust, semmi sem mobilizálja jobban, mint a marginalizálódás fenyegetése, különösen akkor, ha a marginalizálódással bőven van veszténivalója az embernek.

KÖVETKEZTETÉSEK

Úgy vélem, hogy közvetlenül az államszocializmus bukása után jobb lett volna hagyni kifejlődni és megerősödni egy nemzeti diszkurzív közösséget, mielőtt az ismét egy idegen, és ezáltal kirekesztő „bikkfanyelvezet” kényszerubbonyába illeszkedik.²⁴ Sajnálatos

---

24 Az eredetiben használt *wooden language* kifejezést Alexei Yurchak használja a szovjet pártállami nyelvezet vonatkozásában (2006).

módon ez a kényszerítő erő nagyon hamar jelentkezett az EU-hoz való csatlakozás felgyorsítása során. A nemzeti szintér azonban nem veszíti el egyhamar elsődleges panasz-közvetítő és az újonnan megtapasztalt politikai nyelvhasználat terepének szerepét, még napjaink rendkívül globalizált médiaviszonyai közepette sem (Appadurai 1990). Itt szeretném felhívni a figyelmet a posztkoloniális és a posztszocialista szubjektumok helyzete között megfigyelhető párhuzamra. Stuart Hall (1991) érvelése szerint a posztkolonialista politika első szakaszában a *valami utániség* hasonlóan értelmezendő, mint a *valami ellen* levőség, így értékelődik fel a *másik* a gyarmatosító-gyarmatosított dichotómián belül. Ahogy az „autentikus” vagy gyarmatosítás előtti identitásokhoz való visszatérés az az esszencialista mozzanat, amelyet minden posztkoloniális szubjektumnak meg kell lépnie a Gramsci-i értelemben vett pozícióharcban (*war of positions*), úgy kell a posztszocialista állampolgároknak is a „vaskos” identitásukhoz visszatérniük ahhoz, hogy végül politikai szubjektumokká válhassanak. Anke Pinkert meggyőző érvelése szerint:

„[...] nem lehetséges cselekedni, beszélni, alkotni, előjönni a társadalom pereméről és megszólalni, vagy éppen a saját tapasztalatokra reflektálni, hacsak az ember nem *valahonnan* jön, hacsak nem egy adott történelemből lép elő, hacsak nem örökít át bizonyos kulturális hagyományokat. Ebben az értelemben a múlt nem csak a megszólalás egy bizonyos kiindulási pontja, hanem egy abszolút elhanyagolhatatlan erőforrás azon törekvésünkben, hogy mondjunk is valamit” (Pinkert 2002: 24).

A témával foglalkozó tudományos szakirodalomban többen is kifejtettük már – és ez a magyar rendszerváltás már említett évfordulás megemlékezésének is visszatérő témája volt –, hogy soha nem volt nyilvános vita az átmenet legalapvetőbb kérdéseiről. Ki döntötte el, hogy mindent privatizálni kell? Az 1989-es kerekasztal-beszélgetések egyetlen résztvevője sem tudott visszaidézni egyetlen olyan alkalmat sem, amikor a domináns tulajdonlasi formákról vitáztak volna. Ki olvasta, értette és vitatta meg Magyarország EU-csatlakozásának a feltételeit? Senki, tekintve, hogy a párszáz oldalas dokumentum nem is volt elérhető a közvélemény számára két héttel a szavazás előtt – ha ez egyáltalán elérésnek tekinthető. Ez alapján a közvéleményről nem elsősorban a közömbösség ugrik be az embernek, hanem sokkal inkább egy olyan közvélemény képe, amely sem információval, sem erőforrásokkal, sem pedig helyben is érthető nyelvezettel nem rendelkezett a formálódóban lévő nyilvánosságban való részvételhez, ami viszont előfeltétel lett volna a saját érdekeinek nemzetek feletti szinten való képviseléséhez is. Egyetérték Fraserrel abban, hogy 1989 egy elvesztegetett lehetőség volt. De nem csak a baloldalnak volt az, és nem is elsősorban nekik. Annak az elvesztegetett lehetősége volt, hogy egy „bennszülött” nyilvánosságot teremtsünk meg, olyat, amelynek a csírái már az 1980-as években megjelentek.

Frasernek a posztoszocialista állapotról alkotott koncepciója tehát eszerint két pontban is korrekcióra szorul. Egyrészt, a posztoszocialista világ „ténylegesen posztoszocialista” régiójában az elmozdulás nem az elismerés politikájának irányába történt, hanem az osztály- és identitáspolitika egyfajta új, hegemon szinergiája felé, amelyben immár az utóbbinak is „vékony” identitásokon kell alapulnia.

Másrészt, amikor Fraser azt mondja, hogy „nem számoltam megfelelően mindazokkal az autoriter struktúrákkal és etnosoviniszta hagyományokkal, amelyek legalábbis a francia forradalom óta akadályozták a régió demokratizálására törekvő liberális erőfeszítéseket” (Fraser 2001: 200), hibásan állapítja meg, hogy a kirekesztő nacionalizmus felemelkedése egy „történelmi teherterhelés” lenne. Ez persze logikus következtetés abban az esetben, ha az ember Kelet-Európát a Nyugattól való teljes elszigeteltségében szemléli. Ha azonban ezzel ellentétesen úgy tekintünk Kelet-Európára, mint amely folyamatos dialektikus viszonyban áll a nyugattal (ahogy ezt jelen írás keretein belül is megpróbáltam közvetíteni), láthatjuk, hogy ezeket a jobboldali tendenciákat elsősorban a nyugat részéről érzékelt helytelen beavatkozások generálják, melyek emiatt az osztály-, illetve identitáspolitikák újfajta összefonódását hozzák létre.

Fraser (2005) újabb gondolatai az igazságról – különösen a transznacionális kontextusban vett igazságról – máris jobban segítik azt, hogy a politika ezen területét egy érzékenyebb fogalomkészlet segítségével értelmezzük. Fraser amellett érvel, hogy a részvételi egyenlőség nem érhető el pusztán a gazdasági egyenlőtlenségek csökkentésével, sem pedig a kulturális elismeréssel, hanem harmadik tengelyként bevezeti a képviselést, amely az igazságosság már tárgyalt kettősségét – azaz az elosztási és az elismerési szempontokat – egészíti ki. Ez a három szempontot egyesítő keret nagyon hasznos, ha meg akarjuk magyarázni, hogy az elismerési politikák jelenlegi EU-s szintje képviseléstől miért érinti hátrányosan a magyar mezőgazdasági termelőket: ismételten csak a nyugati mintára és a vékony identításokra alapozva engedi a részvételt, ami végül az elismerési és elosztási politikák szélsőjobboldalon megvalósuló új összefonódásához vezet. Érdemes megfigyelni, hogy lényegét tekintve Fraser elgondolása mennyire hasonló Habermas poszt-nemzeti programjához, amennyiben ragaszkodik ahhoz, hogy ez az új igazságfogalom szükséges a vesztfáliai politikai eszmerendszer meghaladásához. Érdekes módon, miközben a volt gyarmatok esetében – ahol a nemzeti kategória soha nem jelentett befogadást – kivételt tesz, addig a korábbi második világot az első iránt támasztott elvárásoknak veti alá, tekintettel arra, hogy a nemzetállam mint reprezentációs tér tapasztalata megegyezik a két esetben.

Az igazság „hogyanja”, tehát mindazok az intézményi-politikai mechanizmusok, amelyeken keresztül az elismerés és a nagyobb gazdasági egyenlőség iránti igények megjelenhetnek, fontos szerepet játszanak az igazság megvalósulásában. A posztoszocialista

Európában éppen ez a hogyan – magyarul a képviselet nemzeti szintjének idejekorán történt felváltása a nemzetállami határokon átnyúló, vagy azok feletti képviselettel – bizonyult olyannyira károsnak mind az elismerésre, mind a gazdasági újraelosztásra irányuló küzdelmekre nézve. A nemzetállami határokon átnyúló igazságról való gondolkodásban itt az ideje, hogy végre számításba vegyük a korábbi második világot is.

Fordította: Molnár Noémi Fanni és Pintér Ádám
Az eredetivel egybevetette: Jelinek Csaba

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Appadurai, Arjun (1990): Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy. In: *Public Culture*, Vol. 2., No. 2.: 1–24.
- Arrighi, Giovanni – Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel (2001): 1989: The Continuation of 1968. In: *After the Fall: 1989 and the Future of Freedom*. Szerk.: Katsiaficas, George N. Routledge: 35–51.
- Bahro, Rudolf (1978): *The Alternative in Eastern Europe*. New Left Books.
- Barcena, Inaki – Ibarra, Pedro – Zubiaga, Mario (1997): The Evolution of the Relationship between Ecologism and Nationalism. In: *The International Handbook of Environmental Sociology*. Szerk.: Redclift, Michael – Woodgate, Graham. Edward Elgar: 300–315.
- Bayat, Asef (2002): Activism and Social Development in the Middle East. In: *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 34., No. 1.: 1–28.
- Beck, Ulrich (1992): *Risk Society: Towards a New Modernity*. Sage.
- Beck, Ulrich (2004): The Truth of Others. In: *Common Knowledge*, Vol. 10., No. 3.: 450–462.
- Beck, Ulrich (2006): *The Cosmopolitan Vision*. Polity Press.
- Bockman, Johanna (2007): The Origins of Neoliberalism between Soviet Socialism and Western Capitalism: 'A Galaxy without Borders'. In: *Theory & Society*, Vol. 36., No. 4.: 343–371.
- Bockman, Johanna – Eyal, Gil (2002): Eastern Europe as a Laboratory for Economic Knowledge: The Transnational Roots of Neoliberalism. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 108., No. 2.: 310–352. [Magyarul (2014): Kelet-Európa mint a közgazdaságtani tudás laboratóriuma: A neoliberalizmus transznacionális gyökerei. In: *Fordulat*, jelen lapszám.]
- Böröcz, József (1992): Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State Socialist Semiperiphery. In: *Theory & Society*, Vol. 21., No. 1.: 77–104.

- Böröcz, József (1993): Simulating the Great Transformation: Property Change under Prolonged Informality in Hungary. In: *Archives européennes de sociologie/Europäisches Archiv für Soziologie/European Archives for Sociology*, Vol. 34., No. 1.: 81–107.
- Bunce, Valerie (1995): Should Transitologists be Grounded? In: *Slavic Review*, Vol. 54., No. 1.: 111–127.
- Bunce, Valerie (1999): Ten Years after 1989: What Have we Learned? In: *Slavic Review*, Vol. 58., No. 4.: 756–793.
- Burawoy, Michael – Verdery, Katherine (1999): *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Rowman & Littlefield.
- Calhoun, Craig (2002): Imagining Solidarity: Cosmopolitanism, Constitutional Patriotism, and the Public Sphere. In: *Public Culture*, Vol. 14., No. 1.: 147–171.
- Calhoun, Craig (2005): Constitutional Patriotism and the Public Sphere: Interests, Identity, and Solidarity in the Integration of Europe. In: *International Journal of Politics, Culture & Society*, Vol. 18., No. 3–4.: 257–280.
- Carlo, Antonio (1974): The Socio-Economic Nature of the USSR. In: *Telos*, No. 21.: 2–86.
- Castells, Manuel (1996): *The Rise of the Network Society. The Information Age: Economy, Society, and Culture, Vol. I*. Blackwell.
- Castoriadis, Cornelius (1978/79): The Social Regime in Russia. In: *Telos*, No. 38.: 32–47.
- Chakrabarty, Dipesh (2000): *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton University Press.
- Chicago Cultural Studies Group (1992): Critical Multiculturalism. In: *Critical Inquiry*, Vol. 18., No. 3.: 530–555.
- Cooke, Bill – Kothari, Uma (szerk.) (2001): *Participation: The New Tyranny?* Zed Books.
- Dawson, Jane (1996): *Eco-nationalism: Anti-nuclear Activism and National Identity in Russia, Lithuania, and Ukraine*. Duke University Press.
- DeBardeleben, Joan (szerk.) (1991): *To Breathe Free: Eastern Europe's Environmental Crisis*. Johns Hopkins University Press.
- Dunn, Elizabeth. C. (2004): *Privatizing Poland: Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor*. Cornell University Press.
- Eyal, Gil (2000): Anti-politics and the Spirit of Capitalism: Dissidents, Monetarists, and the Czech Transition to Capitalism. In: *Theory & Society*, Vol. 29., No. 1.: 49–93. [Magyarul (2014): Antipolitika és a kapitalizmus szelleme: Disszidensek, monetaristák és a cseh rendszerváltás. In: *Fordulat*, jelen lapszám.]
- Fehér, Ferenc – Heller, Ágnes – Márkus, György (1983): *Dictatorship over Needs*. St. Martin's Press. [Magyarul (1995): *Diktatúra a szükségletek felett*. Cserépfalvi.]
- Frank, Andre Gunder (1991): Transitional Ideological Modes: Feudalism, Capitalism, Socialism. In: *Critique of Anthropology*, Vol. 11., No. 2.: 171–188.

- Frank, Andre Gunder (1992): Nothing New in the East: No New World Order. In: *Social Justice*, Vol. 19., No. 1.: 34–61.
- Fraser, Nancy (1997): *Justice Interruptus: Critical Reflections on the "Postsocialist" Condition*. Routledge.
- Fraser, Nancy – Honneth, Axel (2003): *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*. Verso.
- Fraser, Nancy (2001): Postcommunist Democratic Socialism? In: *After the Fall: 1989 and the Future of Freedom*. Szerk.: Katsiaficas, George N. Routledge: 200–202.
- Fraser, Nancy (2005): Reframing Justice in a Globalizing World. In: *New Left Review*, No. 36.: 69–88.
- Gille, Zsuzsa (2007): *From the Cult of Waste to the Trash Heap of History: The Politics of Waste in Socialist and Postsocialist Hungary*. Indiana University Press.
- Gille, Zsuzsa (2009): From Nature as Proxy to Nature as Actor, Introduction to thematic cluster „Nature, Culture and Power“. In: *Slavic Review*, Vol. 68., No. 1.: 1–9.
- Habermas, Jürgen (1990): What Does Socialism Mean Today? The Rectifying Revolution and the Need for New Thinking on the Left. In: *New Left Review*, No. 1/183. [Magyarul (1990): Mit jelent a szocializmus ma? A „helyrehozó“ forradalom és a baloldali gondolkodás megújulásának szükségessége. In: *Világosság*, Vol. 23., No. 2.: 104–117.]
- Habermas, Jürgen (1993): Struggles for Recognition in Constitutional States. In: *European Journal of Philosophy*, Vol. 1, No. 2.: 128–155.
- Haberman, Jürgen (1999): Bestiality and Humanity: A War on the Border between Law and Morality. In: *Die Zeit*, április 29.: 1–8.
- Hall, Stuart (1991): The Local and the Global: Globalization and Ethnicity. In: *Culture, Globalization and the World System: Contemporary Conditions for the Representation of Identity*. Szerk.: King, Anthony D. SUNY at Binghamton Press: 19–40.
- Haney, Lynne Allison (2002): *Inventing the Needy: Gender and the Politics of Welfare in Hungary*. University of California Press.
- Hann, Chris M. (2002): *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Routledge.
- Harper, Krista (2006): *Wild Capitalism: Environmental Activists and Post-Socialist Political Ecology in Hungary*. East European Monographs.
- Harvey, David (1990): *The Condition of Postmodernity: An Inquiry into the Origins of Cultural Change*. Blackwell.
- Havel, Václav (1986): The Power of the Powerless. In: uő: *Living in Truth*. Faber and Faber.
- Hayden, Robert M. (2002): Intolerant Sovereignities and 'Multi-multi' Protectorates: Competition over Religious Sites and (In)tolerance in the Balkans. In:

- Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Szerk.: Hann, Chris M. Routledge: 159–179.
- Kaldor, Mary (2003): *Global Civil Society: An Answer to War*. Polity Press.
- Kapoor, Ilan (2005): Participatory Development, Complicity and Desire. In: *Third World Quarterly*, Vol. 26., No. 8.: 1203–1220.
- Keck, Margaret E. – Sikkink, Kathryn (1998): *Activists beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*. Cornell University Press.
- Kenney, Padraic (2002): *A Carnival of Revolution: Central Europe 1989*. Princeton University Press.
- Konrád, György (1984): *Antipolitics: An Essay*. Harcourt Brace Jovanovich. [Magyarul (1989): *Antipolitika. Az autonómia kísértése*. Codex.]
- Konrád, György – Szelényi, Iván (1979): *The Intellectuals on the Road to Class Power*. Harcourt Brace Jovanovich. [Magyarul (1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat.]
- Kornai, János (1990a): The Affinity between Ownership Forms and Coordination Mechanisms: The Common Experience of Reform in Socialist Countries. In: *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 4., No. 3.: 131–147.
- Kornai, János (1990b): Surgery for Stabilization (an extract from The Road to a Free Economy: Shifting from a Socialist System: The Example of Hungary). In: *New Hungarian Quarterly*, Vol. 31., No. 117.: 84–89.
- Kundera, Milan (1984): *The Unbearable Lightness of Being*. Harper & Row. [Magyarul (2010): *A lét elviselhetetlen könnyűsége*. Európa.]
- Kymlicka, Will (2000): Nation-building and Minority Rights: Comparing East and West. In: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 26., No. 2.: 183–212.
- Lampland, Martha (1995): *The Object of Labor: Commodification in Socialist Hungary*. University of Chicago Press.
- Lampland, Martha (é. n.): *Planning Economies: Science, Expertise, and the Transition to Socialism in Hungary 1920–1956*. Kézirat.
- Latour, Bruno (2004): Which Cosmos, Which Cosmopolitics? Comments on the Peace Terms of Ulrich Beck. In: *Common Knowledge*, Vol. 10., No. 3.: 450–462.
- Lipschutz, Ronnie D. – Mayer, Judith (1996): *Global Civil Society and Global Environmental Governance*. SUNY Press.
- Lucas, Edward (2008): From Havel to Habermas. In: *The Economist*, november 27.
- McMichael, Philip (1996): Globalization: Myths and Realities. In: *Rural Sociology*, Vol. 61., No. 1.: 25–55.
- Mendelson, Sarah E. – Glenn, John K. (2002): *The Power and Limits of NGOs: A Critical Look at Building Democracy in Eastern Europe and Eurasia*. Columbia University Press.

- Michnik, Adam (1985): Letter from the Gdansk Prison. In: *New York Review of Books*, Vol. 32., No. 12.
- Mignolo, Walter (2000): (Post)Occidentalism, (Post)Coloniality, and (Post)Subaltern Rationality. In: *The Pre-occupation of Postcolonial Studies*. Szerk.: Afzal-Khan, Fawzia – Seshadri-Crooks, Kalpana. Duke University Press: 86–118.
- Morvai, Krisztina (2009): Morvai Krisztina levele a gazdákhöz. Interneten: http://jobbik.hu/rovatok/orszagos_hirek/morvai_krisztina_levele_a_gazdakhoz (Letöltve: 2014.06.06.).
- Nagengast, Carole (1991): *Reluctant Socialists, Rural Entrepreneurs: Class, Culture, and the Polish State*. Westview Press.
- Nove, Alec (1980): *The Soviet Economic System*. Allen & Unwin.
- Olivo, Christiane (2001): *Creating a Democratic Civil Society in Eastern Germany: The Case of the Citizen Movements and Alliance 90*. Palgrave Macmillan.
- Ost, David (2005): *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Cornell University Press.
- Pinkert, Anke (2002): „Postcolonial Legacies“: The Rhetoric of Race in the East/West German National Identity Debate of the Late 1990s. In: *The Journal of the Midwest Modern Language Association*, Vol. 35., No. 2.: 13–33.
- Przeworski, Adam (1991): The „East“ Becomes the „South“? The „Autumn of the People“ and the Future of Eastern Europe. In: *Political Science and Politics*, Vol. 24., No. 1.: 20–24.
- Račevskis, Kārlis (2006): Toward a Postcolonial Perspective on the Baltic States. In: *Baltic Postcolonialism*. Szerk.: Kelertas, Violeta. Rodopi: 165–186.
- Redclift, Michael (1989): Turning Nightmares into Dreams: The Green Movement in Eastern Europe. In: *The Ecologist*, Vol. 19., No. 5.: 177–183.
- Rinkevičius, Leonardas (2000): Public Risk Perceptions in a „Double-risk“ Society: The Case of the Ignalina Nuclear Power Plant in Lithuania. In: *The European Journal of Social Sciences*, Vol. 13., No. 3.: 279–289.
- Sampson, Steven (2002): Beyond Transition: Rethinking Elite Configurations in the Balkans. In: *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Szerk.: Hann, Chris M. Routledge: 297–316.
- Schwartz, Katrina Z. S. (2006): *Nature and National Identity after Communism: Globalizing the Ethnoscape*. University of Pittsburgh Press.
- Singer, Daniel (2001): 1989: The End of Communism? In: *After the Fall: 1989 and the Future of Freedom*. Szerk.: Katsiaficas, George N. Routledge: 11–19.
- Staniszki, Jadwiga (1991): 'Political Capitalism' in Poland. In: *East European Politics and Societies*, Vol. 5., No. 1.: 127–141.

- Stark, David (1992): The Great Transformation? Social Change in Eastern Europe.
In: *Contemporary Sociology*, Vol. 21., No. 3.: 299–304.
- Stark, David (1992): Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe.
In: *East European Politics and Societies*, Vol. 6., No. 1.: 17–54.
- Taylor, Charles (2005): *Modern Social Imaginaries*. Duke University Press.
- Tickle, Andrew – Welsh, Ian (szerk.) (1998): *Environment and Society in Eastern Europe*.
Addison Wesley Longman.
- Ticktin, Hillel (1992): *Origins of the Crisis in the USSR: Essays on the Political Economy of a Disintegrating System*. M.E. Sharpe.
- Todorova, Maria (2005): The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality, and the Study of Eastern European Nationalism. In: *Slavic Review*, Vol. 64., No. 1.: 140–164.
- Ungváry Krisztián – Tabajdi Gábor (2008): *Elhallgatott múlt: A pártállam és a belügy. 1956-os Intézet – Corvina*.
- Vári, Anna - Tamás, Pál (szerk.) (1993): *Environment and Democratic Transition: Policy and Politics in Central and Eastern Europe*. Springer.
- Verdery, Katherine (1996): *What was Socialism, and What Comes Next?* Princeton University Press.
- Verdery, Katherine (2002): Whither Postsocialism? In: *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Szerk.: Hann, Chris M. Routledge: 15–28.
- Verdery, Katherine (2009): Thinking between the Posts: Postcolonialism, Postsocialism, and Ethnography after the Cold War. In: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 51., No. 1.: 6–34.
- Wedel, Janine R. (1998): *Collision and Collusion: The Strange Case of Western Aid to Eastern Europe 1989–1998*. St. Martin's Press.
- Weiner, Douglas R. (1988): *A Little Corner of Freedom: Russian Nature Protection from Stalin to Gorbachev*. University of California Press.
- Wilk, Richard (1995): Learning to be Local in Belize: Global Systems of Common Difference.
In: *Worlds Apart: Modernity through the Prism of the Local*. Szerk.: Miller, Daniel. Routledge: 110–133.
- Yanitsky, Oleg N. (2000): Sustainability and Risk: The Case of Russia. In: *The European Journal of Social Sciences*, Vol. 13., No. 3.: 265–277.
- Young, Iris Marion (1997): *Justice and the Politics of Difference*. Princeton University Press.
- Yurchak, Alexei (2006): *Everything was Forever, Until it was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton University Press.
- Žižek, Slavoj (é. n.): *Against the Double Blackmail*. Interneten: <http://www.lacan.com/kosovo.htm> (Letöltve: 2014.06.06.).

Gagyí Ágnes

AZ ANTIPOPULIZMUS MINT A RENDSZER- VÁLTÁS SZIMBOLIKUS ELEME

A tanulmány két korábbi előadás szövegére támaszkodik, amelyek az ASEES (Association for Slavic, East European and Eurasian Studies) 2012-es és 2013-as éves konferenciáján hangzottak el.

A rendszerváltás mint a globális hierarchiában való „felzárkózás” projektje egy olyan szimbolikus hierarchia elfogadását is jelentette, amelyben a kelet-európai társadalmak alsóbbrendűnek számítanak a centrum társadalmaihoz képest. A globális hierarchiát a helyi társadalmak belső minőségének alsóbb- és felsőbbrendűségével legitimáló modernizációs ideológia helyi elfogadása a lokális hatalmi harcokban és mindennapi identifikációkban további mutációkban jelentkezik. A cikk a poszt szocialista integráció makrostrukturális szintjén, a lokális politikai harcok szintjén és a mindennapi identifikációk szintjén mutat rá az alsóbbrendűség elfogadásának hatásaira.

„nem vagyok állat – nem vagyok ember”

Hobo Blues Band: Közép-Európai Hobo Blues: Ki vagyok én?

Nancy Fraser „Az újraelosztástól az elismerésig? Az igazságosság dilemmái a poszt szocializmus korában” című nagy hatású cikkében (1995) azt veti fel, hogy a hidegháború során az igazságosság kérdését a szocialista blokkban az anyagi javak redistribúciójára, a kapitalista nyugaton pedig a különböző identitások szimbolikus elismerésre korlátozták. Fraser szerint a hidegháborús polarizáció megszűnése után eljött az idő, amikor az igazságosság kérdését globálisan, mindkét dimenziót figyelembe véve tehetjük fel. Chari és Verdery (2009) Fraser javaslatát továbbgondolva azzal foglalkoznak, hogy a szocialista blokk összeomlása után hogyan lehet a poszt kolonializmus és a poszt szocializmus tanulságait ugyanabban a globális térben elgondolni, túllépve a gyarmatosító/gyarmatosított, illetve szocialista/kapitalista bináris pólusokon. Egy ilyen kísérlet egyik lehetséges következményeként azt vetik fel, hogy a rasszizmus poszt koloniális kritikáját ki lehetne szélesíteni a poszt szocialista integrációt kísérő szimbolikus elismerési gyakorlatokra is. A rasszizmus ebben a kitágított értelemben nem csak a gyarmati rendszert legitimáló bőrszín alapú hierarchia, hanem minden olyan „technológia, intézmény, diskurzus és társadalmi viszonyrendszer, ami az emberhez méltó élet lehetőségét különböző csoporttulajdonságok mentén egyenlőtlenül osztja el” (i. m. 2009: 26), azaz valamilyen csoporttulajdonság megnevezését használja arra, hogy egy adott hatalmi struktúrán belül az adott csoport alávetését legitimálja. Chari és Verdery a rasszizmusnak ezzel a kitágított fogalmával egy olyan elemzési eszközt kíván adni, amely a különböző hatalmi rendszerekhez társuló szimbolikus elismerési hierarchiákat nem az adott történeti formáik felől fogja meg, hanem az alávetés és szimbolikus elismerés változó történeti dinamikáit követi a különböző konstellációkon keresztül.

Azzal kapcsolatban merülhetnek fel kétségek, hogy magát a rasszizmus fogalmát érdemes-e ilyen extrém módon kitágítani, s a bőrszín alapú elnyomás konkrét történeti formáit egybeemleszteni más hatalmi szituációk szimbolikus legitimációjával. Jelen

érvelés szempontjából inkább Chari és Verdery javaslatának az az oldala érdekes, ami a posztszocialista integráció szimbolikus legitimitását mint a globális hatalmi és szimbolikus hierarchiák egy esetét fogja fel. A Helyzet Műhely világrendszer-elemzésre támaszkodó megközelítése éppen a helyi hatalmi és szimbolikus harcok ilyen beágyazottságára kíváncsi! A globális hierarchiák és szimbolikus elismerési viszonyok összekapcsolt vizsgálata, amit Fraser, illetve Chari és Verdery felvetnek, ebben a hagyományban gazdag irodalommal rendelkezik. A világrendszer dinamikáiban különböző pozíciókat betöltő elitfrakciók szimbolikus ideológiáit éppen ebben a keretben elemzi például Wallerstein (1974, 1979), Emmanuel (1972), Arrighi (1994), újabb megközelítésekben pedig Van der Pijl (1998) és Van Apeldoorn (2002). A tőkés világrendszer integrációja és fejlődése által globálisan mozgatott munkásság csoportképződését és az abban működtetett etnikai és rassz szerinti hierarchiákat az Eric Wolf által javasolt szociálintropológiai program ugyancsak mint a globális folyamatok szimbolikus elemeit veszi szemügyre (Wolf [1982] 1995). A hatalmi és szimbolikus hierarchiák összefüggéseit kutató tágabb (nem feltétlenül a világrendszer dinamikáit követő) irodalom az anyagi javakból való részesedés és a szimbolikus elismerés bonyolult, történetileg alakuló konstellációinak kezelésére különféle fogalmi rendszereket dolgozott ki, mint a hegemonia (Gramsci 1971; új alkalmazásokhoz lásd Gill 1993), ideológia (Althusser [1970] 1971), habitus (Bourdieu [1979] 1984), diskurzus (Foucault 1969), vagy a transznacionális osztályképződés szimbolikus dinamikáinak újabb konceptualizációi, például a *comprehensive concepts of control* (Overbeek 2004). Jelen cikk a diszciplínaris önpozicionálás feladatát a különböző iskolák sűrűjében későbbre hagyja, de ennek a hagyománynak a szellemében javasol egy gondolkodási irányt az antipopulizmusról mint olyan szimbolikus formációról, amely a posztszocialista integráció hatalmi hierarchiáihoz kapcsolódik.

Gille Zsuzsa jelen lapszámban szereplő cikkében ([2010] 2014) Fraser elméleti különbségtételét társadalomkutatóként úgy pontosítja, hogy az anyagi részesedés és szimbolikus elismerés mintái mindig is egybekapcsolódó konstellációkat alkottak, a hidegháború alatt és után is. Az államszocializmus egymást követő periódusai a hatalmi és identitáspolitikák különböző összefonódásait alakították ki (vö. Gille 2007). A posztszocialista integráció nem a redistribúcióról az identitáspolitikák elismerésére való áttérés volt, sokkal inkább az anyagi részesedés és a szimbolikus elismerés egyik típusú együttállásáról a másikra való váltás. Gille a magyarországi neonacionalizmus kialakulását mint a posztszocialista átmenet újfajta konstellációjának az egyik elemét, az EU-integráció elosztási és szimbolikus elismerésbeli struktúráinak viszonyrendszerében tárgyalja.

---

1 Lásd jelen lapszám bevezetőjét: Éber et al. 2014.

Az alábbiakban az antipopulizmus fogalmával egy olyan jelenségegyüttest kívánok megnevezni, amely a posztszocializmus elosztási és elismerési konstellációiban egy makrostrukturális adottságokból fakadóan tartós, de az ezek közt az adottságok közti helyi mozgásokon belül különböző mutációkban felbukkanó elemként jelentkezik. Az alábbiakban három szinten, a kelet-európai betagozódás makrostrukturális szintjén, a lokális hatalmi harcok szimbólumtermelésének a szintjén és a mindennapi identifikációk szintjén mutatok rá az antipopulizmus jelenségére.

AZ ANTIPOPULIZMUS MINT A KELET-EURÓPAI BETAGOZÓDÁS ELISMERÉSI STRUKTÚRÁJÁNAK ELEME

Az elosztás és elismerés makrostrukturális szintjén az antipopulizmus arra az elismerésbeli hierarchiára vonatkozik, ami a kelet-európai országok posztszocialista betagozódásának folyamatában a kelet-európai társadalmakat a nyugati társadalmakhoz képest alsóbbrendűnek minősíti – azaz ezen az alapvető szinten a saját társadalom alsóbbrendűségének elismerését, a saját nép gyűlöletét jelenti. Ahogy az államszocialista felzárkózási erőfeszítések a világrendszeren belül veszítettek lendületükből, a szovjet blokk összeomlásával és a posztszocialista országok inferior pozícióban történő visszaintegrációjával a hidegháború „versengő modernitások” diskurzusa helyére visszatért a 19. század nyugatközpontú világrendszerének modernizációs diskurzusa. Ez a diskurzus az államközi rendszer hierarchiáját szimbolikusan úgy legitímálta, hogy a centrum társadalomfejlődését univerzális modellt emelte, az attól eltérő társadalmi formációk tulajdonságait pedig a centrum fejlődésével funkcionális összefüggésben kialakult alulfejlettség helyett olyan lemaradásként láttatta, ami a perifériák társadalmainak belső tulajdonságaiból fakad (lásd Éber et al. 2014, illetve Éber és Gagy 2014 és Böröcz 2014 ebben a lapszámban, továbbá Arrighi 1994, Melegh 2006). A 19. századi nyugati központú világrendszer hierarchiájának ez az elismerési struktúrája különösen a gyarmatok színes bőrű társadalmainak a megítélésében vett fel szélsőséges formákat. A rasszizmusnak ezt a direkt formáját az 1945 utáni dekolonizációs folyamat a szimbolikus szinten valamennyire visszafogta. A 19. század globális szimbolikus hierarchiájának alaplogikája azonban a globális fejlesztési diskurzusokban és a posztszocialista felzárkózás szimbolikus struktúráiban ma is él.

A posztkoloniális és posztszocialista felzárkózás nem egymással párhuzamos képződmények, hanem ugyanazon a hierarchikus, globális rendszeren belüli folyamatok. Ennek megfelelően, amikor a kelet-európai népek a posztszocialista felzárkózás

projektjéhez csatlakozva elfogadják a félperiféria inferior pozícióját és szimbolikus identifikációjukban internalizálják a nyugati társadalmakhoz viszonyított alsóbbrendűségeket, akkor ezzel egyúttal egy olyan globális értékskálába helyezkednek bele, amelyben a perifériák népei náluk is alsóbbrendűeknek számítanak. A nyugat felsőbbrendűségének elismerése minden esetben nem csak alárendelődést jelent, de azt is, hogy az alá-fölé rendelés globális terében versenybe bocsátkoznak másokkal, és hogy az utolérés erőfeszítése egyben mindig arra is irányul, hogy másokat maguk alá kényszerítsenek.

Innen érthető, hogy fűtöttebb hangulatú vitákban, történjenek a kocsmaszalnál vagy értelmiségi lapokban, a posztoszocialista felzárkózás „kelet vagy nyugat” tétje miért fordítható le oly gyakran a „civilizált nyugat vagy barbár Afrika” hipertróf formájára. A közeli népekkel való viszony szintjén különösen jól látható, hogy a civilizációs hierarchiában a felfele haladás erőfeszítése egyben mindig mások maguk alá kényszerítésének az erőfeszítése is. A kelet-európai felzárkózásban ennek köszönhető többek közt az „éllovas” és „sereghajtó” pozíciók fölötti vita az egymással szemben megversenyezett kelet-európai országok között. Bakic-Hayden (1995) a „beágyazódott orientalizmus” (*nesting orientalism*) fogalmával írja le azt a jelenséget, hogy a kelet-európai népek a civilizációs alsóbbrendűség orientalista diskurzusát az alárendeltség lépcsőfokai szerint alkalmazzák egymásra – Közép-Európa felsőbbrendű, mint Kelet-Európa, Kelet-Európa felsőbbrendű, mint a Balkán, stb.

Összefoglalva, az inferior betagozódás ugyanazon a globális hierarchián belül egyúttal egy felsőbbrendű pozíciót is jelent a perifériák társadalmihoz képest, illetve a szimbolikus elismerés „kis különbségeiért” folyó versenyt a pozícióban közel álló társadalmakhoz képest. A szimbolikus elismerés ranglétráján való emelkedés morális igénye ezen a rendszeren belül mindig egyúttal a hozzánk képest inferior pozíció alsóbbrendűnek minősítését és mások magunk alá kényszerítését implikálja. Ilyen értelemben, ha Chari és Verdery nyomán azt a szimbolikus rendszert, ami a globális hierarchiákat a hierarchia különböző pozícióban levő csoportok belső tulajdonságainak az esszencializálásával legitimálja, rasszistának nevezzük, akkor a magasabb rendű nyugathoz való felzárkózás projektje egy rasszista projekt. A magam részéről szerencsésebbnek látom a rasszizmus bőrszínhez kapcsolódó jelentését nem feloldani, ezért a kelet-európai félperifériás alárendelődésnek erre a szimbolikus struktúrájára inkább az antipopulizmus kifejezést használom. Az antipopulizmus a globális hierarchiák makrostruktúráinak szintjén a posztoszocialista társadalmaknak azt a gyakorlatát jelenti, hogy a globális hierarchia elismerési különbségeit elfogadják, és azokat egyszerre alkalmazzák magukra és másokra.

AZ ANTIPOPULIZMUS MINT A HELYI HATALMI HARCOK ELEME

Bár a kelet alsóbbrendűsége a nyugathoz képest a globális hierarchiák szintjén tiszta képlet, az alárendeltség különböző pozícióiban ez a tiszta polarizáció bonyolultabb formákat ölt – mint minden olyan esetben, ahol az objektív hierarchiákhoz társuló szimbolikus értékrend csak a hierarchia csúcsán tesz lehetővé ellentmondásmentes identifikációkat, az alsóbbrendűség pozíciójába szorított szereplőket viszont bonyolult identifikációs bűvészmutatványokra kényszeríti. A kelet–nyugat viszony makroszintjén a kelet-európai társadalmak egészére vonatkoztatott alsóbbrendűség a kelet-európai társadalmakon belül a belső identifikációs küzdelmek elemeként születik újra.

A belső hatalmi harcok, azaz a belső elitblokkok identifikációjának a szintjén ezt a küzdelmet az adott elitcsoportoknak a valós világgazdasági hierarchiában betöltött pozíciói határozzák meg. Kelet-Európában az elitblokkok identifikációs harcának pólusai tipikusan a világrendszerbe való betagozódás félperiférián rendelkezésre álló elitstratégiái között oszlanak meg: „nyugatos” piacliberalizáló vs. „keleti/nemzeti” protekcionista fejlesztő (lásd a „kettős társadalom” elemzését: Éber és Gagyi jelen lapszámában). Magyarországon a különböző politikai blokkok önpozicionálását a kelet–nyugat értékhierarchiában Melegh Attila rekonstruálta a kilencvenes évekre (Melegh 2006). Ebben a periódusban az SZDSZ és az MSZP a kelet–nyugat lejtő helyben elérhető csúcsán pozicionálják magukat mint a nyugat értékeinek helyi képviselőit és közvetítőit. Egyúttal a társadalom többi részére mint hozzájuk képest alsóbbrendű csoportra tekintenek, akiket, ha kell, akaratok ellenére kell a nyugati fejlődés irányába vezetniük. A Fidesz magát a lejtő közepén helyezi el. Elismeri a nyugat felsőbbrendűségét, cserébe viszont egyfajta régiós helytartó szerepét követeli magának. A szélsőjobb magát az igazi magyar társadalom képviselőjeként a lejtő aljára helyezi, a hierarchia irányát viszont megtagadja. A pozíció, amit elfoglal, egy világméretű összeesküvés áldozatáé, ahol a szenvedés mértéke igazolja a valódi felsőbbrendűséget.

A helyi elitek által felvett pozíciók ilyen azonosítását érdemes lenne kiterjeszteni a 2000 utáni időszakra. Az önpozicionálás folyamatai azonban messze nem csak az elitek autonóm döntéseiből fakadnak, és az elemzési feladathoz ez további szinteket tesz hozzá. Mivel a gazdasági-politikai elitek a helyi társadalom világrendszerbe való integrációjának az elitjei, pozíciójukat és lehetőségeiket mélyen meghatározzák a világrendszer tágabb dinamikái. Ugyanakkor a parlamentáris demokrácia legitimációs mechanizmusai mellett az elitek szimbolikus identifikációs stratégiáit az is befolyásolja, hogy a választói csoportok mennyire hajlandók az illető identifikációkhoz csatlakozni. Ezek a csoportok az elitek által vezényelt világgazdasági integrációban tipikusan az eliteknek alárendelt

pozíciókban szerepelnek, az elitstratégiák általi „megszólíthatóságuk” szempontjából azonban nem mindegy, hogy az adott világgazdasági folyamatokhoz és azon belül az elitek stratégiai által dinamizált belső folyamatokhoz képest milyen, és időben hogyan alakuló pozícióban. Az elitek szimbolikus identifikációs stratégiái mint politikai stratégiák ezeknek a külső és belső dinamikáknak a terében formálódnak meg. A világgazdasági beágyazódás, a helyi hatalmi viszonyok és a kelet–nyugat értékhierarchia interakciójában a helyi eliteknek a néphez való viszonya az alsóbbrendűség antipopulista makrokeretét a „saját nép” értékelésének különböző belső konstellációivá fordítja le.

A makrofolyamatok szintjén a rendszerváltás Magyarország intézményes visszaágyazódását jelentette a kapitalista világgazdaságba, a nyugati centrumtól való erőteljes függés pozíciójában. Az államszocialista gazdaság privatizációjával a termelőeszközök a hazai és a nemzetközi tőke kezében összpontosultak, az államadósság és vállalati adósságok visszafizetése az államra hárult, a szocializmus által korábban proletarizált népet pedig megfosztották a megélhetés korábbi állami garanciáitól. A kilencvenes évek eleje Magyarországon számukra az 1930-as évek válságához mérhető visszaesést hozott (Dale 2011). Ezen a folyamaton belül a politikai érdekképviselő intézményei úgy képződtek meg, hogy azokban nem kaptak képviselőt ennek a proletarizált népességnek az érdekei. A rendszerváltás politikai pártjai két domináns gazdasági–politikai blokk részeként stabilizálódtak (Stark és Vedres 2012), a félperifériára jellemző oligarchikus struktúrában. Az ezek között a blokkok között folyó küzdelem tétje az volt, hogy az ország integrációját a világgazdaságba mely szereplők tudják megszervezni, és ezáltal milyen pozíciókat tudnak maguknak biztosítani. Mivel az integráció megkövetelte a szocialista jóléti intézmények felszámolását, a proletarizált rétegek érdekeinek – bármelyik elitstratégia megvalósulása esetén – sérülniük kellett.

Az integráció strukturális feltételeiben volt tehát egy alapvető ellentmondás. A demokrácia és szabadpiac csomagjában, amit a strukturális függés kényszerű körülményei között mindkét elitblokk elfogadott a nyugati modellhez való felzárkózás egyetlen modelljeként, a demokratikus politikai intézményrendszer létrehozásának követelménye együtt járt azzal a követelménnyel, hogy az integrációban a proletarizált népesség érdekeinek sérülniük kell. Ezt az ellentmondást a két kialakuló politikai blokk a saját pozícióinak megfelelő legitimációs diskurzusokkal igyekezett áthidalni. Az MDF a kádári menedzsmen és a nemzetközi tőke térnyerésével szemben a „nemzeti vagyon” megmentésére hivatkozott, s ennek a vagyonnak a konceptualizációjába egy-egy szimbólumértékű gesztussal azokat is bevonta, akiknek az érdekeivel a „nemzeti középosztály” megteremtésére tett kísérletei a gazdasági folyamatok szintjén szembentek. (Ilyen gesztus volt a termelői piacok, a munkásrésztulajdon támogatása – támogatása – lásd a lapszám bevezetőjében: Éber et al. 2014.) A demokratikus ellenzék liberális frakciója kezdettől

fogva a demokratizálás elsőrendű képviselőjeként lépett fel, demokraciakoncepciójuk azonban nem tartalmazta a széles körű részvétel és intézményes ellenőrzés követelményét, a rendszerváltás folyamatában pedig a demokrácia gazdasági vonatkozásaira tett javaslatok a strukturális kényszereknek megfelelően kikoptak a liberális frakció szótárából. A proletarizált rétegek érdekérvényesítő követelése a nyugathoz való felzárkózás liberális diskurzusaiban irracionális, a szocialista örökségre visszamenő, az egyéni felelősségvállalási képesség hiányáról tanúskodó követeléseknek, azaz az alsóbbrendűség megnyilatkozásainak minősültek. Úgy értékelték, hogy ezek a követelések megbontják a demokrácia és szabadpiac szükségszerű csomagját, s ennyiben a demokrácia létét fenyegetik (például Kis 2005, lásd még Éber et al. (2014) és Eyal [2000] 2014 jelen lapszámban).

Az MDF kormányzásának első időszakától kezdve az SZDSZ és az MSZP – az MDF-nek a saját gazdasági bázisa létrehozása és megvédése érdekében tett „centralizációs” lépései elleni érdekharcban – a demokrácia nyugati modelljének szimbolikus képviselője nevében közeledett egymáshoz. A kilencvenes évek elejének ezek a polarizációs folyamatai a két domináns elitblokk diskurzusaiban két különböző áthidalási megoldást szültek az elitblokkok stratégiái és az ezekkel érdeklentében álló választói pozíciók között. A „jobboldal” áthidalási megoldása a szocialista hatalom önátmentésével és a nemzetközi tőkeérdekkel szemben a „nemzeti” érdekre hivatkozott, amelyen belül a közösségi érzelmek előtérbe állítása elfedte a „nemzeti” érdeken belül a nemzeti tőke és a proletarizált rétegek érdeklentését. A „demokratikus oldal” stratégiája ezzel szemben inkább a centrum iránti nyitás és liberalizáció közvetítői pozícióinak a megszerzésére épült. Az ennek megfelelő szimbolikus áthidalási megoldásuk a demokrácia és szabadpiac felsőbbrendű nyugati modelljének az alkalmazása nevében egyaránt elítélte a „nemzeti” érdekeknek és a proletarizált rétegek gazdasági sértettségének a kifejezéseit. Miután az MDF-en belül jelentkező, Csurka Istvánhoz köthető vonal a nyugati függés kritikáját úgy tette szóvá, hogy a népi érdekek sérelmét egybemosta a külső függés antiszemita értelmezésével, az MSZP–SZDSZ-blokk a „demokrácia védelmét” a népi érdekek eredendően antiszemita, tehát antidemokratikus képviselőjével helyezhette szembe. A „demokrata” stratégia tehát elfogadta a népi érdekeknek és a nemzeti tőke érdekeinek az egybemოსását a jobboldali diskurzusban, és ezzel szemben a „demokráciát” a felsőbbrendű nyugati modellek formális bevezetésével azonosította. Ezt a bevezetést a „demokrata” értelmezés szerint akár a helyi ellenállással szemben és nyugati segítségre támaszkodva is végre kell hajtani, hiszen a helyi ellenállás, különösen annak nemzeti megfogalmazásai, éppen a demokrácia nyugati ideáljához képest való alsóbbrendűség jele, amit a demokratizáció útján fel kell számolni. A „demokrata oldalnak” ez a formális, aszketikus demokráciafelfogása az MSZP–SZDSZ-koalíció egyik első és nagy hatású lépésével, a Bokros-féle megszorító csomag

életbe léptetésével kristályosodott ki és vált a „demokrata” oldal domináns külső ismertetőjegyévé.

A posztoszocialista integráció kelet–nyugat hierarchiája a belső hatalmi harcokban tehát a makrostrukturális antipopulizmus további mutációiként jelentkezett. Az integrációban elfoglalható pozíciók fölött küzdő elitblokkoknak a „demokratizáció” folyamatában szimbolikus áthidalásokat kellett kialakítaniuk a politikai identifikációjukba bevonni kívánt, de az általuk menedzselt integrációban velük érdekellentétben álló rétegek felé. Magyarországon az elitblokkok kristályosodási folyamatában ez a „jobb”- és „baloldali” politikai diskurzusok egymásra támaszkodó univerzumait hozta létre, ahol a jobboldal a „nemzeti érdek” érzelmi egységére és a nemzetközi tőkeérdek elleni védelemre hivatkozva mossza el a nemzeti tőke és a helyi proletariátus közti érdekellentétet, a baloldal pedig a helyi érdekvédelem nemzeti és antiszemita megfogalmazásaival szemben a „demokrácia” védelmére hivatkozva söpörheti félre a gazdasági sértettség hangjait. Előbbi egy érzelmeteli, a demokrácia formális követelményeit másodrangúnak tekintő antidemokratikus populizmus, utóbbi az érdekvédelem helyi formáit az alsóbbrendű (múltból feltörő) nacionalizmus megnyilvánulásának tekintő, aszketikus és formális demokratikus antipopulizmus formájában jelentkezett.

Az antidemokratikus populizmus és a demokratikus antipopulizmus nem csak az őket létrehozó erőviszonyok révén kapcsolódnak a globális hierarchia tágabb keretébe, hanem belső elemeikben is a globális hierarchia elismerési hierarchiáit ismétlik. A hierarchia elfogadásában és ismétlésében mindkét stratégia követi a globális hierarchiát legitimáló modernizációs diskurzusnak azt a hamis gesztusát, hogy a kapitalista világrendszer működéséből fakadó globális hierarchiát az adott társadalmak minőségei közti értékbeli különbségekké konvertálja.

Az antidemokratikus populizmus a „nemzeti” érték elismerését olyan kompenzatorikus stratégiákkal éri el, amelyek egyrészt a nyugati magasabb rendű értékeinek az elsajátítására épülnek (nyugati mércével mérhető nemzeti teljesítmények sorolása; az a narratíva, miszerint a nyugati hanyatlik, a valódi európai értékek őrzői már mi vagyunk), másrészt pedig olyan eseménytörténeti tényezők keresésére alapulnak, amelyek miatt a magyar társadalom saját, a nyugatiakkal azonos belső értékei ellenére a nyugathoz képest igazságtalan módon visszaszorult (a szenvedéstörténet momentumai). Mind az előbbi technika (a szimbolikus egyenlőség bizonygatása), mind az utóbbi (a kompenzáció követelése) a szimbolikus elismerésnek a szintjén fogja meg a kelet–nyugat hierarchia kérdését. Az utolérési potenciál és igazságtalan elmaradás deklarációi egyaránt ennek a hierarchiának a szimbolikus terében történnek, mint az alá-fölé rendelés globális játszmájának logikáját elismerő gesztusok. Mint olyan technikák, amelyek a kapitalista

világrendszerbe való integráció egyik közvetítő elitjének a technikái, nem is tehetnek mást, mint hogy elfogadják annak logikáját.

A másik elitstratégia, a demokratikus antipopulizmus a demokrácia felsőbbrendű nyugati modellje melletti harcát a nemzeti populizmussal szemben vívja. Mivel a nemzeti populizmus áthidaló technikája az elitekkel ellentétes népi érdekeket a nemzet szimbolikája segítségével vonja maga alá, a demokratikus antipopulizmus oldalán az elnyomottak érdekeinek képviselője csak mint a nemzeti populizmus hatáskörén kívül eső csoportok képviselője jelenhet meg: elsősorban mint a nemzeti egységen kívül eső kisebbségé. A külső függés nemzeti kritikájával és annak antiszemitizmusba hajló felhangjaival szemben a demokratikus antipopulizmus a demokratikus befogadásnak egy olyan ideálját alkotja meg, amely a helyi sértettségeket két részre osztja: egy nemzeti hangon megszólaltatott, illegitim és egy kisebbségi, legitim sértettségre. Mivel a nemzeti oldal kompenzációs stratégiája egyaránt épít a nemzetet felülről és alulról veszélyeztető idegen érdekek elleni támadásra, az elitharc másik oldalán az antirasszizmus igen jelentős elemévé válik a demokratikus antipopulizmusnak.

A demokratikus antipopulizmus antirasszizmusa újabb kiváló példa a globális hierarchiának megfelelő elismerésbeli hierarchiák belső hatalmi harcokban való modulációira. A demokratikus antipopulizmus a globális hierarchiába való betagozódás közvetítő pozíciójáért harcoló egyik elitblokk szimbolikus technikája. Mint ilyen, ez a technika is elismeri a globális hierarchiát, és az abba való betagozódást szolgálja. A „demokrata” oldal rasszizmuskritikája nem jelenti azt, hogy a globális hierarchiák esszencializált csoporttulajdonságokkal való legitimálását kritizálnák. Ellenkezőleg, az elismerés globális hierarchiájának szimbólumrendszerét érvényesítik mind a más társadalmakhoz való viszonyban, mind a saját társadalom megítélésében. Magyarország más országokhoz való viszonyát az alá-fölé rendelés globális versenyéhez mérik, és az alá-fölé rendelést az adott társadalmak belső tulajdonságait esszencializáló szimbolika szerint fejezik ki (európaiság, balkanizáció, ázsiai, netán afrikai viszonyok). Míg a magyar társadalomnak a nemzeti diskurzusba nem bevonható (kisebbségi) elnyomott szegmenseivel kapcsolatban magas szinten tudatosítják, hogy a tanulatlanság, deviancia stb. nem az alacsonyabb rendű emberi minőség jele, hanem a társadalmi interakciókban betöltött inferior pozíció következménye, a magyar társadalom egészével, s különösen a nemzeti diskurzusba bevonható részével szemben a globális hierarchiák alsóbbrendűségi szimbolikáját használják. A magyar társadalom nemzeti diskurzusba bevonható részével kapcsolatban ez az oldal olyan részletes szimbolikus világot dolgozta ki az emberi alsóbbrendűség kifejezésének, amely teljes mértékben kielégíti a rasszizmus Chari és Verdery-féle meghatározását. Mivel a jelen cikkben nem követem a rasszizmus fogalmának elszakítását a bőrszín kérdésétől, ezt a jelenséget mint az antipopulizmus egy speciális, helyi hatalmi harcokban kialakuló mutációját kívánom

a további kutatások figyelmébe ajánlani. Ez a változat úgy szolgálja a helyi társadalom függő integrációját végző egyik elitcsoport legitimációját, hogy a helyi társadalom globális hierarchiában betöltött pozíciójáért a társadalom alsóbbrendű tulajdonságait okolja, az integráció által sérülő helyi érdekek képviselőjét pedig a demokrácia és antirasszizmus magasabb rendű ideáljai nevében delegitimálja.

AZ ANTIPOPULIZMUS MINT A MINDENNAPI IDENTIFIKÁCIÓ ELEME: ÖNKOLONIZÁLÓ EMANCIPÁCIÓ VS. KOLONIÁLIS ÖNSZERETET

Az elitek hatalmi harcában kialakuló diskurzusok kétségtelenül fontos szerepet töltenek be a szimbolikus elismerés globális hierarchiáinak a helyi áttételeiben. Az antipopulizmus jelentőségét azonban mégis az mutatja meg elsősorban, hogy a saját népnek a globális hierarchiában értelmezett alsóbbrendűsége (azaz a még alacsonyabb rendű népekkel szembeni felsőbbrendűsége) milyen tág körben és mélységben hatja át a mindennapi identifikációs gyakorlatokat. Frantz Fanonnak a „gyarmati egóról” alkotott modelljéhez hasonlóan ([1952] 1967) a mindennapi identifikációk különféle területei nálunk sem az én és mások egyszerű kettősségét implikálják, hanem mindig a nyugati minta felsőbbrendűségéhez képest is értelmezik az én és mások viszonyát. A divat, a népi kultúra, a „normális élet” vagy a jól berendezett konyha (Fehervary 2002) mindennapi identifikációs értékei ugyanúgy ebben a hierarchiában értelmeződnek, mint a „demokrácia”, a „nemzet” vagy a „civil társadalom” ünnepélyesebb politikai értékei. Az antipopulizmus jelensége ezen a szinten az identifikációs folyamatoknak abban a problémájában jelentkezik, hogy a szubjektumot egy alsóbbrendűnek elismert környezet részeként identifikálják. Ha az elitcsoportok identifikációs különböző pozíciókat vesznek fel ezeken az alsóbbrendűségi fokozatokon belül, a különböző komplex társadalmi helyzetekben zajló mindennapi identifikációs folyamatok az önpozicionálásnak még bonyolultabb konstellációit alakítják ki. Ezeknek a szituációknak a mélyebb elemzésére itt nem teszek kísérletet, inkább csak néhány, a mindennapi antipopulizmus elgondolása szempontjából inspiráló elemet emelek ki.

Az egyik jellemzője azoknak az identifikációs stratégiáknak, amelyeket az antipopulizmus mint a saját társadalom alsóbbrendűségének az elismerése alakít ki, hogy az alsóbbrendűséghez való érzelmi viszony ide-oda tolódik a saját szubjektum és a térben/kulturálisan/társadalmilag közel álló többiek között. Alexander Kjoszszev bolgár szociológus az általa „önkolonizálónak” nevezett identifikációs folyamatok leírásakor azzal

a kiszólással él, hogy Bulgária olyan ország, amelybe individuálisan egyik lakója se tartozik bele, minthogy személyesen mindenki a bolgár társadalom balkáni viszonyai alóli kivételként identifikálja magát mint az alsóbbrendű környezet ellenére teljes (nyugati) értékű szubjektumot. A mechanizmus másik oldalát világítja meg Kjoszsev másik példája. Ebben arról ír, hogy ha nyugati országokban utazva egy bolgár jellegzetes tulajdonságairól felismer egy másik bolgárt, akkor a másik alsóbbrendűként identifikált tulajdonságainak láttán őt magát előnti a szégyen, mintha a másik „bolgárságának” napvilágra kerülése a saját maga alsóbbrendűségét „leplezné le” (Kjoszsev 2000). Mivel a saját társadalom alsóbbrendűségének elfogadása kizárja azt, hogy a szubjektum a saját valós pozíciójában értékesként tekinthessen magára, a mindennapi identifikáció egy megoldhatatlan problémát görget maga előtt, és ennek a problémának a pszichés töltetei az önmagunkhoz és másokhoz való viszony problémáiban mint érzelmi töltetek csapódnak le. Az alsóbbrendűség elfogadásának másik tipikus jellemzője, hogy a dominált pozícióban történő identifikációk számára alapvetően két stratégiai irányt tesz lehetővé. Az egyik út az, hogy felfele törekszik, és megpróbálja a domináns hierarchiában megadott értékek szerint a felsőbbrendűség jegyeit magának vindikálni és az alsóbbrendűség jegyeit másokra tolni. A másik az, hogy megpróbálja a hierarchiában megadott értékeket úgy átcímkezni, hogy az a dominált pozícióban történő identifikációját valamilyen pozitív előjellel tegye lehetővé. Az első az önkolonizáló emancipáció, a második a koloniális önszeretet stratégiája.

Az önkolonizáló emancipáció stratégiáját a mindennapi identifikációk szintjén jól illusztrálja Florin Poenaru leírása a posztszocialista emlékezet egy példaszzerű eseményéről, a *Nicolae Ceaușescu autobiográfiája* című film bukaresti bemutatójáról (Poenaru 2010). A közelmúlt dokumentumait a közönség hangos reakciókkal, kacagással kíséri. Amikor a film hosszan kitartva mutatja a diktátor vastapsoló közönségét, a film közönsége ironikus vastapsba kezd. Poenaru szerint a közönségnek ez a heves reakciója nem egyszerűen a saját közelmúltjukra való emlékezésből fakad. Ellenkezőleg, a reakcióval éppen a saját közelmúltjuktól való távolságukat demonstrálják – emlékeznek, és demonstrálják, hogy helyesen emlékeznek. „Amikor a közelmúlton nevetnek [...], a saját múltjukat értékelik le – nem abban a felszabadító értelemben, amit a múlt magunk mögött hagyása jelenthet, hanem a magunkkal hordozott teher és szégyen értelmében: a múlt egy olyan magunkban hordozott hiba, amelyen jobb, ha mi kezdünk nevetni, mielőtt más nevetne rajtunk. A posztkommunista Kelet- és Közép-Európa lakói számára ez nem jelent mást, mint hogy a saját jelenüket a hidegháború nyertesei perspektívájának rendelik alá.” A posztszocialista emancipáció ilyen gesztusai egyúttal mindig az alárendelődés gesztusai is.

A koloniális önszeretet legkézenfekvőbb példája a kelet–nyugat értékhierarchiának a szélsőjobboldal-féle újracímkezése. Frantz Fanon ([1952] 1967) a borszín szerinti szimbolikus hierarchia megfordításával próbálkozó fekete fundamentalista mozgalmakat azért

kritizálja, mert elfogadják a gyarmati rendszernek azt a tézisé, hogy a hatalmi hierarchiát az adott embercsoportok belső tulajdonságainak minőségi hierarchiája igazolja, s csupán arra törekednek, hogy az így meghatározott „fekete” tulajdonságok – a rációval szemben az intuíció, a tudománnyal szemben a varázslat, a civilizációval szemben a vadon – ne negatív, hanem pozitív címkét kapjanak. A hierarchia elleni harcnak ezt a formáját Fanon a fekete emancipáció szempontjából zsákutcának minősíti. Mivel továbbra is a gyarmati rendszer által rá osztott minőségekkel azonosul, ez az identifikáció nem tud eljutni odáig, hogy saját magát teljes értékű, a gyarmati rendszer kategóriáin túl is emberi lehetőségeiben bárki mással egyenlő embernek deklarálja. Mivel harcát az embercsoportok belső tulajdonságainak a hierarchikus értékelése körül vívja, nem jut el odáig, hogy az emberi minőségek hierarchikus értékelésének a valódi okát, az emberi lehetőségeknek strukturális hierarchiáját fel tudja ismerni. A magyar szélsőjobboldal hasonló gesztusai közé tartozik Európa felsőbbrendűségével szemben az „ázsiai” tulajdonságok hangsúlyozása, az európai felzárkózás mint „időbeli haladás” parancsához képest a múlt felemelése, az erőforrásgazdag környezetben lehetséges individuális szabadsággal szemben az erőforrásszegény környezetben jellemző közösségi összetartás és fegyelem felértékelése. A globális hierarchiák által ránk osztott tulajdonságok felértékelésére tett erőfeszítés nem csak a szélsőjobboldal sajátja – idetartoznak többek közt azok a gesztusok is, amelyek a kelet-európai nehézségeket valamilyen magasabb emberi minőség kialakulásával társítják (és ezzel kompenzálják), vagy éppen fordítva, az alsóbbrendűség mocsarába való aláüllyedést a felettes én parancsának megszegéseként és az élvezetben való alámerülésként idealizálják.

A szélsőjobb stratégiájának értelmezéseivel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy ezekben gyakran a felzárkózó, önkolonizáló emancipáció és a kolonialis önszeretet stratégiai közti konfliktus jelentkezik különböző konstellációkban. Mind a két stratégia a modernizációs ideológiának arra az értelmezési keretére épül, ami a kapitalista világrendszer globális hierarchiáját az adott társadalmak belső tulajdonságaiból fakadó elmáradottságával legitimálja. Ebből fakadóan mindkét identifikációs stratégia a saját társadalom belső minőségéből indul ki a hierarchiában betöltött inferior pozíció elleni harcában. Az önkolonizáló emancipáció stratégiája arra épül, hogy a globális hierarchia csúcán álló társadalmak tulajdonságaihoz próbál hasonulni. Mivel ebben a stratégiában a teljes értékű emberként és „normális” társadalomként való identifikációnak ez a hasonulás a feltétele, a globális hierarchiában betöltött pozícióból fakadó belső állapotnak a centrumtársadalmaktól eltérő tulajdonságait ez az identifikáció egyfajta ontológiai veszélyként, a világban betöltött hely kibillenéseként érzékeli. Ezeket az eltéréseket hajlamos nem a saját valóság részeként, hanem valamiféle időben vagy térben eltolt valóságként leírni – például a múlt (19. század, szocializmus, harmincas évek) irracionális, a jelenbeli

folyamatok szempontjából érthetetlen, azokon kívül álló elemeként (vö. Fanon azon példájával, ahol az alsóbbrendűség problémáját a civilizálódás erőfeszítésével meghaladni kívánó feketék attól a kényszerképzettől rettegnek, hogy vad törzsek rájuk törnek és visszarahadják őket a vadonba). Az önkolonizáló emancipáció számára a koloniális önszeretnek azok a gesztusai, amelyek a globális hierarchia által leosztott „alsóbbrendű” tulajdonságokat igyekeznek pozitívként felcímkezni, az alsóbbrendűség további súlyos bizonyítékeként jelennek meg, amelyek igazolják a saját adottságok tagadására épülő felzárkózás öngyűlölő-aszketikus stratégiáját. Cserébe a koloniális önszeretet perspektívájából nézve az önkolonizáló emancipáció öngyűlölő gesztusai olyan támadásokként jelennek meg, amelyek megerősítik a saját tulajdonságok kompenzatorikus felértékelésének a szükségességét.

A kétfajta stratégia harcában az öngyűlöletnek és a kompenzatorikus önszeretnek azok a roppant érzelmi energiái csapnak össze, amelyek az alsóbbrendűség elfogadásával történő identifikáció önellentmondásaiból fakadnak. Annak az ideológiai premisszának az elfogadása, hogy a globális hierarchiák az adott társadalmak belső, minőségi különbségeiből fakadnak, oda vezet, hogy a strukturális feltételekkel való elégedetlenség a saját tulajdonságaink értékelése fölötti vitaként jelentkezik, az inferior pozíció fölötti felháborodás emancipatív energiái pedig az önmagunk és mások minőségére irányuló érzelmi energiákként csapódnak le és csatornázódnak el.

Az antipopulizmus tehát a mindennapi identifikációk felől nézve a globális hierarchiákat belső tulajdonságokkal legitimáló szimbolikus rendszernek az internalizációja, amely a tudatos, tudattalan és érzelmi szinteken egyaránt meghatározza a magunkhoz és a másokhoz való viszonyt. Ez a mechanizmus az alsóbbrendűség elfogadásából fakadó érzelmi problémáknak a saját magunk és mások viszonyában való ide-oda tologatásával helyettesíti az öneszmélésnek azokat a folyamatait, amelyek az alsóbbrendűségi szégyen (vagy kompenzatorikus büszkeség) strukturális eredetének a felismeréséhez és az e strukturák megváltoztatására tett erőfeszítésekhez vezethetnének. Frantz Fanon hasonló módon írja le a feketeség szégyenének működését a gyarmati fekete tudat identifikációs folyamataiban (Fanon [1952] 1967). Mint írja, a fehér felsőbbrendűség ideológiája a gyarmati feketék tudatában olyan internalizált, belső erőként hat, ami belülről gátolja meg őket abban, hogy a gyarmati struktúrát igazságtalanként tapasztalják meg, mivel az igazságtalanság tényeit a maguk számára is az alsóbbrendűség (vagy a kompenzatorikus felsőbbrendűség) jeleivé fordítják le. Fanon következtetése szerint ahhoz, hogy a saját helyzetük igazságtalanságával szembe fordulhassanak, a gyarmati feketéknek előbb el kell tudniuk sajátítani azt a szubjektumpozíciót, ahonnan az igazságtalanságot mint igazságtalanságot tapasztalhatják meg. Ahogy írja: a gyarmati feketéknek fölé kell emelkedniük annak a dilemmának, hogy vagy fehérré válnak, vagy megszűnnek emberként létezni, és fel kell

tudniuk ismerni a saját létezésüket. A saját valóság realitásként való felismerésének ezt a gátját tükrözik az olyan jelenségek, mint az „Abszurdisztán”, „ilyen ország nincs” szófordulatok, a saját társadalom két különböző ontológiai szinten létező valóságra osztása („két Magyarország”, vö. „kettős társadalom”-elméletek, lásd Éber és Gagyai ebben a számban), vagy a történelem kiközkenésének képzete úgy az önkolonizáló emancipáció (a szocializmus/populizmus letéríti az országot az európai útról), ahogy a koloniális önszeretetet stratégiájában („titkos erők” által elrabolt magyar történelem, például Grandpierre 1993).

KÖVETKEZTETÉSEK: ANTIPOPULIZMUS AZ EMANCIPÁCIÓS TÖREKVÉSEKBEN

Az antipopulizmus jelenséggöre tehát a kelet-európai integráció makroszintjén annak az értelmező keretnek az elfogadását jelenti, ami a kapitalista világrendszer strukturális hierarchiáját az egyes társadalmak belső minőségei közti szimbolikus hierarchiává fordítja le, és ezzel a minőségbeli hierarchiával legitimálja a strukturális hierarchiát. A kelet-európai alsóbbrendűség elfogadása a globális hierarchián belül egyben mindig a felsőbbrendűség deklarációját is jelenti a perifériák társadalmaihoz képest és az alá-fölé rendeltségi harc felvételét a pozícióban hozzánk közel álló társadalmakkal szemben.

A globális alá-fölé rendelés makroszinten tiszta képlete a helyi társadalmakon belül bonyolultabb formákat vesz fel, a dominált pozícióban történő identifikáció ellentmondásos dinamikáit követve. A helyi társadalom globális integrációját elvégző elitfrakciók harcában a társadalom alsóbb- vagy felsőbbrendűsége olyan ideológiai állításként kristályosodik ki, ami a világrendszerbe való integrációban az egyes elitfrakciók által elérhető pozíciók és az integrációban kevésbé előnyös pozíciókat elfoglaló lakosság közti érdekellentétet a szimbolikus elismerés gesztusaival igyekeznek áthidalni. Magyarországon a két domináns elitblokk harcában ennek a szimbolikus áthidalásnak két, egymást kiegészítő formája kristályosodott ki a külső nyitás és liberalizáció, illetve a nemzeti tőke védelme és a protekcionista fejlesztés elitstratégiái mentén: a demokratikus antipopulizmus és az antidemokratikus populizmus. Az antidemokratikus populizmus a nemzetközi tőke elleni védelem nevében mossa össze a nemzeti elittek és más rétegek közti érdekülönbséget, a demokratikus antipopulizmus pedig ezt az összemosást elfogadva a helyi érdekvédelmet az antidemokratikus nacionalizmussal azonosítja, és a demokrácia és antirasszizmus nevében lép fel a helyi érdekvédelem formái ellen.

A gazdasági megszorítások immár több évtizedes folyamata, a „demokratikus” oldal 2006 óta tartó legitimációs krízise és a 2008 óta tartó válságperiódus által felerősített gazdasági nehézségek a poszt-szocialista integráció előnytelen oldalán álló rétegekben

erősödő elégedetlenséget szültek, ami kikezdte a posztszocialista integráció kétpólusú legitimációs szerkezetét. A politikailag leginkább aktív süllyedő középosztály körében ez a legitimációs krízis a nép és az elitek érdekkonfliktusát a koloniális önszeretet szimbolikájában kifejező szélsőjobb előretörését hozta. A 2004 óta kormányzó MSZP–SZDSZ demokratikus antipopulista stratégiája kifulladásra került. A 2010 óta kormányzó Fidesz–KDNP részben erre a delegitimációra építve tesz komoly politikai erőfeszítéseket, hogy saját blokkját a nyugati tőke és a belső antipopulizmus által közösen támadott nemzeti érdek (és érték) általános képviselőjeként tüntesse fel. A globális integrációt elvégző elitek és az integrációban kevésbé előnyös pozíciót elfoglaló tömegek közti érdekellentét azonban továbbra is fennmarad, és a válság továbbgyűrűző folyamataiban újabb hatalmi és legitimációs projektek használhatják fel ennek a feszültségnek az energiáját.

A 2014-re a „baloldalon” a választási vereség, az antipopulista stratégia ellehetetlenülése és a Fidesz nemzeti-kompenzatorikus diskurzusának a sikere fordulatot hozott a saját társadalom értékelésének alapvető stratégiáiban. A felsőbbrendű európai értékek aszketikus képviselőjéhez képest megerősödtek a saját társadalom emberi értékeit elismerő, az alsó rétegek szenvedéseivel érzelmileg szolidaritást vállaló hangok, és ami a leginkább jelentős fordulat: azok a megszólalások, amelyek a baloldali és liberális politika feltámadását az autentikus népi részvételhez kötik. Mivel a második kétharmados Fidesz-ciklus kezdetével nem csak a parlamenti cselekvés, de a szimbolikus választói politika útja is kevésbé kecsegtet reményekkel, a „baloldal” különböző frakciói a hitelesség megújításához a valós részvétel intézményeinek a kiépítését hirdetik meg (például Lendvai 2014; Erőss 2014; Scheiring 2014). Ezzel párhuzamosan a különböző frakciók diskurzusában elkezdődött egy olyan szókinsz keresése, amely az antidemokratikus populizmus által alsóbbrendűként aposztrofált tulajdonságokat átkonvertálja a potenciális baloldali szavazók megértésre méltó emberi tulajdonságaivá (például „ezek az emberek maguk nem szélsőségesek, de a helyzetük az”, Hiller 2014). A „baloldalon” a választási eredmény antipopulista („cseledmentalitás”, például Andor 2014) és újpopulista értelmezései között a strukturális átalakulásnak megfelelő szimbolikus váltást jelző, újfajta vita zajlik.

Kérdés, hogy a válság nyomán megerősödő elégedetlenséget az elitek szimbolikus elismerési technikáinak mennyire sikerül becsatornázniuk. A válság egyúttal a kapitalista integrációt elvégző elitekkel szembeni mozgalmak sorozatát is hozta szerte a világon, ezek a mozgalmak azonban mindeddig nem jártak olyan jelentősebb eredménnyel, ami nem az elitek konfliktusának a dinamikáiban csapódott volna le. A történelem során a kapitalizmus működése által táplált világméretű osztálykülönbségek feszültségei politikailag tipikusan nem a világrendszer szintjén, hanem a nemzetállami és államszövetségi politika szintjein fejeződtek ki – nem a világrendszer osztálystruktúráját tükröző politikai képviselőkben, hanem az adott politikai egység világrendszerbeli pozícióját és az azon belüli

elitharcokat tükröző politikai szövetségekben (Arrighi et al. 1989). Amennyiben a helyi társadalom inferior pozíciója elleni emancipációs törekvések a politikai egységeknek ezeken a köztes szintjein fogalmazódnak meg, annyiban nem a világrendszer globális struktúrájának a megváltoztatására, hanem az azon belül betöltött pozíció javítására fognak törekedni – azaz a felzárkózás ismert, a többi társadalom ellenében kifejtett, a világrendszer egészének struktúráját újratermelő erőfeszítésévé válnak. Az egy politikai egységen belül megfogalmazott felzárkózó emancipációs erőfeszítés sajátja, hogy az adott egységen belül a felzárkózást irányító elitek és az annak a terheit viselő rétegek közti „érdekazonosság” épít, azaz a két csoport közti érdekkülönbséget a felzárkózási politika programjában nem ismerheti el (legyen az a nemzeti felszabadítás vagy a „szocializmus egy országban” programja). A felzárkózási projektek elitjeinek ebből fakadó kényszerű szimbolikus áthidalási technikái a továbbiakban is nagy eséllyel támaszkodhatnak azoknak az érzelmi erőknak a mobilizálására, amik a globális hierarchia internalizációjának önellentmondásából fakadnak a mindennapi identifikációs folyamatokban: a saját realitás jegyeinek nem a globális valóság részeként, hanem az alsóbbrendűség vagy felsőbbrendűség jegyeiként való megtapasztalására, és a globális hierarchiához való viszonyinak az öngyűlölet és a kompenzatorikus önszeretet érzelmi hullámaiként való jelentkezésére.

Bár a strukturális nyomások ezt az utat valószínűsítik, az emancipációról való gondolkodásban nem kerülhetjük meg a következtetést: azok az emancipációs törekvések, amelyek elfogadják a globális hierarchiát a társadalmak belső minőségével legitimáló ideológiát, s ennek megfelelően a globális hierarchiában betöltött pozíció kérdését a saját társadalom minőségének a kérdéseként teszik fel, továbbra is az öngyűlölet/önszeretet és alá-fölé rendelési verseny csapdájában maradnak. Ha az antipopulizmus egy globális szinten vívott hatalmi küzdelem eredménye, akkor saját önreflexiónknak az antipopulizmus hatása alóli emancipációja csak úgy lehetséges, hogy a kelet-európai alárendelődést annak globális kontextusából, és nem lokalizált hatásaiból értjük meg. Csak ez a perspektíva teszi lehetővé, hogy – túllépve az önmegtagadó öngyűlölet és a mások tagadására épülő koloniális önszeretet vitáján – magunkra a közös emberi történelem teljes értékű részeként tekinthessünk. Ebből a perspektívából látszik, hogy az emancipáció feltétele hosszú távon nem a magunk és mások ellenében végzett felzárkózási erőfeszítés a globális hierarchián belül, hanem magának a globális hierarchiának a megkérdőjelezése.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Althusser, Louis ([1970] 1971): *Ideology and Ideological State Apparatuses*. In: uő: *Lenin and Philosophy and other Essays*. Monthly Review Press: 121–176.
- Andor Mihály (2014): *Rejtőzködők*. Interneten: http://www.galamuscsoport.hu/tartalom/cikk/372709_rejtozkodok (Letöltve: 2014.06.01.).
- Arrighi, Giovanni (1994): *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*. Verso.
- Arrighi, Giovanni – Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel (1989): *AntiSystemic Movements*. Verso.
- Bakic-Hayden, Milica (1995): Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia. In: *Slavic Review*, Vol. 54., No. 4.: 911–931.
- Bourdieu, Pierre ([1979] 1984): *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge.
- Böröcz József (2014): Magyarország az Európa Unióban: Az örök „felzárkózó”. In: *Fordulat*, jelen lapszám.
- Chari, Sharad – Verdery, Katherine (2009): Thinking Between the Posts: Postcolonialism, Postsocialism, and Ethnography After the Cold War. In: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 51., No. 1.: 6–34.
- Dale, Gareth (szerk.) (2011): *First the Transition, Then the Crash: Eastern Europe in the 2000s*. Pluto Press.
- Éber Márk Áron – Gagyí Ágnes (2014): Osztály és társadalomszerkezet a magyar szociológiában. In: *Fordulat*, jelen lapszám.
- Éber Márk Áron – Gagyí Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba – Pinkasz András (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat*, jelen lapszám.
- Emmanuel, Arghiri (1972): White Settler Colonialism and the Myth of Investment Colonialism. In: *New Left Review*, No. 1/73.: 35–57.
- Erőss Gábor (2014): *A magyar baloldal kulturális amnéziája*. Interneten: http://drerossgabior.blog.hu/2014/05/11/a_magyar_baloldal_kulturalis_amneziaja (Letöltve: 2014.06.01.).
- Fanon, Frantz ([1952] 1967): *Black Skin, White Masks*. Grove Press. [Részletek magyarul (1983): Fekete bőr, fehér maszkok (részlet). In: *Fejlődés-tanulmányok 3. Az elmélet fegyvere és a fegyverek kritikája: Ideológusok és filozófusok a harmadik világról*. Szerk. és vál.: Béládi László – Marton Imre – Miszlivetz Ferenc. ELTE ÁJK Tudományos Szocializmus Tanszék: 255–263.]
- Fehervary, Krisztina (2002): American Kitchens, Luxury Bathrooms, and the Search for a 'Normal' Life in Post-Socialist Hungary. In: *Ethnos*, Vol. 67., No. 3.: 369–400.
- Foucault, Michel (1969): *L'Archéologie du savoir*. Gallimard.

- Fraser, Nancy (1995): From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a 'Postsocialist' Age. In: *New Left Review*, No. 212.: 68–93. [Magyarul (2008): Az újraelosztástól az elismerésig? Az igazságosság dilemmái a poszt-szocializmus korában. In: *Rasszizmus a tudományban*. Szerk. és vál.: Kende Anna – Vajda Róza. Napvilág: 337–387.]
- Gill, Stephen (szerk.) (1993): *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*. Cambridge University Press.
- Gille, Zsuzsa (2007): *From the Cult of Waste to the Trash Heap of History: The Politics of Waste in Socialist and Postsocialist Hungary*. Indiana University Press.
- Gramsci, Antonio (1971): *Selections from the Prison Notebooks*. International Publishers.
- Grandpierre K. Endre (1993): *A magyarok istenének elrablása*. Titokfejtő Kiadó.
- Hiller István (2014): Újjá kell építeni a magyar baloldalt. In: *Népszava*, április 19.
- Kis János (2005): Szocializmus, kapitalizmus, politika. In: *Népszabadság*, október 8.
- Kjosszev, Alekszandar (2000): Megjegyzések az önkolonizáló kultúráról. In: *Magyar Lettre Internationale*, No. 37.: 7–10.
- Lendvai Ildikó (2014): B-terv. In: *Népszabadság*, április 18.
- Melegh, Attila (2006): *On the East-west Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Eastern Europe*. Central European University Press.
- Overbeek, Henk (2004): Transnational Class Formation and Concepts of Control: Towards a Genealogy of the Amsterdam Project in International Political Economy. In: *Journal of International Relations and Development*, Vol. 7., No. 2.: 113–141.
- Poenaru, Florin (2010): Ras, lacrimi și priviri coloniale. In: *Critic Atac*, november 15. Interneten: <http://www.criticatac.ro/2737/ras-lacrimi-si-priviri-coloniale/> (Letöltve: 2014.06.02.).
- Scheiring Gábor (2014): Azoknak, akik a reset gombot keresik. Interneten: http://scheiringgabor.blog.hu/2014/04/18/azoknak_akik_a_reset_gombot_keresik (Letöltve: 2014.06.01.).
- Stark, David – Vedres, Balázs (2012): Political Holes in the Economy: The Business Network of Partisan Firms in Hungary. In: *American Sociological Review*, Vol. 77., No. 5.: 700–722.
- Van Apeldoorn, Bastiaan (2002): *Transnational Capitalism and the Struggle over European Integration*. Routledge.
- Van der Pijl, Kees (1998): *Transnational Classes and International Relations*. Routledge.
- Wallerstein, Immanuel (1974): *The Modern World System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel (1979): *The Capitalist World-Economy*. Cambridge University Press.
- Wolf, Eric ([1982] 1995): *Európa és a történelem nélküli népek*. Akadémiai Kiadó – Osiris – Századvég.